

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI**

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI AXBOROTNOMASI

Axborotnoma OAK Rayosatining 2016-yil 29-dekabrdagi 223/4-son qarori bilan biologiya, qishloq xo‘jaligi, tarix, iqtisodiyot, filologiya va arxitektura fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

**2024-11/2
Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi
2006 yildan boshlab chop qilinadi**

Xiva-2024

Bosh muharrir:*Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.***Bosh muharrir o‘rinbosari:***Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.***Tahrir hayati:**

<i>Abdullayev Ikram Iskandarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Abdullayeva Muborak Maxmusovna, b.f.d., prof.</i> <i>Abduhalimov Bahrom Abduraximovich, t.f.d., prof.</i> <i>Agzamova Gulchexra Azizovna, t.f.d., prof.</i> <i>Aimbetov Nagmet Kalliyevich, i.f.d., akad.</i> <i>Ametov Yakub Idrisovich, b.f.d., prof.</i> <i>Babadjanov Xushnut, f.f.n., prof.</i> <i>Bobojonova Sayyora Xushnudovna, b.f.n., dos.</i> <i>Bekchanov Davron Jumanazarovich, k.f.d.</i> <i>Buriyev Xasan Chutbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Gandjayeva Lola Atanazarovna, b.f.d., k.i.x.</i> <i>Davletov Sanjar Rajabovich, tar.f.d.</i> <i>Durdiyeva Gavhar Salayevna, arx.f.d.</i> <i>Ibragimov Baxtiyor To‘laganovich, k.f.d., akad.</i> <i>Izzatullayev Zuvayd, b.f.d., prof.</i> <i>Ismailov Is‘haqjon Otabayevich, f.f.n., dos.</i> <i>Jumaniyozov Zoxid Otaboyevich, f.f.n., dos.</i> <i>Jumanov Murat Arepbayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Kadirova Shaxnoza Abduxalilovna, k.f.d., prof.</i> <i>Qalandarov Nazimxon Nazirovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Karabayev Ikramjan Turayevich, q/x.f.d., prof.</i> <i>Karimov Ulug‘bek Temirbayevich, DSc</i> <i>Kurbanbayev Ilhom Jumanazarovich, b.f.d., prof.</i> <i>Kurbanova Saida Bekchanovna, f.f.n., dos.</i> <i>Qutlijev Uchqun Otaboyevich, f-m.f.d.</i> <i>Lamers Jon, q/x.f.d., prof.</i> <i>Maykl S. Enjel, b.f.d., prof.</i> <i>Maxmudov Raufjon Baxodirovich, f.f.d., k.i.x.</i> <i>Mirzayev Sirojiddin Zayniyevich, f-m.f.d., prof.</i> <i>Matniyozova Hilola Xudoyberganovna, b.f.d., prof.</i> <i>Masharipova Feruza Jumanazarovna, PhD</i>	<i>Mirzayeva Gulnara Saidarifovna, b.f.d.</i> <i>Pazilov Abduvayeit, b.f.d., prof.</i> <i>Razzaqova Surayyo Razzoqovna, k.f.f.d., dos.</i> <i>Ramatov Bakmat Zaripovich, q/x.f.n., dos.</i> <i>Raximov Raxim Atajanovich, t.f.d., prof.</i> <i>Raximov Matnazar Shomurotovich, b.f.d., prof.</i> <i>Raximova Go‘zal Yuldashovna, f.f.f.d., dos.</i> <i>Ro‘zmetov Baxtiyar, i.f.d., prof.</i> <i>Ro‘zmetov Dilshod Ro‘zimboyevich, g.f.n., k.i.x.</i> <i>Sadullayev Azimboy, f-m.f.d., akad.</i> <i>Salayev San‘atbek Komilovich, i.f.d., prof.</i> <i>Saparbayeva Gulandam Masharipovna, f.f.f.d.</i> <i>Saparov Kalandar Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>Safarov Alisher Karimdjaniyevich, b.f.d., dos.</i> <i>Sirojov Oybek Ochilovich, s.f.d., prof.</i> <i>Sobitov O‘lmasboy Tojxmedovich, b.f.f.d., k.i.x.</i> <i>Sotipov Goyipnazar, q/x.f.d., prof.</i> <i>Tojibayev Komiljon Sharobitdinovich, b.f.d., akad.</i> <i>Xollijev Askar Ergashevich, b.f.d., prof.</i> <i>Xolmatov Baxtiyor Rustamovich, b.f.d.</i> <i>Cho‘ponov Otanazar Otojonovich, f.f.d., dos.</i> <i>Shakarboyev Erkin Berdikulovich, b.f.d., prof.</i> <i>Ermatova Jamila Ismailovna, f.f.n., dos.</i> <i>Eshchanov Ruzumboy Abdullayevich, b.f.d., prof.</i> <i>O‘razboyev G‘ayrat O‘razaliyevich, f-m.f.d.</i> <i>O‘rozboyev Abdulla Durdiyevich, f.f.d.</i> <i>Hajiyeva Maqsuda Sultonovna, fal.f.d.</i> <i>Hasanov Shodlik Bekpo‘latovich, k.f.n., k.i.x.</i> <i>Xudayberganova Durdona Sidiqovna, f.f.d.</i> <i>Xudoyberganov Oybek Ikromovich, PhD, k.i.x.</i> <i>Zaripova Ranojon PhD, dotsent</i>
--	---

Xorazm Ma‘mun akademiyasi axborotnomasi: ilmiy jurnal.-№11/2 (120), Xorazm Ma‘mun akademiyasi, 2024 y. – 180 b. – Bosma nashrning elektron varianti - <http://mamun.uz/uz/page/56>

ISSN 2091-573 X

Muassis: O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi mintaqaviy bo‘limi – Xorazm Ma‘mun akademiyasi

MUNDARIJA

IQTISODIYOT FANLARI

Abdullaev U.A. Savdo korxonasining o'zini-o'zi tashkil etuvchi tizimiga xorijiy investitsiyalar ta'siri	5
Abdurahmanova M.T. Yer resurslari va yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy kategoriyalari	7
Abdurahmanova M.T. Yer resurslari va yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy kategoriyalari	12
Asatillayeva A.F. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i	18
Asqarova N.I. Hududlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni innovatsion rivojlantirishning ekonometrik modellari tahlili	21
Axmadaliyev D.X. Kichik va o'rta biznes korxonalarini samarali boshqarishda ERP tizimining ahamiyati	24
Aymatov S.T., Turayev B.E. Surxondaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichini arima modellari yordamida prognozlashtirish	29
Babajanov J.F. O'zbekistonda kichik biznesni rivojlanish holati va uning kambag'allikni qisqartirishdagi imkoniyatlari	34
Buriyev X.T. Qurilish sanoatida sifatni boshqarish va uni uzluksiz oshirish modeli	38
Baxriyev M.Sh. Qishloq xo'jaligi korxonalarining kapital xarajatlar hisobi va auditini takomillashtirish	43
G'aniyev M.X. Daromadlar tabaqalashuvi va kvintil guruhlarida tafovutlar	46
Ishchanov A. Ayrim ijtimoiy xizmatlarning geneziisi, mohiyati va omillari	49
Karimova M. Mintaqada kichik biznesni strategik zonalarida sanoatni rivojlantirish istiqbollari	55
Narzulloyeva Ch.Q. Ziyorat turizmini rivojlantirish	58
Obilov M.R. Increasing financial literacy of the population: international experience	61
Ollanazarov B.D. Investitsiyalarni boshqarishning nazariy-uslubiy asoslari	64
O'razaliyev J.O'. Iqtisodiyotni modernizatsiyalashda sug'urta sohasini davlat tomonidan tartibga solish zaruriyati	73
Raxmonov G'. Yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishda tashkiliy arxitektura strategiyasini qo'llash samaradorligi	78
Rizayeva N.O. Kichik biznesni rivojlantirishda elektron tijorat saytlari va marketpleyslarning o'rni	81
Shermuhhammadov B.B. Oliy ta'lim muassasalari faoliyatining rivojlanish holati	83
Toxirov A.T. Iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda moliyaviy ko'rsatkichlarning ahamiyati va ularning tahlili	90
Turabov S.A. Oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarining moliya munosabatlarini raqamlashtirish: o'zbekistonda yangi yondashuvlar	94
Turayev B.E., Aymatov S.T. Surxondaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichini arima modellari yordamida prognozlashtirish	98
Turg'unov M.M. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida oziq-ovqat sanoati korxonalarini strategik boshqarishning dolzarbligi	102
Umurova M.A. Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligiga tasir etuvchi omillar va ularning tasnifi	106
Xasanova D.O'. Surxondaryo viloyatida asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari yetishtirishning iqtisodiy-statistik tahlili	109

Yesengeldiyev D.N. Demografik jarayonlarni iqtisodiy tadqiq qilishning xorij tajribasi	117
Yesengeldiyev D.N. O'zbekiston mintaqalarining demografik holati	120
Асенбаева А.Е. Хизмат кўрсатиш корхоналари рақобатбардошлигини бошқариш механизмини такомиллаштириш	123
Бегленов Н.Д. Минтақадаги хизматлар соҳасининг маркетинг коммуникациясидан фойдаланиш салоҳиятини баҳолаш	128
Бўрибаев Э.Н. Тижорат банкларининг ҳудудларни кредитлаш аҳамияти ва ривожлантириш имкониятлари	132
Каримов З.Қ. Қишлоқ хўжалигида ахборот коммуникация технологиялари ва хизматларини жорий этишни тадқиқ этиш масалалари	136
Мухитдинов Ш.З. Корхона фаолиятига таъсир этувчи рискларни бошқаришнинг методик ёндашуви	140
Обилов М.Р. Аҳоли молиявий саводхонлигининг иқтисодий мазмуни ва асосий тамойиллари	146
Рахимова М.И. Тараққиёт стратегияси давлат ҳокимияти фаолиятини оптималлаштиришнинг инновацион ижтимоий-сиёсий асоси	149
Ураков Р.Ф. Значение развития малого бизнеса в социально - экономической жизни страны	154
Усмонов А.А. Ташкилотда бошқарув самардорлигини ошириш борасидаги ёндашувлар	157
Хомидов Қ.Қ. Туристик мажмуалар фаолиятида рақобатбардошлик мезонлари ва уни бошқаришнинг услубий асослари	161
Шарипов А.И. Ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришга йўналтирилган маркетинг стратегияларини ишлаб чиқишнинг услубий асослари	167
ARXITEKTURA FANLARI	
Bozorov G'A., Xidoyatov A.I. Portlash zarbi to'liqlining bino va inshootlarga ta'sirini hisoblash va ushbu ta'sirni kamaytirish chora-tadbirlari	173
Shoumarova O.A., Vetlugina A.V. Qurilish zichligi baland bo'lgan hududlarda shahar muhitining sifatini yaxshilash bo'yicha jahon tajribasi	176

IQTISODIYOT FANLARI

UO'K 631

SAVDO KORXONASINING O'ZINI-O'ZI TASHKIL ETUVCHI TIZIMIGA XORIJIY INVESTITSİYALAR TA'SIRI

U.A.Abdullaev, tayanch doktorant, O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi, Nukus

Annotatsiya. *Jahonda iqtisodiy o'sayotgan mamlakatlarning iqtisodiy o'sishida xorijiy investitsiyalarning ta'sirini o'rganish dolzarbligi, savdo korxonalarining ichki va tashqi bozorlardagi o'rnining o'zgarishi bilan bog'liq bo'lib, bu masala bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish zaruriyatini ko'rsatadi. Maqolaning maqsadi xorijiy investitsiyalarning ta'sir oqimini hisobga olib, mamlakatimizda savdo korxonalarining barqaror iqtisodiy o'sishini shakllantirishga qo'shgan hissasini baholashdan iborat.*

Kalit so'zlar: *globallashuv, moliyaviy barqarorlik, transformatsiya, integratsiya, ishsizlik darajasi, raqobatbardoshlik.*

Аннотация. *Актуальность изучения влияния иностранных инвестиций на экономический рост экономически развивающихся стран мира связана с изменением положения торговых предприятий на внутреннем и внешнем рынках, а также показывает необходимость проведения научных исследований по данному вопросу. Цель статьи - оценить вклад предприятий торговли в формирование стабильного экономического роста в нашей стране с учетом влияния иностранных инвестиций.*

Ключевые слова: *глобализация, финансовая стабильность, трансформация, интеграция, уровень безработицы, конкурентоспособность.*

Abstract. *The relevance of studying the impact of foreign investment on economic growth of economically developing countries of the world is associated with changes in the position of trade enterprises in the domestic and foreign markets, and also shows the need for scientific research on this issue. The purpose of the article is to assess the contribution of trade enterprises to the formation of stable economic growth in our country, taking into account the impact of foreign investment.*

Key words: *globalization, financial stability, transformation, integration, unemployment rate, competitiveness.*

Jahon iqtisodiyoti integratsiyalashuvi tufayli xorijiy investitsiyalar mamlakatimizning iqtisodiy dinamikasini shakllantirishda tobora muhim rol o'ynamoqda. Barqaror iqtisodiy o'sish albatda mamlakatning resurslari va moliyaviy imkoniyatlariga bog'liq bo'ladi. Bularning barchasi xorijiy investitsiyalar oqimi yalpi ichki mahsulot (YaIM), infratuzilma loyihalari, ishsizlik darajasi, mahsulotga sof soliq, kabi asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlarga qanday aniq ta'sir ko'rsatishini tushunish zarurligini bildiradi. Agarda biz yuqorida ta'kidlangan asosiy ko'rsatkichlarga xorijiy investitsiyalarning ta'sirini baholay olsak, u holda savdo korxonalarining iqtisodiy o'sishida xorijiy investitsiyalar oqimini foydalanish samaradorligini belgilovchi omillarni ham aniqlay olamiz.

Xorijiy investitsiyalarning mamlakat iqtisodiyotiga ijobiy ta'siri haqida bir nechta olimlar fikr bildirganlar ulardan tadqiqotchi: K.Yeboua [1]ning fikricha Afrikadagi to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar institutsional rivojlanishning asosiy omili sifatida belgilagan. Davlat iqtisodiyoti o'sishida xalqaro savdo ta'siridan ham xorijiy investitsiya salmoqli ta'sir qilishi haqida I.Kondrat va I.Antoshchuk [2]. S. Hobbs va boshqalar [3]lar fikr bildirganlar. Tadqiqotchilarning fikricha bu xorijiy investitsiyalarning oqimini ishlab chiqarish qivvatiga va yangi ishlab chiqarish texnologiyalariga jalb qilinganligi bilan izohlaydilar. Bu albatda yangi ish o'rinlarini yaratish va ishsizlik darajasini pasaytirish imkoniyatini beradi. Ishlab chiqarish, eksportga yo'naltirilgan sektor va xizmat ko'rsatish kabi ayrim tarmoqlarda xorijiy investitsiyalarning ta'sirini ko'proq sezish mumkinligi haqida H.C.Nguyen [4] o'z maqolasida bayon qilgan. Olimning fikricha bu xorijiy investitsiyalar yuqorida aytilgan tarmoqlarda savdo korxonalarining raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qilishi va bundan tashqari xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'siri milliy institutlar

va davlatning xorijiy sarmoyalarni jalb qilish va ulardan foydalanish siyosati samaradorligiga ham bog'liqligini aytgan. Xorijiy investitsiyalarni jalb etish bo'yicha qulay institutsional muhit zarurligini ta'kidlagan olimlardan yana biri M.Husayn va boshqalardir [5]. Mualliflarning fikricha xorijiy investitsiya va moliyaviy tizimlar o'rtasida o'zaro hamkorlik muhimligini ko'rsatishadi. L. Alfaro va J. Shovin [6] to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga ta'sirini muhokama qilib, moliyaviy tizimi rivojlangan mamlakatlarda yuqori samaradorlikni qayd etadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, rivojlangan moliyaviy tizim kapitalning samarali taqsimlanishini ta'minlashi, moliyaviy xizmatlardan foydalanishni ta'minlashi, innovatsiyalar va investitsiyalarni moliyalashtirish jarayonini osonlashtirishi mumkin. Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha xorijiy investitsiya mamlakat iqtisodiyotiga salbiy ta'sir etishi ham mumkin. Salbiy ta'siri natijasida ijtimoiy tengsizlik, tabiiy resurslardan oqilona foydalanmaslik, bozorlarning beqarorlanishi kabi mumkin bo'lgan salbiy oqibatlar kelib chiqishi mumkin. M. Appiah va boshqalar. [7], o'zlarining tadqiqot ishlarida moliyaviy rivojlanish va iqtisodiy o'sish sanoat rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatsada, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar sanoat sektoriga salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydi. Iqtisodiy rivojlanish sharoitida xorijiy sarmoyaning salbiy ta'sirini tadqiqotchilar N.Buchucha va S.Bakari [8] ham ta'kidlaydi. Tadqiqot natijalarida mualliflar uzoq muddatli istiqbolda ham mahalliy, ham to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalarning iqtisodiy o'sishga salbiy ta'sir ko'rsatishiga urg'u berib, qisqa muddatda iqtisodiy o'sishga faqat ichki investitsiyalar hissa qo'shishi mumkinligini ta'kidladilar. Chet el investitsiyalarining oldindan aytib bo'lmaydigan va beqarorlik bilan bog'liq salbiy ta'siri ham S. Choi va boshqalar [9] tomonidan aytilgan, bundan tashqari, davlat siyosatining beqarorligi ham to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar soniga salbiy ta'sir ko'rsatishini, investitsiyalar sonini kamaytirishi va yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavflarni oshirishini ta'kidlaydi. Ana shu qarama-qarshiliklar va investitsion oqimlarning iqtisodiy o'sishga ta'sir qilish mexanizmlarini chuqurroq o'rganish zaruratidan kelib chiqqan holda, ushbu mavzu bo'yicha ilmiy tadqiqot olib borishning dolzarbligi oydinlashadi. Bunday tahlil nafaqat iqtisod va moliya sohasidagi nazariy bilimlarni kengaytiribgina qolmay, balki rivojlanayotgan mamlakatlarda samarali investitsiya siyosatini shakllantirish uchun amaliy tavsiyalar beradi. O'z-navbatida O'zbekistonlik olimlardan D.G'ozibekov, N.Qo'ziyeva, Sh.Q. Fozilchayev, va N.G'. Xidirovlarning o'zlarining ilmiy izlanishlarida xorijiy investitsiyalarning savdo tizimida umuman mamlakat iqtisodiyotida tutgan o'rni, ahamiyati haqida keng qarashlar fikrlar bayon etganlar.

Yuqorida keltirilgan xorijiy manbalalar tahlili shuni anglatadiki bu mavzuning mavjud tadqiqot bazasi juda keng va to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalarning rivojlanayotgan mamlakatlarning iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'siri bo'yicha batafsil ijobiy va salbiy omillarni qayd etishadi. Maqolaning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat:

- Savdo korxonasining iqtisodiy o'sish yoki kamayish dinamikasida xorijiy investitsiyalarning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash va klassifikatsiyasini yaratish;
- savdo korxonasi faoliyatida xorijiy investorlarni jalb qilish jazibadorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash;
- iqtisodiy jarayonning stokastik sharoitida savdo korxonasi uchun o'zini-o'zi tashkil etuvchi tizimning ahamiyati va bu tizimni xorijiy investitsiya oqimlariga moslashtirish algoritmlarini yaratish;
- savdo korxonasining iqtisodiy o'sish parametrlarini tahlil qilish orqali savdo korxonasiga sarmoya kiritish uchun eng jozibador qismlarini aniqlash;
- savdo korxonalari faoliyatida xorijiy investitsiya ta'sirini tartibga solish yondashuvlaridagi farqlarni oydinlashtirish maqsadida yurtimizdagi xorijiy investitsiyalar to'g'risidagi qonun hujjatlarining qiyosiy tahlilini o'tkazish;
- xorijiy investitsiyalarning savdo korxonalari faoliyatiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sirini baholash;
- savdo korxonalari soni va xorijiy investitsiyalar hajmi bo'yicha statistik ma'lumotlar asosida kamida 20 yillik ekonometrik tahlil o'tkazish;
- xorijiy investitsiyalar ta'sirini o'rganib, savdo korxonalari uchun o'zini-o'zi tashkil etuvchi tizimning matematik modelini yaratish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Yeboua, K. 2021. Foreign direct investment and economic growth in Africa: A new empirical approach on the role of institutional development. *Journal of African Business*, 22(3), 361-378. <https://doi.org/10.1080/15228916.2020.1770040>
2. Kondrat, I.Yu., Antoshchuk, I.A. 2022. The impact of foreign direct investment and inflation on economic growth in Ukraine. *Science and Technology Today*, 5(5), 87-97. [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-5\(5\)-87-97](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2022-5(5)-87-97)
3. Hobbs, S., Paparas, D., AboElsoud, M. 2021. Does foreign direct investment and trade promote economic growth? Evidence from Albania. *Economies*, 9(1), 1. <https://doi.org/10.3390/economies9010001>
4. Nguyen, H.C. 2020. Impact of foreign direct investment on economic growth in Vietnam. *Advances in Management & Applied Economics*, 10(2), 1-6. https://ideas.repec.org/a/spt/admaec/v10y2020i2f10_2_6.html
5. Hussain, M., Bashir, M.F., Shahzad, U. 2021. Do foreign direct investments help to bolster economic growth? New insights from Asian and Middle East economies. *World Journal of Entrepreneurship, Management and Sustainable Development*, 17(1), 62-84. <https://doi.org/10.1108/WJEMSD-10-2019-0085>
6. Alfaro, L., Chauvin, J. 2020. Foreign direct investment, finance, and economic development. In: *Encyclopedia of International Economics and Global Trade* (pp. 231-258). Singapore: World Scientific Publishing. https://doi.org/10.1142/9789811200595_0011
7. Appiah, M., Gyamfi, B.A., Adebayo, T.S., Bekun, F.V. 2023. Do financial development, foreign direct investment, and economic growth enhance industrial development? Fresh evidence from Sub-Sahara African countries. *Portuguese Economic Journal*, 22, 203-227. <https://doi.org/10.1007/s10258-022-00207-0>
8. Bouchoucha, N., Bakari, S. 2021. The impacts of domestic and foreign direct investments on economic growth: Fresh evidence from Tunisia. *Journal of Smart Economic Growth*, 6(1), 83-102. <https://jseg.ro/index.php/jseg/article/view/125>
9. Choi, S., Furceri, D., Yoon, C. 2021. Policy uncertainty and foreign direct investment. *Review of International Economics*, 29(2), 195-227. <https://doi.org/10.1111/roie.12495>

UO'K 349

YER RESURLARI VA YER RESURLARIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY VA HUQUQIY KATEGORIYALARI

M.T.Abdurahmanova, katta o'qituvchi, PhD, Oriyental Universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy yo'nalishlari barqaror rivojlanishning muhim jihatlari mavzusini o'rganishga bag'ishlangan. Bu esa yer resurslarini samarali foydalanishga, iqtisodiyotni rivojlantirishga va yer huquqlarini huquqiy himoya qilishni ta'minlaydi. Ushbu yo'nalishni isloh qilish orqali yer resurslaridan samarali foydalanish va barqaror rivojlantirish esa kelajak avlod imkoniyatlarini xavf ostiga qo'ymaslikni ta'minlash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: Yer resurslari, yer munosabatlari, huquqiy-institutsional asoslar, qishloq xo'jaligi, yer egaliklari, agrosanoat klasterlari.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию экономических и правовых аспектов использования земельных ресурсов, важных аспектов устойчивого развития. Это обеспечивает эффективное использование земельных ресурсов, экономическое развитие и правовую защиту земельных прав. Эффективное использование земельных ресурсов и устойчивое развитие за счет реформирования этого направления позволят гарантировать, что возможности будущих поколений не будут поставлены под угрозу.

Ключевые слова: Земельные ресурсы, земельные отношения, организационно-правовые основы, сельское хозяйство, земельные владения, агропромышленные кластеры.

Abstract. This article is devoted to the study of economic and legal aspects of land use, important aspects of sustainable development. This ensures the efficient use of land resources, economic development and legal protection of land rights. Efficient use of land resources and sustainable development through reforming this area will ensure that the opportunities of future generations are not jeopardized.

Key words: Land resources, land relations, organizational and legal bases, agriculture, land holdings, agro-industrial clusters.

Kirish. Zamonaviy dunyoda yer resurslari iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat farovonligining asosiy omillaridan biridir. Ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, sanoat qurilishi, transport

infratuzilmasi va iqtisodiyotning boshqa ko'plab tarmoqlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Barqaror rivojlanishni ta'minlash, yerdan oqilona foydalanish va kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashda yer resurslaridan to'g'ri foydalanish muhim o'rin tutadi. Yer resurslari qishloq xo'jaligi, sanoat, transport, kommunal xo'jaligi, uy-joy qurilishi va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida foydalaniladigan yoki ishlatilishi mumkin bo'lgan hududlardir. Ularga qishloq xo'jaligi yerlari, o'rmonlar, suv havzalari, rekreatsiya zonalarini va boshqa hududlar kiradi.

Yerlardan oqilona foydalanish esa muhofaza qilishni tashkil etish, ulardan samarali foydalanish va asrab-avaylashni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar majmuidir. U yerdan foydalanishni rejalashtirish, yer munosabatlarini tartibga solish, yerdan foydalanish va yerni muhofaza qilish ustidan nazoratni o'z ichiga oladi. Yerni boshqarish turli darajalarda amalga oshiriladi: davlat, shahar va xususiy. Har bir darajaning yer tuzish sohasida o'ziga xos xususiyatlari va vazifalari mavjud.

Yerni boshqarishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- barqaror rivojlanishni ta'minlash;
- yerdan oqilona rejalashtirish va undan foydalanish;
- iqtisodiy faoliyatni barqarorlashtirish;
- yer tuzish;
- yerdan huquqiy normalar va qonunlar asosida foydalanishdir.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- yerdan samarali foydalanishni ta'minlash;
- zamonaviy geodezik ma'lumotlar tizimini yaratish;
- yerdan foydalanish uchun alohida sharoitlar mavjud zonalar xaritalarini ishlab chiqish;
- yerning qiymatini baholash usullarini ishlab chiqish;
- yuridik yoki boshqaruv kodeksini yaratish;
- yerdan foydalanish rejasini ishlab chiqish.

Hukumat o'rtasidagi hamkorlik Mustaqillikning ilk yillarida mamlakatimizning agrar iqtisodiyotga chuqur ixtisoslashganligini inobatga olgan holda, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishni bozor iqtisodiyoti mexanizmlariga moslashtirish bosqichi boshlandi. Ushbu bosqich 1991-1994 yillarni o'z ichiga olgan holda, mazkur davrda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991 yil 29 noyabrda «Dexqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahkamlash va respublikadagi tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi Farmoni orqali mamlakat qishloq xo'jaligida yerdan foydalanishni yanada rivojlantirishning huquqiy asosi yaratilib, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishni rivojlantirishga qo'shimcha 200 ming gektarga yaqin yer uchastkalari ajratildi;

- 1993 yilda O'zbekiston Respublikasining «Yer solig'i to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinib, ushbu me'yoriy xujjatga muvofiq, 1994 yildan boshlab, aholi yashash punktlari va sanoat toifalaridagi, 1995 yildan boshlab esa qishloq va o'rmon xo'jaliklari toifalaridagi yerlardan foydalanishga haq to'lash tamoyili amaliyotga joriy etildi;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 24 noyabrda «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida»gi PF-1009-son Farmoni va 1994 yil 29 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 575-sonli qarorlari asosida quyidagi ikki Nizomlar tasdiqlandi: yer maydonlari ajratish bo'yicha doimiy ishlovchi maxsus komissiya to'g'risidagi Nizom; Qoraqalpog'iston Respublikasida foydalanilmayotgan yerlarni hamda past rentabelli va zarar ko'rib ishlovchi qishloq xo'jaligi korxonalarining yerlarini fuqarolarga meros qilib qoldirish sharti bilan umrbod egalik qilishlari uchun, tajriba tariqasida berish haqidagi Nizom [1].

Shu bilan birgalikda mazkur bosqichning o'ziga xos xususiyatlari mamlakatimiz qishloq xo'jaligida faoliyat yurituvchi dkhqon va fermer xo'jaliklarining yer resurslaridan foydalanish bo'yicha munosabatlar tizimi bozor iqtisodiyoti komponentlari bilan to'yintirilganligida o'z aksini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sobiq Ittifoq davrida mamlakatimiz hududida qishloq xo'jaligida yer resurslaridan nooqilona foydalanishi natijasida ayrim hududlardagi qishloq xo'jaligi faoliyatini yurituvchi iqtisodiy subyektlar uchun ekin ekishda yerlarning kuchsizlinishi, suv

resurslaridan noto'g'ri foydalanilishi natijasida yerlarning texnik xususiyatlaridagi salbiy oqibatlarni bartaraf etish, qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan har bir gektar maydondan olinadigan hosil hajmini oshirishning huquqiy asoslari 1995-2008 yillarda rivojlana boshladi. Jumladan, mazkur bosqichda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish borasidagi O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi»[2], «Davlat yer kadastrı to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risida»gi Nizom [3] kabi muhim me'yoriy xujjatlar qabul qilindi.

«Yer kodeksi»ga mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti tarmoqlari, jumladan, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishning quyidagi tamoyillari ajratib ko'rsatildi:

- eng muhim tabiiy resurs, fuqarolar hayotiy faoliyatining asosi tariqasida yer fondini asrash, tuproq sifatini yaxshilash hamda uning unumdorligini oshirish;

- yerlardan oqilona, samarali va belgilangan maqsadda foydalanishni ta'minlash;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlarning, eng avvalo sug'oriladigan yerlarning alohida muhofaza etilishini, kengaytirib borilishini hamda ulardan qat'iy belgilangan maqsadda foydalanishni ta'minlash;

- qishloq xo'jaligi yerlarining unumdorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash hamda yerlarni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni davlat yo'li bilan va boshqa tarzda qo'llab-quvvatlash;

- yerga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash [4];

- yerga egalik qilish va undan foydalanish shakllarining xilma-xilligi, yer munosabatlari ishtirokchilarining teng huquqliligini ta'minlash hamda ularning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya etish;

- yerdan foydalanganlik uchun haq to'lash;

- yerlarning holati haqidagi axborotning to'liq bo'lishini hamda undan erkin foydalanishga yo'l qo'yilishini ta'minlash.

Mazkur me'yoriy xujjatlar qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda yerlarni rayonlashtirish orqali hududlarning tabiiy sharoitlarni va qishloq xo'jaligi o'simliklari agrobiologik talablarini hisobga olgan holda bo'linishi belgilab berilgan [5].

Tadqiqot metodikasi. Qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishga bag'ishlangan iqtisodiy va huquqiy qarashlar bo'yicha mavjud bo'lgan ilmiy tadqiqotlarni tahdil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, qiyosiy va selektiv tanlab tadqiq qilish usullari qo'llanilgan.

Tahlili va natijalar. Qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda bozor mexanizmlarining joriy etilishi o'z navbatida ularning holatini baholash zaruriyatini keltirib chiqardi. Ushbu vaziyatni inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi «Davlat yer kadastrı to'g'risida»gi Qonunida Yer resurslarining holati to'g'risidagi milliy hisobot har yili tayyorlanadi hamda butun mamlakat va ma'muriy-hududiy birliklar bo'yicha yerlarning miqdor va sifat holati hamda ularning bahosi, yerlarning toifalarga bo'linishi, tarmoqlar, yer uchastkalarining egalari, yer uchastkasidan foydalanuvchilar, yer uchastkasi ijarachilari, mulkdorlari bo'yicha taqsimlanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni va yer kadastriga oid boshqa axborotni o'z ichiga olishi belgilangan. Jumladan, ushbu mehyoriy xujjatda qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash maqsadida «tuproq bonitirovkasi» tushunchasiga alohida e'tibor qaratiladi. Unga ko'ra, «Tuproq bonitirovkasi – qishloq xo'jaligi ekinlari agrotexnikasi o'rtacha darajada bo'lganidagi tuproq sifati hamda tabiiy unumdorlik quvvatiga beriladigan qiyosiy baho. Tuproq bonitirovkasi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning keyingi qiymat bahosini chiqarish, mulkiy paylarning miqdorini aniqlash, yer tuzishni amalga oshirish va yerlardan oqilona, samarali foydalanishni rag'batlantirish uchun asosdir» .

2000 yilga kelib «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risida»gi Nizomning tasdiqlanishi qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda yer fondi holatini maxsus tashkil etilgan muntazam kuzatishlar (suratga olish, tekshirish va qidiruv), yer resurslarining texnik xususiyatlaridagi o'zgarishlarni aniqlash, baholash va prognoz qilish kabi quyidagi ijobiy o'zgarishlarni vujudga keltirdi:

- yerga egalik qilish, yerdan foydalanish, ekinzorlar, dalalar, uchastkalar, manzara-ekologiya komplekslarining holati;

- yerlar unumdorligining o'zgarishiga, ularning tanazzuli va destruksiyasi (aridizatsiya va cho'llanishi, suv, irrigatsiya va shamol eroziyasi, chirindi miqdori o'zgarishi, tuproq tarkibining o'zgarishi, ohakliligi, begona o't bosganligi, sho'rlanganligi, qishloq xo'jaligi yerlarining o't bosganligi, yerlarning pestitsidlar, og'ir metallar, radionuklidlar va boshqa toksik moddalar, sanoat, maishiy va boshqa chiqindilar bilan ifloslanishi)ga ta'sir qiluvchi jarayonlar (omillar);

- tabiiy ozuqabop o'tlar qoplami holatining o'zgarishi (o'simliklar tarkibi, tuzilishi, hosildorligi, sifati va to'yimlilikining o'zgarishi) bilan bog'liq jarayonlar;

- daryolar qirg'oqlarining, Orol dengizi, ko'llar, suv omborlari, irrigatsiya va gidrotexnika inshootlarining holati;

- jarliklar va o'pqnlar, o'pirilishlar, sel oqimlari, zilzilalar, suv toshqinlari, "degishlar", karst, yer cho'kishi, boshqa ekzogen va endogen jarayonlar va antropotexnogen hodisalar tufayli paydo bo'lgan jarayonlar;

- aholi yashash joylari, neft va gaz qazib olish, tozalash inshootlari, go'ngxonalar, axlatxonalar, yonilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, zaharli ximikatlar omborlari, toksik sanoat chiqindilari va radioaktiv materiallar ko'milgan joylar, shuningdek boshqa sanoat obyektlari yerlarining holati [6].

Jumladan, mazkur Nizomga muvofiq, Monitoring yerlardan foydalanish maqsadini hisobga olgan holda olib boriladi va yer fondi toifalariga muvofiq bo'lgan quyidagi kichik tizimlarga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligi maqsadidagi yerlar monitoringi;
- aholi punktlari yerlari monitoringi;
- sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlardagi yerlar monitoringi;
- tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsion maqsadlardagi yerlar monitoringi;
- tarixiy-madaniy maqsadlardagi yerlar monitoringi;
- o'rmon fondi yerlari monitoringi;
- suv fondi yerlari monitoringi;
- xaxira yerlar monitoringi.

Shuningdek, Nizomda mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda yer monitoringi Qishloq xo'jaligi vazirligi hamda boshqa toifadagi yerlarda Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Kadastr agentligi tomonidan manfaatdor vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar ishtirokida ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan yagona uslub bo'yicha olib borilishi belgilab qo'yilgan [7].

Xulosa va takliflar. Yer resurslari va ularni boshqarish iqtisodiyot va huquqning muhim jihatlari hisoblanadi. Ular qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish va boshqa tarmoqlarni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Yerdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi «Qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirishning muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi PF-3226-son Farmonining qabul qilinishi natijasida barcha turdagi qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishning ijara shakliga o'tildi [8].

Ushbu bosqichning o'ziga xos jihatlaridan yana biri bu «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Konsepsiyasi»ning qabul qilinishi natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida fermer xo'jaliklariga ustuvorlik qaratilishi, mazkur iqtisodiy subyektlar uchun qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish bo'yicha tegishli imtiyozlarning joriy etilishi bilan izohlanadi [9].

2009-2016 yillar mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda chuqur tarkibiy islohotlarni amalga oshirish bosqichi sifatida baholanishi mumkin. Ushbu bosqichning ilk kunlaridanoq mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida «Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari to'g'risida»gi Nizom, [10] «Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining normativ qiymatini aniqlash tartibi to'g'risida»gi Nizom, «Qishloq aholi punktlari yerlaridan foydalanish tartibi to'g'risida»gi Nizom, [11] «Tuproq bonitirovkasi

ishlarini o'tkazish va xujjatlarini tasdiqlash tartibi to'g'risida»gi Nizom [12] lar qabul qilindi. Ushbu me'yoriy xujjatlarining qabul qilinishi natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish borasida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida chuqur tarkibiy islohotlar namoyon bo'lishi bilan birgalikda, yer egalarining yerga nisbatan mulkchilik huquqlari takomillashtirildi.

2017 yildan to bugungi kunga qadar mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish va ularni yetishtirishga ixtisoslashtirish, yer resurslaridan foydalanish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni liberallashtirish bosqichi sifatida baholini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shuningdek, ushbu bosqichda hukumatning tegishli qaror va me'yoriy xujjatlari asosida qishloq xo'jaligi sohasida qator institutsional o'zgarishlar ham amalga oshirildi. Jumladan:

- o'simliklar karantini davlat inspeksiyasi faoliyati tashkil etildi ;
- qishloq va suv xo'jaligini davlat tomonidan boshqarish tizimi tubdan takomillashtirilib , O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi va O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirliklari tashkil etildi;
- O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirligi huzurida Suv xo'jaligini rivojlantirish jamg'armasi shakllantirildi;
- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi faoliyati yo'lga qo'yildi;
- Agrosanoat majmui va oziq-ovqat ta'minoti sohasidagi loyihalarni amalga oshirish agentligi tashkil etildi;
- O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzurida Uzunmichilik va vinochilikni rivojlantirish agentligi shakllantirildi;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Agrosanoat majmui ustidan nazorat qilish inspeksiyasi faoliyati yo'lga qo'yildi;
- O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzurida Bog'dorchilik va issiqxona xo'jaligini rivojlantirish agentligi tashkil etildi;
- O'zbekiston Respublikasi Davlat veterinariya qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi etib qayta tashkil etildi ;
- O'zbekiston Respublikasi Pillachilik va qorako'lchilikni rivojlantirish qo'mitasi faoliyati yo'lga qo'yildi;
- O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar milliy markazining Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tuzildi.
- mamlakatimizda qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, jumladan, ushbu jarayondagi turli yoqotishlar hajmini qisqartirish va mahsulotlarni isrof qilishni oldini olishga qaratilgan islohotlarga ustuvorlik qaratildi;
- qishloq xo'jaligi sohasida investitsion loyihalar samaradorligini oshirish, sohada innovatsion ishlanmalarni amaliyotga joriy etishni qo'llab-quvvatlashning zamonaviy mexanizmini shakllantirish maqsadida "Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik rivojlanish va tadqiqotlar xalqaro markazi" faoliyati yo'lga qo'yildi.

Yerni boshqarish barqaror rivojlanishni ta'minlash choralari ham o'z ichiga oladi Demak, yerdan foydalanish jamiyat ehtiyojlari va tabiat imkoniyatlari o'rtasidagi muvozanatni buzmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak. Barqaror rivojlanish tabiiy resurslarni asrash, qashshoqlikni kamaytirish va aholi turmush sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Shunday qilib, yer resurslari va ularni boshqarish iqtisodiyot va huquqning muhim jihatlari hisoblanadi. Ular sanoatning turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun zamin yaratadi, yerdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga yordam beradi. Yer munosabatlarini huquqiy tartibga solish yerdan foydalanishni tartibga solishga, nizolarning oldini olishga, yer munosabatlari ishtirokchilarining huquq va majburiyatlariga rioya etilishini ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 24 noyabrda «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida»gi PF-1009-son Farmoni, 24.11.1994 y. <https://lex.uz/uz/docs/197514> ; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 575-sonli qarori, 29.11.1994 y. <https://lex.uz/docs/708371>
2. O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi» (O'zbekiston Respublikasining 30.04.1998 yil 598-I-son Qonuni bilan tasdiqlangan. <https://lex.uz/acts/152653>
3. O'zbekiston Respublikasining «Davlat yer kadastr to'g'risida»gi 666-I-son Qonuni, 28.08.1998 y. <https://lex.uz/acts/17036>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirishning muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi PF-3226-son farmoni, 24.03.2003 y. <https://lex.uz/docs/170168>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Konsepsiyasi to'g'risida»gi PF-3342-son farmoni, 27.10.2003 y. <https://lex.uz/ru/docs/173117>; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 476-son qarori, 30.10.2003 y. <https://lex.uz/docs/246715#917835>
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida»gi 51-son qarori, 01.03.2011 y. <https://lex.uz/docs/1754519>
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining normativ qiymatini aniqlash tizimini takomillashtirish to'g'risida»gi 235-son qarori, 18.08.2014 y. <https://lex.uz/docs/2448660>
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Qishloq aholi punktlari yerlaridan foydalanish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida»gi 301-son qarori, 30.10.2014 y. <https://lex.uz/ru/docs/2491016>
9. O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasining «Tuproq bonitirovkasi ishlarini o'tkazish va xujjatlarini tasdiqlash tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida»gi Qarori. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 7.11.2013 yilda №-2521-ro'yxat raqami bilan ro'yxatdan o'tkazilgan. <https://lex.uz/docs/2264811>
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida»gi 496-son qarori, 23.12.2000 y. <https://nrm.uz/content?doc=356760>
11. Алтиев А.С. Механизмы регулирования системы использования земельных ресурсов: Монография. Т.: Фан – 2018. – 112 с.
12. Алтиев А.С. Перспективы создания и развития рынка земли в Узбекистане. Проблемы современной экономики. № 1. 2007. с. 165-166
13. Алтиев А.С. Экономический механизм либерализации системы использования земельных ресурсов: Монография. Т.: Фан – 2009. – 168 с.
14. Maxsudov M.D. Yerdan foydalanishni tartibga solish yuzasidan yer islohati. Scientific Progress. Vol. 2. Issue 1. 2021. pp. 234-246
15. Tashmatov R. Hududlarda yer resurslaridan foydalanish samaradorligi tahlili. «Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar» ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2017. 10 b. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/6_R_Toshmatov.pdf.
16. Hasanov Sh. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish. i.f.d. diss. 2017 – 224 b.

UO'K 349

YER RESURSLARI VA YER RESURSLARIDAN FOYDALANISHNING IQTISODIY VA HUQUQIY KATEGORIYALARI

M.T.Abdurahmanova, katta o'qituvchi, PhD, Oriental Universiteti, Toshkent

Аннотация. Ushbu maqolada yer resurslaridan foydalanishning iqtisodiy va huquqiy yo'nalishlari barqaror rivojlanishning muhim jihatlari mavzusini o'rganishga bag'ishlangan. Bu esa yer resurslarini samarali foydalanishga, iqtisodiyotni rivojlantirishga va yer huquqlarini huquqiy himoya qilishni ta'minlaydi. Ushbu yo'nalishni isloh qilish orqali yer resurslaridan samarali foydalanish va barqaror rivojlantirish esa kelajak avlod imkoniyatlarini xavf ostiga qo'ymaslikni ta'minlash imkonini beradi.

Калит сўзлар. Yer resurslari, yer munosabatlari, huquqiy-institutsional asoslar, qishloq xo'jaligi, yer egaliklari, agrosanoat klasterlari.

Аннотация. Данная статья посвящена исследованию экономических и правовых аспектов использования земельных ресурсов, важных аспектов устойчивого развития. Это обеспечивает эффективное использование земельных ресурсов, экономическое развитие и правовую защиту земельных прав. Эффективное использование земельных ресурсов и

устойчивое развитие за счет реформирования этого направления позволят гарантировать, что возможности будущих поколений не будут поставлены под угрозу.

Ключевые слова. *Земельные ресурсы, земельные отношения, организационно-правовые основы, сельское хозяйство, земельные владения, агропромышленные кластеры.*

Abstract. *This article is devoted to the study of economic and legal aspects of land use, important aspects of sustainable development. This ensures the efficient use of land resources, economic development and legal protection of land rights. Efficient use of land resources and sustainable development through reforming this area will ensure that the opportunities of future generations are not jeopardized.*

Key words. *Land resources, land relations, organizational and legal bases, agriculture, land holdings, agro-industrial clusters.*

Kirish. Zamonaviy dunyoda yer resurslari iqtisodiy taraqqiyot va jamiyat farovonligining asosiy omillaridan biridir. Ular qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi, sanoat qurilishi, transport infratuzilmasi va iqtisodiyotning boshqa ko'plab tarmoqlari uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Barqaror rivojlanishni ta'minlash, yerdan oqilona foydalanish va kelajak avlodlar uchun asrab-avaylashda yer resurslaridan to'g'ri foydalanish muhim o'rin tutadi. Yer resurslari qishloq xo'jaligi, sanoat, transport, kommunal xo'jaligi, uy-joy qurilishi va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarida foydalaniladigan yoki ishlatilishi mumkin bo'lgan hududlardir. Ularga qishloq xo'jaligi yerlari, o'rmonlar, suv havzalari, rekreatsiya zonalari va boshqa hududlar kiradi.

Yerlardan oqilona foydalanish esa muhofaza qilishni tashkil etish, ulardan samarali foydalanish va asrab-avaylashni ta'minlash bo'yicha chora-tadbirlar majmuidir. U yerdan foydalanishni rejalashtirish, yer munosabatlarini tartibga solish, yerdan foydalanish va yerni muhofaza qilish ustidan nazoratni o'z ichiga oladi. Yerni boshqarish turli darajalarda amalga oshiriladi: davlat, shahar va xususiy. Har bir darajaning yer tuzish sohasida o'ziga xos xususiyatlari va vazifalari mavjud.

Yerni boshqarishning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- barqaror rivojlanishni ta'minlash;
- yerdan oqilona rejalashtirish va undan foydalanish;
- iqtisodiy faoliyatni barqarorlashtirish;
- yer tuzish;
- yerdan huquqiy normalar va qonunlar asosida foydalanishdir.

Ushbu maqsadlarga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal qilish kerak:

- yerdan samarali foydalanishni ta'minlash;
- zamonaviy geodezik ma'lumotlar tizimini yaratish;
- yerdan foydalanish uchun alohida sharoitlar mavjud zonalar xaritalarini ishlab chiqish;
- yerning qiymatini baholash usullarini ishlab chiqish;
- yuridik yoki boshqaruv kodeksini yaratish;
- yerdan foydalanish rejasini ishlab chiqish.

Hukumat o'rtasidagi hamkorlik Mustaqillikning ilk yillarida mamlakatimizning agrar iqtisodiyotga chuqur ixtisoslashganligini inobatga olgan holda, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishni bozor iqtisodiyoti mexanizmlariga moslashtirish bosqichi boshlandi. Ushbu bosqich 1991-1994 yillarni o'z ichiga olgan holda, mazkur davrda quyidagi chora-tadbirlar amalga oshirildi:

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1991 yil 29 noyabrdagi «Dexqon (fermer) xo'jaliklarini yanada mustahkamlash va respublikadagi tadbirkorlik faoliyatini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash to'g'risida»gi Farmoni orqali mamlakat qishloq xo'jaligida yerdan foydalanishni yanada rivojlantirishning huquqiy asosi yaratilib, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishni rivojlantirishga qo'shimcha 200 ming gektarga yaqin yer uchastkalari ajratildi;

- 1993 yilda O'zbekiston Respublikasining «Yer solig'i to'g'risida»gi Qonuni qabul qilinib, ushbu me'yoriy xujjatga muvofiq, 1994 yildan boshlab, aholi yashash punktlari va sanoat toifalaridagi, 1995 yildan boshlab esa qishloq va o'rmon xo'jaliklari toifalaridagi yerlardan foydalanishga haq to'lash tamoyili amaliyotga joriy etildi;

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 24 noyabrda «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida»gi PF-1009-son Farmoni va 1994 yil 29 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 575-sonli qarorlari asosida quyidagi ikki Nizomlar tasdiqlandi: yer maydonlari ajratish bo'yicha doimiy ishlovchi maxsus komissiya to'g'risidagi Nizom; Qoraqalpog'iston Respublikasida foydalanilmayotgan yerlarni hamda past rentabelli va zarar ko'rib ishlovchi qishloq xo'jaligi korxonalarining yerlarini fuqarolarga meros qilib qoldirish sharti bilan umrbod egalik qilishlari uchun, tajriba tariqasida berish haqidagi Nizom [1].

Shu bilan birgalikda mazkur bosqichning o'ziga xos xususiyatlari mamlakatimiz qishloq xo'jaligida faoliyat yurituvchi dkhqon va fermer xo'jaliklarining yer resurslaridan foydalanish bo'yicha munosabatlar tizimi bozor iqtisodiyoti komponentlari bilan to'yintirilganligida o'z aksini topadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sobiq Ittifoq davrida mamlakatimiz hududida qishloq xo'jaligida yer resurslaridan nooqilona foydalanishi natijasida ayrim hududlardagi qishloq xo'jaligi faoliyatini yurituvchi iqtisodiy subyektlar uchun ekin ekishda yerlarning kuchsizlinishi, suv resurslaridan noto'g'ri foydalanilishi natijasida yerlarning texnik xususiyatlaridagi salbiy oqibatlarni bartaraf etish, qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan har bir gektar maydondan olinadigan hosil hajmini oshirishning huquqiy asoslari 1995-2008 yillarda rivojlana boshladi. Jumladan, mazkur bosqichda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish borasidagi O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi» [2], «Davlat yer kadastri to'g'risida»gi Qonuni, «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risida»gi Nizom [3] kabi muhim me'yoriy xujjatlar qabul qilindi.

«Yer kodeksi»ga mamlakatimiz milliy iqtisodiyoti tarmoqlari, jumladan, qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishning quyidagi tamoyillari ajratib ko'rsatildi:

- eng muhim tabiiy resurs, fuqarolar hayotiy faoliyatining asosi tariqasida yer fondini asrash, tuproq sifatini yaxshilash hamda uning unumdorligini oshirish;

- yerlardan oqilona, samarali va belgilangan maqsadda foydalanishni ta'minlash;

- qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlarning, eng avvalo sug'oriladigan yerlarning alohida muhofaza etilishini, kengaytirib borilishini hamda ulardan qat'iy belgilangan maqsadda foydalanishni ta'minlash;

- qishloq xo'jaligi yerlarining unumdorligini oshirish, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash hamda yerlarni muhofaza qilish tadbirlarini amalga oshirishni davlat yo'li bilan va boshqa tarzda qo'llab-quvvatlash;

- yerga va butun atrof tabiiy muhitga zarar yetkazilishining oldini olish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash [4];

- yerga egalik qilish va undan foydalanish shakllarining xilma-xilligi, yer munosabatlari ishtirokchilarining teng huquqliligini ta'minlash hamda ularning qonuniy huquq va manfaatlarini himoya etish;

- yerdan foydalanganlik uchun haq to'lash;

- yerlarning holati haqidagi axborotning to'liq bo'lishini hamda undan erkin foydalanishga yo'l qo'yilishini ta'minlash.

Mazkur me'yoriy xujjatlar qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda yerlarni rayonlashtirish orqali hududlarning tabiiy sharoitlarni va qishloq xo'jaligi o'simliklari agrobiologik talablarini hisobga olgan holda bo'linishi belgilab berilgan [5].

Tadqiqot metodikasi. Qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishga bag'ishlangan iqtisodiy va huquqiy qarashlar bo'yicha mavjud bo'lgan ilmiy tadqiqotlarni tahdil, tarixiylik va mantiqiylik, induksiya va deduksiya, qiyosiy va selektiv tanlab tadqiq qilish usullari qo'llanilgan.

Tahlili va natijalar.

Qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda bozor mexanizmlarining joriy etilishi o'z navbatida ularning holatini baholash zaruriyatini keltirib chiqardi. Ushbu vaziyatni inobatga olgan holda, O'zbekiston Respublikasi «Davlat yer kadastri to'g'risida»gi Qonunida Yer resurslarining holati to'g'risidagi milliy hisobot har yili tayyorlanadi hamda butun mamlakat va ma'muriy-hududiy birliklar bo'yicha yerlarning miqdor va sifat holati hamda ularning bahosi, yerlarning toifalarga

bo'linishi, tarmoqlar, yer uchastkalarining egalari, yer uchastkasidan foydalanuvchilar, yer uchastkasi ijarachilari, mulkdorlari bo'yicha taqsimlanishi to'g'risidagi ma'lumotlarni va yer kadastriga oid boshqa axborotni o'z ichiga olishi belgilangan. Jumladan, ushbu mehyoriy xujjatda qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish samaradorligini ta'minlash maqsadida «tuproq bonitirovkasi» tushunchasiga alohida e'tibor qaratiladi. Unga ko'ra, «Tuproq bonitirovkasi – qishloq xo'jaligi ekinlari agrotexnikasi o'rtacha darajada bo'lganidagi tuproq sifati hamda tabiiy unumdorlik quvvatiga beriladigan qiyosiy baho. Tuproq bonitirovkasi qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning keyingi qiymat bahosini chiqarish, mulkiy paylarning miqdorini aniqlash, yer tuzishni amalga oshirish va yerlardan oqilona, samarali foydalanishni rag'batlantirish uchun asosdir».

2000 yilga kelib «O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risida»gi Nizomning tasdiqlanishi qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda yer fondi holatini maxsus tashkil etilgan muntazam kuzatishlar (suratga olish, tekshirish va qidiruv), yer resurslarining texnik xususiyatlaridagi o'zgarishlarni aniqlash, baholash va prognoz qilish kabi quyidagi ijobiy o'zgarishlarni vujudga keltirdi:

- yerga egalik qilish, yerdan foydalanish, ekinzorlar, dalalar, uchastkalar, manzara-ekologiya komplekslarining holati;

- yerlar unumdorligining o'zgarishiga, ularning tanazzuli va destruksiyasi (aridizatsiya va cho'llanishi, suv, irrigatsiya va shamol eroziyasi, chirindi miqdori o'zgarishi, tuproq tarkibining o'zgarishi, ohakliligi, begona o't bosganligi, sho'rlanganligi, qishloq xo'jaligi yerlarining o't bosganligi, yerlarning pestitsidlar, og'ir metallar, radionuklidlar va boshqa toksik moddalar, sanoat, maishiy va boshqa chiqindilar bilan ifloslanishi)ga ta'sir qiluvchi jarayonlar (omillar);

- tabiiy ozuqabop o'tlar qoplam holatining o'zgarishi (o'simliklar tarkibi, tuzilishi, hosildorligi, sifati va to'yimlilikining o'zgarishi) bilan bog'liq jarayonlar;

- daryolar qirg'oqlarining, Orol dengizi, ko'llar, suv omborlari, irrigatsiya va gidrotexnika inshootlarining holati;

- jarliklar va o'pqnalar, o'pirilishlar, sel oqimlari, zilzilalar, suv toshqinlari, "degishlar", karst, yer cho'kishi, boshqa ekzogen va endogen jarayonlar va antropotexnogen hodisalar tufayli paydo bo'lgan jarayonlar;

- aholi yashash joylari, neft va gaz qazib olish, tozalash inshootlari, go'ngxonalar, axlatxonalar, yonilg'i-moylash materiallari, o'g'itlar, zaharli ximikatlar omborlari, toksik sanoat chiqindilari va radioaktiv materiallar ko'milgan joylar, shuningdek boshqa sanoat obyektlari yerlarining holati [6].

Jumladan, mazkur Nizomga muvofiq, Monitoring yerlardan foydalanish maqsadini hisobga olgan holda olib boriladi va yer fondi toifalariga muvofiq bo'lgan quyidagi kichik tizimlarga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligi maqsadidagi yerlar monitoringi;
- aholi punktlari yerlari monitoringi;
- sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlardagi yerlar monitoringi;
- tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreatsion maqsadlardagi yerlar monitoringi;
- tarixiy-madaniy maqsadlardagi yerlar monitoringi;
- o'rmon fondi yerlari monitoringi;
- suv fondi yerlari monitoringi;
- zaxira yerlar monitoringi.

Shuningdek, Nizomda mamlakatimiz qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarda yer monitoringi Qishloq xo'jaligi vazirligi hamda boshqa toifadagi yerlarda Davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Kadastr agentligi tomonidan manfaatdor vazirliklar, davlat qo'mitalari va idoralar ishtirokida ishlab chiqiladigan va tasdiqlanadigan yagona uslub bo'yicha olib borilishi belgilab qo'yilgan [7].

Xulosa va takliflar. Yer resurslari va ularni boshqarish iqtisodiyot va huquqning muhim jihatlari hisoblanadi. Ular qishloq xo'jaligi, sanoat, qurilish va boshqa tarmoqlarni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Yerdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuini o'z ichiga oladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2003 yil 24 martdagi «Qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirishning muhim yo'nalishlari to'g'risida»gi PF-3226-son Farmonining qabul qilinishi natijasida barcha turdagi qishloq xo'jaligi korxonalari tomonidan qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishning ijara shakliga o'tildi [8].

Ushbu bosqichning o'ziga xos jihatlaridan yana biri bu «2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Konsepsiyasi»ning qabul qilinishi natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida fermer xo'jaliklariga ustuvorlik qaratilishi, mazkur iqtisodiy subyektlar uchun qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish bo'yicha tegishli imtiyozlarning joriy etilishi bilan izohlanadi [9].

2009-2016 yillar mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda chuqur tarkibiy islohotlarni amalga oshirish bosqichi sifatida baholanishi mumkin. Ushbu bosqichning ilk kunlaridanoq mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish maqsadida «Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari to'g'risida»gi Nizom, [10] «Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining normativ qiymatini aniqlash tartibi to'g'risida»gi Nizom, «Qishloq aholi punktlari yerlaridan foydalanish tartibi to'g'risida»gi Nizom [11], «Tuproq bonitirovkasi ishlarini o'tkazish va xujjatlarini tasdiqlash tartibi to'g'risida»gi Nizom [12] lar qabul qilindi. Ushbu me'yoriy xujjatlarning qabul qilinishi natijasida mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanish borasida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar tizimida chuqur tarkibiy islohotlar namoyon bo'lishi bilan birgalikda, yer egalarining yerga nisbatan mulkchilik huquqlari takomillashtirildi.

2017 yildan to bugungi kunga qadar mamlakatimiz qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishda qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish va ularni yetishtirishga ixtisoslashtirish, yer resurslaridan foydalanish jarayonida vujudga keladigan ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni liberallashtirish bosqichi sifatida baholini maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Shuningdek, ushbu bosqichda hukumatning tegishli qaror va me'yoriy xujjatlari asosida qishloq xo'jaligi sohasida qator institutsional o'zgarishlar ham amalga oshirildi. Jumladan:

- o'simliklar karantini davlat inspeksiyasi faoliyati tashkil etildi ;
- qishloq va suv xo'jaligini davlat tomonidan boshqarish tizimi tubdan takomillashtirilib , O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi va O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirliklari tashkil etildi;
- O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligi vazirligi huzurida Suv xo'jaligini rivojlantirish jamg'armasi shakllantirildi;
- O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzurida Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi faoliyati yo'lga qo'yildi;
- Agrosanoat majmui va oziq-ovqat ta'minoti sohasidagi loyihalarni amalga oshirish agentligi tashkil etildi;
- O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzurida Uzumchilik va vinochilikni rivojlantirish agentligi shakllantirildi;
- O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Agrosanoat majmui ustidan nazorat qilish inspeksiyasi faoliyati yo'lga qo'yildi;
- O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzurida Bog'dorchilik va issiqxona xo'jaligini rivojlantirish agentligi tashkil etildi;
- O'zbekiston Respublikasi Davlat veterinariya qo'mitasi O'zbekiston Respublikasi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi etib qayta tashkil etildi ;
- O'zbekiston Respublikasi Pillachilik va qorako'lchilikni rivojlantirish qo'mitasi faoliyati yo'lga qo'yildi;
- O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar milliy markazining Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tuzildi.
- mamlakatimizda qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, jumladan, ushbu jarayondagi turli yoqotishlar hajmini qisqartirish va mahsulotlarni isrof qilishni oldini olishga qaratilgan islohotlarga ustuvorlik qaratildi;

- qishloq xo'jaligi sohasida investitsion loyihalar samaradorligini oshirish, sohada innovatsion ishlanmalarni amaliyotga joriy etishni qo'llab-quvvatlashning zamonaviy mexanizmini shakllantirish maqsadida "Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi sohasida strategik rivojlanish va tadqiqotlar xalqaro markazi" faoliyati yo'lga qo'yildi.

Yerni boshqarish barqaror rivojlanishni ta'minlash choralari ham o'z ichiga oladiro Demak, yerdan foydalanish jamiyat ehtiyojlari va tabiat imkoniyatlari o'rtasidagi muvozanatni buzmaydigan tarzda amalga oshirilishi kerak. Barqaror rivojlanish tabiiy resurslarni asrash, qashshoqlikni kamaytirish va aholi turmush sifatini yaxshilashga yordam beradi.

Shunday qilib, yer resurslari va ularni boshqarish iqtisodiyot va huquqning muhim jihatlari hisoblanadi. Ular sanoatning turli tarmoqlarini rivojlantirish uchun zamin yaratadi, yerdan oqilona foydalanish, atrof-muhitni muhofaza qilish va barqaror rivojlanishga yordam beradi. Yer munosabatlarini huquqiy tartibga solish yerdan foydalanishni tartibga solishga, nizolarning oldini olishga, yer munosabatlari ishtirokchilarining huquq va majburiyatlariga rioya etilishini ta'minlashga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1994 yil 24 noyabrda «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish to'g'risida»gi PF-1009-son Farmoni, 24.11.1994 y. <https://lex.uz/uz/docs/197514> ; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «Yerdan foydalanish samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 575-sonli qarori, 29.11.1994 y. <https://lex.uz/docs/708371>
2. O'zbekiston Respublikasining "Yer kodeksi" (O'zbekiston Respublikasining 30.04.1998 yil 598-I-son Qonuni bilan tasdiqlangan. <https://lex.uz/acts/152653>
3. O'zbekiston Respublikasining "Davlat yer kadastri to'g'risida"gi 666-I-son Qonuni, 28.08.1998 y. <https://lex.uz/acts/17036>
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligidagi islohotlarni chuqurlashtirishning muhim yo'nalishlari to'g'risida"gi PF-3226-son farmoni, 24.03.2003 y. <https://lex.uz/docs/170168>
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish Konsepsiyasi to'g'risida"gi PF-3342-son farmoni, 27.10.2003 y. <https://lex.uz/ru/docs/173117>; O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2004-2006 yillarda fermer xo'jaliklarini rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 476-son qarori, 30.10.2003 y. <https://lex.uz/docs/246715#917835>
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Bog'dorchilik-uzumchilik shirkatlari to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi 51-son qarori, 01.03.2011 y. <https://lex.uz/docs/1754519>
7. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining normativ qiymatini aniqlash tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi 235-son qarori, 18.08.2014 y. <https://lex.uz/docs/2448660>
8. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qishloq aholi punktlari yerlaridan foydalanish tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi 301-son qarori, 30.10.2014 y. <https://lex.uz/ru/docs/2491016>
9. O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri davlat qo'mitasining "Tuproq bonitirovkasi ishlarini o'tkazish va xujjatlarini tasdiqlash tartibi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi Qarori. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi tomonidan 7.11.2013 yilda №-2521-ro'yxat raqami bilan ro'yxatdan o'tkazilgan. <https://lex.uz/docs/2264811>
10. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "O'zbekiston Respublikasida yer monitoringi to'g'risidagi Nizomni tasdiqlash haqida"gi 496-son qarori, 23.12.2000 y. <https://nrm.uz/contentf?doc=356760>
11. Алтиев А.С. Механизмы регулирования системы использования земельных ресурсов: Монография. Т.: Фан – 2018. – 112 с.
12. Алтиев А.С. Перспективы создания и развития рынка земли в Узбекистане. Проблемы современной экономики. № 1. 2007. с. 165-166
13. Алтиев А.С. Экономический механизм либерализации системы использования земельных ресурсов: Монография. Т.: Фан – 2009. – 168 с.
14. Maxsudov M.D. Yerdan foydalanishni tartibga solish yuzasidan yer islohati. Scientific Progress. Vol. 2. Issue 1. 2021. pp. 234-246
15. Tashmatov R. Hududlarda yer resurslaridan foydalanish samaradorligi tahlili. "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 4, iyul-avgust, 2017. 10 b. http://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/6_R_Toshmatov.pdf.
16. Hasanov Sh. Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish. i.f.d. diss. 2017 – 224 b.

YURIDIK SHAXSLARDAN OLINADIGAN FOYDA SOLIG'I

A.F.Asatillayeva, magistrant, O'zR Bank-moliya akademiyasi, Toshkent

Annotatsiya. Yuridik shaxslar, ya'ni kompaniyalar, korxonalar va boshqa tashkilotlar, iqtisodiy faoliyat yuritish jarayonida daromad olishadi. Ushbu daromadlar ustidan davlat tomonidan soliq olinadi, bu esa davlatning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Foyda solig'i yuridik shaxslarning daromadlariga nisbatan qo'llaniladigan soliq bo'lib, uning stavkalari va qoidalari mamlakatdan mamlakatga farq qiladi. Ushbu maqolada yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i haqida ma'lumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: yuridik shaxslar, foyda solig'i, kichik bizneslar, innovatsion loyihalar, xarajatlar, daromadlar, asosiy stavka,

Аннотация. Юридические лица, то есть компании, предприятия и другие организации, получают доходы в процессе экономической деятельности. Эти доходы облагаются налогом со стороны государства, которое играет важную роль в обеспечении финансовой стабильности государства. Корпоративный подоходный налог — это налог на корпоративный доход, его ставки и правила варьируются от страны к стране. В данной статье представлена информация о налоге на прибыль организаций.

Ключевые слова: юридические лица, налог на прибыль, малый бизнес, инновационные проекты, расходы, доходы, базовая ставка,

Abstract. Legal entities, that is, companies, enterprises and other organizations, receive income in the course of economic activity. These revenues are taxed by the state, which plays an important role in ensuring the financial stability of the state. Corporate income tax is a tax on corporate income, and its rates and rules vary from country to country. This article provides information on corporate income tax.

Keywords: legal entities, profit tax, small businesses, innovative projects, expenses, income, basic rate

Kirish. Foyda solig'ining asosiy maqsadi davlat byudjetini to'ldirishdir. Ushbu soliq orqali to'plangan mablag'lar davlat xizmatlari, infratuzilma, ta'lim, sog'liqni saqlash va boshqa ijtimoiy loyihalarni moliyalashtirishda ishlatiladi. Shuningdek, foyda solig'i iqtisodiy faoliyatni tartibga solish va yuridik shaxslarning mas'uliyatini oshirishda ham muhim ahamiyatga ega. Foyda solig'i yuridik shaxsning sof foydasiga nisbatan hisoblanadi. Sof foyda — bu daromadlar va xarajatlar o'rtasidagi farqdir. Xarajatlar ichiga ishlab chiqarish xarajatlari, ish haqi, ijaralar va boshqa operatsion xarajatlar kiradi. Foyda solig'i stavkalari mamlakatga qarab farq qiladi [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. O'zbekistonda yuridik shaxslar uchun asosiy stavka 15% ni tashkil etadi. Boshqa mamlakatlarda esa bu ko'rsatkich 20% dan 30% gacha o'zgarishi mumkin. Ba'zi mamlakatlarda yuridik shaxslar uchun maxsus soliq imtiyozlari yoki chegirmalar mavjud. Masalan, kichik bizneslar, innovatsion loyihalar yoki ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyatlar uchun pastroq stavkalar qo'llanilishi mumkin. Yuridik shaxslar foyda solig'ini hisoblash va to'lash jarayonida aniq va shaffof hisobotlar taqdim etishlari zarur.[2]

Bu soliq organlari tomonidan nazoratni osonlashtiradi va soliq to'lovchilar o'rtasida adolatni ta'minlaydi. Foyda solig'i iqtisodiy faoliyatga ta'sir ko'rsatadi. Yuqori soliq stavkalari yuridik shaxslarning investitsiya qilishga bo'lgan qiziqishini kamaytirishi mumkin. Buning natijasida iqtisodiy o'sish sekinlashishi va yangi ish o'rinlari yaratilishi qiyinlashishi mumkin. Shuning uchun davlatlar ko'pincha soliq siyosatini qayta ko'rib chiqadilar va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish maqsadida soliq stavkalarini pasaytiradilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Yuridik shaxslar uchun soliq imtiyozlari mavjud. Bu imtiyozlar davlat tomonidan iqtisodiy faoliyatni rag'batlantirish, kichik biznesni qo'llab-quvvatlash yoki ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalarni moliyalashtirish maqsadida taqdim etiladi. Kichik bizneslar uchun soliq stavkalari pasaytirilishi yoki ma'lum bir daromadgacha soliq to'lashdan ozod qilinishi mumkin. Innovatsion faoliyat yuritayotgan yuridik shaxslarga, masalan, tadqiqot va rivojlantirish

(R&D) xarajatlari uchun soliq imtiyozlari berilishi mumkin. Ijtimoiy ahamiyatga ega loyihalar, masalan, ekologik toza texnologiyalar yoki ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadigan tashkilotlar uchun soliq imtiyozlari taqdim etilishi mumkin. Ayrim hududlarda iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirish maqsadida soliq imtiyozlari berilishi mumkin. Bu, masalan, qishloq joylarda yoki iqtisodiy jihatdan rivojlanayotgan hududlarda faoliyat yuritayotgan yuridik shaxslar uchun amal qiladi. Xalqaro savdo va investitsiyalarni rag'batlantirish maqsadida, ba'zi mamlakatlar yuridik shaxslarga soliq imtiyozlari taqdim etishi mumkin. Ba'zi hollarda, yuridik shaxslar uchun vaqtinchalik soliq imtiyozlari yoki chegirmalar taqdim etilishi mumkin, masalan, iqtisodiy inqiroz davrida. Soliq imtiyozlari va ularning shartlari mamlakatdan mamlakatga farq qiladi, shuning uchun yuridik shaxslar o'z faoliyat yuritayotgan hududdagi soliq qonunlarini va imtiyozlarini diqqat bilan o'rganishlari zarur.

Tahlil va natijalar. Foyda solig'i yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i bo'lib, davlat byudjetining muhim manbalaridan biridir. Ushbu soliq, nafaqat davlat moliyaviy resurslarini shakllantirishda, balki iqtisodiy o'sish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda ham muhim rol o'ynaydi. Foyda solig'ining ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri ko'p qirrali bo'lib, u iqtisodiy faoliyat, investitsiyalar, ish o'rinlari va ijtimoiy rivojlanishga ta'sir ko'rsatadi. Foyda solig'i davlatning iqtisodiy siyosatiga muvofiq ravishda, iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishi mumkin. Soliq stavkalari va imtiyozlar orqali davlat, ma'lum sohalarga yoki korxonalarga investitsiyalarni jalb qilishni maqsad qilishi mumkin. Masalan, yangi texnologiyalarni ishlab chiqarayotgan yoki ekologik toza ishlab chiqarishni amalga oshirayotgan korxonalarga beriladigan soliq imtiyozlari, ularning rivojlanishini tezlashtiradi.[10]

Foyda solig'i korxonalar tomonidan yaratiladigan ish o'rinlariga ham ta'sir ko'rsatadi. Agar korxonalar foyda solig'ini to'lashda qiyinchiliklarga duch kelsa, bu ularning ish o'rinlarini qisqartirishiga yoki yangi ish o'rinlarini yaratishdan qochishiga olib kelishi mumkin. Boshqa tomondan, foyda solig'ining o'sishi va davlat byudjetiga qo'shilishi, ijtimoiy dasturlar va infratuzilma loyihalarini moliyalashtirishga yordam beradi, bu esa yangi ish o'rinlarini yaratadi. Foyda solig'i ijtimoiy rivojlanishga ham ta'sir ko'rsatadi. Davlat, foyda solig'i orqali to'plangan mablag'larni ta'lim, sog'liqni saqlash, ijtimoiy himoya va boshqa ijtimoiy dasturlarga yo'naltirishi mumkin. Bu, o'z navbatida, jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlaydi va aholi farovonligini oshiradi.[8]

Foyda solig'i bozor raqobatini ham ta'sir qiladi. Agar biror mamlakatda foyda solig'i yuqori bo'lsa, bu, xorijiy investitsiyalarni jalb qilishda qiyinchiliklarga olib kelishi mumkin. Boshqa tomondan, raqobatbardosh soliq siyosati, investitsiyalarni jalb qilish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yordam beradi. Foyda solig'ining ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri, soliq qonunchiligi va uning o'zgarishlariga ham bog'liq. Soliq qonunchiligidagi o'zgarishlar, korxonalar faoliyatiga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan, soliq stavkalarining oshishi, korxonalar tomonidan xarajatlarni kamaytirishga olib kelishi va bu, o'z navbatida, ish o'rinlari va investitsiyalarni qisqartirishi mumkin. Foyda solig'i yuridik shaxslardan olinadigan daromad solig'i sifatida, iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishga katta ta'sir ko'rsatadi. Davlat, foyda solig'ini to'plash orqali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi, ish o'rinlarini yaratishi va ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirishi mumkin. [8]

Foyda solig'ining stavkalari, odatda, davlatning soliq siyosati va iqtisodiy sharoitlariga qarab belgilanadi. Davlatning iqtisodiy rivojlanish maqsadlari va ijtimoiy siyosati foyda solig'i stavkalarini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Masalan, davlat yangi investitsiyalarni jalb qilishni maqsad qilsa, foyda solig'i stavkalarini pasaytirishi mumkin. Mamlakatning iqtisodiy holati, inflyatsiya darajasi, ish o'rinlari va boshqa iqtisodiy ko'rsatkichlar foyda solig'i stavkalarini belgilashda hisobga olinadi. Iqtisodiy o'sish davrida soliq stavkalari pasaytirilishi mumkin, aksincha, iqtisodiy inqiroz davrida esa oshirilishi mumkin. Har bir mamlakatda soliq tizimi o'ziga xosdir. Foyda solig'i stavkalari, boshqa soliq turlari bilan birgalikda, umumiy soliq yukini taqsimlashda muhim ahamiyatga ega. [7]

Mamlakatlar, soliq tizimini soddalashtirish va adolatli qilish maqsadida, turli xil stavkalarni belgilashlari mumkin. Ba'zi mamlakatlar, ma'lum sohalarga yoki faoliyat turlariga soliq imtiyozlari berish orqali foyda solig'i stavkalarini belgilashadi. Masalan, innovatsion texnologiyalarni rivojlantirayotgan korxonalarga yoki kichik bizneslarga pastroq stavkalar qo'llanilishi mumkin.

Xalqaro iqtisodiy tashkilotlar, masalan, Jahon banki yoki Xalqaro valyuta jamg'armasi, mamlakatlarga soliq siyosatini takomillashtirishda yordam berishi mumkin. Bu tashkilotlar, mamlakatlarga foyda solig'i stavkalarini belgilashda tavsiyalar berishi mumkin. Foyda solig'i stavkalari, mamlakatning soliq qonunchiligida aniq belgilangan bo'lishi kerak. Qonunchilikda belgilangan stavkalar, odatda, yillik byudjet rejalashtirilganda va iqtisodiy prognozlar asosida yangilanadi. Umuman olganda, foyda solig'ining stavkalari, iqtisodiy sharoitlar, davlat siyosati va xalqaro standartlarga asoslanib belgilanadi va bu jarayon doimiy ravishda o'zgarib turishi mumkin.[6]

Foyda solig'i davlat byudjetining asosiy manbalaridan biridir. Davlat korxonalardan olinadigan foyda solig'i orqali to'plangan mablag'larni ijtimoiy dasturlarni moliyalashtirish uchun ishlatadi. Bu dasturlar sog'liqni saqlash, ta'lim, ijtimoiy himoya va boshqa sohalarda amalga oshiriladi. Foyda solig'i stavkalari, ko'pincha, daromad darajasiga qarab belgilangan bo'ladi. Yuqori daromadli korxonalar ko'proq soliq to'lashi kerak, bu esa ijtimoiy adolatni ta'minlashga yordam beradi. Ushbu mablag'lar, kam daromadli qatlamlarga yordam berish uchun ijtimoiy dasturlarga yo'naltiriladi.[5]

Foyda solig'i orqali to'plangan mablag'lar, ijtimoiy dasturlarni kengaytirish va rivojlantirish uchun zarur. Masalan, yangi ta'lim dasturlari, sog'liqni saqlash xizmatlari yoki ijtimoiy himoya tizimlarini yaratish va takomillashtirish uchun moliyaviy resurslar kerak bo'ladi. Ijtimoiy dasturlar, iqtisodiy rivojlanishni rag'batlantirishga yordam beradi. Foyda solig'i orqali to'plangan mablag'lar, ish o'rinlarini yaratish, ta'lim va malaka oshirish dasturlarini moliyalashtirish orqali iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlaydi. Ijtimoiy dasturlar, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Foyda solig'i orqali moliyalashtiriladigan ijtimoiy dasturlar, ijtimoiy muammolarni hal qilishga yordam beradi.[4]

Xulosa va takliflar. Yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i davlat byudjetini to'ldirishda muhim rol o'ynaydi. Ushbu soliqning asosiy qoidalari, stavkalari va imtiyozlari yuridik shaxslarning iqtisodiy faoliyatini tartibga solishda va davlatning moliyaviy barqarorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Yuridik shaxslar uchun foyda solig'i to'g'risidagi qonunlarni va qoidalarni bilish, ularning moliyaviy rejalashtirishida va soliq to'lash jarayonida muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Sh.Shamsutdinov, Sh.F.Shamsutdinova. Chet mamlakatlar soliq tizimi Toshkent 2011 yil.
2. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus talim vazirligi mirzo ulug'bek nomidagi O'zbekiston milliy universiteti iqtisodiyot fakulteti. «Moliya va soliqlar» ma'ruzalar kursi. Toshkent - 2012 yi
3. Tohirovich, Q. N. (2021). Xalqaro moliyaviy hisob standartlariga o'tish dolzarbligi. Nazariy va amaliy tadqiqotlar xalqaro jurnali, 1(2), 56-64.
4. U. R., Tohirovich, Q. N., Bilvosita soliqlarning soliq tizimidagi tutgan o'rni va ahamiyati./Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 719-723.
5. Sultonova, M. A. (2021). Mas'uliyati cheklangan jamiyatlarda buxgalteriya hisobini tashkil etish masalalari. Scientific progress, 2(8), 608-613.
6. Abduraximov, B. U. O., Qudbiyev, N. T., & Mominov, I. L. O. (2021). Aylanma mablag'larni boshqarish tijorat korxonasi muvaffaqiyatining asosi. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1(10), 724-733.
7. Rasulova, Shaxnoza Xatamovna (2021). Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirishning iqtisodiy ahamiyati va uni to'g'ri hisobga olish zaruriyati. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 1 (10), 713-718.
8. Abduxalimovna, A. Z., & Nabiyeovich, I. I. (2021). Organization of Long-Term Asset Accounting on the Basis of International Standards. Central Asian journal of innovations on tourism management and finance, 2(11), 86-92.
9. Ibragimova, Z. (2021). Buxgalteriya hisobi tizimining holati va uning faoliyatini baholash. Scientific progress, 2(2), 811-815.
10. Кудбиев, Д. (2021). Методологические основы учета арендованных основных средств. / Современная наука. XXI век: научный, культурный, ИТ контекст (pp. 119-124).

HUDUDLARDA KICHIK BIZNES VA XUSUSIY TADBIRKORLIKNI INNOVATSION RIVOJLANTIRISHNING EKONOMETRIK MODELLARI TAHLILI

N.I.Asqarova, PhD, TATU Qarshi filiali, Qarshi

Annotatsiya. Maqolada hududlarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni innovatsion rivojlantirishning ekonometrik modellari tahlili yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Kichik biznes, xususiy tadbirkorlik, ekonometriya, empirik model, klasterli tahlil.

Аннотация. В статье представлен анализ эконометрических моделей инновационного развития малого бизнеса и частного предпринимательства в регионах.

Ключевые слова: Малый бизнес, частное предпринимательство, эконометрия, эмпирическая модель, кластерный анализ.

Abstract. The article presents an analysis of econometric models of innovative development of small business and private entrepreneurship in the regions.

Keywords: Small business, private entrepreneurship, econometrics, empirical model, cluster analysis.

Bugungi kunda milliy iqtisodiyotning barcha tarmoqlarida resurs tejamkorligiga asoslangan intensivlashtirish, ishlab chiqarish jarayonlarini tezkor axborotlashtirishga, nazorat mexanizmlarini takomillashtirishga, jarayon monitoringlarni vizuallashtirishga, boshqaruv tashkilotlari, tarmoq subyektlari, iste'molchilar kabi korpuslarning tizimli integratsiyasini yaratishga, sog'lom raqobat muhitini ta'minlashga yo'naltirilgan raqamlashtirish jarayoni kechmoqda. Bu jarayonlarning istiqbolli ko'rinishi innovatsiyalashuv shaklida namoyon bo'lmoqda. Tizimda innovatsiya tushunchasi ishlab chiqarishni texnik va texnologik modernizatsiyalash bilan cheklanib qolmasdan, balki intellektual resurslardan samarali foydalanish zamirida iqtisodiy o'sish sur'atini oshirish, hamda tezlashtirish bilan izohlanadi[1].

Manbalarda[2] KBXTni innovatsion rivojlantirish zaruriyatining eng asosiy jihatini inson tabiiy psixologiyasi bilan bog'lashadi. Bunda, kishilik jamiyatida insonlarning tadbirkorlikga bo'lgan xohishi, daromad topishga yo'naltirilgan faoliyatga rag'bat bildirishi va buni amalga oshirish imkoniyatlarining kengligi, nisbatan soddaligiga katta e'tibor qaratishi kuzatiladi. Ikkinchi tomondan, tavakkalchilikka asoslangan investitsiya fondini shakllantirishda ma'lum bir qulayliklarga egaligidir. KBXT loyihalari odatda katta hajmdagi kapitalni ta'lab etmaydi. Bu esa investorlarni jalb qilishda muhim omil hisoblanadi.

KBXT faoliyatini innovatsion rivojlantirishning ahamiyati matematik induksiya metodiga asoslangan yondashuv yordamida tadqiq etish maqsadga muvofiq deb bilamaiz. Unga ko'ra Qashqadaryo viloyatida KBXT faoliyatini innovatsion rivojlantirishning quyidagi algoritm bo'yicha modellashtirish bosqichlarini taklif etamiz:

1) mintaqaning KBXT faoliyatida innovatsion rivojlanishning samaradorligini bitta iqtisodiyot tarmog'i bo'yicha asoslash;

2) mintaqada KBXT ning YaHM hajmida tarkibiy ulushini innovatsion omillar ta'siridagi faoliyat ko'rsatkichlari asosida oshirish farazini to'g'ri deb qabul qilish va ta'sir darajasini baholash;

3) KBXT ning YaHMda tarkibiy ulushini oshirish natijasida mintaqada YaHM hajmining oshishiga erishish natijasida farazning to'g'ri ekanligini asoslash.

Taklif etilayotgan algoritm asosida hisoblashlarni amalga oshirishda induksiyaning birinchi qadami uchun sanoat tarmog'ida KBXTning innovatsion ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq ko'rsatkichlari tanlab olindi, hamda ular ishtirokida quyidagi empirik modellar ishlab chiqildi:

1) KBXT tomonidan ishlab chiqarilgan jami sanoat mahsulotlari hajmining o'sish nisbati bo'yicha:

$$\frac{Y_{TSM}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{sot}} = a_0 + a_1 * \frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{Ich}} + a_2 * \frac{H_{TSM}^{sot}}{H_{TSM}^{Ich}} \quad (1)$$

$$\frac{Y_{TSM}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{sot}} = a_0 + a_1 * \frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{sot}} + a_2 * \frac{H_{TSM}^{Ich}}{H_{TSM}^{sot}} \quad (2)$$

2) KBXT innovatsion faoliyatida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining o'sish

nisbati bo'yicha:

$$\frac{X_{TSM}^{Inn}}{Y_{TSM}} = a_0 + a_1 * \frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} + a_2 * \frac{H_{TSM}^{Ich}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} \quad (3)$$

$$\frac{X_{TSM}^{Inn}}{Y_{TSM}} = a_0 + a_1 * \frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} + a_2 * \frac{H_{TSM}^{Sot}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} \quad (4)$$

Bu yerda: Qashqadaryo viloyati KBXT faoliyatida

$\frac{Y_{TSM}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} = Y_1$ – ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisiga nisbati, birlik;

$\frac{X_{TSM}^{Inn}}{Y_{TSM}} = Y_2$ – ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmida innovatsion ishlab chiqarish hajmining ulushi, nisbat - birlikda;

$\frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{Ich}} = X_1$ – innovatsion ishlab chiqarish hajmining sanoat ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati, birlik;

$\frac{H_{TSM}^{Sot}}{H_{TSM}^{Ich}} = X_2$ – sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlarining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbati, birlik;

$\frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{Sot}} = X_3$ - innovatsion ishlab chiqarish hajmining sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlariga nisbati, birlik;

$\frac{H_{TSM}^{Ich}}{H_{TSM}^{Sot}} = X_4$ – sanoatda ishlab chiqarish xarajatlarining sotish xarajatlariga nisbati, birlik;

$\frac{X_{TSM}^{Inn}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} = X_5$ – innovatsion ishlab chiqarish hajmining jami xarajatlar hajmiga nisbati, birliigi;

$\frac{H_{TSM}^{Ich}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} = X_6$ – ishlab chiqarish xarajatlarining jami xarajatlardagi ulushi, nisbat – birlikda;

$\frac{H_{TSM}^{Sot}}{H_{TSM}^{Ich} + H_{TSM}^{Sot}} = X_7$ – sotish xarajatlarining jami xarajatlardagi ulushi, nisbat – birlikda.

Chiziqli ko'rinishda keltirilgan ushbu modellar mohiyatan KBXTning sanoat tarmog'ida innovatsion faoliyati samaradorligini ishlab chiqarish shakli bo'yicha ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining nisbiy o'zgarishining ta'siriga ko'ra baholash imkoniyatini beradi. Bu orqali KBXTning sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va mahsulotni realizatsiyalash jarayonida innovatsion faoliyatini rivojlantirish ahamiyatiga oydinlik kiritish mumkin.

Keltirilgan o'zgaruvchilarning miqdoriy ko'rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Qashqadaryo viloyati sanoat tarmog'ida KBXT ning innovatsion ishlab chiqarish ko'rsatkichlari[2]

Yillar	Endogenlar		Ekzogenlar						
	Y_1	Y_2	X_1	X_2	X_3	X_4	X_5	X_6	X_7
2012	2,2576	0,0300	0,1038	0,5328	0,1948	1,8770	0,0677	0,6524	0,3476
2013	2,2147	0,0295	0,1000	0,5288	0,1891	1,8912	0,0654	0,6541	0,3459
2014	2,0896	0,0309	0,1001	0,5482	0,1826	1,8241	0,0647	0,6459	0,3541
2015	2,0462	0,0313	0,0991	0,5467	0,1812	1,8293	0,0641	0,6466	0,3534
2016	2,0322	0,0311	0,0978	0,5472	0,1787	1,8276	0,0632	0,6463	0,3537
2017	1,9692	0,0327	0,0995	0,5452	0,1825	1,8344	0,0644	0,6472	0,3528
2018	1,9019	0,0354	0,1049	0,5564	0,1885	1,7973	0,0674	0,6425	0,3575
2019	1,8838	0,0370	0,1077	0,5427	0,1984	1,8425	0,0698	0,6482	0,3518
2020	1,8446	0,0392	0,1109	0,5344	0,2074	1,8712	0,0722	0,6517	0,3483
2021	1,5980	0,0488	0,1214	0,5555	0,2185	1,8003	0,0780	0,6429	0,3571
2022	1,4567	0,0585	0,1327	0,5575	0,2380	1,7938	0,0852	0,6421	0,3579
2023	1,4422	0,0636	0,1393	0,5192	0,2682	1,9260	0,0917	0,6582	0,3418

Keltirilgan ma'lumotlar bo'yicha tuzilgan modellarning parametrlari va adekvatlik ko'rsatkichlari 2.-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Qashqadaryo viloyatida sanoat tarmog'ida KBXT ni innovatsion rivojlantirish modellari va ularning adekvatlik

ko'rsatkichlari

№	Model ko'rinishi	t-statistika	p-qiymat	R ²	MAPE (%)
1.	$Y_1 = 7,25 - 18,49 * X_1 - 6,14 * X_2$	$t_{a_0} = 5,55$ $t_{a_1} = -9,38$ $t_{a_2} = -2,65$	0,0003 0,0000 0,0266	0,91	3,20
2.	$Y_1 = -10,05 * X_3 + 3,02 * X_4$	$t_{a_1} = -9,82$ $t_{a_2} = 4,44$	0,0000 0,0016	0,92	3,10
3.	$Y_2 = 0,15 + 1,28 * X_5 - 0,31 * X_6$	$t_{a_0} = 2,39$ $t_{a_1} = 24,48$ $t_{a_2} = -3,20$	0,0407 0,0000 0,0108	0,99	2,90
4.	$Y_2 = -0,16 + 1,28 * X_5 + 0,31 * X_7$	$t_{a_0} = -4,61$ $t_{a_1} = 24,48$ $t_{a_2} = 3,20$	0,0013 0,0000 0,0108	0,99	2,87

1-modelda KBXT faoliyatida innovatsion ishlab chiqarish hajmining sanoat ishlab chiqarish xarajatlariga hamda sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlarining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatlari mos ravishda o'rta qiymatda oshishi ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisiga nisbatining o'rtacha 5,4 birlikka kamayishiga olib keladi. Elastiklik koeffitsiyentlariga ko'ra innovatsion ishlab chiqarish hajmining sanoat ishlab chiqarish xarajatlariga, sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlarining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatlarining 1 foizga oshishi, ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisiga nisbatini mos ravishda 1,07 va 1,76 foiz kamaytiradi.

2-modelda innovatsion ishlab chiqarish hajmining sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlariga hamda sanoatda ishlab chiqarish xarajatlarining sotish xarajatlariga nisbati o'rta qiymatda ortishiga ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisiga nisbati o'rtacha 3,77 birlikka oshadi. Elastiklik koeffitsiyentlariga ko'ra innovatsion ishlab chiqarish hajmining sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlariga hamda sanoatda ishlab chiqarish xarajatlarining sotish xarajatlariga nisbatlarining 1 foizga oshishi, ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining ishlab chiqarish va sotish xarajatlari yig'indisiga nisbatining mos ravishda 1,07 foizga oshishiga va 1,76 foiz kamayishiga olib keladi.

Har ikkala model natijalariga ko'ra sanoat mahsulotlarini sotish xarajatlarining ishlab chiqarish xarajatlariga nisbatining ortishi mahsulot ishlab chiqarish hajmining kamayishiga olib kelmoqda. Innovatsion ishlab chiqarish hajmini umumiy ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish yordamida oshirish mantiqsiz natijaga olib borishi ochiqlanmoqda. Balki innovatsion faoliyatni yo'lga qo'yishda, birinchi o'rinda mahsulotni sotish jarayonlarini optimallashtirishga yo'naltirilgan resurs tejamkor mexanizmlarni joriy etishdan iborat bo'lishi maqsadga muvofiqligi kelib chiqmoqda. Albatta, ishlab chiqarish jarayonini modernizatsiyalash ishlab chiqarish xarajatlari hisobidan, ko'proq nomoddiy, hamda intellekt resurslariga tayaniladigan realizatsiya jarayoni sotish xarajatlari hisobidan amalga oshishiga e'tibor berilsa, har ikki holat innovatsion rivojlantirish tamoyillariga to'liq mos keladi.

3-modelga ko'ra, innovatsion ishlab chiqarish hajmining jami xarajatlarga nisbatining 1 foizga oshishi, innovatsion ishlab chiqarish hajmining umumiy ishlab chiqarishga nisbatini 2,35 foizga oshishini ta'minlaydi. Shuningdek, ishlab chiqarish xarajatlarining jami xarajatlardagi ulushining 1 foizga o'sishi bu nisbatni -5,9 foizga pasaytiradi.

4-modelda sotish xarajatlarining jami xarajatlardagi ulushining 1 foizga o'sishi bu nisbatni 2,76 foizga oshiradi. KBXT tomonidan ishlab chiqarilgan jami sanoat mahsulotlari hajmining o'sish nisbati hamda KBXT innovatsion faoliyatida ishlab chiqarilgan sanoat mahsulotlari hajmining o'sish nisbati modellarining natijalari innovatsion faoliyatni rivojlantirishda resurs taqsimoti bo'yicha o'zaro qarama-qarshi xulosalarni keltirib chiqarmoqda[4]. Bunga sabab ishlab chiqarish shakllari o'rtasidagi raqobatlashuv xususiyati mavjud bo'lib, har ikki holatda ular kapital resursini o'zining rivojlanish istiqboliga yo'naltirmoqda. Bu esa farqli ishlab chiqarish shakllari ustuvor jihatlarini saqlagan ishlab chiqarish va realizatsiyalash jarayonini shakllantirish mezonlarini aniqlashni talab e'tadi.

Modellarning bir xil ishorali elastiklik koeffitsiyentlari mazmuniga ko'ra ishlab chiqarish

xarajatlarini oshirish innovatsion va umumiy ishlab chiqarish hajmini oshiradi, sotish xarajatlarining ortishi esa pasaytiradi. Bu yakuniy xulosalash uchun asos bo'ladi, ya'ni umumiy xarajatda stabillikni saqlash, hamda ishlab chiqarish xarajatlarini oshirish, innovatsion rivojlantirish asosida ishlab chiqarish o'sish sur'atini oshirish mumkinligini ifodalaydi. Bu holatda yagona yechim sifatida ishlab chiqarish xarajatlari ortishini sotish xarajatalarini qisqartirish, ya'ni kompensatsiyalash usulidan foydalanishni taqozo etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Barnreuther S. Disrupting healthcare? Entrepreneurship as an "innovative" financing mechanism in India's primary care sector. *Social Science & Medicine* / <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2022.115314>;
2. Chen J. and Zhou Z. The effects of FDI on innovative entrepreneurship: A regional-level study. *Technological Forecasting & Social Change* 186 (2023) 122159 / <https://doi.org/10.1016/j.techfore.2022.122159>;
3. Aparicio S. et al. The role of innovative entrepreneurship within Colombian business cycle scenarios: A system dynamics approach. *Futures* 81 (2016) 130–147 / <http://dx.doi.org/10.1016/j.futures.2016.02.00>
4. Asqarova N.I. *Journal of Economy and entrepreneurship*, Vol. 16, Nom. 9.814-818с/Оценка инновационного развития малого бизнеса и частного предпринимательства на основе эконометрических моделей.

UO'K 004.896

KICHIK VA O'RTA BIZNES KORXONALARINI SAMARALI BOSHQARISHDA ERP TIZIMINING AHAMIYATI

D.X.Axmadaliyev, doktorant, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

ORCID ID: 0000-0002-2089-1467

Annotatsiya. Maqolada kichik va o'rta biznes korxonalarida ERP (Enterprise Resource Planning, Korxona resurslarini rejalashtirish)ni kiritish ahamiyati va uni biznesni rivojlantirishdagi rollari bayon etilgan. Hozirgi kunda ko'p korxonalar murakkab operatsiyalarni boshqarish, raqobatbardoshlikni saqlash va operatsion samaradorlikni ta'minlashda tobora ortib borayotgan muammolarga duch kelmoqda. Kichik va o'rta korxonalar ushbu to'siqlarni yengib o'tishlari mumkin bo'lgan eng muhim texnologik echimlardan biri bu korxona resurslarini rejalashtirish (ERP) tizimidir. An'anaviy ravishda yirik korporatsiyalar uchun vosita sifatida qaraladigan ERP tizimlari kichik va o'rta korxonalar uchun zarur bo'lib qoldi, chunki ular operatsiyalarni soddalashtiradigan, samarasizlikni kamaytiradigan va qarorlar qabul qilishni yaxshilaydigan integratsiyalashgan echimlarni taklif qiladi. Ushbu maqola kichik va o'rta korxonalarni samarali boshqarish uchun ERP tizimlarining ahamiyatini o'rganadi.

Kalit so'zlar: ERP, samaradorlik, integratsiya, dasturiy ta'minot, boshqaruv, investitsiya, xarajatlar, qaror qabul qilish, resurslarni taqsimlash

Аннотация. В современном деловом ландшафте малые и средние предприятия (МСП) сталкиваются со все большими трудностями в управлении сложными операциями, поддержании конкурентоспособности и обеспечении операционной эффективности. Одним из наиболее значимых технологических решений, которые МСП могут использовать для преодоления этих препятствий, является система планирования ресурсов предприятия (ERP). Традиционно рассматриваемые как инструменты для крупных корпораций, системы ERP стали необходимыми для МСП, поскольку они предлагают интегрированные решения, которые оптимизируют операции, снижают неэффективность и улучшают процесс принятия решений. В этой статье рассматривается значение систем ERP для эффективного управления МСП.

Ключевые слова: ERP, эффективность, интеграция, программное обеспечение, управление, инвестиции, затраты, принятие решений, распределение ресурсов

Abstract. In the modern business landscape, Small and Medium-Sized Enterprises (SMEs) face increasing challenges in managing complex operations, maintaining competitiveness, and ensuring operational efficiency. One of the most significant technological solutions that SMEs can leverage to overcome these hurdles is an **Enterprise Resource Planning (ERP) system**. Traditionally viewed as tools for large corporations, ERP systems have become essential for SMEs as they offer integrated solutions that streamline operations, reduce inefficiencies, and enhance decision-making. This article explores the significance of ERP systems for the effective management of SMEs.

Key words: ERP, efficiency, integration, software, management, investment, costs, decision-making, resource allocation

Kirish. ERP tizimi turli biznes jarayonlarini yagona yagona tizimga birlashtiradi, bu esa tashkilotlarga operatsiyalarni yanada samarali boshqarish imkonini beradi. Bu jarayonlar odatda buxgalteriya hisobi, inson resurslari, inventarni boshqarish, xaridlar, sotish, mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) va boshqalarni o'z ichiga oladi. Ma'lumotlar va jarayonlarni markazlashtirgan holda, ERP tizimlari korxonalarning yanada silliq ishlashiga imkon beradi, ma'lumotlar siloslarini yo'q qiladi va barcha bo'limlarning dolzarb, aniq ma'lumotlarga ega bo'lishini ta'minlaydi.

Kichik va o'rta korxonalar uchun ERP tizimlarining ahamiyati

ERP tizimlari kichik va o'rta korxonalarning o'sishi va raqobatbardoshligini saqlab qolishda muhim rol o'ynaydi. Ular taklif qiladigan asosiy imtiyozlardan ba'zilari:

a. Operatsiyalarni soddalashtirish va samaradorlik

KO'BK ko'pincha turli bo'limlarda turli funktsiyalarni boshqarish bilan kurashadi, ayniqsa ular o'sib borishi bilan. ERP tizimlari barcha muhim biznes jarayonlari bog'langan markazlashtirilgan platformani ta'minlaydi. Ushbu integratsiya ortiqcha ma'lumotlarni kiritishni bartaraf etishga, qo'lda xatolarni kamaytirishga va vaqtni tejashga yordam beradi. U operatsiyalarni soddalashtiradi, resurslardan optimal foydalanishni va ish jarayonlarining samaraliroq bo'lishini ta'minlaydi.

Misol uchun, ERP tizimi savdo amalga oshirilganda inventarizatsiya darajasini avtomatik ravishda yangilashi yoki zaxiralar ma'lum bir chegaradan pastga tushganda xom ashyoga buyurtma berishni boshlashi mumkin. Ushbu avtomatlashtirish kechikishlarni minimallashtiradi va doimiy inson aralashuvisiz biznesning muammosiz ishlashini ta'minlaydi.

b. Yaxshilangan qaror qabul qilish

KO'B (kichik va o'rta biznes) korxonalarida qaror qabul qilishda ko'pincha real vaqt rejimida ma'lumotlarning etishmasligi va asosiy operatsiyalarni tushunish to'sqinlik qiladi. ERP tizimlari buni haqiqatning yagona manbasini taqdim etish orqali hal qiladi, biznesning barcha jabhalaridan real vaqt rejimida mavjud bo'lgan ma'lumotlar. Menejerlar bir tugmani bosish orqali so'nggi moliyaviy hisobotlar, savdo ma'lumotlari va inventar darajalariga kirishlari mumkin, bu esa ularga asoslangan qarorlarni tezroq va aniqroq qabul qilish imkonini beradi.

c. Xarajatlarni tejash

Garchi KO'BK ko'pincha ERP tizimlarini qimmat deb bilishsa-da, ular ishlab chiqaradigan uzoq muddatli xarajatlarni tejash ularni foydali sarmoyaga aylantiradi. Inventarizatsiyani boshqarish, buxgalteriya hisobi va hisobot berish kabi vazifalarni avtomatlashtirish orqali ERP tizimlari qo'l mehnatiga bo'lgan ehtiyojni va tegishli xarajatlarni kamaytiradi. Bundan tashqari, samaradorlikni oshirish operatsion xarajatlarni kamaytirishga olib keladi, chunki korxonalar kamroq resurslar bilan ko'proq narsani qilishlari mumkin.

d. Masshtablilik va moslashuvchanlik

KO'BK o'sishi bilan ularning ehtiyojlari va operatsion murakkabliklari rivojlanadi. ERP tizimlari tashkilot bilan miqyosda ishlab chiqilgan bo'lib, ularni o'sishni boshdan kechirayotgan yoki kengaytirishni rejalashtirayotgan korxonalar uchun juda mos keladi. KO'BK yangi mahsulotlarni qo'shyaptimi, yangi bozorlarni kengaytirayaptimi yoki ko'proq mijozlarni jalb qilmoqdami, ERP tizimini tashkilotning o'zgaruvchan talablariga javob beradigan tarzda sozlash mumkin.

e. Kengaytirilgan mijozlar bilan aloqalarni boshqarish

Mijozlarning qoniqishi KO'BK muvaffaqiyati uchun juda muhim va ERP tizimlari korxonalarning mijozlar bilan munosabatlarini boshqarish usullarini sezilarli darajada yaxshilashi mumkin. Aksariyat ERP tizimlari mijozlarning o'zaro munosabatlarini kuzatuvchi, savdo tendentsiyalarini kuzatuvchi va mijozlar ma'lumotlarini boshqaradigan integratsiyalashgan CRM modullari bilan birga keladi. Bu korxonalarga ko'proq moslashtirilgan xizmatlarni taqdim etish, mijozlar ehtiyojlariga tezroq javob berish va o'zaro sotish yoki sotish imkoniyatlarini aniqlash imkonini beradi.

ERP tizimlarini tatbiq etuvchi kichik va o'rta korxonalar uchun muammolar va mulohazalar

ERP tizimlari ko'plab afzalliklarga ega bo'lsa-da, KO'BK ham amalga oshirish jarayonida duch kelishi mumkin bo'lgan muammolardan xabardor bo'lishi kerak:

- **Xarajatlar va resurslarni taqsimlash** : ERP tizimlari uzoq muddatda xarajatlarni tejashga qodir bo'lsa-da, dasturiy ta'minot va amalga oshirishga dastlabki investitsiyalar, ayniqsa byudjeti cheklangan kichik biznes uchun muhim bo'lishi mumkin.

- **O'zgarishlarni boshqarish** : ERP tizimini joriy qilish ko'pincha ishchilar tomonidan qarshilikka duch kelishi mumkin bo'lgan ish oqimlari va jarayonlarida sezilarli o'zgarishlarni talab qiladi. O'qitish va o'zgarishlarni boshqarish muammosiz qabul qilish uchun juda muhimdir.

- **Moslashtirishga bo'lgan ehtiyoj** : kichik va o'rta korxonalar o'ziga xos talablarga ega bo'lishi mumkin, ularni tayyor ERP echimlari to'liq hal qila olmaydi, bu esa qo'shimcha moslashtirishni talab qiladi, bu esa amalga oshirish narxini va murakkabligini oshirishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida Kichik va o'rta biznes korxonalarini samarali boshqarishda ERP tizimi bo'yicha va uni rivojlantirishning nazariy va amaliy asoslari borasida xorijiy va mahalliy olimlarning ishlari organildi va tahlil qilindi. Maqolada nazariy, tizimli yondashuv, kuzatish, umumlashtirish va tahlil kabi usullardan samarali foydalanildi. Shuningdek ERP tizimini tashkil qilishda mavjud bo'lgan muammolar va ularni echimlari, bu borada amalga oshirilishi kerak bo'lgan vazifalar borasida xulosa va takliflar shakllantirilgan.

Tahlil va natijalar. ERP tizimlari va ularni kichik va o'rta korxonalarga qo'llash kontekstida jadvallar ko'pincha turli turdagi biznes ma'lumotlarini tashkil qilish, saqlash va boshqarish uchun ishlatiladi. Bu erda ERP tizimlarida keng tarqalgan jadvallarning asosiy turlari, ularning maqsadlari va samarali boshqaruvga qanday hissa qo'shishi haqida tushuntirish berilgan.

1. Asosiy ma'lumotlar jadvallari

Asosiy ma'lumotlar jadvallari tez-tez o'zgarmaydigan tadbirkorlik sub'ektlari haqidagi asosiy ma'lumotlarni saqlaydi. Ushbu jadvallar ERP ma'lumotlarining asosini tashkil qiladi va tashkilot bo'ylab izchillikni saqlash uchun zarurdir.

- **Mijozlarning asosiy jadvali** : ismlar, manzillar, to'lov shartlari va kontaktlar kabi mijozlar haqidagi ma'lumotlarni saqlaydi. Bu barcha bo'limlar (masalan, savdo, buxgalteriya) bir xil mijozlar ma'lumotlaridan foydalanishini ta'minlaydi.

- **Sotuvchining asosiy jadvali** : Tashkilot tovarlar yoki xizmatlarni sotib oladigan etkazib beruvchilar va sotuvchilarning ma'lumotlarini o'z ichiga oladi. Ushbu jadval xarid jarayonlarini samarali boshqarishga yordam beradi.

- **Mahsulotning asosiy jadvali** : Mahsulotlar haqida batafsil ma'lumot, jumladan tavsiflar, narxlar, o'lchov birliklari va inventar darajalari. Bu sotish, sotib olish va inventarizatsiya bo'yicha aniq mahsulot ma'lumotlarini ta'minlaydi.

2. Tranzaksiya jadvallari

Tranzaksiya jadvallari sotish, xaridlar va to'lovlar kabi kundalik biznes faoliyatini qayd etadi. Ushbu jadvallar biznes samaradorligini kuzatish va operatsiyalar muammosiz ishlashini ta'minlash uchun zarurdir.

- **Savdo buyurtmalari jadvali** : Mijoz buyurtmalarining tafsilotlarini, jumladan mahsulot ma'lumotlari, miqdori, narxi va yetkazib berish sanalarini saqlaydi. Bu buyurtmani qayta ishlash, bajarilishi va daromadni kuzatishni boshqarishda yordam beradi.

- **Buyurtmalar jadvali** : Tovar va xizmatlar uchun sotuvchilarga berilgan buyurtmalarni kuzatib boradi. Bu xarid jarayonlarini osonlashtiradi va sotuvchi munosabatlarini boshqarishda yordam beradi.

- **Hisob-fakturalar jadvali** : mijozlarga berilgan yoki sotuvchilardan olingan schyot-fakturalarni qayd qiladi. Bu kreditorlik va debitorlik qarzlarini boshqarish uchun juda muhimdir.

3. Inventar va fond jadvallari

Ushbu jadvallar kichik va o'rta korxonalarga o'z zaxiralarini boshqarish, inventar harakatlarini kuzatish va ta'minot zanjiri jarayonlarini optimallashtirishga yordam beradi.

• **Inventarizatsiya jadvali** : Omborlar yoki do'konlardagi mahsulotlarning zaxiralari darajasi to'g'risidagi ma'lumotlarni saqlaydi. Bu korxonalarga zaxiralar darajasini boshqarishga, zaxiralarni yo'qotishdan qochishga va inventar aylanmasini optimallashtirishga yordam beradi.

• **Qimmatli qog'ozlar harakati jadvali** : Qabul qilingan tovarlar, chiqarilgan tovarlar, omborlar o'rtasidagi o'tkazmalar va zaxiralarni sozlash kabi barcha inventar harakatlarini kuzatib boradi.

4. Moliyaviy jadvallar

Moliyaviy jadvallar KO'Bning moliyaviy operatsiyalarini, jumladan, bosh kitob, debitorlik va kreditorlik qarzlarni boshqarish uchun juda muhimdir.

• **Bosh daftar jadvali** : Moliya tizimining asosi bo'lib, barcha moliyaviy operatsiyalarni qayd etadi. U kompaniyaning moliyaviy holatini har tomonlama ko'rib chiqadi va hisobot berish va rioya qilishda yordam beradi.

• **Kreditorlik qarzlari jadvali** : sotuvchilarga to'lanadigan to'lovlarni qayd qiladi. Bu korxonalarga to'lanmagan hisob-kitoblarni kuzatish va pul oqimini samarali boshqarishda yordam beradi.

• **Debitorlik qarzlari jadvali** : Mijozlarning to'lovlarni kuzatib boradi. Bu naqd pul inkassosini boshqarish va muddati o'tgan to'lovlarni kuzatishda yordam beradi.

5. Inson resurslari (HR) jadvallari

ERP tizimidagi HR jadvallari kichik va o'rta korxonalarga xodimlar ma'lumotlari, ish haqi va ish faoliyatini boshqarishda yordam beradi.

• **Xodimlarning asosiy jadvali** : Xodimlarning shaxsiy va ish joylari, jumladan ularning rollari, bo'limlari va aloqa ma'lumotlarini saqlaydi. Bu ish haqi va ish faoliyatini boshqarish uchun zarurdir.

• **Ish haqi jadvali** : Xodimlar uchun ish haqi, ajratmalar, bonuslar va soliqlarni kuzatib boradi. Bu esa xodimlarning ish haqini to'g'ri va o'z vaqtida olishini ta'minlaydi.

6. Mijozlar bilan munosabatlarni boshqarish (CRM) jadvallari

Ushbu jadvallar mijozlar va potentsial mijozlar bilan o'zaro munosabatlarni boshqarishga yordam beradi, mijozlar ehtiyojini qondirish va ushlab turishni yaxshilashga qaratilgan.

• **Etakchi/Imkoniyatlar jadvali** : Potentsial sotuvlar va biznes imkoniyatlari haqidagi ma'lumotlarni saqlaydi. Bu savdo quvurlarini kuzatish va daromadni prognoz qilishda yordam beradi.

• **Mijozlarning o'zaro aloqalari jadvali** : Mijozlar bilan barcha o'zaro munosabatlarni, jumladan, uchrashuvlar, telefon qo'ng'iroqlari, elektron pochta xabarlar va qo'llab-quvvatlash chiptalarini kuzatib boradi.

ERP tizimida jadvallar asosiy biznes ma'lumotlarini tartibga soluvchi va saqlaydigan muhim ma'lumotlar tuzilmasi hisoblanadi. KO'B korxonalari uchun ushbu jadvallardan foydalanish operatsiyalarni yanada samarali boshqarish, jarayonlarni soddalashtirish va yaxshi qaror qabul qilish imkonini beradi. Asosiy ma'lumotlar jadvallari izchillik va aniqlikni ta'minlaydi, tranzaksiya jadvallari kundalik operatsiyalarni osonlashtiradi va moliyaviy, HR, inventar va CRM jadvallari muayyan biznes funktsiyalari haqida chuqurroq tushuncha beradi. Ushbu jadvallarni to'g'ri boshqarish va ulardan foydalanish biznes natijalarini yaxshilashga, samarasizlikni kamaytirishga va kichik va o'rta tashkilotlarning raqobatbardoshligini oshirishga olib keladi.

ERP tizimlarini muvaffaqiyatli joriy etgan va o'z faoliyati va biznes samaradorligida sezilarli yaxshilanishlarni boshdan kechirgan yirik va kichik va o'rta kompaniyalar:

Kompaniya	ERP tizimi	Qiyinchiliklar	ERPni joriy etish natijalari
Amazon	Oracle ERP buluti	Murakkab global ta'minot zanjirini boshqarish	Operatsiyalar soddalashtirildi, ta'minot zanjiri takomillashtirildi va qaror qabul qilish yaxshilandi
Kadberi (Mondeles)	SAP ERP	Inventarizatsiya va ishlab chiqarish samarasizligi	Inventarizatsiyani yaxshiroq boshqarish, ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish, tezroq yetkazib berish
Xarli-Devidson	SAP ERP	Ishlab chiqarish samarasizligi	Ishlab chiqarish davrining qisqarishi, ortiqcha inventarizatsiya minimallashtirildi
Shree ko'piklari (KO'BK)	Malani Microsoft Dynamics 365	Inventarizatsiyani boshqarish, moliyaviy hisobot	Inventarizatsiyani optimallashtirish, chiqindilarni kamaytirish, moliyaviy nazoratni yaxshilash

Kompaniya	ERP tizimi	Qiyinchiliklar	ERPni joriy etish natijalari
Nissan	SAP ERP	Global ta'minot zanjiri boshqaruvi	Qisqartirilgan etkazib berish muddati, inventarizatsiyani yanada samarali boshqarish
Teknicor (KO'BK)	NetSuite ERP	Masshtablash operatsiyalari, qo'lda ishlov berish	Avtomatlashtirilgan jarayonlar, takomillashtirilgan moliyaviy hisobot, resurslarni yaxshiroq boshqarish
Amerikaning fermerlari	sut ERP haqida ma'lumot	Bir nechta ishlab chiqarish maydonchalarini boshqarish	Integratsiyalashgan ta'minot zanjiri, takomillashtirilgan moliyaviy va ishlab chiqarish boshqaruvi
Rowe (KO'BK)	Mebel Epicor ERP	Ishlab chiqarish va inventarizatsiyani nazorat qilish	Ishlab chiqarishni yaxshiroq rejalashtirish, ishlab chiqarish muddatlarini qisqartirish va mijozlar ehtiyojini qondirishni yaxshilash
Dow Chemical	SAP ERP	Murakkab global operatsiyalar, ta'minot zanjiri boshqaruvi	Operatsion xarajatlarni qisqartirish, muvofiqlikni yaxshilash, ishlab chiqarishni optimallashtirish
Shahar jihozlari	Oracle NetSuite	Global chakana savdo operatsiyalarini boshqarish	Inventarizatsiyani nazorat qilish yaxshilandi, kengaytiriladigan operatsiyalar, mijozlar tajribasi yaxshilandi

Vizual jadvallar:

1. Foydalanilgan ERP tizimlarini taqsimlash

Ushbu jadvalda xulosada kompaniyalar tomonidan qo'llaniladigan ERP tizimlarining taqsimlanishini ko'rsatishi mumkin.

ERP tizimi	Foydalanadigan kompaniyalar soni
SAP ERP	4
Oracle ERP/NetSuite	2
Microsoft Dynamics 365	1
ERP haqida ma'lumot	1
Epicor ERP	1
NetSuite ERP	1

2. ERPni amalga oshirishning asosiy natijalari

ERP tizimlarini joriy qilgandan keyin kuzatilgan umumiy natijalarni ko'rsatishi mumkin.

Natija	Hisobot beruvchi kompaniyalar soni
Oddiylashtirilgan operatsiyalar	6
Inventarizatsiyani boshqarish yaxshilandi	5
Yaxshiroq qaror qabul qilish	4
Ishlab chiqarish xarajatlari/vaqtlarining kamayishi	3
Yaxshilangan moliyaviy hisobot/nazorat	3
Kengaytirilgan mijozlar tajribasi	2
Yaxshiroq masshtablilik	2

Xulosa. Raqobat kuchayib borayotgan ishbilarmonlik muhitida kichik va o'rta korxonalar oldinda qolish uchun texnologiyadan foydalanishlari kerak va ERP tizimlari ularga bunga erishishda yordam beradigan kuchli vositadir. Asosiy biznes jarayonlarini integratsiyalash, qarorlar qabul qilishni yaxshilash va operatsion samaradorlikni oshirish orqali ERP tizimlari kichik va o'rta biznesni o'sishi va rivojlanishi uchun zarur bo'lgan poydevor bilan ta'minlaydi. ERP texnologiyasi rivojlanishda davom etar ekan, ayniqsa bulutga asoslangan va modulli yechimlarning o'sishi bilan u kichik va o'rta tashkilotlar uchun yanada qulayroq va qimmatli bo'lib, ularga kengroq miqyosda raqobatlashish imkonini beradi.

O'z boshqaruv amaliyotini yaxshilashga va o'zgarishlarga chaqqon bo'lishga intilayotgan KO'B korxonalari uchun ERP tizimlari endi shunchaki variant emas, balki samarali va barqaror o'sish uchun zaruratdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Davenport, TH (1998) . *Korxonani korxona tizimiga kiritish* . Garvard Business Review, 76(4), 121-131.

2. Noudoostbeni, A., Yasin, NM, & Jenatabadi, HS (2009). *Malayziya kichik va o'rta korxonalarida ERP joriy etishning muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik omillarini o'rganish*. 2009 yilda Axborotni boshqarish va muhandislik bo'yicha xalqaro konferentsiya (157-160-betlar). IEEE.
3. Huin, SF (2004). *Ko'p agentlardan foydalangan holda kichik va o'rta korxonalarda ERP tizimlarini joylashtirishni boshqarish*. Loyiha boshqaruvi xalqaro jurnali, 22(6), 511-517.
4. Muskatello, JR, Kichik, MH va Chen, IJ (2003). *Kichik va o'rta ishlab chiqarish firmalarida korporativ resurslarni rejalashtirish (ERP) tizimlarini joriy etish*. Operatsiyalar va ishlab chiqarishni boshqarish xalqaro jurnali, 23(8), 850-871.
5. Loh, TC va Koh, SCL (2004). *Kichik va o'rta korxonalarda korxona resurslarini rejalashtirishni muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim elementlari*. Xalqaro ishlab chiqarish tadqiqotlari jurnali, 42(17), 3433-3455.
6. Olson, DL va Zhao, F. (2007). *CIO'larning ERP yangilash loyihalarida muhim muvaffaqiyat omillari bo'yicha istiqbollari*. Korxona axborot tizimlari, 1(1), 129-138.
7. Shehab, EM, Sharp, MW, Supramaniam, L., & Spedding, TA (2004). *Korxona resurslarini rejalashtirish: integratsiyalashgan ko'rib chiqish*. Biznes jarayonlarini boshqarish jurnali, 10(4), 359-386.
8. Koh, SCL, Gunasekaran, A. va Cooper, JR (2009). *KO'BKga xos ERP tizimlarini joriy etish va ishlatishda o'qitish va konsalting sarmoyasiga bo'lgan talab*. Xalqaro ishlab chiqarish iqtisodiyoti jurnali, 122(1), 241-254.

UO'K: 332.54

SURXONDARYO VILOYATIDA AVTOMOBIL TRANSPORTIDA TASHILGAN YO'LOVCHILAR SONI KO'RSATKICHINI ARIMA MODELLARI YORDAMIDA PROGNOZLASHTIRISH

*S.T.Aymatov, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz**B.E.Turayev, katta o'qituvchi, i.f.f.d., Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, Termiz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi ARIMA modellari yordamida prognozlashtirilgan. Dastlab vaqtli qator statsionarligi tekshirilib, ARIMA (1,1,0) modeli tuzilgan. Model ahamiyatliligi MAPE bo'yicha hamda parametrlari statistik ahamiyatliligi esa Fisherning z mezon bilan baholangan. Qoldiqlarda avtokorrelatsiya mavjud emasligi o'rganilgan. Natijada 2029 yilga qadar prognoz qiymatlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ADF test, ACF, PACF, model, ARIMA, SARIMA, MAPE, Fisher, o'zgarmas.

Аннотация. В данной статье с помощью моделей ARIMA прогнозируется показатель количества пассажиров, перевезенных автомобильным транспортом в Сурхандарьинской области. Первоначально была исследована стационарность временного ряда и построена модель ARIMA(1,1,0). Значимость модели оценивалась с помощью MAPE, а статистическая значимость ее параметров оценивалась с помощью z-критерия Фишера. Было изучено отсутствие автокорреляции в остатках. В результате были разработаны прогнозные значения до 2029 года.

Ключевые слова: тест ADF, ACF, PACF, модель, ARIMA, SARIMA, MAPE, Фишера, константа.

Abstract. In this article, using ARIMA models, the indicator of the number of passengers transported by road in Surkhandarya region is predicted. Initially, the stationarity of the time series was investigated and the ARIMA(1,1,0) model was constructed. The significance of the model was assessed using MAPE, and the statistical significance of its parameters was assessed using Fisher's z-test. The absence of autocorrelation in the residues was studied. As a result, forecast values were developed until 2029.

Key words: ADF test, ACF, PACF, model, ARIMA, SARIMA, MAPE, Fisher, constant.

Kirish. Vaqtli qatorlarni prognoz qilish uchun mashhur va keng qo'llaniladigan statistik usullardan biri ARIMA modellashtirish usulidir. ARIMA qisqartmasi integratsiyalashgan avtoregressiya va harakatlanuvchi o'rtacha ma'nosini berib, avtoregressiya va harakatlanuvchi o'rtacha modellarining qo'shilishidan tarkib topadi. ARIMA vaqtli qatorlarni tahlil qilish va prognoz qilish imkonini beruvchi statistik modeldir.

ARIMA modeli tarkibiy qismlari:

1. Avtoregressiya (AR(p)): Bu qism joriy darajalarni prognoz qilish uchun vaqtli qatorlarning oldingi darajalaridan foydalanadi. Bunda joriy darajalar o'tgan davr darajalarining chiziqli kombinatsiyasiga bog'liq deb taxmin qilinadi. "p" bilan belgilangan AR tarkibiy qismining tartibi modelda qo'llaniladigan laglar sonini ifodalaydi.

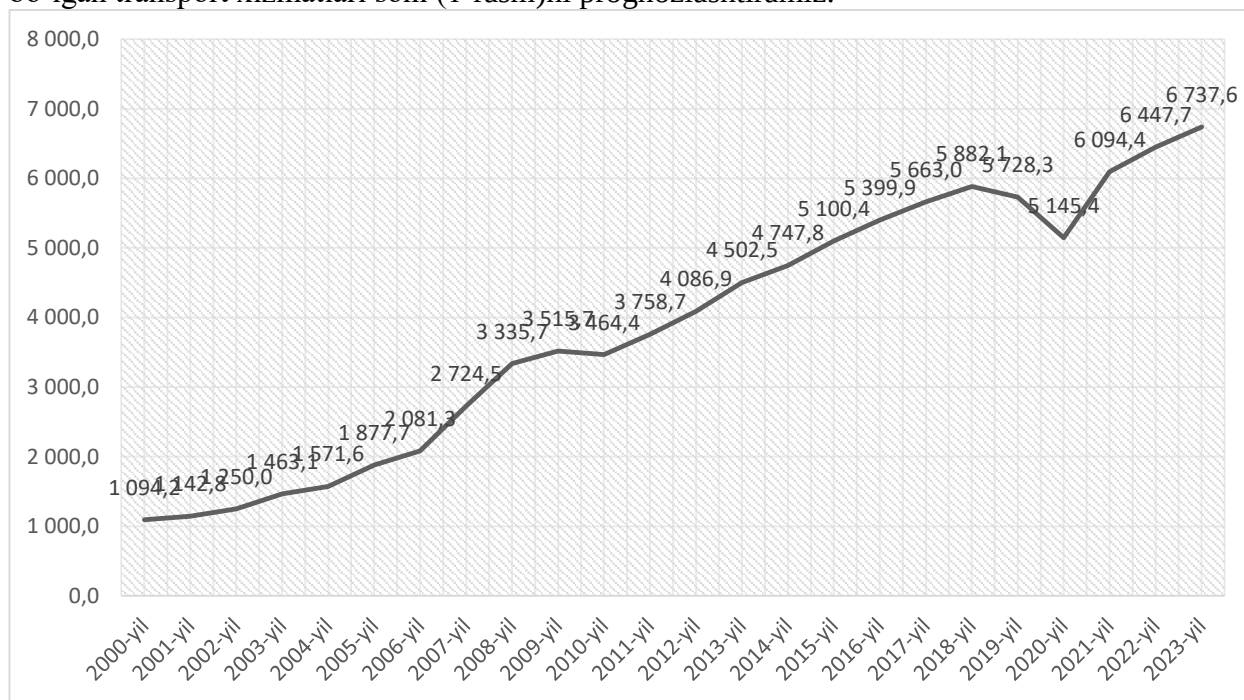
2. Integratsiyalashgan (I(d)): Ushbu qism ma'lumotlarning statsionar yoki statsionar emasligini ko'rib chiqadi. Vaqtli qatorlar odatda ko'pincha statsionar bo'lmaydi, ya'ni ularning statistik xususiyatlari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Integratsiyalashgan qism og'ish va mavsumiylikni olib tashlash orqali ma'lumotlarni statsionar qilish uchun farqlardan foydalanadi. "d" bilan belgilangan I tarkibiy qismning tartibi ma'lumotlarning necha marta farqlanishini ifodalaydi.

3. Harakatlanuvchi o'rtacha (MA(q)): Bu tarkibiy qism o'tgan prognoz xatolarining joriy qiymatga ta'sirini hisobga oladi. Bunda joriy davr xatolari darajalari o'tmishdagi prognoz xatolariga bog'liq deb taxmin qilinadi. "q" bilan belgilangan MA tarkibiy qismning tartibi modelda qo'llanilgan o'tmishdagi prognoz xatolar darajalari sonini ifodalaydi.

Modeldan Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichini prognozlashda foydalanamiz.

Asosiy qism. Surxandaryo viloyatida xizmatlar sohasi holatini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bu transport xizmatlari hajmi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 2023-yilda 6737,6 mln yo'lovchi – km ni tashkil etgan. Ko'rsatkichning o'sishi oldingi davrga nisbatan o'sish 104,5% ni tashkil etgan.

Ushbu ko'rsatkichning kelajakdagi qiymatlarini prognozlashtirish tarmoqda muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilish, transport korxonalariga esa xatarlarni kamaytirish, resurslarni boshqarish, investitsiyalarni jalb etish, xizmatlar sifati darajasini yaxshilash imkonini beradi. Shu sababli, Surxandaryo viloyatida xizmatlar sohasi holatini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lgan transport xizmatlari soni (1-rasm)ni prognozlashtiramiz.

1-rasm. Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi, (mln. yo'lovchi - km) [1]

Ma'lumki, ARIMA yordamida modellashtirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Spetsifikatsiyalash bosqichi. Bu bosqichda vaqtli qatorlarning statsionarligini tekshirish, avtokorrelatsiya funksiyasini ko'zdan kechirish hamda model tartibini belgilash va boshqa amallar bajariladi.

2. Idenfikatsiyalash bosqichi. Bu bosqichda model parametrlari baholanadi. ARIMA modellari umumiy ko'rinishi quyidagicha:

$$\Delta^d = a + \sum_{i=1}^p \varphi_i \Delta^d y_{t-i} + \sum_{j=1}^q \theta_j \varepsilon_{t-j} + \varepsilon \quad (1)$$

3. Verifikatsiyalash bosqichi. Bu bosqichda Fisherning z mezonini bo'yicha parametrlarni baholash, MAPE bo'yicha model ahamiyatligini baholash, qoldiqlarda avtokorrelatsiya mavjud emasligini tekshirish, qoldiqlar normal taqsimot qonuniga bo'ysunishini tekshirish va boshqalar amalga oshiriladi.

4. Prognozlash. Tuzilgan modeldan foydalanib, prognoz qiymatlar ishlab chiqiladi.

Dastlab Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi vaqtli qatorining statsionarligini aniqlaymiz. Odatda statsionar vaqtli qatorlar o'rtachalari o'zgarmas bo'ladi. 1-rasmdan ko'rinib turibdiki, qatorning o'rtachalari o'zgarmas emas. Shu sababli birinchi farqlarning statsionarligini tekshiramiz, ya'ni modelning integratsiyalanganlik darajasi $d=1$ bo'ladi (1-jadval).

1-jadval

Kengaytirilgan Dikki-Fuller testi natijalari

Augmented Dickey-Fuller test for d_y
testing down from 4 lags, criterion AIC
sample size 22
unit-root null hypothesis: $a = 1$

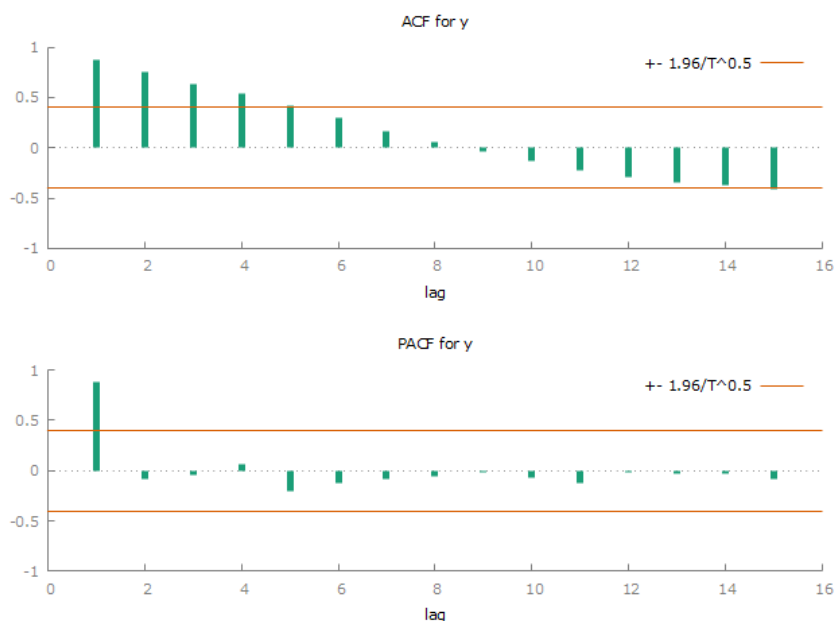
test without constant
including 0 lags of $(1-L)d_y$
model: $(1-L)y = (a-1)y(-1) + e$
estimated value of $(a - 1)$: -0.571617
test statistic: $\tau_{nc}(1) = -2.85432$
asymptotic p-value 0.004197
1st-order autocorrelation coeff. for e: -0.058

test with constant
including 0 lags of $(1-L)d_y$
model: $(1-L)y = b_0 + (a-1)y(-1) + e$
estimated value of $(a - 1)$: -1.00052
test statistic: $\tau_c(1) = -4.52104$
asymptotic p-value 0.0001754
1st-order autocorrelation coeff. for e: -0.017

Manba: Muallif ishlanmasi

1-jadvalga ko'ra p-qiymatlar 0,05 ahamiyatlik darajasidan katta emas. Shu sababli 1-farqlar statsionar hisoblanadi.

Endi navbatdagi bosqichda korrelogramma ko'zdan kechiriladi (2-rasm).

2-rasm. Vaqtli qator bo'yicha korrelogramma

2-rasmga ko'ra jarayon avtoregressiyaga hos bo'lib, ACF eksponentsial tarzda kamayib borayapdi hamda PACF da esa 1 lag dan keyin uzilish sodir bo'lgan. Shu sababli quyidagi model tartibiga to'xtalish mumkin:

ARIMA(1, 1, 0) (2)

(2) ni modellashirishda dastlab o'zgarmasli model baholandi: Ammo quyidagi jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinadiki model parametrlari ahamiyatli bo'lmadi.

2-jadval

Regression tahlil natijalari					
Model 1: ARIMA, using observations 2001-2023 (T = 23)					
Dependent variable: (1-L) y					
Standard errors based on Hessian					
	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>z</i>	<i>p-value</i>	
const	245.371	59.5129	4.123	<0.0001	***
phi_1	-0.000715984	0.206335	-0.003470	0.9972	
Mean dependent var	245.3659	S.D. dependent var		291.9518	
Mean of innovations	-0.006128	S.D. of innovations		285.5345	
R-squared	0.973805	Adjusted R-squared		0.973805	
Log-likelihood	-162.6859	Akaike criterion		331.3719	
Schwarz criterion	334.7783	Hannan-Quinn		332.2286	
	<i>Real</i>	<i>Imaginary</i>	<i>Modulus</i>	<i>Frequency</i>	
AR					
Root 1	-1396.6794	0.0000	1396.6794	0.5000	

Manba: Muallif ishlanmasi

Shu sababli, konstantasiz model tajriba qilindi (3-jadval)

3-jadval

Regression tahlil natijalari					
Model 2: ARIMA, using observations 2001-2023 (T = 23)					
Dependent variable: (1-L) y					
Standard errors based on Hessian					
	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>z</i>	<i>p-value</i>	
phi_1	0.410585	0.185927	2.208	0.0272	**
Mean dependent var	245.3659	S.D. dependent var		291.9518	
Mean of innovations	149.6120	S.D. of innovations		341.2062	
R-squared	0.970223	Adjusted R-squared		0.970223	
Log-likelihood	-166.8751	Akaike criterion		337.7502	
Schwarz criterion	340.0212	Hannan-Quinn		338.3213	
	<i>Real</i>	<i>Imaginary</i>	<i>Modulus</i>	<i>Frequency</i>	
AR					
Root 1	2.4356	0.0000	2.4356	0.0000	

Manba: Muallif ishlanmasi

2-jadvaldan modelning umumiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta y = 0.41 \Delta y_{t-1} + \varepsilon \quad (3)$$

Modelning barcha parametrlari Fisherning z mezoni bo'yicha ahamiyatli ekanligi 2-jadvaldan ko'rinib turibdi. Shuningdek, tajribalarda modelning approksimatsiya xatoligini MAPE=6,4% ekanligi malum bo'ldi.

Bundan tashqari, (3) model qoldiqlarida avtokorrelatsiya kuzatilmadi. Shunday qilib, model iqtisodiy jarayonga mos.

(3) modeldan foydalanib prognoz qiymatlar ishlab chiqamiz (3-jadval).

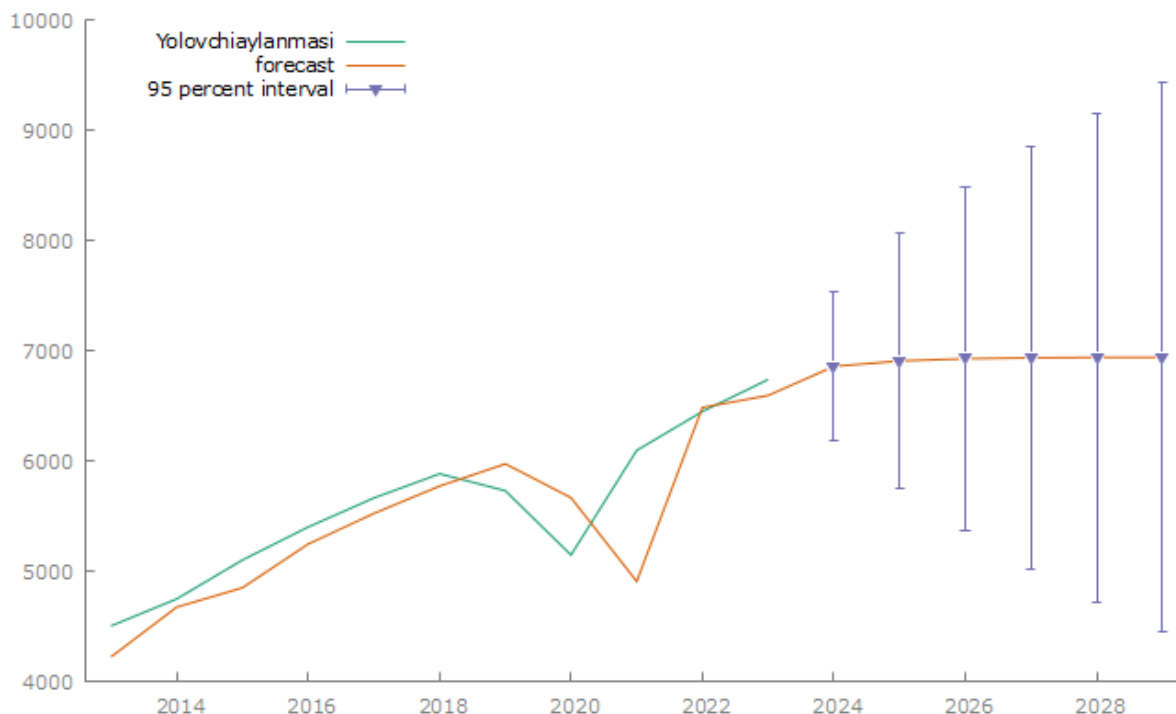
3-jadval

Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi prognoz qiymatlari

Yillar	Prognoz qiymatlar	Ishonch intervalining quyi chegarasi	Ishonch intervalining yuqori chegarasi
2024	6856,66	6187,91	7525,42
2025	6905,54	5449,21	8061,87
2026	6925,61	5359,60	8491,62
2027	6933,85	5018,76	8848,94
2028	6937,23	4717,99	9156,48
2029	6938,62	4448,63	9428,61

Manba: Muallif ishlanmasi

Ishlab chiqilgan prognoz qiymatlar chizmasi 3-rasmda berilgan.

3-rasm. Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi prognoz qiymatlari (mln. yo'lovchi - km)

Manba: Muallif ishlanmasi

Xulosa qilsak, Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi prognoz qiymatlari ko'rsatkichi 2029 yilga kelib 6938,62 (mln.yo'lovchi-km) ni tashkil qiladi. Bu esa joriy qiymatning 103% ni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. www.surxonstat.uz - O'zbekiston respublikasi prezidentti huzuridagi statistika agentligi Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi
2. Яндыбаева Н.В. Об особенностях формирования региональных прогнозов // Актуальные проблемы современности: наука и общество – 1/2018 С. 19.
3. Дегтярева, Н.А. Эконометрические модели анализа и прогнозирования: монография / Н.А. Дегтярева. – Челябинск : Цицеро, 2017. – 67 с.
4. Абдуллаев А.М., Ирматов М.М., Хайдаров М.Т., Ашурова Д.С. “Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогношлаш”. (ўқув қўлланма) – Т.:ТДИУ, 2006 йил -10 б.
5. Махмудов Н.М., Асқарова М.Т., Умаров И.Ю. Макроиктисодий таҳлил ва прогношлаш. Дарслик.- Т.: “Фан ва технология”, 2014. – 157 б.
6. Turaev B. E. Forecasting the volume of construction work using the ARIMA model (on the example of Surkhandarya region) //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 1287-1290.
7. Тўраев Б. Э., Хатамов О. Қ. Арима модели ёрдамида қурилиш ишлари ҳажмини прогноз қилиш (Сурхондарё вилоятида мисолида).“//UzBridge” электрон журнали. – С. 74-84.
8. Тураев Б. Э. Моделирование изменения цен в промышленности строительных материалов (на примере Сурхандарьинской области) //Современные тенденции развития финансово-банковского сектора в условиях экономической неопределенности. – 2022. – С. 71-75.

**O'ZBEKISTONDA KICHIK BIZNESNI RIVOJLANISH HOLATI VA UNING
KAMBAG'ALLIKNI QISQARTIRISHDAGI IMKONIYATLARI****J.F.Babajanov, PhD, Urganch Davlat universiteti, Urganch**

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda kichik biznesni rivojlanish holati va uning kambag'allikni qisqartirishdagi imkoniyatlari taxlil qilingan. Mamlakatimizdagi kichik biznesni hozirgi xolati o'rganish orqali kambaga'llikni qisqartirish yuzasidan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: Kichik biznes, elektron tijorat, kambag'allik darajasi, soliq yuki, bandlik.

Аннотация. В данной статье анализируется состояние развития малого бизнеса в Узбекистане и его возможности по снижению бедности. Путем изучения современного состояния малого бизнеса в нашей стране разработаны предложения по сокращению бедности.

Ключевые слова: Малый бизнес, электронная коммерция, уровень бедности, налоговое бремя, занятость.

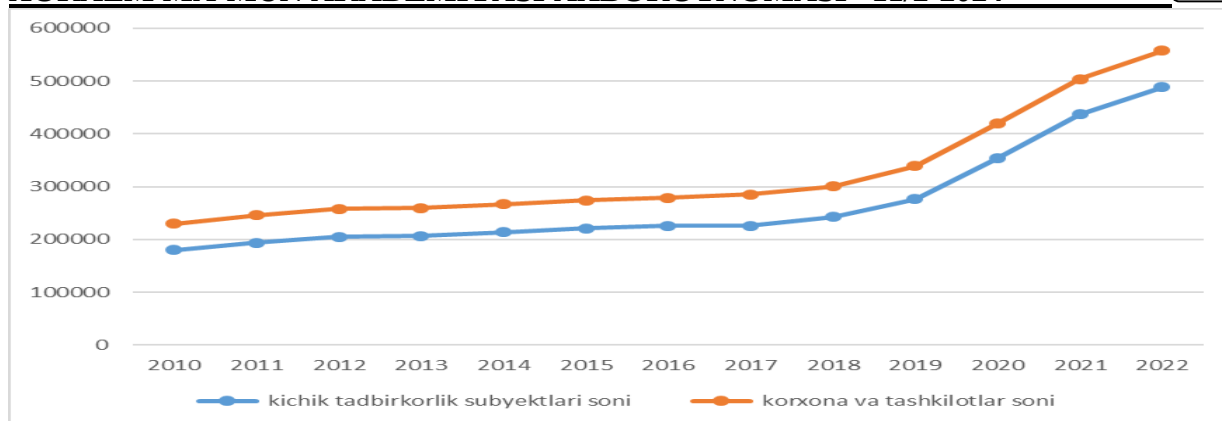
Abstract. This article analyzes the state of small business development in Uzbekistan and its potential for poverty reduction. By studying the current state of small business in our country, proposals for poverty reduction have been developed.

Keywords: Small business, e-commerce, poverty level, tax burden, employment.

O'zbekistonda kichik biznes ko'plab davlatlar qatori iqtisodiy dinamika va ijtimoiy taraqqiyotni belgilovchi asosiy omilga aylandi. Jahon iqtisodiyotidagi o'zgarishlar, ichki islohotlar va ijtimoiy ehtiyojlar kabi bugungi kunning muammolari kichik biznesni barqaror rivojlanish strategiyasining ajralmas qismiga aylantirmoqda. Bu sohani rivojlantirish nafaqat aholi bandligini ta'minlash, balki mahalliy aholi turmush darajasini yuksaltirish uchun qulay shart-sharoit yaratishda ham muhim ahamiyatga ega. Iqtisodiy tuzilma va ijtimoiy rivojlanishga yondashuvlarning tez o'zgarishi munosabati bilan kambag'allikni qisqartirish yanada dolzarb bo'lib qoldi. Kichik biznesning afzalliklaridan bir bu yukoriga bo'ysunish degan gapning yo'qligi. Bu tashabbuskor va harakatchan ishbilarmonga katta imkoniyatlar beradi[1].

Kichik biznes O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida asosiy o'rin tutadi, umumiy tuzilmaga moslashuvchanlik va innovatsiyalar kiritadi. Bugungi kunda mamlakatimizda kichik biznes sub'ektlari savdo, xizmat ko'rsatish, ishlab chiqarish va axborot texnologiyalari kabi turli sohalarda faoliyat yuritmoqda. Kichik biznes faoliyatining bunday xilma-xilligi iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish va yangi ish o'rinlari yaratishga xizmat qilmoqda. Kichik biznesning iqtisodiyotga qo'shayotgan salmoqli hissasi qishloqlar rivojida, bu yerda xususiy tadbirkorlarning qishloq xo'jaligi va kichik ishlab chiqarishda faol ishtirok etishida yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bu yirik shaharlarga qaramlikni kamaytirishga yordam beradi va mahalliy hamjamiyatlarning rivojlanishini rag'batlantiradi.

Mamlakatimizda turli qonunchilik tashabbuslarini joriy etish orqali kichik biznesni rivojlantirish uchun shart-sharoitlarni yaxshilash choralari ko'rilmoqda. Ko'rilgan chora-tadbirlar ma'muriy to'siqlarni kamaytirish, tadbirkorlik subyektlarini ro'yxatdan o'tkazish tartib-taomillarini soddalashtirish va moliyaviy qo'llab-quvvatlashni rag'batlantirishga qaratilgan. O'zbekiston Respublikasida kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida ko'plab imkoniyat va imtiyozlar yaratildi. Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida korxonalar va kichik biznes sub'ektlari tashkil etilib, ro'yxatga olingan korxonalar va kichik biznes sub'ektlari sonining dinamikasi quyidagi diagrammada keltirilgan(1-rasm).

1-rasm. Korxonalar va kichik korxonalar sonining dinamikasi [4]

Mamlakatimizda 2010-2022-yillarda korxonalar sonining o'sish tendensiyasi kuzatilmoqda. 2010-2022 yillarda korxonalar soni mos ravishda 229904 dona, 245504 dona, 257602 dona, 259622 dona, 266397 dona, 273627 dona, 278452 dona, 285361 dona, 300240 dona, 339034 dona, 419490 dona, 503538 dona va 557756 donani tashkil etgan. Korxonalarning o'tgan yillarga nisbatan nisbiy va mutlaq farqlarini o'rganadigan bo'lsak, 2010-2018 yillardagi o'zgarishlar o'tgan yillarga nisbatan 2000-15000 ta oralig'ida bo'lgan bo'lsa, 2019 yilda 38794 taga, 2020 yilda 80456 taga, 2021 yilda 84 048 va 2022 yilda esa 54 218 donaga oshgan. Nisbiy o'zgarishlar 2019 yilda 23,7 foiz, 2020 yilda 20,0 foiz, 2021 yilda 12,9 foiz, 2022 yilda 10,8 foiz, 2018 yilda 9,7 foizni va 2017 yilda 5,2 foizni tashkil etdi, bu o'tgan yillarga nisbatan eng yuqori o'sish sur'atidir.

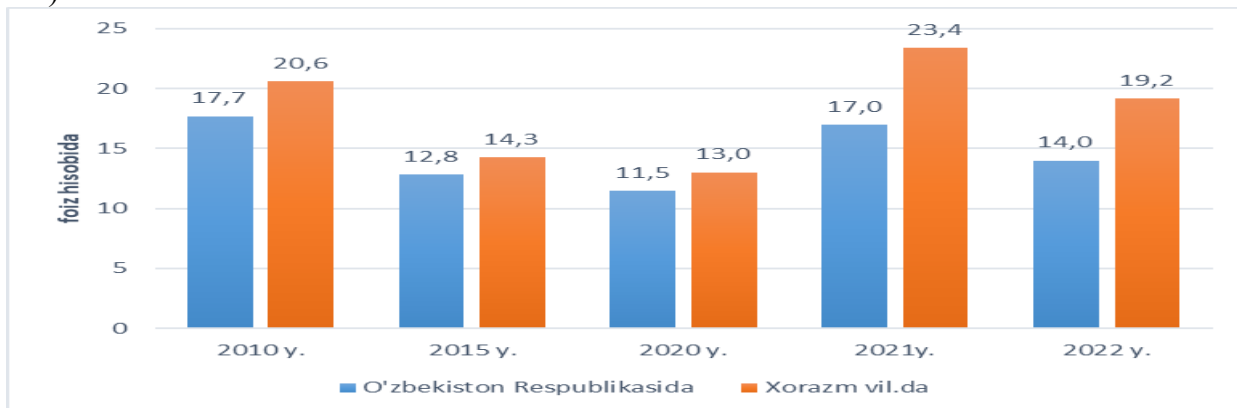
Biroq 2010-2016 yillarda o'tgan yillarga nisbatan 0,7-2,7 foiz oralig'ida o'zgarishlar kuzatildi. 2010-2022-yillarda kichik biznesni sub'ektlari ham o'sish tendentsiyasiga ega. 2010-2022-yillarda kichik korxonalar soni mos ravishda 179693 ta, 193 800 ta, 205 184 ta, 206589 ta, 213 643 ta, 221 140 ta, 225 998 ta, 225 560 ta, 242 379 ta, 276 237 ta, 353 921 ta, 436 981 ta, 488 936 ta birlikni tashkil qilgan. Kichik korxonalarning o'tgan yillarga nisbatan nisbiy va mutlaq farqlari: 2010-2017 yillarda o'zgarishlar o'tgan yillarga nisbatan -438-15000 birlik oralig'ida bo'lsa, 2018-yilda 16818 birlik, 2019-yilda 33858 birlik, 2020-yilda 77684 birlik, 2021-yilda 83060 birlik, 2022-yilda 51955 birlikka oshgan.

Davlat organlari tomonidan ham moliyaviy qo'llab-quvvatlash dasturlari faol amalga oshirilmoqda, kichik biznes sub'ektlariga imtiyozli kredit va grantlar ajratilmoqda. Respublikada kambag'allikka qarshi kurashish jarayonini yangi bosqichga olib chiqish, bu ishlarga kichik biznes subyektlarini manfaatli hamkorlik asosida jalb qilish va ularga qo'shimcha qulayliklar yaratish bugungi kunning eng ustovor masalalaridan biri sanaladi. Shu maqsadda mamlakatimizda bir qator dasturlar amalga oshirilmoqda shulardan biri bu "20 ming tadbirkor — 500 ming malakali mutaxassis" dasturi xisoblanadi. 2023-2024-yillarda Dasturni amalga oshirish uchun jami 1 milliard AQSh dollari miqdorida kredit ajratish ko'zda tutilgan. Bundan tashqari dasturga kiritilgan tadbirkorlik subyektlarining loyihalarini moliyalashtirish uchun 2023-yilda Tiklanish va taraqqiyot jamg'armasidan tijorat banklariga 100 million AQSh dollari ekvivalentida kredit liniyasi ajratishi, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish dasturlari doirasidagi loyihalarni moliyalashtirish uchun ko'zda tutilgan mablag'lar hisobidan 1 trillion so'm yo'naltirilishi xalqaro moliya tashkilotlaridan 200 million AQSh dollari miqdorida kreditlar jalb qilinishi ko'zda tutilgan. Bu korxonalar faoliyatini kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratishni rag'batlantirishga xizmat qilmoqda. O'zbekistonda kichik biznesning ahvoli davlatning tadbirkorlik uchun qulay muhit yaratish borasidagi faol qadamlarini o'zida aks ettiradi. Kichik biznes vakillarining turli tarmoqlari iqtisodiyotni rivojlantirishda muhim o'rin tutishidan dalolat beradi. Soliq yukini kamaytirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi qonunchilik tashabbuslari mazkur sohaning rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratib, pirovardida mamlakatda kambag'allikni kamaytirishga xizmat qilmoqda.

Respublikada kichik biznes va xususiy tadbirkorlikning yalpi ichki mahsulotdagi ulushi o'zgarish tendensiyasi kuzatilmoqda. Bunda bir necha omillar bilan birga, eng muhim omil hisoblangan kichik tadbirkorlik subyektlari tomonidan to'laydigan aylanmadan olinadigan soliq (yagona soliq to'lovi) stavkalarining pasaytirilishi ijobiy ta'sir etmoqda.

Kichik biznes va xususiy tadbirkorlik subyektlari uchun birgina yagona soliq to'lovi bo'yicha imtiyozlar va soliq stavkalari joriy etilishi byudjetga tushumlar samaradorligi pasayishiga ta'sir etgan. Natijada soliq to'lovchilarning keng spektri va soni sharoitida soliq tushumlarining miqdor ko'rsatkichlari past darajani tashkil etmoqda. O'zbekistonda kichik biznes kambag'allikka ta'sir qilishning asosiy usullaridan biri bu yangi ish o'rinlari yaratishdir. Kichik biznes korxonalari iqtisodiyotning turli tarmoqlarida, savdodan tortib, xizmat ko'rsatish va ishlab chiqarish sohalarida faol kadrlar jalb qilmoqda. Bu nafaqat mahalliy aholini ish bilan ta'minlash, balki ishsizlikni kamaytirishga ham xizmat qilmoqda. Kichik biznes ko'proq moslashuvchan bo'ladi va bozor kon'yunkturasining o'zgarishiga tezroq moslasha oladi, bu esa ularni tezda kengaytirish va yangi ish o'rinlarini yaratish imkonini beradi. Bu, ayniqsa, kichik biznes asosiy bandlik va daromad manbaiga aylanishi mumkin bo'lgan mahalliy jamoalarda muhim ahamiyatga ega.

Shundan kelib chiqib, ijtimoiy sohaga davlat xarajatlarini oshirish vazifasi qo'yildi. Xususan, 2018 yilda ular 39 trln, 2019 yilda 61,3 trln, 2020 yilda 74,2 trln[2], 2021 yilda 85,3 trln so'mni tashkil etgan. 2022 yilda esa 105,5 trillion so'm yo'naltirilgan[5]. Shu yilning 25 yanvar kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev raisligida "Kambag'allikni qisqartirish, aholi bandligini ta'minlash masalalari"ga bag'ishlab o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida keltirilgan ma'lumotlarga ko'ra O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish jarayonlari yuqori samaradorlikni namoyish etayotganini ta'kidlandi. Bu borada Xorazm viloyatida ham sezilarli ishlar amalga oshirildi. Ko'p ukladli iqtisodiyotni shakllantirishda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirish asos bo'lib xizmat qildi. Kichik biznes sub'ektlari sonini oshishi o'z navbatida Xorazm viloyatining iqtisodiyotda bandlar sonini oshishiga olib keldi. Xususan, 2010 yilda Xorazm viloyatining iqtisodiyotda bandlar soni 642 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2021 yilda 2100 yilga nisbatan 164,4 ming nafarga oshib 806,4 mingtaga etdi. Bu esa o'z navbatida, aholining bandlik darajasini o'sishi viloyatda aholi daromadini oshishiga va o'z navbatida aholining kambag'allik darajasini kamaytirishga hissa qo'shadi. Xorazm viloyatining kambag'allik (kam ta'minlangan) darajasiga e'tibor qaratadigan bo'lsak, respublika miqyosida solishtirganda farqli jihatlarini ko'rish mumkin (2-rasm).

2-rasm. O'zbekiston Respublikasi va Xorazm viloyatining kambag'allik (kam ta'minlanganlik) darajasi[4]

2-rasmda keltirilgan ma'lumotlarga asosan 2010 yilda O'zbekiston Respublikasi va Xorazm viloyatining kambag'allik (kam ta'minlangan) darajasi mos ravishda 17,7% va 20,6%ni tashkil etgan. Bu esa o'z navbatida Xorazm viloyatida kambag'allik darajasi Respublika darajasidan 5,2% yuqori ekanligini ko'rish mumkin. Bunga sabab, kuzatilayotgan davrda Xorazm viloyatida avvalambor, ishsizlikning Respublika bo'yicha jami darajasi (5,4%)dan (Xorazm viloyati 5,5%) yuqoriligi deb qarash mumkin.

Kichik biznesning kambag'allikka ta'sirining yana bir muhim jihati mintaqaviy ekotizimlarni rivojlantirishdir. Kichik biznes ko'pincha mahalliy hamjamiyatlarda rivojlanishning haydovchisi hisoblanadi, chunki ular mahalliy yetkazib beruvchilar, xodimlar va korxonalar uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratadi. Bu mahalliy bozorlarni mustahkamlash va markaziy hududlarga qaramlikni kamaytirishga olib keladi. Qolaversa, O'zbekistonda kichik biznes sub'ektlari ijtimoiy mas'uliyatni yanada oshirmoqda. Ularning aksariyati mahalliy hamjamiyatlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan xayriya va ta'lim dasturlarida ishtirok etadilar. Bu nafaqat ijtimoiy sharoitlarni yaxshilash, balki

ta'lim va kadrlar tayyorlash uchun qo'shimcha imkoniyatlar yaratish orqali kambag'allikni kamaytirishga ham yordam beradi. O'zbekistonda kichik biznes aholining kam ta'minlangan qatlamlaridan bo'lgan tadbirkorlar uchun o'ziga xos imkoniyatlar yaratmoqda. Bu yoshlar, ayollar va ozchiliklarni o'z ichiga olishi mumkin.

O'z biznesingizni ochishning moslashuvchanligi va qulayligi bu guruhlar orasida iqtisodiy ozodlik va kambag'allikni kamaytirishning kaliti bo'lishi mumkin. Soliq imtiyozlari va moliyaviy qo'llab-quvvatlash kabi kichik biznesni qo'llab-quvvatlash bo'yicha hukumat dasturlari odatda resurslardan foydalanish imkoniyati cheklanganlar uchun startaplarni yanada qulayroq qiladi. Bu turli ijtimoiy-madaniy guruhlarda iqtisodiy faollikni oshirishga olib kelishi va shu bilan kambag'allikni kamaytirishga yordam berishi mumkin. Umuman olganda, O'zbekistonda kichik biznes nafaqat iqtisodiy o'sish dvigateli, balki kambag'allikni kamaytirishda ham muhim o'rin tutadi. Ish o'rinlari yaratish, mintaqaviy ekotizimlarni rivojlantirish va kam daromadli tadbirkorlar uchun imkoniyatlar yaratish adolatli va barqaror jamiyatni yaratishga xizmat qilmoqda. Kichik biznesni qo'llab-quvvatlashni davom ettirish va innovatsion dasturlarni ishlab chiqish O'zbekistonda kambag'allikni qisqartirish maqsadlariga erishishning asosiy omillari bo'ladi.

O'zbekistonda kichik biznes innovatsiyalar va texnologik taraqqiyotni rag'batlantirishning asosiy katalizatoridir. Moslashuvchanlik va o'zgaruvchan bozor sharoitlariga tez moslashish kichik biznesni yangi g'oyalar va texnologiyalarni joriy etish uchun ideal platformaga aylantiradi. Bu kichik biznes subyektlarining raqobatbardoshligini oshirish bilan birga, iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida ham tatbiq etilishi mumkin bo'lgan innovatsion yechimlarni ishlab chiqish, mamlakatning umumiy rivojlanish sur'atlarini jadallashtirishga xizmat qilmoqda. Kichik biznesning ilg'or texnologiyalari mehnat unumdorligini oshirish bilan birga, yangi bozorlar va eksport imkoniyatlarini yaratayotgani kambag'allikka qarshi kurashda muhim omil bo'lmoqda. Kichik biznesda innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlash ularni yanada barqaror va samaraliroq qilish, pirovardida iqtisodiy rivojlanish va turmush darajasini oshirishga yordam beradi.

O'zbekistonda tadbirkorlar duch kelayotgan asosiy muammolardan biri bu moliyalashtirish imkoniyatlarining cheklanganligidir. Ko'pgina kichik biznes sub'ektlari kredit va sarmoya olishda qiyinchiliklarga duch kelmoqdalar, bu esa ularning rivojlanishi va rivojlanishini qiyinlashtiradi. Bu muammoni hal etish davlat, bank sektori va boshqa moliya institutlarining e'tiborini talab qiladi. Kichik biznes uchun imtiyozli kredit dasturlari va moliyaviy vositalar ishlab chiqilishi yangi boshlanuvchilarni qo'llab-quvvatlash va mavjud korxonalar faoliyatini kengaytirishda asosiy omil bo'lishi mumkin. Moliyaviy to'siqlarni kamaytirishga qaratilgan davlat va xususiy tashabbuslar kichik biznesni rivojlantirishga ko'maklashishda, demak, kambag'allikni kamaytirishda kuchli vosita bo'lishi mumkin. Kichik biznesni qo'llab-quvvatlash va kambag'allikni kamaytirishning muhim yo'nalishi tadbirkorlarni o'qitish va malakasini oshirishdir. Ta'lim darajasini oshirish, tadbirkorlarga menejment, marketing va moliya sohalarida ko'nikmalar berish kichik biznesning professionalligi va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda. Tadbirkorlik sohasidagi davlat o'quv dasturlari, maslahat va qo'llab-quvvatlash tadbirkorlarni yanada malakali va o'z faoliyatida muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirish yo'lida e'tibor va samarali yechimlarni talab qiluvchi bir qator muammolar mavjud. Asosiy muammolardan biri bu moliyalashtirishning cheklanganligi. Moliyaviy infratuzilmani yaxshilash, tadbirkorlar uchun foiz stavkalarini pasaytirish, moliyaviy qo'llab-quvvatlash dasturlarini kengaytirish kabi imtiyozli shart-sharoitlarni yaratish orqali bu muammoni hal etish mumkin. Yana bir qiyinchilik byurokratik tartib-qoidalar va kichik biznes rivojlanishini sekinlashtiruvchi ma'muriy to'siqlardir. Ro'yxatga olish va litsenziyalash tizimini o'zgartirish, shuningdek, davlat organlari bilan o'zaro hamkorlik jarayonlarini soddalashtirish bu yukni sezilarli darajada kamaytirishi mumkin. Samarali qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish bo'yicha hukumat tashabbuslari tadbirkorlarga ushbu ma'muriy qiyinchiliklarni bartaraf etishda yordam beradi. Mavjud qiyinchiliklarga qaramay, O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirish istiqbollari quvonarli bo'lib qolmoqda. Keyingi yillarda davlatimiz tomonidan amalga oshirilayotgan qator chora-tadbirlar tadbirkorlik uchun yanada qulay shart-sharoitlar yaratish istagidan dalolat beradi. Bunga qonunchilik bazasini takomillashtirish, imtiyozli soliq rejimlarini

joriy etish va innovatsion startaplarni qo'llab-quvvatlash kiradi. Texnologik rivojlanish sohasida kelgusi yillarda o'sishni kutish mumkin. Ilg'or texnologiyalar yangi korxonalarni rivojlantirishi va mavjudlarini yangilashi mumkin. Elektron tijorat, raqamli platformalar va onlayn xizmatlar, ayniqsa, tezkor raqamli transformatsiya sharoitida kichik biznesni yaratish va rivojlantirish uchun imkoniyatlar yaratadi. Turizm va qishloq xo'jaligi kabi sohalarni rivojlantirishda qo'shimcha istiqbollari mavjud. Mazkur tarmoqlarda kichik biznesni rivojlantirish iqtisodiyotni mustahkamlash, tadbirkorlar uchun yangi imkoniyatlar yaratish imkonini beradi. Global tendentsiyalar O'zbekistondagi kichik biznesga ham o'z ta'sirini o'tkazmoqda. Asosiy yo'nalishlardan biri ekologik barqarorlikdir. Iste'molchilar tobora ekologik toza mahsulot va xizmatlarga e'tibor qaratmoqda va tadbirkorlar ushbu tendentsiyaga moslashishi kerak, bu esa yangi biznes g'oyalari va rivojlanish imkoniyatlarini keltirib chiqarishi mumkin. Yana bir muhim global tendentsiya biznes jarayonlarini raqamlashtirishdir. Raqamli texnologiyalarni joriy etish mijozlar bilan muloqot qilish va ichki operatsiyalarni tartibga solish uchun yangi kanallarni ochish orqali kichik biznes samaradorligini oshirishi mumkin. Ijtimoiy mas'uliyatning global tendentsiyasi kichik biznes uchun ham muhimdir. Ijtimoiy mas'uliyatni namoyon etgan kompaniyalar ko'proq iste'molchilarni jalb qilishi va ularning obro'sini mustahkamlashi mumkin, bu bugungi ishbilarmonlik muhitining asosiy elementidir.

Xulosa sifatida shuni aytish lozimki, O'zbekistonda kichik biznesni rivojlantirish muammolari va istiqbollari tadbirkorlar, davlat va jamiyatning birgalikdagi sa'y-harakatlarini talab qiluvchi murakkab mutanosiblikni ifodalaydi. Mavjud qiyinchiliklarni bartaraf etish va o'sish imkoniyatlaridan faol foydalanish O'zbekistonda kichik biznesni nafaqat iqtisodiy taraqqiyotning drayveri, balki kambag'allikka qarshi kurashning samarali vositasiga ham aylantirishi mumkin. Raqamlashtirish va barqarorlik kabi global tendentsiyalar kichik biznesni rivojlantirish va mamlakatdagi umumiy iqtisodiy vaziyatni yaxshilashda yangi yo'nalishlar uchun katalizator bo'lib xizmat qilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. T.Do'stjonov, S.K.Salayev. "Kichik biznesning kata imkoniyatlari". – T.: "Xorazm" tahririyat nashr bo'limi.
2. A.Y.Kabulov, Sh.F.Maxamadjanov "Aholini ijtimoiy himoya qilishning moliyaviy mexanizmlarini takomillashtirish" "Science and Education" Scientific Journal / Impact Factor 3.567 (SJIF) November 2022
3. Yakubov I.O., Hakimov H.A. "Mintaqaviy iqtisodiyot". O'quv-uslubiy majmua. T.: TDIU, 2016 yil
4. <https://stat.uz/>
5. <https://siat.stat.uz/>

UO'K 69:658.62.018.012(075.8)

QURILISH SANOATIDA SIFATNI BOSHQARISH VA UNI UZLUKSIZ OSHIRISH MODEL

X.T.Buriyev, i.f.n., prof.v.b., Samarqand davlat arxitektura-qurilish universiteti, Samarqand

Annotasiya. Ushbu maqola qurilish sanoatida sifatni boshqarish va uni uzluksiz oshirish bilan bog'liq muammolarga bag'ishlangan. Maqolada qurilish tashkilotlarida sifat bo'yicha raqobatbardoshlik modelining tayanch elementlari, yani nuqsonlarni va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni oldini olish tizimi, raqobatbardoshlik monitoringi tizimi hamda sifat menejmentini uzluksiz rivojlantirish tizimi batafsil yoritilgan, xuddi shuningdek, korxonalarining sifat strategiyasi, sifat tiziining modeli hamda sifatni boshqarish tartibi, jarayoni va usullari taklif qilingan.

Kalit so'zlar: qurilish sanoati, sifat strategiyasi, sifatni boshqarish, sifat nazorati raqobatbardoshlik, nuqson, monitoring, model.

Аннотация. Данная статья посвящена проблемам управления качеством и его постоянного улучшения в строительной отрасли. В статье подробно описаны основные элементы модели конкурентоспособности качества в строительных организациях, то есть система предотвращения дефектов и их причин, система мониторинга конкурентоспособности и система непрерывного развития менеджмента качества, а также стратегия качества предприятий. Предложены модель системы качества, процесс и методы управления качеством.

Ключевые слова: строительная отрасль, стратегия качества, менеджмент качества, контроль качества, конкурентоспособность, дефект, мониторинг, модель.

Abstract. *This article is devoted to the problems of quality management and its continuous improvement in the construction industry. The article describes in detail the basic elements of the quality competitiveness model in construction organizations, i.e. the system of preventing defects and their causes, the system of monitoring competitiveness and the system of continuous development of quality management, as well as the quality strategy of enterprises, the model of the quality system and the quality management procedure. process and methods are proposed.*

Key words: *construction industry, quality strategy, quality management, quality control, competitiveness, defect, monitoring, model.*

Kirish. Qurilish sanoatining raqobatbardoshligini boshqarishda sifatni ta'minlash va uzluksiz oshirish asosiy o'rinni egallaydi. Mamlakatimiz Prezidentining farmon va qarorlarida qurilish sanoatida raqobatbardoshlikni oshirish, sifat nazoratini tubdan isloh qilish va uning samaradorligini oshirish kabi vazifalar belgilab berilgan [1,2,3].

Bugungi kunda olib borilayotgan tadqiqotlar ilmiy va uslubiy jihatdan muhim manba bo'lib, amalda qurilish sohasida narxsiz raqobatbardoshlikni shakllantirishda sifat menejmenti tizimlari uslubiyatini rivojlantirish, xususan ISO 9001 xalqaro standartlarini joriy qilish usullari va mazmunini ochib berishga xizmat qiladi.

Mazkur ilmiy tadqiqotlar sifatni uzluksiz oshirish va uni kafolatlashga asoslangan raqobatbardoshlikni oshirishning ilmiy-uslubiy asoslari uchun sharoit yaratib beradilar. Aynan shuning uchun ham bugungi kunda mamlakatimizda sifat menejmenti tizimlarini kompleks baholashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar etarli darajada amalga oshirilmagani sezilmoqda. Mazkur tadqiqot mavzusi ushbu muhim holatlarni hisobga olgan holda tanlangan.

Adabiyotlar tahlili. Sifatni boshqarish va uni uzluksiz oshirish muammolariga U.Shuxart, E.Deming, F.Krossbi, Dj.Djuran, A.Feygenbaum, G.Taguchi, K.Isikava, G.Monden, A.Glichev, R.A.Fatxutdinov kabi olimlar e'tibor qaratgan va zamonaviy sifat menejmenti uslubiyatini yaratishga katta hissa qo'shgan [8,9,10,12,13,15,17, 19].

Qurilishda sifatni boshqarish masalalari Yu.Monfred, I.Lukmanova, M.Babarin, V.Buzayrev, A.Bayburin, A.N.Djabriyev, M.K.Ziyayev, M.A.Ikramov, R.I.Nurimbetov, I.A.Usmanov, A.S.Suyunov, X.I.Turdebekov kabi xorijiy va mahalliy olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Muallifning ishlanmalari ham aynan qurilish sohasidagi sifat menejmenti tizimlarini rivojlantirishga bag'ishlangan [5,6,7,11,14,16,18].

Ushbu ilmiy ishlanmalarning aksariyatida, qurilish mahsuloti sifatini nuqsonlik darajasi bilan baholash, nuqsonlar keltirib chiqaradigan omillarni o'rganish, sifatni boshqarish xarajatlarini tahlil qilish hamda sifat raqobatbardoshligi muammolari ko'tarilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida ma'lumotlarni guruhlash, tizimli, axborot mantiqiy va iqtisodiy-matematik modellashtirish, tahlil va sintez, ekspertlar so'rovi va qiyosiy tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Qurilish sanoati korxonalari bo'yicha olib borilgan nazariy va amaliy izlanishlarimizda qurilish sanoati korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish masalalariga etibor qaratib, unda qurilish korxonalari va majmuasida sifat menejmenti tizimini rivojlantirish bo'yicha yagona uslubiy mexanizm yaratilishi lozim degan fikrga kelgan edik. Yuqoridagi fikrga asosan qurilish korxonalarida sifat menejmenti tizimini takomillashtirish modelini taklif etgandik.

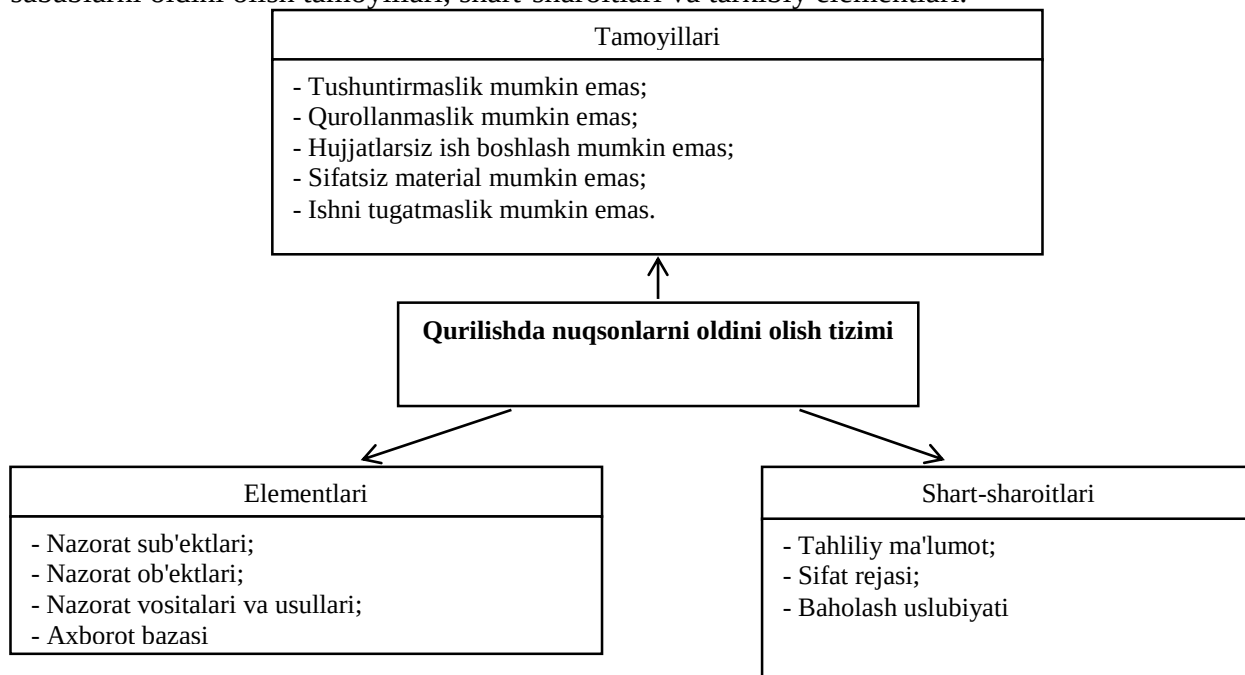
Qurilish tashkilotlarida sifat bo'yicha raqobatbardoshlik modelining tayanch elementlariga quyidagilarni kiritishni taklif qilamiz:

- Nuqsonlarni va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni oldini olish tizimi;
- Raqobatbardoshlik monitoringi tizimi;
- Sifat menejmentini uzluksiz rivojlantirish tizimi.

Modelni shakllantirish metodologiyasida tizimli yondoshishni har bir tayanch elementi alohida tizimni tashkil etishni ko'zda tutamiz.

Nuqsonlarni va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni oldini olish tizimining vazifasiga sifat bo'yicha raqobatbardoshlikning miqdoriy usullari va vositalari bilan ta'minlab berishdan iborat (1-

rasm). Taklif qilinayotgan tizimning uchta bo'g'iniga e'tiborni qaratdik, ya'ni nuqsonlarni va sabablarni oldini olish tamoyillari, shart-sharoitlari va tarkibiy elementlari.

1-rasm. Qurilishda nuqsonlarni oldini olish tizimi

Manba: Muallif ishlanmasi

Nuqsonlar va sabablarni oldini olish tamoyillarini yaratishda bizlar Yaponiya davlatidagi sifat menejmentida qo'llaniladigan "5 ta mumkin emas" g'oyasini qurilish tashkilotlariga moslashtirishga harakat qildik. Aynan ushbu model uchun ishlab chiqilgan tamoyillarga quyidagilarni kiritdik:

-ish, vazifa, operasiyaning mazmuni va talablarini tushuntirmaslik mumkin emas. Ushbu tamoyilning mohiyati bajaruvchi topshirilgan ishni mukammal tushunmasdan boshlamasligini anglatadi. Ijrochi oldiga qo'yilgan vazifani to'liq tushunsa va ma'suliyatni sezsa nuqsonlar paydo bo'lmaydi;

-ish joyi va mehnat operasiyasi qurollanmasligi mumkin emas. Mazkur tamoyil mehnat vositalari va sharoitlarining mukammal bo'lishini ko'zda tutadi. Ijrochining ish joyi samarali mehnatni kafolatlashi lozim;

-yozma hujjatlarsiz ishni boshlash mumkin emas. Ushbu tamoyilda yozma hujjat deganda loyiha chizmasi, texnologik xarita, naryad-topshiriq, mehnat operasiya xaritasi, sifatni nazorat qilish xaritasi va boshqalar tushuniladi. Qurilish ishlarining turi va mazmuniga qarab hujjat turli shaklda bo'lishi mumkin. Tamoyilning mazmuni har bir ish yoki element bo'yicha mas'ul shaxsni aniqlashtirish va kelib chiqishi mumkin bo'lgan muammolarni oldindan taxmin qilib harakatlarni belgilash;

-sifatsiz qurilish materiallarini qo'llash mumkin emas. Mazkur tamoyil ko'proq boshqaruv xodimlariga qaratilgan bo'lib, ish bajaruvchiga sifatsiz (talabga javob bermaydigan) materialni yetkazib bermasligini kafolatlashni ko'zda tutadi. Har qanday sharoitda ijrochi yuqori sifatli materialni qo'llashi zarur;

-ishni tugallamaslik mumkin emas. Ushbu tamoyil loyiha boshqaruvi tamoyillariga mos bo'lib, qurilish ishlarini bajarishda bir necha o'zaro bog'liq ishning bir vaqtda bo'lib qolishi natijasida tugallanmagan ishning paydo bo'lishini oldini oladi. Bunday holatga bir marta loqaydlik bilan qaralsa, nuqsonlar soni ko'chki misoli oshib boradi.

Nuqsonlar va sabablarni oldini olish tizimida ikkinchi tayanch bo'g'iniga tegishli shart-sharoitlarni kiritdik, ya'ni tahliliy ma'lumotlar majmuasi, aniq o'lchanadigan va baholanadigan sifat rejasi hamda sifat va raqobatbardoshlikni obyektiv baholash uslubiyati.

Taklif qilinayotgan tizimning uchinchi bo'g'ini nuqsonlar va sabablarni oldini olishdagi tashkiliy-iqtisodiy tarkibiy elementlardan iborat. Ushbu elementlar sifat menejmenti evolyusiyasining muhim va asosiy natijasi bo'lib hisoblanadi. Olimlar va muhandislar tomonidan

ko'p yillar davomida to'plagan nazariy va amaliy yutuqlari aynan shu elementlarda o'z aksini topgan, bu ham bo'lsa:

- sifat nazorati subyektlari, ya'ni sifat menejmenti tizimida birlamchi axborot tashuvchilari. Aynan nazorat subyektlari qurilish tashkilotida raqobatbardoshlik mezonlarini shakllanishida ishtirok etadilar, o'z bilimlari va ko'nikmalariga asoslanib sifat sohasidagi muammolarini ko'taradilar;

- sifat nazorati obyektlari. Tizimning ushbu tarkibiy elementi sifat menejmentining maqsadi, diqqat e'tibori hamda nozik nuqtalarini ko'rsatib beradi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sifat nazorati raqobatbardoshlikni belgilab beruvchi obyektlarga qaratilgan bo'ladi (ular yoki sifatga katta hissa qo'shadi yoki sifat bo'yicha yo'qotishlarga sabab bo'ladi);

- sifat nazorati usullari va vositalari, ya'ni ko'p yillik tajribaga asosan samarali va ishonchli deb topilgan uslubiy vositalar va usullar;

- sifat bo'yicha ishonchli va to'liq axborot bazasi tizimning ushbu elementi sifat menejmentida qaror qabul qilishning asosini tashkil qiladi, shu sababli bir qancha talablarga javob berishi zarur bo'ladi, jumladan, to'liqlik, tasniflanganlik, raqamlanganlik, miqdoriy ifodalanganlik va hokazolar.

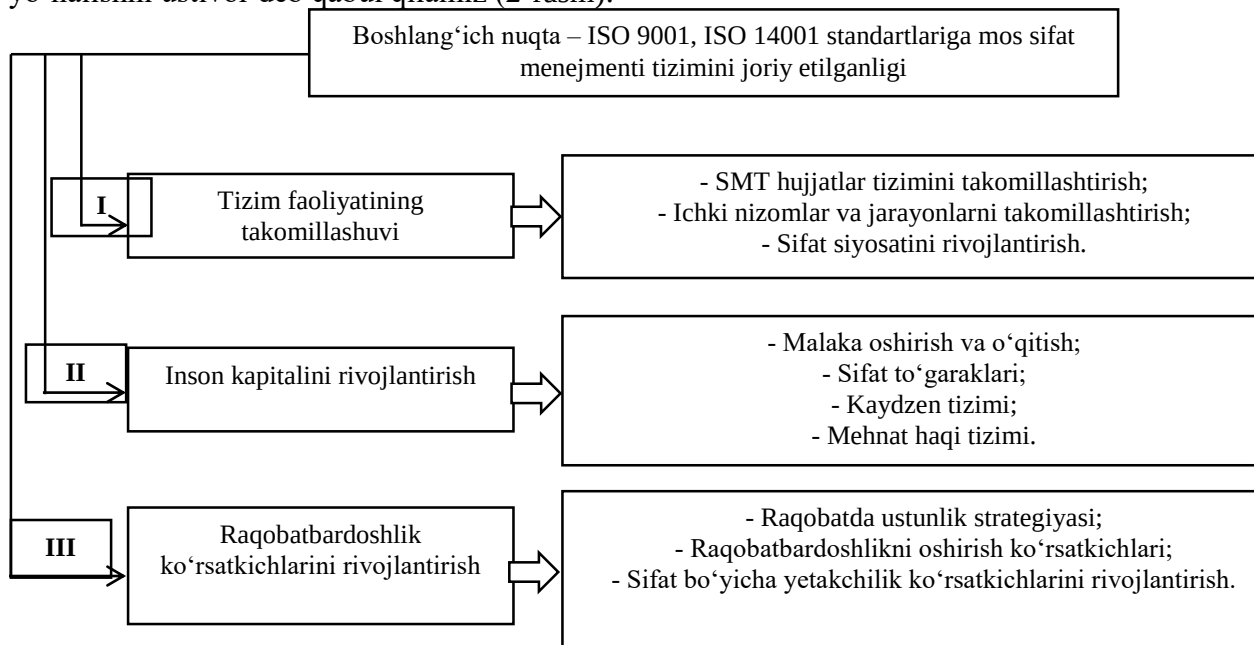
Mazkur tizimlarning uyg'unlashishi va majmuaviyligi modelning hayotiyligini tasdiqlaydi.

Sifat bo'yicha raqobatbardoshlik modelining metodologik asoslaridan muhimi – bu sifatni uzluksiz oshirish maqsadida sifat menejmentini rivojlantirish tizimidir. Ushbu tizimning asosiy g'oyasi sifat menejmenti doimiy o'zgaruvchanligini tan olishdir, ya'ni har qanday erishilgan yutuq keyingi vazifani qo'yilishiga yetarli asos hisoblanadi.

Qurilishda mazkur tizimning joriy qilishning boshlang'ich nuqtasini ISO 9001, ISO 14001 xalqaro standartlarning joriy qilinganligi tashkil qiladi.

Qurilish tashkilotlarida yuqoridagi standartlar asosida sertifikatlangan sifat menejmenti tizimining mavjudligi jamoa va rahbariyatning sifatga bo'lgan e'tibori, mas'uliyati va ko'nikmalarini tasdig'i deb qabul qilinadi.

Aynan bilim va ko'nikmalar, mas'uliyat va intilish sifat menejmentini uzluksiz rivojlanishining asosiy omilidir. Ushbu tizimning mazmuni va tarkibini taklif qilar ekanmiz, quyidagi uchta uslubiy yo'nalishni ustivor deb qabul qilamiz (2-rasm):

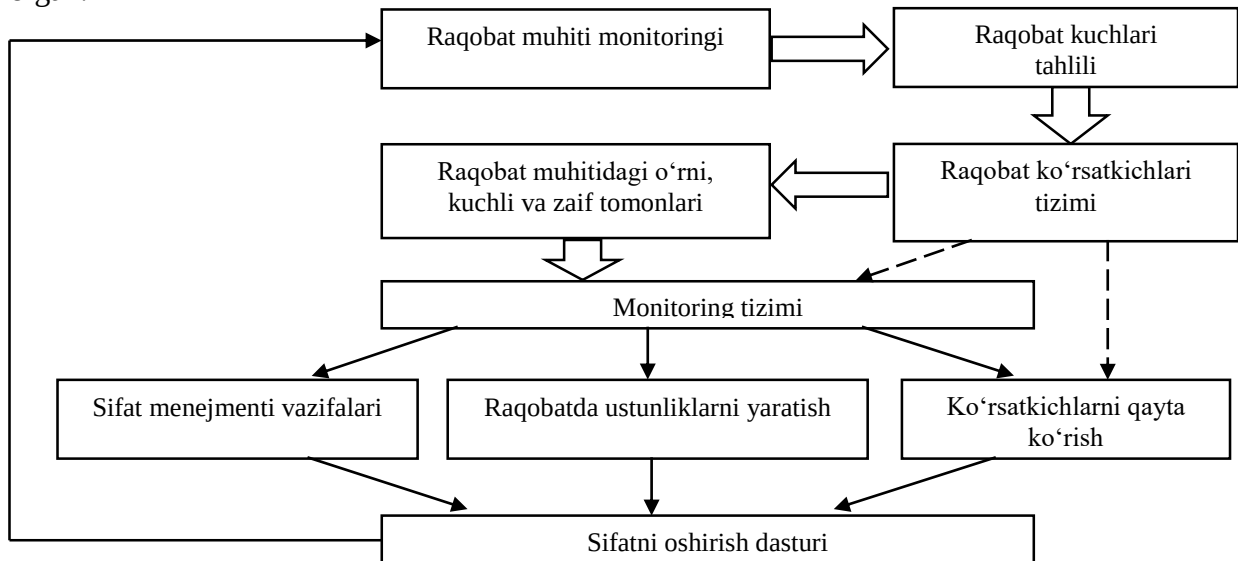
2-rasm. Sifat menejmentini uzluksiz rivojlantirish tizimi

Manba: Muallif ishlanmasi

Ushbu rasmda keltirilgan yo'nalishlar ichida sifat menejmentining tarkibiy hamda tashkiliy munosabatlarini takomillashtirishning ahamiyati kattadir. Sifatni samarali boshqarishda tashkiliy tuzilmalar samaradorligi, munosabatlarning barqarorligini ta'minlash zarur. Ushbu yo'nalish doirasida bizlar sifat menejmentining hujjat yuritish tizimini takomillashtirish, tashkilot faoliyatni belgilovchi Nizomlar, ko'rsatmalar va jarayonlarning o'zgaruvchanligini ta'minlash, ayniqsa sifat siyosatini rivojlantirish zarur bo'ladi.

Sifat bo'yicha raqobatbardoshlik modelining hayotiyliigi birinchi o'rinda jamoa tomonidan sifatni oshirish bo'yicha faol harakatlar majmuasi bo'lsa, ikkinchi tomondan biznes-muhitda raqobat kuchlarini nazorat qilish va boshqarish harakatlariga bevosita bog'liq bo'ladi. Shu munosabat bilan bizning taklif qilinayotgan modelda raqobatbardoshli monitoringini yuritish alohida ahamiyatga ega (3-rasm).

Sifat menejmentining ijtimoiy-psixologik ildizlariga asoslanadigan bo'lsak, sifatni uzluksiz oshirish uchun inson resurslarini yuqori darajaga ko'tarish lozim bo'ladi. Erishilgan natijalardan qoniqmaslik, doimo yetuklikka erishish, yangiliklarga intilish hissiyoti sifat menejmentida katta ahamiyatga ega. Bizning ushbu yo'nalishdagi takliflarimizda sifatga doir o'qitish va malaka oshirish, sifat to'garaklarini ommalashtirish, bugungi kunda mashhur bo'lgan "Kaydzen" qoidalarini joriy qilish, sifatni rag'batlantirish usullarini boyitish kabi chora-tadbirlar va mexanizmlarni qo'llash joy olgan.

3-rasm. Sifatni boshqarish modelida raqobatbardoshlik monitoringi tizimi

Manba: Muallif ishlanmasi

Sifat menejmentini uzluksiz rivojlantirish baholash mexanizmi bilan uyg'unlashtirilishi raqobat ko'rsatkichlarini rivojlantirish va natijaviyligini oshirish bilan bog'liqdir. Bizning fikrimizcha, tashkilotda bu yo'nalishda raqobatda ustunlikka erishish aniq strategiyasi, unga mos ravishda raqobatbardoshligini oshirish rejalari, raqobatichilarga nisbatan sifat bo'yicha yetakchilikni ifodolovchi ko'rsatkichlarni takomillashtirish kiradi.

Xulosa va takliflar: Qurilish sanoati korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish uchun quyidagi takliflarni amalga oshirish lozim:

- Nuqsonlarni va ularni keltirib chiqaruvchi sabablarni oldini olish tizimi;
- Raqobatbardoshlik monitoringi tizimi;
- Sifat menejmentini uzluksiz rivojlantirish tizimi.

Qurilish sanoatida mahsulot raqobatbardoshligining ilmiy-uslubiy mexanizmida sifatni uzluksiz oshirish konsepsiyasiga asoslangan holda, korxonalarining sifat strategiyasi, sifat tizimining modeli hamda sifatni boshqarish tartibi, jarayoni va usullari taklif qilingan.

Taklif qilinayotgan modellarni qurilish sanoati korxonalarida bosqichma-bosqich qo'llash ularning raqobatbardoshligini yuqori darajaga ko'tarishga imkon beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 7 noyabrdagi "O'zbekiston respublikasi qurilish tarmog'ini modernizatsiya qilish, jadal va innovatsion rivojlantirishning 2021 — 2025-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6119-son Farmoni.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 noyabrdagi "Qurilish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni takomillashtirish qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5577-son Farmoni.

4. Бузырев В.В. Управление качеством в строительстве: учебное пособие для прикладного бакалавриата / В. В. Бузырев, М.Н. Юденко; под общей редакцией М.Н.Юденко. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Издательство Юрайт, 2018. — 198 с.
5. Буриев Х.Т., Усманов И.А. Повышение качества строительства в Республике Узбекистан. *Россия: тенденции и перспективы развития* 17-1 (2022): 363-371.
6. Буриев Х.Т., Усманов И.А. Пути совершенствования организационно-экономического механизма повышения качества строительства: Монография. (2020).
7. Верстина Н.Г., Еленева Ю.Л. Обеспечение конкурентоспособности строительных предприятий на основе стоимостного подхода // Экономика строительства. 2004. № 4. С. 4.
8. Glichev A. V. Osnovy upravleniya kachestvom produkcii. - M.: Standarty i kachestvo, 2001. — 424 s.
9. Deming E. Menedjment novogo vremeni: Prostyie mekhanizmy, vedushchie k rostu, innovasiyam i dominirovaniyu na gынке. — M.: Alpina Pablsher, 2019. — 192 s.
10. Джабриев А.Н., Буриев Х.Т. Пути внедрения систем менеджмента качества. *Экономика и финансы (Узбекистан)* 1-2 (2010): 25-29
11. Качество в истории цивилизации. Эволюция, тенденции и перспективы управления качеством. Под ред. Дж. Джурана. - В трех томах. - М.: РИА “Стандарты и качество”, 2004.
12. Krosbi F. B. «Kachestvo bez ztrat» («Quality is Free») [Crossbea, 1979]
13. Леонова Т.И., Бабарин М.С. Фундаментальные категории экономики качества. *Журнал правовых и экономических исследований*, 2014, 2: 103–108
14. Monden Ya. Sistema menedjmenta Toyoty.- Moskva, Institut kompleksnyx strategicheskix issledovaniy, 2007.- 216 s.
15. Nurimbetov R.I., Normurodov S.N., Ibrohimov B.R. Zamonaviy sifat menejmenti tizimi va uni joriy etish masalalari. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” jurnali. № 3, 2021.
16. Портер М. Международная конкуренция: пер. с англ. / под ред. В.Д. Щетинина. М.: Международные отношения, 1993. С. 143.
17. Суюнов А.С., Буриев Х.Т. Теоретические и практические аспекты развития системы управления качеством продукции. Государственное и муниципальное управление: теория, история, практика: материалы III Междунар. очно-заочн. науч.-практ. конф. 2012.
18. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации. М.: Эксмо, 2004. С. 270.
19. Фейгенбаум А. Контроль качества продукции. Пер. с англ. - М.: Экономика, 1986. - 471с.

UO'K 338:631

QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARINING KAPITAL XARAJATLAR HISOBI VA AUDITINI TAKOMILLASHTIRISH

M.Sh. Baxriyev, o'qituvchi, Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti, Samarqand

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqolada qishloq xo'jaligi korxonalarida kapital xarajatlar hisobi va auditni takomillashtirish, korxonaning ish tizimini to'g'ri yo'lga qo'yilishini ta'minlash, qishloq xo'jaligi maxsulotlarining unga ketadigan xarajatlari va daromadlarini rejalashtirish, hisob-kitob ishlari buxgalteriya sohasi tomonidan to'g'ri tartibda olib borilishi, korxona ravnaqi yo'lida tashkil qilinadigan audit tekshiruvidan o'tkazib borilishi kerakligi va uning qanchalik dolzarb masala ekanligi to'g'risida yoritib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kapital xarajatlar, auditni rejalashtirish, daromadlarini rejalashtirish

Аннотация. Обеспечивать учет капитала и аудит в сельском хозяйстве по этой научной области, обеспечивать производство, обеспечивать доходы и прибыль от сельскохозяйственной продукции, вести учетную работу Правильно ведется бухгалтерия, производство необходимой и выпускаемой продукции по результатам проверки, проводимой раввинами предприятия.

Ключевые слова: капитальные затраты, планирование аудита, планирование доходов

Abstract. In this scientific article, the improvement of accounting and auditing of capital expenditures in agricultural enterprises, ensuring the correct implementation of the enterprise's work system, planning of expenses and income of agricultural products, accounting work It was explained about the need to conduct the audit in the proper order, organized for the development of the enterprise, and how urgent it is.

Keys word: capital expenditure, audit planning, income planning

Kirish. Qishloq xo'jaligi – mamlakatimiz iqtisodiyotining muhim tarmog'i hisoblanadi. Bu tarmoq mamlakat aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga, qayta ishlash sanoati tarmoqlarining esa xomashyoga bo'lgan talabini qondiradi. Ma'lumot uchun, 2023-yil yakunlari bo'yicha qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligining hajmi 2022-yilga nisbatan 4,1 foizga oshib, 426,3 trillion so'mni tashkil etdi. Fermer xo'jaliklari toifalari bo'yicha tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligi mahsulotlari umumiy hajmining 63,1 foizi dehqon va yordamchi xo'jaliklar, 29,8 foizi shaxsiy fermer xo'jaliklari, 7,1 foizi qishloq xo'jaligi tashkilotlari hissasiga to'g'ri keldi [1].

Oziq-ovqat mahsulotlarining 90 foizga yaqini agrar tarmoqda tayyorlanadi. Qishloq xo'jaligi respublikamizning iste'mol bozoriga oziq-ovqat mahsulotlari va qayta ishlash sanoatiga xomashyo yetkazib berish bilan birga, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kimyo sanoati kabi bir qator tarmoqlar mahsulotlari uchun kafolatli bozor bo'lib ham hisoblanadi.

So'nggi yillarda qishloq xo'jaligida olib borilayotgan islohotlar sifatida modernizatsiya va diversifikatsiyani qo'llanilishi, sohaga yangi texnologiyalarni olib kirilishi, to'laqonli boshqaruv hisobining yo'lga qo'yilishini keltirishimiz mumkin.

Sohani yanada rivojlantirish bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5853-son Farmoni, 2022-yil 28-yanvardagi «2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida»gi PF-60-son Farmoni, 2021 yil 3 fevraldagi PF-6159-son «Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida»gi Farmoni va boshqa ushbu sohadagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar asos bo'lib xizmat qiladi.

Qishloq xo'jalik korxonalarida xarajatlar tarkibida moddiy xarajatlar salmoqli o'rinni egallaydi, shu sababli moddiy xarajatlar tarkibini kalkulyatsiya qilish orqali qaysi bir xarajatlarga oshiqcha yo'l qo'yilayotganligini aniqlab shu xarajatlarni qisqartirish choralari ko'rish, korxonalar faoliyatini boshqarish orqali foyda solig'i bo'yicha soliqqa tortiladigan bazani shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan muammolarning yechimini topish alohida o'rin egallaydi. Korxonalarda xarajatlar hisobini boshqarishda buxgalteriya hisobi va soliqqa tortish sohasida amal qiladigan qonunchilik doirasida foyda solig'i bo'yicha soliqqa tortiladigan bazani o'zgartirishga sabab bo'ladi. Shu munosabatda «tannarx» tushunchasini turli nuqtayi nazar asosida me'yoriy maromga solish, shakllantirish tamoyillari, tasniflashning turlicha usullari qo'llaniladi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirish Xo'jalik ichki hisob-kitoblari va nazoratini tashkil etish maqsadida ishlab chiqarish sarflarining hisobi mahsulotning turlariga ko'ra sarflarning yuzaga kelish joyiga ko'ra xarajatlarning turlariga ko'ra amalga oshiriladi.

Xarajatlarni shakllantirish va tannarx – boshqaruv hisobining markaziy negizida qurilish korxonalarining hisobini yuritish hozirgi kunning eng dolzarb muammolaridandir. Qishloq xo'jalik korxonalarida tannarxni har bir faoliyat va mahsulot turlari, sotish bozorlari, mintaqalar hamda xaridorlar didlari, xoxishlari bo'yicha kalkulyatsiya qilinishi bugungi kunning davr talablaridan bo'lib hisoblanadi. Qishloq xo'jalik korxonalarida moddiy xarajatlarni shakllantirish tannarxni kalkulyatsiya qilish usullari bilan uzviy bog'liq bo'lib, bu kalkulyatsiya qilish usullarining muhim xususiyatlariga, jumladan, sohaviy xususiyatlariga ham bog'liqdir. Ishlab chiqarish xarajatlari hisobini to'g'ri tashkil etish va mahsulot tannarxini kalkulyatsiya qilishning ilmiy asoslanganligi ularning nazariy jihatlarini qay darajada ishlab chiqilganligiga bog'liq.

Iqtisodiy elementlari bo'yicha	Kalkulyatsion moddalar bo'yicha
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar	Xom ashyo, yoqilg'i, elektr quvvati, ehtiyot qismlar, idishlar va hakoza
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari	Asosiy ish haqlari, qo'shimcha ish haqlari, ish haqiga ustamalar
Ishlab chiqarishga taalluqli mehnat haqidan ajratmalar	Ijtimoiy ta'minot bo'limiga, mehnat birjasiga, kasaba uyushmasiga
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi, eskirish xarajatlari	Asosiy vositalarning eskirishi, nomoddiy aktivlarning eskirishi, asosiy vosita va nomoddiy aktivlarning ijara haqlari
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	Turli ishlar va xizmatlar, soliqlar, yig'imlar va hakoza

Adabiyotlar tahlili. Bu sohani rivojlantirish bo'yichada chet el olimlaridan amerikalik iqtisodchi olimlari: L.Sammers, R.Shiller va L.Kats kabi olimlar qishloq xo'jaligini rivojlantirish yo'lida mustaqil izlanishlar olib borib, qishloq xo'jaligi korxonalarida audit tizimini takomillashtirishga o'z hissalarini qo'shishgan. Shu bilan bir qatorda mamlakatimizda ham bir qator iqtisodchi olimlar M.M.Muxammedov va Q.Abdurahmanovlar o'z ilmiy maqola va nashrlarida qishloq xo'jaligi korxonalari sanoatdagi ulushi yuqori ekanligini, ushbu sohani rivojlantirish muhim ahamiyatga ega ekanligini ma'lum qilgan.

Kapital xarajatlar hisobi va audit tushunchasi o'zi nima?

Kapital xarajatlar - bu bir hisobot davridan ko'proq vaqtda ishlab chiqarishda foydalanish mumkin bo'lgan moddiy va nomoddiy aktivlarni kapital tiklash, ularni yaratish uchun qilingan sarflarga aytiladi.

Audit tushunchasi — muayyan vakolatlar berilgan shaxslar auditorlar (auditorlik firmalari) tomonidan xo'jalik yuritayotgan subyektlarning moliyaviy hisobotlari to'g'riligini, ular amalga oshirgan moliyaviy va xo'jalik operatsiyalari O'zbekiston Respublikasining qonunlari hamda boshqa me'yoriy hujjatlariga qay darajada muvofiqligini, shuningdek mukammalligi va asosililigini, buxgalteriya hisob-kitobi va boshqa moliyaviy hisobot yuritishga doir talablarga qay darajada monandligini tekshirish maqsadida o'tkaziladigan moliya hujjatlarining ekspertizasi va tahlilidir.

Shuni aytish joizki Qishloq xo'jaligi sohasini rivojlantirish va takomillashtirish uchun eng avvalo malakali kadrlarning ish faoliyat yuritishi juda muhimdir. Misol uchun: Birgina mukammal va o'z ishining ustasi bilimi bilan xo'jalik yurutuvchi subyektning moliyaviy hisoboti yuzasidan auditorlar tomonidan to'g'ri berilgan xulosasi natijasida mulk egalari kelgusida banklardan kredit olishi, investorlar, aksiyalar sotib olishi, qarzlarni berishi va boshqa maqsadli ishlar to'g'risida qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lishadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarida kapital xarajatlar hisobi va auditini takomillashtirish uchun, eng avvalo, korxonaning ish tizimini to'g'ri yo'lga qo'yilishi va yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining unga ketadigan xarajatlarni va tayyorlangan maxsulotlarni korxonaga keltiradigan daromadlarini rejalashtirish zarur bo'ladi.

Shuningdek, qishloq xo'jaligi korxonasini foydaga chiqarish maqsadida hisob-kitob ishlarini buxgalteriya sohasi tomonidan to'g'ri tartibda olib borilayotganligini, korxona ravnaqi uchun yilda bir bo'lib o'tadigan rejali audit tekshiruvidan tashqari har chorakda audit tekshiruvidan o'tkazib borilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, o'tkazilinayotgan auditorlik tekshiruvi natijasida qishloq xo'jaligi korxonasi rahbari quyidagi ma'lumotlarni olishga muvaffaq bo'ladi:

- auditorlik xulosasini;

- auditorlik xulosasida ifodalangan fikr yuzasidan tushuntirishlarni va auditorlik tashkilotining fikriga asos bo'lgan normativ-huquqiy hujjatlar haqidagi axborotni;

- buxgalteriya hisobini yuritish, moliyaviy hisobot tuzish hamda aniqlangan kamchiliklar va qoidabuzarliklarni to'g'rilash tartibi haqida maslahatlar olishga haqlidir [2].

Mazkur tekshiruvlar va tahlillar natijasida qishloq xo'jaligi korxonasini real daromadlarga nisbatan real xarajatlar nisbatini, sof foyda va zararlar miqdorini, shuningdek, korxonanini qaysi tarmog'ini rivojlantirish zarur ekanligini bilish mumkin.

Taklif va xulosalar: Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi korxonalari va tashkilotlari soni yildan yilga oshib bormoqda. Ularda kapital xarajatlar va daromadlarni hisobini to'g'ri yuritish, korxona va tashkilotlarda auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish hamda kamomadlarni ochiq e'lon qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq ko'plab xo'jalik yurutuvchi subyektlarda ushbu amaliyotni to'g'ri yo'lga qo'yilmaganligi, real daromad va xarajatlar hisobini yuritilmasligi natijasida ayrim kichik qishloq xo'jaligi subyektlarida katta muammolardan biri bo'lib qolmoqda.

Shu sababli ayrim kichik qishloq xo'jaligi subyektlari hisob-kitob ishlarini buxgalteriya sohasi tomonidan to'g'ri tartibda olib borilmaganligi va xo'jalik yurutuvchi subyektning moliyaviy hisoboti yuzasidan rejali audit tekshiruvi o'tkazib borilmaganligi natijasida ko'rsatkichlarining pasayib ketishi kuzatilmoqda. Buning natijasida ish faoliyatini tamomlash darajasiga kelib qolmoqdalar.

Yuqoridagilarni inobatga olgan holda qishloq xo'jaligi korxonalarida kapital xarajatlar hisobi va auditini takomillashtirish yuzasidan quyidagilar taklif etiladi:

- qishloq xo'jaligi korxonalarida daromadlar va xarajatlar potensialini yuritish bo'yicha ilg'or xorijiy tajribalarini o'rgangan holda amaliyotga jorey etish;
- qishloq xo'jaligi korxonalarida rejali audit tekshiruvidan tashqari har chorakda daromad va xarajatlarning buxgalteriya tomonidan to'g'ri va qonun doirasida olib borilayotganligini audit tekshiruvidan o'tkazib borishni yo'lga qo'yish;
- qishloq xo'jaligi korxona va tashkilotlarda xarajatlar va daromadlarni raqamlashtirish holatiga o'tishni yo'lga qo'yish.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, nafaqat qishloq xo'jaligi korxonalari, balki barcha turdagi xo'jalik yurituvchi subyektlar faoliyatida qonunchilikka muvofiq auditorlik tekshiruvlarini o'tkazish, kapital xarajatlar va daromadlar hisobini to'g'ri yo'lga qo'yish, korxona va tashkilot taraqqiyotining garovi hisoblanadi. Har qanday tekshiruv korxona yoki xo'jalik yurituvchi subyektni sergak torttiradi, shuningdek, bu hisob yuritish sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi – kamchilik va xatolarga kamroq yo'l qo'yiladi. Buning ustiga, tekshiruvlar oralig'i qancha ko'p bo'lsa, yo'l qo'yilgan xatoni topish, uning sabablarini aniqlash va bartaraf etish shuncha osonlashadi. Har bir tekshiruvning ijobiy va salbiy jihatlari bor, ular birgalikda tashkilotdagi vaziyatni xolisroq o'rganish imkonini beradi.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi "Buxgalteriya hisobi to'g'risida" (yangi tahriri)gi qonuni. 2016 yil 13 aprel, O'RQ-404-son. <https://lex.uz/uz/>
2. Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida NIZOM. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1999 yil 5 fevraldagi 54-so'6n qarori bilan tasdiqlangan. www.Lex.uz.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020 – 2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5853-son Farmoni;
4. 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni;
5. 2021-yil 3-fevraldagi PF-6159-son "Qishloq xo'jaligida bilim va innovatsiyalar tizimi hamda zamonaviy xizmatlar ko'rsatishni yanada rivojlantirish to'g'risida"gi Farmoni;
6. Musayev H.N. Audit. Darslik. - T.: "Moliya" 2013-y. 14 -bet.
7. Internet ma'lumotlari: <https://www.book.oxu.uz/web/kitoblar>;
8. Internet ma'lumotlari: <https://prezi.com/p/7p1xhs6l0vv6/moliyaviy-hisobotlar/>;
9. Internet ma'lumotlari: <https://www.research.uz/index.php/conf/article/>;
10. Internet ma'lumotlari: <https://lex.uz/uz/docs/-5307886>.

UO'K 316.443

DAROMADLAR TABAQALASHUVI VA KVINTIL GURUHLARIDA TAFOVUTLAR

M.X.G'aniyev, dots., Namangan muhandislik-texnologiya instituti, Namangan

Annotatsiya. Maqolada bozor iqtisodiyoti sharoitida aholi daromadlari manbalari, daromadlarning xarid qobiliyati, daromadlarni tabaqalashuvi hamda uning o'zgaruvchanligi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Daromad, real daromad, bozor iqtisodiyotida taqsimot, detsil va kvintil, fondlar va Djini koeffitsiyenti, ijtimoiy siyosat.

Аннотация. В статье анализируются источники доходов населения, покупательная способность доходов, классификация доходов и их изменчивость в условиях рыночной экономики.

Ключевые слова: Доходы, реальные доходы, распределение в рыночной экономике, дециль и квинтиль, фонды и коэффициент Джини, социальная политика.

Abstract. The article analyzes the sources of income of the population, the purchasing power of income, the classification of income and its variability in the conditions of the market economy.

Key words: Income, real income, distribution in market economy, decile and quintile, funds and Gini coefficient, social policy

Kirish. Mamlakatda bozor munosabatlarini barpo etish jarayoni murakkab kechib, iqtisodiy o'sishga erishish bilan birga iqtisodiy qiyinchiliklar bo'lishi, ishsizlik, korxona (firmalar)da ishlab chiqarish salohiyatining o'zgarishi, gohida bankrot bo'lishi, aholi daromadlarini tabaqalashuvi tabiiy

jarayon sifatida qaraladi. Jahon tajribasidan ma'lumki, har bir davlat aholi farovonligini maqsad qilar ekan, bu borada ko'p muammolarning yechimi aholi tomonidan topiladigan daromadga bevosita bog'liq bo'ladi. Aholi farovonligini o'sishi odatda real daromad bilan izohlanadi. Daromad-bu forscha so'z bo'lib, kirim, kirish degan ma'noni anglatadi. U biror faoliyat evaziga olinadigan pul, foyda, boylik ma'nosini anglatadi[1]. Odatda daromad pul bilan o'lchanadi. Bozor iqtisodiyotining eng muhim belgisi, afzalligi daromadlarni cheklanmasligidir. Bu inson tabiatiga mos keladi, chunki inson doimo farovon yashashga intiladi. Farovonlikning asosiy sharti daromadga ega bo'lish hisoblanadi. Aholi daromadlari tarkibini 4 ta guruhga bo'lish mumkin:

1. Ishlovchilarni mehnat qilib topgan daromadlari (ish haqi, mukofot va boshqalar)
2. Tadbirkorlik faoliyatidan olingan daromad
3. Ijtimoiy daromadlar (transfert to'lovlari, ishsizlik nafaqalari va xk.)
4. Mulkdan olingan daromadlar (omonat pullariga olingan foizlar, renta va xk.).

Bugungi kunda aholi daromadlarining darajasi va dinamikasini baholash uchun nominal, shaxs ihtiyoridagi daromad, real daromad ko'rsatkichlaridan foydalaniladi. Nominal daromad ma'lum vaqt davomida alohida shaxslar tomonidan olingan pul shaklidagi daromaddir. Real daromad esa ma'lum bir vaqt ichida shaxs ihtiyoridagi daromadga sotib olish mumkin bo'lgan tovar va xizmatlarning miqdorini ifodalaydi, u esa narhlar o'zgarishiga bog'liq bo'ladi. O'zbekistonda keyingi yillarda aholining umumiy daromadlari ortib bormoqda 1-jadval. Jadvaldan ko'rinadiki, aholi xonadonlarida birlamchi daromadlar 2014-2022 yillar davomida notekis o'zgargan. Avvalo, koronavirus pandemiyasining aholi daromadlariga salbiy ta'siri kuzatiladi. Birlamchi daromadlar bu bozor daromadlari hisoblanadi. Agar 2014 yilda aholi birlamchi daromadlari 80,4 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2022 yilda 70,2 foizni tashkil etib, kamayish kuzatiladi. Ishlab chiqarishdan olingan daromadlar ham yuqoridagi yillarga mos ravishda 78,4 va 67,9 foizni tashkil qilgan.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi aholisining umumiy daromadlari[2]

№	Ko'rsatkichlar nomi	2014 y.	2016 y.	2018 y.	2020 y.	2022 y.
	Umumiy daromadlar-jami	100,0	100,0	100,0	100	100
	Shu jumladan:					
I	Birlamchi daromadlar	80,4	84,0	77,5	75,4	70,2
	shundan:					
1.	Ishlab chiqarishdan olingan daromadlar	78,4	80,9	74,6	73,2	67,9
2	Mol-mulkdan olingan daromadlar	1,9	3,1	2,9	2,1	2,4
II	Tranfertlardan daromadlar	19,6	16,0	22,5	24,6	29,8

Mol-mulkdan olingan daromadlar 2022 yilda 2014 yilga nisbatan 0,5 foizga ortgan. Ma'lumotlarga ko'ra, transfertlardan olingan daromadlarning ulushi Xorazm va Samarqand viloyatlarida aholi umumiy daromadlariga nisbatan 30 foizdan yuqorini tashkil etgan bo'lsa, Navoiy viloyatida mazkur daromad turining ulushi past ya'ni, 13,5 foizni tashkil etdi[3].

Birlamchi daromadlar o'z mohiyatiga ko'ra bir qancha vazifalarni bajaradi. Birinchidan, birlamchi daromadlar kishilarning tirikchiligini ta'minlaydi va ishchi kuchini takroran hosil etadi. Ikkinchidan, insonni o'z salohiyatini takomillashtirib borishga undaydi, qo'shimcha daromad topib, boshqalardan yaxshiroq yashash ishtiyoqini uyg'otadi va moliyaviy resurs sifatida iqtisodiy o'sishga xizmat qiladi. Uchinchi birlamchi daromadlarning kuchli, lekin adolatli tabaqalanishiga olib keladi, turmush darajasini jiddiy farqlantiradi. To'rtinchidan, birlamchi daromadlardagi tengsizlik aholini sotsial himoya qilishni talab qiladi. Birlamchi daromadlariga xos belgilar, eng avvalo, iqtisodiyotdagi xususiy sektori rivojiga bog'liqdir. Chunki bu sektor, birinchi navbatda, bozor uchun ishlab chiqarishni ta'minlaydi[4].

Tahlillar va kuzatishlardan kelib chiqib, viloyatlar bo'yicha daromadlar darajasi va inflyatsiya ko'rsatkichlarini 3 ta guruhga ajratdik:

Birinchi guruh: Aholi jon boshiga eng yuqori daromadli hududlar. Bu hududlarga Toshkent, Navoiy va Buxoro viloyatlari kiradi Ularda inflyatsiya darajasi respublika bo'yicha umumiy inflyatsiya darajasidan yuqori shakllangan. Ushbu hududlarda respublika umumiy aholisining 30 foizi istiqomat qiladi. Nisbatan sanoat ishlab chiqarishi yuqori darajada rivojlangan. Foydali

qazilmalarga boy. Aholi jon boshiga yalpi hududiy mahsulot miqdori 21,4 mln. soʻmdan 37,5 mln. soʻmga yetadi.

Ikkinchi guruh: Aholi jon boshiga oʻrtacha daromadli hududlar. Bu hududlarga Xorazm, Toshkent, Sirdaryo, Andijon, Jizzax, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlari xonadonlari kiradi. Ularda inflyatsiya darajasi respublika boʻyicha umumiy inflyatsiya darajasi bilan deyarli bir xil. Ushbu hududlarda respublika umumiy aholisining 43 foizdan ortigʻi istiqomat qiladi. Nisbatan sanoat va qishloq xoʻjaligi ishlab chiqarishi rivojlanmoqda. Aholi jon boshiga YaHM miqdori 15,5 mln. soʻmdan 19,7 mln. soʻmga yetadi.

Uchinchi guruh: Aholi jon boshiga kam daromadli hududlar. Bu hududlarga Surxondaryo, Namangan, Fargʻona va Qoraqalpogʻiston respublikasi viloyatlari xonadonlari kiradi. Ularda inflyatsiya darajasi respublika boʻyicha umumiy inflyatsiya darajasidan past. Ushbu hududlarda respublika umumiy aholisining 27 foizdan ortigʻi istiqomat qiladi. Aholi jon boshiga YaHM miqdori 13,1 mln. soʻmdan 14,9 mln. soʻmga yetadi.

Oʻzbekistonda aholining ijtimoiy tabaqalanishini tavsiflash uchun aholining oʻrtacha jon boshiga toʻgʻri keluvchi pul daromadlari boʻyicha guruhlanishi, aholi jami pul daromadlari hajmining detsil va kvintil, fondlar va Djini koeffitsiyenti kabi koʻrsatkichlardan foydalanilmoqda. Daromadlarning farqlanishi uning differensiatsiyasi deb yuritiladi va tengsizlikdan iborat boʻladi. Daromadlardagi tengsizlik tahlil etilganda xonadonlar 5 ta kvintelga (guruhga) ajratiladi (3-jadval).

3-jadval

Oʻzbekiston Respublikasi aholisi daromadlarini aholining 20 foizli guruhlari boʻyicha notekis taqsimlanishi (uy xoʻjaliklari tanlama kuzatuvlari maʼlumotlariga asosan % hisobida)

Kvintil guruhlari	2017 yil	2018 yil	2020 yil	2022 yil
I	9,3	9,3	8,5	8,6
II	13,6	13,6	13,3	13,1
III	17,3	17,2	17,2	16,8
IV	21,8	22,0	22,6	22,0
V	37,9	37,8	38,4	39,5

Manba: Oʻzbekiston Respublikasi Davlat statistika agentligining yillik hisobotlari. T: 2023 y.

Bunga xonadonlar quyidan yuqoriga, yaʼni past daromaddan yuqori daromad tomon joylashtiriladi (I-kvintel — oʻta kambagʻal, II-kvintel — kambagʻal, III-kvintel — oʻrtahol, IV-kvintel — boy, V-kvintel — oʻta boylardan iborat boʻladi). Turli kvinteldagi xonadonlarning umumiy xonadonlar sonidagi hissasi (foiz hisobida) ularning jami daromaddagi hissasi bilan taqqoslanadi. Bu bilan xonadonlarning qanday qismi daromadlarning qanday qismini olganligi aniqlanadi. Odatda quyi kvintellardagi xonadonlarning daromaddagi hissasi kichik boʻladi. Uy xoʻjaliklarini tanlama kuzatuvlari maʼlumotlari boʻyicha jadvaldan bilish mumkinki, mamlakatimizda I-kvintel — oʻta kambagʻallarning jami daromadlardagi ulushi 2017 yilda 9,3 foizni 2022 yilda 8,6 foizni tashkil qilib kamayib borayotganligi kuzatiladi. IV — kvintel boʻyicha boy qatlamning jami daromadlardagi ulushi 2017 yilda 21,8 foizni 2022 yilda 22,0 foizni tashkil qilib, 0,2 foizga ortgan.

Aholi daromadlari tarkibida ish haqi miqdori ham muhim oʻrin tutadi. Mamlakatimizda iqtisodiyot tarmoqlari boʻyicha oʻrtacha ish haqi miqdori 3,3 mln soʻmdan 14,4 mln soʻmgacha tashkil etayotgan boʻlsada, alohida olingan sohalar kesimida ish haqining oshishi boʻyicha tengsizlik yildan yilga kengayib boryapti. Masalan, 2020-2024 yillarning mos davri oraligʻida bank va sugʻurta sohasida ishlovchilarning oylik maoshi 2,63 barobarga (5 mln 487 ming soʻmdan 14 mln 434 ming soʻmga) koʻtarilgan. Sogʻliqni saqlash sohasida bu koʻrsatkich 85 foizni (1 mln 779 ming soʻmdan 3 mln 288 ming soʻmga), taʼlim sohasida 78 foizni (1 mln 967 ming soʻmdan 3 mln 499 ming soʻmga) tashkil qildi. 2024 yilning birinchi yarmida Oʻzbekistondagi oʻrtacha oylik nominal ish haqi 5 mln 92 ming soʻmni tashkil etib, oʻtgan yilning mos davriga nisbatan oʻsish surʼati 17,4 foizni tashkil qilgan.

Viloyatlar boʻyicha oʻrtacha oylik ish haqining eng yuqori miqdori Toshkent shahri (8 mln 450 ming), Navoiy (6 mln 602 ming) va Toshkent viloyatida (4 mln 918 ming) tashkil qilgan holda, eng kam maoshlar esa Qashqadaryo (3 mln 634 ming), Surxondaryo (3 mln 688 ming) va Namangan (3 mln 751 ming) viloyatlarida kuzatilgan. Tahlillarga koʻra, 2024 yilning yanvar-iyun oylarida

hududlar bo'yicha o'rtacha oylik nominal ish haqining eng yuqori o'sish sur'atlari Toshkent shahrida (20,2 foiz), Samarqand (18,2 foiz), Andijon (17,6 foiz), Farg'ona (16,8 foiz) hamda Navoiy (16,2 foiz) viloyatlarida kuzatilgan. Ish haqi ortishi bilan birga, viloyatlar kesimida tafovut sezilarli darajada ortgan. Jumladan, 2020 yilda eng boy va eng kambag'al hududlardagi (Toshkent/Qashqadaryo) o'rtacha ish haqidagi farq 83 foiz, 2021 yilda (Toshkent/Farg'ona) 97 foiz, 2022 yilda (Toshkent/Samarqand) 2,08 barobar, 2023 yilda (Toshkent/Samarqand) 2,17 barobar bo'lgan bo'lsa, 2024 yilning o'tgan davrida bu ko'rsatkich (Toshkent/Qashqadaryo) 2,33 barobarga yetgan. O'rtacha oylik ish haqini hisoblashda 3 mln 135 ming xodimning ma'lumotlaridan foydalanilgan. Shundan 37,9 foizi ta'lim, 18,3 foizi sanoat, 16,7 foizi sog'liqni saqlash sohasi vakillari hissasiga to'g'ri kelgan. O'rtacha ish haqidagi tafovutlar nafaqat viloyatlar balki, iqtisodiyot sohalari kesimida ham ortib bormoqda [1].

CEOWORLD Magazine ma'lumotlariga ko'ra, 2024 yil birinchi yarim yilligida mamlakatimizda o'rtacha ish haqi 351 dollarni tashkil qilib, dunyoda 119 o'rinni egalladi. O'zbekiston yalpi ish haqi darajasi bo'yicha MDH davlatlari orasida 7-o'rinni egalladi. Eng yuqori ko'rsatkich Rossiyada qayd etildi - \$2159. Undan keyingi o'rinlarni Qozog'iston (\$673), Turkmaniston (\$654), Belarus (\$621), Armaniston (\$541), Moldova (\$508) va Ozarboyjon (\$494) egalladi. O'zbekistondan quyida Qirg'iziston (\$228) va Tojikiston (\$169) joy olgan [2]. Xulosa qilib aytganda mamlakatda aholining daromad olish imkoniyatlarini kengaytirish uchun quyidagi masalalarga e'tiborni kuchaytirish kerak bo'ladi:

1. Kam ta'minlangan, "Temir daftar"ga kiritilgan mahallalardagi ishsizlarni, ayniqsa, ayollar va yoshlar tadbirkorlik faoliyatini har tomonlama rag'batlantirish.

2. Hudud imkoniyatlaridan kelib chiqib, ishsiz aholiga qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirish uchun yet ajratish orqali ularning daromad olish imkoniyatlarini kengaytirish.

3. Daromadlar oshirishga oilaviy tadbirkorlik va kasanachilikni rivojlantirish orqali o'z-o'zini band qilish bilan erishish mumkin. Biroq sohalarda kasanachilarni oylik ish haqlarini o'z vaqtida berishni ta'minlash.

4. Iqtisodiyot sohalari va hududlar bo'yicha o'rtacha ish haqi miqdoridagi tafovutlarni keskinlashuviga yo'l qo'ymaslik va ijtimoiy sohada ish haqi miqdorini bosqichma-bosqich oshirib borish.

5. Aholining turmush darajasini oshirish va farovonlikni ta'minlashning muhim shartlaridan biri sifatida ishsizlik darajasini pasaytirishga e'tiborni kuchaytirish lozim. Bunda ishga joylashish imkoniyatini yaratuvchi, tegishli davlat organlari bilan bir qatorda, fuqarolarning mas'uliyatini oshiruvchi, har bir insonning shaxsiy sharoitini hisobga oluvchi, o'ziga mustaqil yordam bera olmaydiganlarni qo'llab-quvvatlovchi faol va ta'sirchan siyosat yuritish, ushbu maqsadlarga jamiyat va xususiy sektor resurslarini jalb etish muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tojiboyeva D. Iqtisodiyot nazariyasi. -T.: 2003 yil, O'quv qo'llanma, ikkinchi kitob, 330-b.
2. O'zbekiston Respublikasi statistika qo'mitasining yillik hisobotlari. T.: 2019 y.
3. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati. Uzstat. -T.: 389 - b.
4. Hasanov R.R. Shakllanayotgan bozor munosabatlari tizimida daromadlar va ularning tabaqalanishi. Iqtisodi fanlari ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya avtoreferati. - T.: 2005, 21- b.

UO'T: 330.338.4.462

AYRIM IJTIMOY XIZMATLARNING GENEZIISI, MOHIYATI VA OMILLARI

A.Ishchanov, mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ijtimoiy xizmatlar tushunchasining kelib chiqishi geneziisi, omillari va ahamiyati, ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi tashkilotlar xususida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy xizmatlar, ijtimoiy ish, ijtimoiy siyosat, genezis, ijtimoiy himoya

Аннотация. В данной статье речь идет о генезисе, факторах и значении социальных услуг, а также о учреждениях оказывающих социальных услуг.

Ключевые слова: социальные услуги, социальная работа, социальная политика, генезис, социальная защита

Abstract. *This article discusses the genesis, factors and importance of social services, as well as institutions providing social services.*

Key words: *social services, social work, social policy, genesis, social protection*

Ma'lumki, mamlakatimizda ham ijtimoiy sohani qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy himoyaga muhtoj aholi qatlamlarining faolligini oshirish va bu orqali ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyoti mexanizmlarini shakllantirishga ustuvor vazifa sifatida yondashilib, bu borada qator tadbirlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev tashabbuslari bilan ishlab chiqilgan "2017-2021-yillarga mo'ljallangan "Harakatlar strategiyasi" ning 4-yo'nalishi ijtimoiy sohani rivojlantirishga qaratilganligi" [14] hamda "2022-2026 yillarga mo'ljallangan "Taraqqiyot strategiyasi" doirasida ishlab chiqilgan inson qadrini ulug'lashga yo'naltirilgan ijtimoiy himoya siyosatiga aloqador vazifalarning belgilanganligi, unga ko'ra ijtimoiy sug'urta tizimini yaratish va unda ijtimoiy sug'urta jamg'armasini tashkil etish, ijtimoiy shartnomalar asosida kam ta'minlangan oilalarga ijtimoiy yordam va xizmatlar ko'rsatish; "Ijtimoiy himoya yagona reyestri"ni "Temir daftar", "Yoshlar daftari" va "Ayollar daftari" bilan integratsiya qilish orqali ushbu axborot tizimida yordamga muhtoj ayollar, yoshlar va nogironligi bo'lgan shaxslarga oid alohida ma'lumotlar bazasini shakllantirish" [15] singari bir qator tadbirlarning ishlab chiqilganligi mamlakatdagi ijtimoiy islohotlarning amaliy natijasi hisoblanadi. Shu bilan birga, bu tadbirlarning samarali bo'lishi uchun albatta davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanishi va tartibga solinishi zarur hisoblanadi. Bu borada taniqli nemis iqtisodchisi prof. Xayns Lampert o'zining "Ijtimoiy bozor iqtisodiyoti. Germaniya yo'li" nomli fundamental asarining 10-nashrida erkin bozor sharoitidagi davlatning ijtimoiy siyosatini ilmiy-nazariy asoslab bergan. Bu asarda olimlar F.A.Xayek, M.Fridman, L.Erxadlarning ijtimoiy ta'minotga oid tadqiqotlari hamda sohada olib borilayotgan islohotlarni davom ettirib siyosiy-iqtisodiy tahlilning nozik tomonlarini asoslaydi. Xususan "Bozor xo'jaligiga asoslangan tartiblashtirishning ijtimoiy sifati daromad va mulkni taqsimlash masalasi yechimiga, iqtisodiy hokimiyatning qanday bo'linishiga va ijtimoiy xarajatlar muammosi yechimiga bog'liq. ...Ijtimoiy bozor xo'jaligi o'zining iqtisodiy samaradorlik quvvati orqali "barcha uchun farovonlik" tamoyiliga tayanada hamda iqtisodiy erkinlik asoslarini cheklaydigan uchinchi shaxslarning mutloq huquqlarini cheklash bilan ijtimoiy xususiyat kasb etadi" deya ta'kidlaydi [1].

Ijtimoiy xizmatlarning asosiy sohalari sifatida bir qancha yo'nalishlarni sanab o'tish mumkin. Jumladan:

1. Ijtimoiy ish. Bu insonlarga ularning ijtimoiy faoliyatiga doir muammolar va masalalarni, nizolarni hal qilishga ko'maklashuvchi soha. Ijtimoiy ishdagi asosiy nazariyalarga tizimli yondashuv, tizimli oila nazariyasi va qarorlar nazariyasi kiradi. "*Tizimli yondashuv yoki tizimlar nazariyasi* o'rganilayotgan ob'yektga yaxlit bir tizim sifatida tayanib, unga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi omillar tahlilini o'z ichiga oladi. Ushbu nazariya asoschisi Ludvig von Bertalanffi bo'lib, uning g'oyalari zamonaviy tizim nazariyasining shakllanishiga xizmat qildi" [10]. Keyinchalik XX asrning o'rtalariga kelib bu yondashuv menejment sohasida qo'llanila boshlandi. Ushbu nazariya asoschilari Karl Marks, Friedrik Engels, Vladimir Lenin, Leon Trotsky, Rosa Luksemburg, Antonio Gramsci va boshqalar. *Tizimli oila nazariyasi* – ijtimoiy olimlar tomonidan qo'llaniladigan nazariya bo'lib, oila birliklarini mustahkamlovchi hamda sinovdan o'tkazuvchi istiqbolli takliflar ishlab chiqishadi [2]. Bu nazariyaning shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shgan olimlar Salvador Munikin, David Abelsohn, Graham Saaymen va boshqa tadqiqotchilar bo'lib, ular asosan muammoli oilalardagi munosabatlarning jamiyatga ta'sirini tahlil qilishga harakat qilishgan. Qarorlar nazariyasi (yoki tanlov nazariyasi) bu insonlarning noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish jarayonlarini hamda unga ta'sir qiluvchi omillar tahlilini o'z ichiga oladi.

2. Ijtimoiy siyosat. Bu ijtimoiy farovonlik va adolatni ta'minlash uchun hukumat tomonidan yaratilgan qoidalar, qonunlar va dasturlar to'plami. Asosiy tushunchalar qatoriga ijtimoiy kapital nazariyasi, davlat tomonidan tartibga solish nazariyasi va sotsial darvinizm nazariyasi kiradi. "*Ijtimoiy kapital nazariyasi* – bu birga yashovchi va ishlovchi insonlar o'rtasidagi aloqadorlikni tahlil qiluvchi nazariyasi" [3]. Ushbu ta'limotning shakllanishi hamda rivojlanishiga hissa qo'shgan tadqiqotchilar sifatida Lida Hanifan, Ferdinand Tonnies va David Durgaymlarning hissasi katta

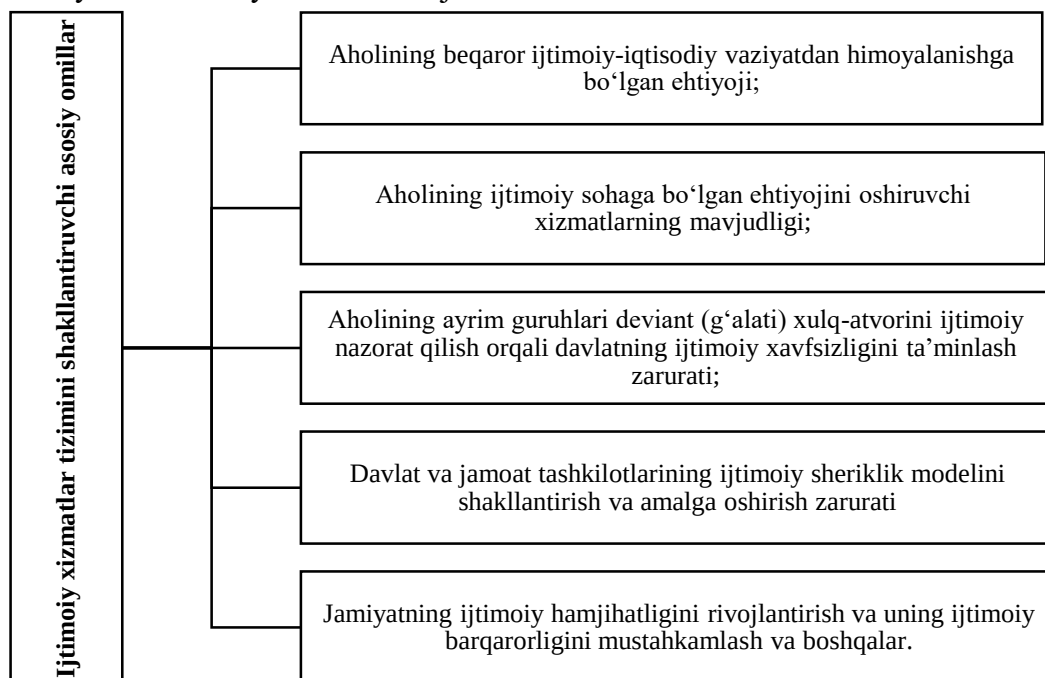
bo'lib, ular modernizatsiya, industrializatsiya va urbanizatsiya jarayonlarining ijtimoiy munosabatlarga ta'sirini o'rganganlar. “*Ijtimoiy darvinizm nazariyasi* Charlz Darvinning hayvonlar va o'simliklarning tabiiy tanlanish qonuniyatini asoslaganidek inson guruhlar va irqalarining shakllanishi aynan shu qonunga asoslanishini o'rganuvchi nazariya” [9]. Keyinchalik bu nazariya Gerbert Spenser tomonidan takomillashtirilib boshqacha talqin qilina boshlangan.

3. Psixologiya va sotsiologiya. U odamlarning xulq-atvori va ruhiy jarayonlarini o'rganadi. Inson xizmatlari kontekstida ruhiy salomatlik muammolarini tushunish va hal qilish, o'zgarishlarga moslashish va hayot sifatini yaxshilash uchun psixologik nazariyalar va usullar qo'llaniladi. Jamiyat va ijtimoiy munosabatlarni o'rganadigan fan sotsiologiya hisoblanib, ijtimoiy xizmatlar doirasida sotsiologik nazariyalar ijtimoiy tuzilmalarni, tengsizliklarni, guruh dinamikasini va ijtimoiy jarayonlarni tushunishga yordam beradi.

4. Iqtisodiyot. Moddiy resurslarni ishlab chiqarish, taqsimlash va iste'mol qilishni o'rganadi. Ijtimoiy xizmatlarda iqtisodiy nazariyalar xarajatlarni optimallashtirish, shuningdek, yordam ko'rsatishning moliyaviy jihatlarini tushunish uchun qo'llaniladi. Boshqa shu kabi ilmiy-nazariy fanlar ijtimoiy xizmatlarni tushunish, rivojlantirish va sifatli ijtimoiy xizmatlar ko'rsatish uchun asos bo'lib, bu o'z navbatida turmush sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Ushbu sohaga oid ko'pchilik sotsiolog tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarini keltirib o'tishimiz mumkin. Jumladan, M.Veber, J.G.Mid, G.Blyumer, P.Berger, I.Xoffman, T.Lakman, A.Shuts va boshqalarning nazariy yondashuvlarida odamlarning ijtimoiy harakatga qo'yadigan subyektiv ma'nosi hisobga olingan. M.Veberning sotsiologiyaga ijtimoiy harakat fani sifatidagi konseptual yondashuvlarini tahlil qilar ekan, shuni ta'kidlash kerakki, u asosiy e'tiborni ob'yektiv ma'noga qaratgan. U ijtimoiy bilish konsepsiyasini shakllantirishga hamda adekvat metodologiyani ishlab chiqishga harakat qildi. Uning nazarida barcha ijtimoiy hodisalar pirovardida individual harakatlar va turli yaxlitliklardan iboratdir. Shuning uchun inson harakatlarining ma'nosi va ahamiyatini tushunish sotsiologik tadqiqotning dastlabki asosidir.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, fikrimizcha “**ijtimoiy xizmatlar** – bu ijtimoiy siyosatning bir bo'g'ini sifatida ijtimoiy himoya va muhofazaga ehtiyoji bo'lgan aholi qatlamlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlashga hamda ularning jamiyatdagi faolligini oshirishga qaratilgan tibbiy, huquqiy, iqtisodiy, psixologik, kasb-hunar, ta'limning barcha darajalari va sog'lomlashtirishga oid moddiy va nomoddiy xizmatlar majmuidir”.

1-rasm. Ijtimoiy xizmatlar tizimini shakllantiruvchi asosiy omillar [4]

Istiqlolning dastlabki yillarida mehribonlik uylari, ruhiy hasta bemorlarga xizmat ko'rsatuvchi internatlar, qariyalar uylari kabi davlat statsionar muassaslari ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi asosiy tashkilotlar sifatida faoliyat ko'rsatishgan. Bundan asosiy maqsad aholining shu toifadagi qatlamiga

yordam berish hamda ularning ijtimoiy munosabatlarini saqlab turish bo'lgan. O'tgan asrning so'nggi davrida ijtimoiy ko'makka muhtoj insonlarning son jihatdan o'sishi natijasida davlat boshqaruvi va ijtimoiy islohotlari natijasida jamiyatning ijtimoiy tarkibida yangi guruhlar, xususan, kam ta'minlangan, doimiy yashash joyiga ega bo'lmagan, oilaviy zo'ravon qurboni bo'lgan va boshqa shu kabi ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar shakllandi. Bu qatlamlarga xizmat ko'rsatuvchi mahalliy o'z o'zini boshqarish organlarining faoliyat olib borishi ijtimoiy xizmatlarning inson hayotidagi o'rnini qayta ko'rib chiqishga va ularni ta'minlashning butun bir tizimini o'zgartirishga zaruriy asos bo'ldi.

Ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan talabning ortib borishi davlat va mahalliy organlari tizimida ixtisoslashtirilgan tarmoqlar yaratilishiga olib keldi. Bu esa bir qator omillar ta'sirida aholiga xizmat ko'rsatuvchi ijtimoiy xizmatlar tizimining shakllanishi va rivojlanishiga olib keldi (1-rasm).

Shu o'rinda aytib o'tish kerakki, ijtimoiy xizmatlarga jamoatchilikning qiziqish va e'tibori katta bo'lishiga qaramay, davlat tizimida saqlanib qolinmoqda. Shuningdek, uning asl mohiyati, ilmiy-nazariy ahamiyatini ochib beruvchi konseptual asosning shakllanishida ham bir qator muammolar mavjud. Bizning tadqiqotlarimiz mana shu muammolarni bartaraf qilishga hamda uning ilmiy-nazariy asoslarini yoritib berishga qaratilgan.

Zamonaviy industrial jamiyatda iqtisodiy qiymat yaratishga qaratilgan faoliyat turlaridan tashqari ijtimoiy qiymat yaratuvchi, aholi farovonligini ta'minlovchi ijtimoiy yo'naltirilgan soha turlari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy sohaga ta'lim, sog'liqni saqlash sohasi bilan bir qatorda aholini uy-joy bilan ta'minlash hamda ma'naviy ehtiyojlarini qondirishga qaratilgan moddiy va nomoddiy xizmatlar ko'rsatuvchi ishlab chiqarish tarmoqlari ham kiradi. Ammo asosiy ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi sub'yekt sifatida davlat va fuqarolik jamiyatlari faoliyat olib bormoqda. Bu borada mamlakatimiz qonunchilik tizimida bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda hamda qarorlar joriy etilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Aholiga ijtimoiy xizmatlar va yordamlar ko'rsatish tizimini Yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 28.09.2023 yildagi PQ-319-sonli [11] hamda "Mahallalarda ijtimoiy xizmatlarni ko'rsatish va ijtimoiy himoyaga muhtoj oilalarga yordam berish tizimini yangi bosqichga ko'tarish hamda xotin-qizlarni kasbga o'rgatish ishlarini Yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 29.06.2022 yildagi PQ-300-sonli [12] qarorlarida davlat ijtimoiy siyosati va ijtimoiy xizmatlarning asosiy yo'nalishlari belgilab berilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Keksalar, nogironligi bo'lgan shaxslar va aholining boshqa ijtimoiy ehtiyojmand toifalari uchun ijtimoiy xizmatlar to'g'risida" gi 2016-yil 26-dekabrda qabul qilingan O'RQ-415-sonli qonunida ijtimoiy xizmatlar tushunchasining mazmun-mohiyati, turlari, tamoyillari va vazifalari to'liq keltirib o'tilgan. Xususan, qonunning 5-moddasiga binoan, *ijtimoiy xizmatlar* fuqaroning turmushi sifatini oshirishga, unga jamiyat hayotida ishtirok etishning boshqa fuqarolar bilan teng bo'lgan imkoniyatlarini yaratishga va (yoki) o'zining asosiy hayotiy ehtiyojlarini mustaqil ravishda ta'minlash imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan xizmatlarga muhtoj shaxsga yordam ko'rsatish bo'yicha huquqiy, iqtisodiy, psixologik, ta'limga oid, tibbiy, sog'lomlashtirish chora-tadbirlari va boshqa imkoniyatlar majmuidir.

Ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchilar — tashkiliy-huquqiy shakl va mulkchilik shaklidan qat'iy nazar, asosiy faoliyat turi sifatida aholiga ijtimoiy xizmatlar ko'rsatuvchi yuridik shaxs; tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi jismoniy shaxs; xayriyachilar va ko'ngillilar, ijtimoiy xizmat ko'rsatish faoliyatini amalga oshiruvchi aholi. Ushbu qonunning 6-moddasida *ijtimoiy xizmatlarga muhtoj aholi qatlami* keltirilgan bo'lib, ular jumlasiga o'zgalarning parvarishiga muhtoj bo'lgan yolg'iz keksalar, I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslar (nogironligi bo'lgan bolalar), muomala layoqati cheklangan fuqarolar, ijtimoiy ahamiyatga molik kasalliklarga chalingan shaxslar, ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar kiradi. Shuningdek, "*ijtimoiy xizmatlarning asosiy tamoyillari* sifatida qonuniylik, insonparvarlik, inson huquqlariga rioya etish, foydalanishda erkinlik, profilaktik yo'naltirilganlik, manzilli yo'naltirilganlik va ixtiyoriylik tamoyillari keltirib o'tilgan. *Ijtimoiy xizmat shakllariga esa* ijtimoiy kuzatuv va maslahat berish, uyda parvarishlash bo'yicha ijtimoiy xizmatlar, shu bilan birgalikda kunduzi va (yoki) qisqa muddatli xizmat ko'rsatish muassasalaridagi ijtimoiy xizmatlar va internat muassasalaridagi ijtimoiy xizmatlar kiradi" [13].

Demak ijtimoiy xizmatlar ma'lum bir tamoyillarga asosan turli shakllarda amalga oshiriladigan xizmat turi bo'lib, jamiyatdagi imkoniyatlarning barchaga teng taqsimlanishini ta'minlaydi. Ularning namoyon bo'lish xususiyatlari haqida iqtisodchi olimlar tomonidan turli xil yondashuvlar mavjud. Xususan, tadqiqotchi N.V. Putilo [5] ijtimoiy xizmatlarning quyidagi xususiyatlarini keltirib o'tgan:

1) fuqarolarga ijtimoiy xizmatlar davlat ijtimoiy siyosati va ijtimoiy maqsadli dasturlari doirasida amalga oshiriladi;

2) aniq maqsadlarga yo'naltiriladi, bunda xizmatlar ro'yxati yopiq va tartiblangan holda bo'ladi;

3) budjet mablag'lari va budjetdan tashqari jamg'armalar ijtimoiy xizmat ko'rsatish sohasining asosiy moliyaviy manbaasi hisoblanadi;

4) davlat va mahalliy boshqaruv organlari asosiy ijtimoiy xizmat ko'rsatuvchi sub'yektlardir.

Xizmatlarning moliyaviy sharoitiga qarab, ularni quyidagicha tasniflash mumkin:

- butun aholi uchun bepul
- aholining ayrim toifalari uchun bepul
- qisman to'langan.

“Ijtimoiy xizmatlarning rivojlanish evolutsiyasi. XX asrning 40-yillarida iqtisodchilar J.Furastye va K.Klarklar nodavlat sektorining shiddat bilan rivojlanishi kelajakda jamiyatning ijtimoiy xizmatlar tomonidan boshqarilishiga olib keladi - degan bashoratni keltirib o'tgan edi” [6].

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatmoqdaki, ijtimoiy xizmatlar atamasi XX asrning 70-yillarida J.Zingelmann tomonidan muomalaga kiritilgan bo'lib, ushbu atama hanuzgacha turli iboralar yordamida talqin qilinmoqda. Masalan, “ijtimoiy xizmatlar tushunchasi – ijtimoiy servis, ijtimoiy farovonlik, ommaviy farovonlik, meritor farovonlik, davlat, munitsipal va budjet xizmatlari tushunchalari bilan parallel holda ishlatilmoqda” [7].

1-jadval.

Ijtimoiy xizmatlar genezisi bosqichlari

	DAVRLAR	XUSUSIYATLARI
1	Qadimgi taraqqiyot (tamaddun)	Miloddan avvalgi XII-X asrlarda ijtimoiy yordamlar asosan hukmdorlar, boylar va diniy muassasalarda e'tiqodlarga tayanilgan holda amalga oshirilgan. Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Yunoniston va Rim kabi turli sivilizatsiyalarda muhtojlarga yordam berishga qaratilgan jamoat institutlari va jamoat majburiyatlari mavjud edi.
2	O'rta asrlar	O'rta asrlarda cherkov va ibodatxonalar xayriyalar berish, ijtimoiy yordam ko'rsatishda muhim rol o'ynagan. Kambag'allar, kasallar va qochqinlarga g'amxo'rlik qilish xristian xayriyalariga asoslangan edi.
3	Ilk Sharq va keyingi Yevropa Uyg'onish (Renessans) davri	Ilk Sharq va keyingi Yevropa Uyg'onish davrida ijtimoiy yordamga munosabat o'zgara boshladi. Insonparvarlik, shaxs huquqlari va erkinliklari haqidagi g'oyalar muhim ahamiyat kasb etdi, yangi ilmiy kashfiyotlar tibbiy yordam va ta'limning yaxshilanishiga olib keldi.
4	Sanoat inqilobi	XVIII asrda sanoat inqilobi davlatlar kuchayishi va boylar tabaqasi nufuzining oshishi ta'sirida muhim ijtimoiy o'zgarishlar yuzaga keldi. Shaharlarning o'sishi, sanoatlashtirish va iqtisodiy tashkil etishning yangi shakllarining paydo bo'lishi qashshoqlik, ishsizlik va voyaga yetmagan shaxslarni ekpluatatsiya qilish kabi yangi ijtimoiy muammolarni keltirib chiqardi. Ijtimoiy sug'urta, davlat yordami singari birinchi davlat ijtimoiy himoya dasturlari ham shu davrda shakllana boshladi.
5	XIX-XX asrlar	XIX-XX asrlar ijtimoiy xizmatlar tobora markazlashgan va professionallashtirish davri hisoblanadi. AQShdagi Yangi kelishuv yoki ko'plab Yevropa mamlakatlarida milliy ijtimoiy xavfsizlik tarmoqlarini yaratish kabi turli xil ijtimoiy islohotlar sog'liqni saqlash, pensiya, ishsizlik nafaqalari va boshqalarni o'z ichiga olgan turli xil ijtimoiy xizmatlar dasturlarini yaratdi.
6	XXI asr	Hozirgi zamonaviy jamiyatlarda ijtimoiy xizmatlar nafaqat davlat muassasalari tomonidan balki nodavlat tashkilotlari, tadbirkorlik sub'yektlari va sahovatpesha insonlar tomonidan ko'rsatilayotgan bo'lib, ijtimoiy korxonalar tomonidan ijtimoiy qiymat yaratishda turli xil innovatsion biznes modellari (gibrid model, inkluziv model, ijtimoiy franchayzinglar va h.k.lar) qo'llanilmoqda.

Manba: Tadqiqotlar asosida muallif ishlanmasi

Ushbu sohaning rivojlanishi, ayniqsa, o'tgan asrda “ijtimoiy ma'suliyat” g'oyalarining taraqqiy etishi bilan bog'liq. Keyinchalik ijtimoiy farovonlikning asosiy muammolarini hal qilishga diniy va

falsafiy yondashuvlar shakllana bordi. Ijtimoiy ehtiyojlarni qondirishga qaratilgan qadimgi diniy tadbirlar sifatida Buddistlar imperatori Ashokaning Hindistondagi farmonlari, Qadimgi Yunoniston va Rimning ijtimoiy-siyosiy ta'limotlari, ilk nasroniy jamoalarining oddiy qoidalari va boshqa shu kabi tarixiy misollarni keltirishimiz mumkin.

Angliyada Yelizaveta davridagi kambag'allar qonunlari (The Law of the Poor), qashshoqlarga g'amxo'rlik qilish xizmatlari va cherkov darajasida boshqariladigan ishxonalar orqali yordam berishga intilib, qashshoqlikka qarshi ko'plab zamonaviy qonunchilik choralari uchun na'munalarni taqdim etdi. Viktoriya davrida qashshoqlikning axloqiy zaiflik sifatida Yanada qat'iy huquqiy nuqtai nazar insonparvarlikning kuchayishi va ijtimoiy islohotchilarning ko'payishi bilan uchrashdi. Ushbu inqilobchilar tomonidan tashkil etilgan ijtimoiy xayriyalar va xayriya jamiyatlari bugungi kunda ko'plab ijtimoiy xizmatlar uchun asos bo'ldi. Bunday xayriya va moddiy yordam chora-tadbirlari qadimgi Sharq davlatlari hamda ulardagi madrasa, machitlar va sahovatpesha insonlar tomonidan tez-tez amalga oshirilib turilgan. Ijtimoiy xizmatlarning rivojlanish tarixi bir necha bosqichlarni bosib o'tgan bo'lib, har bir davr o'zining ijtimoiy xususiyatlari hamda ehtiyojlarni qondirish usullari bilan ajralib turadi (1-jadval). XX asrning 80-yillarida ijtimoiy ta'minot tizimining shakllanishi davlat ijtimoiy siyosatining tubdan o'zgarishiga olib keldi. Natijada ilmiy jamoatchilik zimmasiga shaxsiy va ijtimoiy ehtiyoj guruhlarini shakllantirishdagi mezonlarni qaytadan ko'rib chiqish vazifasi yuklatildi.

Qashshoqlikning kelib chiqishi shaxsiy omillarga bo'g'liqligini e'tirof etgan holda G'arbiy Yevropa va AQSH ijtimoiy xizmatlar ko'rsatishda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlam vakillarini ayrim mezonlar asosida guruhlab faqat ularning yordamlar ko'rsatildi, buning asosiy sababi xalq orasida boqmiandalik kayfiyatini uyg'otmaslik edi. Ikkinchi Jahon urishidan keyin Buyuk Britaniya va Qo'shma Shtatlardagi ijtimoiy harakat ko'ngillilari kambag'al larga moddiy va nomoddiy yordam berish ishlari bilan chuqur shug'ullana boshladilar. Ijtimoiy xizmatlar bugungi kunda profilaktika ishlariga va keng jamoatchilikning farovonligini oshirishga katta kuch sarflanmoqda. Shu munosabat bilan *ijtimoiy xizmatlar va ijtimoiy ta'minotning an'anaviy maqsadi* - qashshoqlikni kamaytirish va daromadlarni saqlashning Yanada ulug'vor maqsadi bilan qiyoslash mumkin.

Xulosa qilib aytganda, rivojlangan fuqarolik jamiyati davriga kelib ushbu xizmatlarning ijtimoiy-iqtisodiy mazmun-mohiyatiga ko'ra mamlakat va uning mintaqalarida kambag'allikka jiddiy ijtimoiy illat sifatida qaralib, davlat, nodavlat resurslari va sahovatpesha insonlarning moddiy va ma'naviy yordamlari orqali keskin kamaytirish asosida moddiy, ma'naviy-ruhiy sog'lom fuqarolik jamiyati asoslarini yaratishdan iborat bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Хайнц Ламперт. Социальная рыночная экономика. Германский путь. Издательство «Дело», Москва, 1994. стр 46, 66-67.
2. American Journal of Family Therapy, 42(2), 167-174. doi:10.1080/01926187.2013.794046 Walsh, J. (2014).
3. "Social Capital | Definition of Social Capital by Oxford Dictionary on Lexico.com also meaning of Social Capital". Lexico Dictionaries | English. Archived from the original on 11 April 2020. Retrieved 17 January 2021.
4. Социальные услуги в системе социального обслуживания населения / И. В. Малофеев. — 3-е изд., стер. — М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2020. — С 6. asosida muallif ishlanmasi
5. Путило, Н. В. Система публичных услуг. Социальные услуги. // Публичные услуги: правовое регулирование (российский и зарубежный опыт): сб. статей / под общ. ред. Е. В. Гриценко, Н. А. Шевелевой. — М.: Волтерс Клувер, 2007. — С. 8-21.
6. Егер В. На пути к обществу услуг? Структурные изменения современной Европы // Проблемы теоретической социологии. Вып. 2. — СПб. 1996.
7. Сервис и туризм: слов.-справ. / под ред. Ю.П. Свириденко, О.Я. Гойхмана. - М.: Альфа-М, 2008. —С. 271.
8. <https://educheer.com/research-papers/structural-family-theory-literature-review/>
9. <https://www.britannica.com/topic/social-Darwinism>.
10. <https://harappa.education/harappa-diaries/systems-theory-of-organization/>
11. <https://lex.uz/docs/-6624639>.
12. <https://lex.uz/docs/-6086363>.
13. <https://lex.uz/acts/-3083192>
14. <https://lex.uz/docs/-3107036>.
15. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>.

**MINTAQADA KICHIK BIZNESNI STRATEGIK ZONALARIDA SANOATNI
RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI***M.Karimova, tadqiqotchi, Ma'mun Universiteti NTM, Xiva*

Annotatsiya. Maqolada mintaqada kichik biznesni strategik zonalarida sanoatni rivojlantirish istiqbollari tahlil qilingan. Xorazm viloyatida sanoat tarmoqlarida kichik biznesni ulishini oshirish yuzasidan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'z: Mintaqa, kichik biznes, sanoat, eksport, strategik zona, innovatsion tadbirkorlik, raqamli transformatsiya.

Аннотация. В статье анализируются перспективы промышленного развития стратегических зон малого бизнеса региона. В Хорезмской области разработаны предложения по увеличению участия малого бизнеса в отраслях промышленности.

Ключевые слова: Регион, малый бизнес, промышленность, экспорт, стратегическая зона, инновационное предпринимательство, цифровая трансформация.

Abstract. The article analyzes the prospects of industrial development in strategic zones of small business in the region. In Khorezm region, proposals have been developed to increase the participation of small businesses in industrial sectors.

Key word: Region, small business, industry, export, strategic zone, innovative entrepreneurship, digital transformation.

Jahon iqtisodiyotida globallashuv jarayonlarining jadallashuvi mintaqalarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda sanoat ishlab chiqarish tarmoqlarining ahamiyatini oshirmoqda. Sanoatning rivojlanishi mintaqada bandlikni ta'minlash imkoniyatlarini yaratadi, infratuzilmani yaxshilaydi hamda aholining turmush darajasini oshiradi. Ishlab chiqarish tarmoqlarining rivojlanishi mintaqada yalpi hududiy mahsulotining ko'payishiga ulkan hissa qo'shib, eksport hajmini oshirishga xizmat qiladi. "Birlashgan Millatlar Tashkiloti sanoatni rivojlantirish tuzilmasining ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil yakunlari bo'yicha sanoat sektori global iqtisodiyotda 2,3% ga oshgan"[1]. Mazkur holat mintaqalar iqtisodiyotni mustahkamlashga, turli sohalarga, jumladan, ta'lim, sog'liqni saqlash va infratuzilmani rivojlantirishga qo'shimcha sarmoya kiritish imkonini yaratmoqda hamda mintaqalar ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga hissa qo'shmoqda.

Jahonda mintaqalarning sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish, uning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini takomillashtirish yuzasidan keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Mintaqada sanoat ishlab chiqarishi rivojlanishini baholashning uslubiy asoslarini takomillashtirish, sanoat tarmoqlarida ish yuritish jarayonlarini boshqarishning innovatsion yondashuvlarini ishlab chiqish, ixtisoslashgan malakali ishchi kuchiga talabni oshirishni tartibga solish, turli xil ta'lim va malaka darajasidagi xodimlarni ish bilan ta'minlash, daromadini oshirish va turmush sharoitlarini yaxshilash, mintaqalardagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajasidagi keskin farqlarni bartaraf etish, ishlab chiqarish kuchlarini oqilona joylashtirish, hududlarni kompleks rivojlantirish bilan bog'liq muammolarni bartaraf qilish kabilar bu borada olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Yangi O'zbekistonda mahalliy sharoitlarda sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish, hududlarning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish darajalari orasidagi tubdan farqlanishning oldini olish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu borada keyingi yillarda ham bir qator Prezident qaror va farmonlari imzolandi. Xususan 2022–2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida, "Milliy iqtisodiyot barqarorligini ta'minlash va yalpi ichki mahsulotda sanoat ulushini oshirishga qaratilgan sanoat siyosatini davom ettirib, sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmini 1,4 baravarga oshirish"[2] vazifalari belgilab berilgan. Mazkur vazifalarning samarali amalga oshirilishi hududlar kesimida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish salohiyati darajalarining statistik ko'rsatkichlarini deskriptiv tahlil qilish orqali tabaqalashtirilgan hududlar hamda tarmoqlarni aniqlash, mintaqaning to'liq quvvat bilan ishlayotgan hamda nafaol sanoat korxonalarida xususiy yorliqli mahsulotlar ishlab chiqarishni tashkil etish orqali samaradorligini

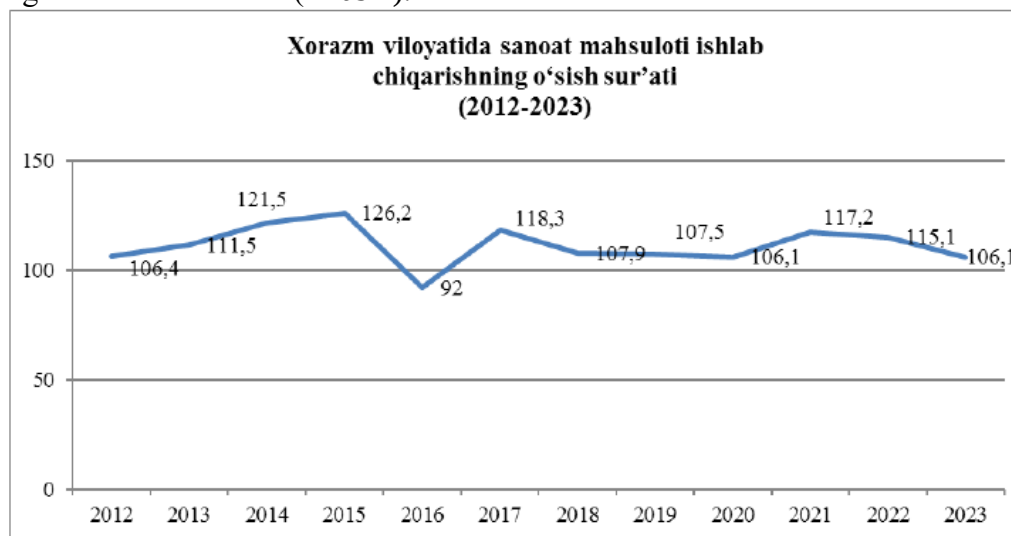
oshirish, mintaqa sanoatiga yangi innovatsion yechimlarni sanoat ishlab chiqarish salohiyatini yaxshilashga ta'sirini baholash, ekonometrik modellar ishlab chiqish asosida mintaqada sanoat tarmoqlari rivojlanish darajasini aks ettiruvchi asosiy ko'rsatkichlarining uzoq istiqboldagi prognoz variantlarini ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy tadqiqotlarning dolzarbligini namoyon etadi.

Mintaqalarda eng katta muammolardan yana biri bu ishsizlik, buni mamlakatimiz Prezidenti Sh.Mirziyoyev ham hududlarga qilgan tashriflarida ta'kidlaydilar. "Xorazmda 200 ming aholining sharoiti juda og'ir. Shundan 73,5 mingi Xorazmda yashayapti. 130 mingi chet elda yuribdi. Xorazmning boshqa hududlarga nisbatan ahvoli og'ir bo'lib qolmoqda. Mana shu 200 ming aholining 130 mingini qaytarishimiz kerak"[3]. O'z o'rnida, yuqori darajadagi ishsizlik muammosini ijobiy hal qilishda ham sanoat ishlab chiqarish sohasi muhim sohalardan biri hisoblanadi. Sanoat ishlab chiqarishini hududlarda rivojlantirish orqali eng asosiysi – yangi ish o'rinlarini yaratish, aholi bandligi va daromadlarini ko'paytirish mumkin bo'ladi.

Xorazm viloyati sanoat tarmog'i respublikadagi yetakchi sanoat tarmoqlaridan biri hisoblanmaydi. Xorazm viloyatida sanoat ishlab chiqarishi qishloq xo'jaligi mahsulotlarni qayta ishlash, to'qimachilik va qurulish materiallari ishlab chiqarish kabi turli tarmoqlar bilan ajralib turadi. Mintaqada paxtani qayta ishlash, oziq-ovqat mahsulotlarini qayta ishlash, qurilish materiallarini ishlab chiqarish kabi sohalarda o'sish kuzatilmoqda. Biroq, cheklangan infratuzilma, bozorlarga kirish hamda texnologiya va innovatsiyalarni joriy qilishdagi kamchiliklar saqlanib qolmoqda[4].

Investitsiyalarni rag'batlantirish, infratuzilmani yaxshilash va malaka oshirish dasturlari orqali sanoatni rivojlantirishga ko'maklashish bo'yicha qilinishi kerak bo'lgan ishlar talaygina. Umuman olganda, sanoat bo'yicha ba'zi raqamlarda o'sish mavjud bo'lsa-da, Xorazm viloyatining sanoat ishlab chiqarish quvvati va raqobatbardoshligini yanada oshirish bo'yicha doimiy sa'y-harakatlarni amalga oshirish zarur.

Yuqoridagi rasm ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, so'nggi o'n yillikda viloyatda sanoat ishlab chiqarishining o'sish ko'rsatkichlari 2015-yilda eng yuqori o'sish ko'rsatkichini qayd etgan 126,2 foizligini ko'rish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Xorazm viloyatida sanoat mahsuloti ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda
Manba: <https://www.xorazmstat.uz> — Xorazm viloyati statistika boshqarmasi rasmiy veb-sayti ma'lumotlari asosida tayyorlandi

Bu 2014-yili GM avtomobil zavodining Damas hamda Orlando avtomobillarini Xorazm viloyatining Pitnak shahrida ishlab chiqarila boshlagani bilan bog'liq. Viloyatning sanoat ishlab chiqarishi o'sish sur'atlari 2016-yildan keyin ham yuqori o'sish sur'atlariga ega bo'lganligini va yillik o'sish ko'rsatkichi yuqori bo'lganligini kuzatish mumkin. So'nggi o'n yillikdagi o'rtacha o'sish ko'rsatkichi 12,3 % ni tashkil etgan.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, sanoatni rivojlantirishning asosiy maqsadi hududning sanoat salohiyatini yuksaltirish, shuningdek, raqobatbardosh mahsulotlarni shakllantirish asosida sanoat mahsulotlariga bo'lgan ichki talabni to'liq qondirish va tashqi bozorga chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni bajarish maqsadga muvofiqdir:

Xorazm viloyat sanoat ishlab chiqarishida tumanlarning ulushiga nisbatan, kichik biznesni egallagan qismi %da (2023-yil)

Tumanlar	Sanoat ishlab chiqarishda hududlarning ulushi, % da	Sanoat mahsulotlari ishlab chiqarishda kichik biznesning ulushi %da	Viloyat sanoat ishlab chiqarishida tumanlarning ulushiga nisbatan, kichik biznesni egallagan qismi %da
Urganch shahri	18,3	24,8	4,54
Tuproqqal'a	42,4	3,6	1,53
Xiva sh.	1,4	100	1,40
Qo'shko'pir	5,1	27,7	1,41
Xiva t	2,3	100	2,3
Yangiariq	2,9	100	2,9
Xazorasp	4,3	30,3	1,3
Yangibozor	3,5	51,8	1,81
Shovot	2,9	32,1	0,93
Bog'ot	3	48,6	1,45
Gurlan	5,2	34,2	1,78
Urganch	3,6	49,6	1,79
Xonqa	5,1	33,6	1,71

Manba: <https://www.xorazmstat.uz> — Xorazm viloyati statistika boshqarmasi rasmiy veb-sayti ma'lumotlari asosida tayyorlandi

➤ mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlashga asoslangan yangi ishlab chiqarishlarni joylashtirish va rivojlantirish orqali sanoatni diversifikatsiya qilish;

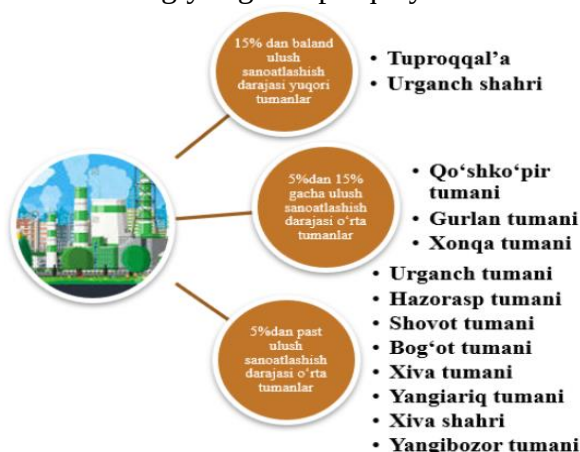
➤ mahalliy ahamiyatga molik sanoat ishlab chiqarishini mahalliy tashabbusga asoslangan loyihalarni aniqlash, tayyorlash, amalga oshirish va shu asosda aholi ehtiyojlarini to'liq qondirish orqali kengaytirish;

➤ mintaqada sanoat ishlab chiqarishini hududiy sanoat klasterlari shaklida shakllantirish, qo'shilgan qiymat zanjiri asosida sanoat korxonalarining o'zaro bog'liqligini ta'minlash;

➤ ilmiy-texnikaviy va ta'lim tizimlarini hamda yuqori texnologiyalarni rivojlantirishga ko'maklashuvchi korxonalar salohiyatini yanada rivojlantirish orqali innovatsiyalarga yo'naltirilgan, yuqori texnologiyali sanoat tuzilmasini shakllantirish uchun asosiy shart-sharoitlarni yaratish;

➤ mintaqaviy sanoatning keng ko'lamli "raqamli transformatsiya jarayonlarini" tahlil qilish uchun konseptual asosini yoritib berish, ilmiy tamoyillarni ishlab chiqish, raqamli mahsulotlar va xizmatlarni ishlab chiqarish hamda ularni ishlab chiqarish jarayonlarida qo'llash.

Xorazm viloyatida sanoat ishlab chiqarishining rivojlanishi viloyatda mavjud salohiyat va imkoniyatlarga muvofiq kelmaydi. Bir tomondan, hududlar bo'yicha sanoat tarmoqlarining rivojlanishi va joylashuvi muvozanatlashmagan bo'lsa, boshqa tomondan sanoat ishlab chiqarishining bir yoqlama, diversifikatsiyalashmagan tarmoq tarkibi (paxta tozalash, oziq-ovqat va yoqilg'i sanoatiga ixtisoslashuv) shakllangan. Shu jihatdan olib qaraganda Xorazm viloyati ko'proq mahalliy resurslardan foydalanish strategiyasiga ko'proq tayanishini ko'rishimiz mumkin (2-rasm).

2-rasm. Sanoat ishlab chiqarishda Xorazm viloyati hududlarining ulushlari bo'yicha tabaqalari (2018–2023-yillar)

Manba: Muallif ishlanmasi

Xorazm viloyati sanoatini rivojlantirishda quyidagi qiyosiy ustunliklarni ajratib ko'rsatish mumkin:

viloyatda meva-sabzavot, go'sht va sut mahsulotlari yetishtirish uchun yirik tabiiy va iqtisodiy resurslarning mavjudligi;

to'qimachilik va gilam to'qish yo'nalishlarini rivojlantirish uchun qimmatli xomashyo mavjudligi va arzonligi, bu borada tajribali va sifatli ishchi kuchi mavjudligi, ipakchilikda xomashyo va boy tajriba mavjudligi;

Yuqorida qayd etilgan qiyosiy ustunlik, chegaralovchi omillar va mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning boshqa manbalari Xorazm viloyati sanoatining strategik yo'nalishini belgilashga asos bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. International Yearbook of Industrial Statistics. Unido.org
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son "2022 - 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" gi Farmoni. – www.lex.uz
3. 2020-yil 12-13 mart kunlari prezident Shavkat Mirziyoyevning Xorazm viloyatiga tashrifi davomida so'zlagan nutqidan.
4. Рузметов Б. Региональная экономика: опыт, проблемы, эффективность комплексного развития. Ташкент. ФАН, 2002 г. -220 с.

UO'K 332.142.2

ZIYORAT TURIZMINI RIVOJLANTIRISH

Ch.Q.Narzulloyeva, o'qituvchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ziyorat turizmini yurtimizda rivojlantirish jarayonlari yoritilgan. Ziyorat ming yillar oldin vujudga kelgan birinchi sayyohlik harakatchanligi edi. So'nggi o'n yilliklarda uning ahamiyati kamaydi, chunki boshqa turizm segmentlari mashhurlikka erishdi. Garchi zamonaviy turizm nisbatan yangi hodisa sifatida qaralsa-da, uning kelib chiqishi qadimgi ziyorat amaliyotida aniq ildiz otgan. Darhaqiqat, qadimgi davrlarda ziyorat qilish amaliyotini to'liq tushunmasdan turizmning rivojlanishini tushunish qiyin.

Kalit so'zlar: Ziyorat turizmi, etnografik, gastronomic.

Аннотация. В данной статье описаны процессы развития паломнического туризма в нашей стране. Паломничество было первым туристическим видом деятельности, возникшим тысячи лет назад. В последние десятилетия его значение снизилось, поскольку другие сегменты туризма приобрели популярность. Хотя современный туризм считается относительно новым явлением, его истоки явно уходят корнями в древнюю практику паломничества. Действительно, трудно понять развитие туризма, не понимая до конца практики паломничества в древние времена.

Ключевые слова: Паломнический туризм, этнографический, гастрономический.

Abstract. This article discusses the processes of development of pilgrimage tourism in our country. Pilgrimage was the first tourist activity that emerged thousands of years ago. In recent decades, its importance has declined, as other tourism segments have gained popularity. Although modern tourism is considered a relatively new phenomenon, its origins are clearly rooted in the ancient practice of pilgrimage. Indeed, it is difficult to understand the development of tourism without fully understanding the practice of pilgrimage in ancient times.

Keywords: Pilgrimage tourism, ethnographic, gastronomic.

Dunyoda turizmning 200 dan ortiq turlari bo'lib, ular orasida ziyorat turizmi tez rivojlanayotgan, istiqbolli yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda ilgari tarixiy, madaniy turizm bilan cheklanib qolgan bo'lsa, oxirgi besh yilda safari (cho'l), etnografik, gastronomik yangi yo'nalishlar qatorida ziyorat turizmiga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Islom sivilizatsiyasi beshigi, ma'rifat va madaniyat markazi sifatida tanilgan yurtimizda dinimiz rivoji, jahon ilmu fani taraqqiyotiga hissa qo'shgan allomalar, mutafakkir olimlar, ulamolar va ulug' avliyolar etishib chiqqan. Dunyoda ularning ziyoratgoh va muborak qadamjolarini ziyorat qilishga ehtiyoj yuqori. Ayni shu maqsadda, ya'ni o'zga madaniyatlar bilan yaqindan tashishish, boshqa hudud tarixi,

muqaddas ziyoratgohlari haqida tarixiy bilimlarga ega bo'lish, muborak manzillarni ziyorat qilishga qaratilgan ziyorat turizmi shakllandi.

Ziyorat turizmi sayohatchilarning e'tiqodi va e'tiqodi uchun ibodatxonalarga, ziyoratgohlarga yoki boshqa muhim joylarga sayohat qilishni o'z ichiga oladi. Bu tushuncha ko'pincha diniy turizm bilan bog'liq. 2000-yillardan boshlab olimlar nafaqat an'anaviy diniy ekspeditsiyalarni, balki zamonaviy dunyoviy sayohatlarni ham qamrab olish uchun ziyorat ta'rifini kengaytirdilar. Ushbu siljish hozirgi zamonaviy ziyoratgohni faqat diniy emas, balki ma'naviy motivlar doirasida deb hisoblaydigan tadqiqotchilar o'rtasida kengroq munozarani aks ettiradi. Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sayohatchilar soni tobora ko'payib bormoqda, masalan, ma'rifat, o'rganish, rivojlangan ma'naviy va jismoniy salomatlik hamda sarguzashtlari. Ushbu davr mobaynida olimlar dunyoviy ziyoratgohlar va ziyorat tadqiqotlarining diniy bo'lmagan o'lchovlari to'g'risida yangi tushunchalar yaratdilar.

Respublikada turizm bozorining turli segmentlariga yo'naltirilgan turizm mahsuloti va xizmatlarini diversifikatsiya qilish, ularning raqobatbardoshligini yanada oshirish, maqbul va qulay ichki va xalqaro ziyorat turizmi muhitini yaratish, transport yo'nalishlarini kengaytirish, transport xizmatlari sifatini oshirish, turizm mahsulotlarini keng targ'ib qilish, shuningdek, mamlakatimizning sayohat va dam olish uchun xavfsiz manzil sifatidagi imijini mustahkamlash maqsadida imzolangan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 9-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasida ichki va ziyorat turizmini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6165-son Farmoniga muvofiq quyidagilar:

O'zbekiston Respublikasidagi yirik moddiy madaniy meros obyektlarida ichki turizm oqimlarini shakllantirish rejasi;

O'zbekiston Respublikasida turistlar oqimini shakllantirish va ular uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish chora-tadbirlari dasturi;

Xorijiy mamlakatlarda O'zbekiston Respublikasining ziyorat turizmi salohiyatini manzilli targ'ib qilish chora-tadbirlari rejasi tasdiqlangan [1].

Yuqoridagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni yurtimizning barcha ziyorat manzilgohlarini obodonlashtirishga hamda ichki turizmni rivojlantirishga ham ijobiy turtki bo'lib xizmat qilib kelmoqda.

Mazkur Farmon ijrosini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 24-fevralda "Ichki va ziyorat turizmini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 100-son qaroriga muvofiq quyidagilar:

Tashrif buyuruvchilar uchun shart-sharoitlar yaratilishi rejalashtirilgan turizm salohiyati yuqori bo'lgan madaniy meros obyektlari ro'yxati;

Ziyorat turizmi marshrutlarida foydalaniladigan madaniy meros obyektlarining 2021 – 2025-yillarda ustuvor ravishda restavratsiya qilish dasturi ;

Uzoq xorij va qo'shni respublikalardan xorijiy turistlarni qabul qilish va ularga qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha "Yo'l xaritasi";

Xorijiy tillarga tarjima qilinadigan va targ'iboti keng amalga oshiriladigan, allomalar va ziyoratgohlar to'g'risidagi filmlar ro'yxati;

O'zbekiston bo'ylab sayohat qilish hamda ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan yo'nalishlar xarajatlarining bir qismini O'zbekiston Respublikasi respublika budjetidan qaytarish tartibi to'g'risidagi nizom;

Subsidiyalanadigan avia va temir yo'l qatnovi yo'nalishlarini, avia chiptalar va mehmonxona xizmatlarini subsidiyalash miqdorini belgilash bo'yicha maxsus komissiya tarkibi 6-ilovaga muvofiq tasdiqlangan.

Mazkur qaror asosida Ziyorat turizmi yo'nalishida to'g'ri targ'ibotni yo'lga qo'yish va ziyorat obyektlari haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlarni taqdim etish maqsadida Ziyorat turizmini rivojlantirishni muvofiqlashtirish kengashi tashkil etildi va asosiy vazifalari etib quyidagilar belgilandi:

O'zbekistonning ziyorat turizmi salohiyatini to'liq o'rganish, ma'lumotlarni tizimlashtirish, ziyoratgohlar, ulamolar va ularning ilmiy merosi haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlarni shakllantirish;

turizmi bozoridagi real ehtiyojni markazlashgan tarzda tahlil qilish;

targ'ibot ishlarini sifatli va puxta tashkil qilish;

media kontent, audiovizual mahsulotlar, maqola va broshyuralar uchun ilmiy asoslangan materiallarni ko'rib chiqish va ma'qullash;

moddiy madaniy meros obyektlaridagi axborot tablolari, gidlar va ekskursiya yetakchilarining ekskursiya materiallari uchun sifatli materiallar shakllantirilishini muvofiqlashtirish;

turli konfessiyalarning moddiy madaniy meros obyektlari uchun ziyorat odobi bo'yicha tavsiyalar tayyorlanishini tashkil qilish.

Ziyorat turizmi fenomeni va ikki mobillik o'rtasidagi bog'liqlik so'nggi bir necha o'n yilliklar davomida ulkan o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda va hali ham davom etayotgan o'zgarish jarayonida.

Ziyorat turizmi asrlar davomida urf-odatlariga ega bo'lgan turizmning dastlabki shakllaridan biri bo'lib, barqaror global diqqatga sazovor joylar hisoblanadi. Ushbu turizm turining ahamiyati, xilma-xilligi va tarixiy ildizlarini o'rganib chiqadi va ziyoratgohlarga bo'lgan qiziqishning zamonaviy o'sishini tan oladi.

Ziyorat turizmining bir qismini tashkil etadi diniy turizm, birinchi navbatda diniy yoki diniy-kognitiv maqsadlar bilan bog'liq bo'lgan sayohat bilan tavsiflanadi, sayohatning muhim qismi diniy kontekstda ziyorat faoliyati bilan shug'ullanishga bag'ishlangan. Ziyorat turizmini tashkil etishda odatda ibodat, meditatsiya va boshqa marosim amaliyotlari kabi turli xil diniy marosimlarni o'z ichiga olgan qat'iy marosim protokollariga rioya qiladi.

Turizmning keng tarqalgan tan olingan geografik chegaralariga muvofiq, ziyorat turizmi diniy turizmning kichik to'plami (pastki turi) sifatida belgilanishi mumkin. Turizmning ushbu shakli ishtirokchilari bo'lgan ziyoratchilar diniy yoki ma'naviy maqsadlar uchun muqaddas (muqaddas) joyni ziyorat qilish uchun odatdagi yashash joylaridan vaqtincha chiqib ketishadi. Tashrifi davomida ular diniy ibodat bilan bog'liq faoliyat bilan shug'ullanadilar. Ziyorat turizm ishtirokchilari muqaddas va ziyoratgohlarni, shuningdek diniy diqqatga sazovor joylarni ziyorat qilish maqsadida sayohat qilishadi. Ko'pincha ular bu joylarga muhim diniy voqealarni xotirlash uchun kelishadi. Tashrif buyuruvchilarning maqsadi madaniyat, dunyo dinlari tabiati va ularning an'analarini o'rganishdir. Ziyorat va marosimlar muntazam o'tkaziladigan ziyorat joylar eng keng tarqalgan joylar hisoblanadi. Ziyorat turizm ko'pincha azizlar haqidagi turli afsonalar va hikoyalar bilan birga keladi. Ziyoratgohlarga daryolar va tog'lar ham kirishi mumkin. Ziyorat turizmida diniy motivlar ustunlik qiladi, bu diniy turizm va madaniy izlanish turizmi o'rtasidagi asosiy farqdir. Ziyoratlar – bu insoniyatning dastlabki tarixidan beri ko'plab mamlakatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan o'ziga xos, diniy motivli

Hozirgi kunda ziyorat turizmi salohiyati yuqori bo'lgan Indoneziya, Malayziya, Hindiston, Pokiston, Bangladesh va arab davlatlaridan ziyoratchilarni mamlakatimiz tarixiy shaharlari, xususan Buxoroga tashrifi sonini oshirish belgilangan. Bilamizki, Buxoro islom dinining markazi, sharif shahar, faxrli shahar, shaharlar imomi kabi nomlar bilan e'zozlanadi. Shahar, ayniqsa, naqshbandiya tariqatiga asos solgan zamin bo'lganligi bois ham ma'lum va mashhur. Bugun dunyoda 40 mlndan ortiq naqshbandiylar mavjud. Ularning aksariyati Turkiya, Malayziya va Indoneziyada istiqomat qiladi. Mazkur tariqatning etti piri ziyoratgohlarining ham bir joyda, ya'ni Buxoroda ekanligi musulmon ziyoratchilari, ayniqsa, naqshbandiylarni o'ziga doim chorlab turadi. Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v)dan boshlangan "silsilai zahhob" (oltin zanjir) halqalarining o'ninchidan o'n oltinchigacha bo'lgan piru komillari - Abduxoliq G'ijuvoniy, Orif Revgariy, Anjir Fag'naviy, Ali Romitaniy, Boboyi Samosiy, Amir Kulol va Bahouddin Naqshbandlar bir zaminda ekanligi kamdan kam musulmon mamlakatlarida uchraydigan ziyorat yo'nalishidir.

Xulosa qilib aytganda, yuqoridagi tahlil asosida, u ziyorat turizmini yasharish bir bosqichida va shuning uchun uning noyob sifatleri ba'zi yo'qotishdan jarayonida ekanligini paydo – bizning holatda, uning diniy sifatleri, qaysi turizm alohida turi sifatida o'zligini asl asosini tashkil – va bir

vaqtning o'zida yangi kimligini rivojlanmoqda, dunyoviy ziyorat, ma'naviy turizm, diniy turizm, cherkov turizmi, qorong'u turizm va transformatsion turizm kabi turlari shakllanib rivojlanib bormoqda.

So'nggi yillarda "ziyosat" so'zi keng dunyoviy kontekstlarda keng qo'llanila boshlandi. Olimlar ziyosatning boshqa shakllari, masalan, ma'naviy hordiq chiqaradigan sayyohlar haqida o'ylashni boshladilar; "Yangi davr" ziyosat uchun ma'naviy sayohat, shaxsiy o'sish va noan'anaviy ma'naviy amaliyotlar va mo'jizaviy izlash diniy va dunyoviy ziyoratchilar tomonidan bir xil xususiyatga ega bo'lgan zamonaviy dunyoviy ziyorat bo'yicha tadqiqotlarni ko'paytirmoqda.

Ushbu sharh ziyorat turizmining tadqiqot mavzusi sifatida rivojlanishini o'rganib chiqdi va turizm sohasidagi turli hodisalarni kengroq talqin qilish uchun atamalardan zamonaviy foydalanishni qayta ko'rib chiqish muhimligini ta'kidladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Hyde, K.; Harman, S.; Hyde, K.F.; Harman, S. Motives for a Secular Pilgrimage to the Gallipoli Battlefields. *Tour. Manag.* 2011, 32, 1343–1351. [CrossRef]
2. <https://lex.uz/en/docs/-5283956#undefined>
3. <https://lex.uz/en/docs/-5315060>
4. <file:///C:/Users/%D0%90%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B0/Downloads/buxoro-viloyatida-ziyosat-turizmini-rivojlantirishni-takomillashtirish-yo-llari.pdf>

UDC: 336:330.1 (575.1)

INCREASING FINANCIAL LITERACY OF THE POPULATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE

M.R.Obilov, doctoral student, Gulistan State University, Gulistan

Аннотация. Мақолада аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш бўйича хорижий тажриба, унинг тарихий хусусиятлари кўриб чиқилган, шунингдек, аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш дастурларини амалга оширишда истиқболли методлар ва ўқитиш шакллари кўрсатилган.

Калит сўзлар: аҳоли, молиявий саводхонлик, молиявий таълим, миллий стратегия.

Аннотация. В статье рассматривается зарубежный опыт развития финансовой грамотности населения, его исторические особенности, а также показываются перспективные методы и формы обучения в рамках реализации программ по повышению финансовой грамотности населения.

Ключевые слова: население, финансовая грамотность, финансовое образование, национальная стратегия.

Abstract. The article examines foreign experience in developing financial literacy of the population, its historical features, and shows promising methods and forms of training in implementing programs to improve financial literacy of the population.

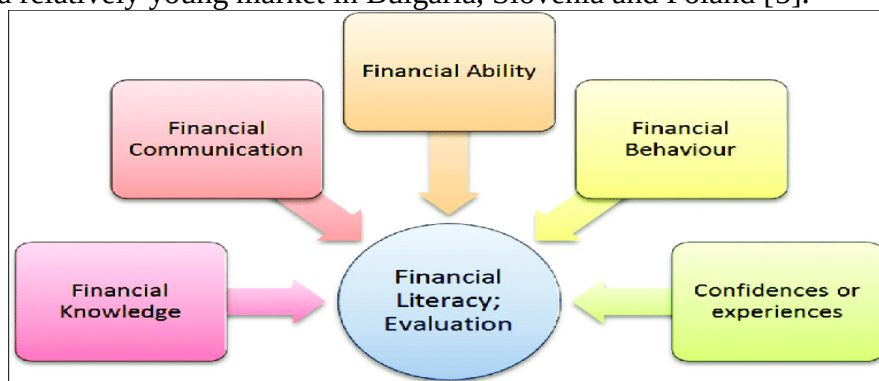
Key words: population, financial literacy, financial education, national strategy.

The process of developing the financial literacy of the population is inextricably linked with the state, since it is the state that forms the institutional structure that dictates the rules and norms of financial relations. Ensuring the efficient operation of the financial system is possible only upon reaching a certain level of financial literacy of the population [3]. However, for this, it is necessary to define the criteria of financial literacy and, on this basis, identify the deficiencies of competencies in this area.

The development of such criteria and the development of a universal methodology for determining the level of financial literacy at the international level was first carried out in 2009 by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD). Simultaneously with the OECD, similar studies were conducted by other organizations, such as the World Bank and even private analytical agencies (for example, The Standard & Poor's).

The OECD is a recognized global leader in assessing financial literacy, and this issue is one of the priority areas of research for this organization. Within the framework of this area of activity, a

toolkit was developed that allows for assessing the financial literacy of both adults and young people. Work on the project to improve the financial literacy of the population began in 2009, and since 2010 the developed methodology for assessing the level of financial literacy has been tested in more than 30 countries around the world. The level of financial literacy is assessed using a test that includes tasks on financial arithmetic and understanding of financial terminology [4]. To determine the level of financial literacy, a financial literacy index is used in the range from 1 to 21 points reflecting a person's ability to manage personal finances wisely. Of the 21 points, 7 points assess financial knowledge, 9 points assess financial behavior, and 5 assess financial attitudes. When assessing financial attitudes, respondents are offered three statements reflecting people's attitudes towards money and planning for the future: the desire to live in the present, the balance of spending and savings, and an understanding of the function of money in private life [6]. Russia regularly takes part in OECD studies. According to the results of the latest study, Russia took 9th place among the G-20 countries, and it is worth noting that in recent years the rating has grown significantly. In the last year alone, it increased by 2%. The highest positions in the rating are occupied by France and Canada. The results of the OECD study formulated recommendations for the development of national strategies and programs for financial education, which are aimed at improving the financial literacy indicators of the population, implemented in more than 60 countries around the world. In Europe alone, there are about 200 such programs. The most successful in improving financial literacy are recognized as the national strategies implemented in the USA, Great Britain, Germany and Austria, and among countries with a relatively young market in Bulgaria, Slovenia and Poland [5].

Picture 1. Integration of financial literacy measurement [6]

In implementing programs to improve financial literacy, a number of countries that top the rankings of countries with the highest financial literacy rates among the population according to OECD data were selected as objects for their development and implementation of methods and forms of training for the population. One of these countries, the leader in the rating for financial literacy, is France. They began to engage in economic education of their citizens at the beginning of the 20th century with the launch of a financial training program in 1901. This program was initially implemented with the support of commercial companies and banking structures. Financial literacy in France received official state support only in 2003. The association "Finance and Pedagogy" is engaged in the development of financial literacy among schoolchildren and students, as well as the education of other groups of citizens. The educational programs are aimed at studying such issues as: family budget planning, lending, transfer of property rights, including inheritance, insurance and pension issues. There are also sections related to the study of investment instruments [1]. The main foundation for the formation of financial literacy is laid during children's school education, which is recognized as one of the most effective ways to reach the largest number of young people. Along with the above-mentioned mandatory lessons, there is also an individual trajectory for the formation of financial behavior skills. The financial education organization Young Group, operating in the UK, Money develops and offers open access materials that help improve financial literacy, which can be adapted for personal financial education in the process of creating training programs. They can be downloaded from the organization's website and adapted to the specific problems of schoolchildren. Responsibility for monitoring progress towards achieving the national strategy goals and identifying subsequent measures to improve the level of financial literacy of the population is

assigned to the Money Advisory Service .questions [2]. The level of financial literacy at the national level is measured by a survey of the population over 18 years of age living in the UK. The results of the survey are regularly published in the Financial Literacy Review (The Financial Capability Survey).It seems interesting to consider the experience of increasing the financial literacy of the population that developed in the United States at the turn of the millennium. Thus, back in 2002, the United States Treasury established the Bureau of Financial Units. This organization is fully funded by the state. The Bureau of Financial Services closely cooperates with the US Congress, which established the Commission on Financial Literacy and Education. The National Strategy for Financial Literacy in the US was developed in 2006, but in fact, activities to improve financial literacy have been carried out since 1995. In particular, the Jump Start coalition has been providing individual financial literacy to young people up to nineteen years of age since that time, providing real assistance in the event of certain difficulties. The coalition strives to give young people the skills to make financial decisions that they can use throughout their lives.

The US National Strategy for Improving Financial Literacy includes six sections:

1. Spending and Savings: Apply Strategies to monitor income and expenses, plan expenses and save for future purposes.
2. Credit and debt : development of strategies for control and management of credit and debt.
3. Employment and Income: Creating a career plan to develop your personal income potential.
4. Investment: Creation diversified investment strategy that is consistent with personal financial goals.
5. Risk management and insurance: application of appropriate, cost-effective risk management strategies.
6. Financial Decision Making : Use reliable information and systematic decision making to make personal financial decisions.

In the United States, financial literacy is understood as the ability to manage personal finances, developed through education, the goal of which is to ensure financial well-being throughout life. There is no unified national program for improving financial literacy in China, but pilot projects for teaching financial literacy have been launched in schools in certain regions. Shanghai was the first city to introduce financial literacy into the general education school curriculum, and its experience was subsequently introduced in other educational institutions. Thus, in 2015, a financial literacy program was included in the 10th grade curriculum as an elective at Shanghai Weary School, which covered a wide range of practical aspects of money management and creating companies. At the same time, high school students visited various financial institutions, universities, and communicated with financial experts. Factors that contribute to the high level of financial literacy in China also include close cooperation between universities and schools, which jointly organize thematic events, as well as summer vacation courses aimed at developing financial literacy and entrepreneurship skills. In higher education institutions in China, the development of financial literacy takes on a distinct focus on developing students' applied entrepreneurial skills. They are provided with access to more than twenty interactive courses covering key business issues , through which students can further improve their knowledge and skills in the field of advertising and marketing, certification, e-commerce, business communications, financing, etc. Thus, the experience of leading countries in terms of financial literacy shows the need to ensure the continuous development of skills for effective financial behavior in educational institutions. Programs for improving the financial literacy of young people should be focused on developing practical skills, taking into account the institutional characteristics of the country's economy, their real economic problems and needs.

REFERENCES:

1. Азжеурова М. В., Тимошук А.Е. Риски при обеспечении экономической безопасности сельскохозяйственного предприятия// Приоритетные направления регионального развития: материалы Всероссийской (национальной) научно-практической конференции с международным участием, Курган, 06

февраля 2020 года. Курган: Курганская государственная сельскохозяйственная академия им. Т.С. Мальцева. 2020. С. 8-11. EDN PRBTWU.

2. Азжеурова М. В. Экономическая безопасность региона: сущность и факторы обеспечения // Наука и Образование. 2020. Т. 3. № 3. С. 215. EDN DWJPRQ.

3. Кириллова С. С., Родюкова А. С., Савенкова Е.Г. Влияние финансовой грамотности населения на стабильность финансового рынка страны // Наука и Образование. 2021. Т. 4. № 4. EDN LLUNGT.

4. Кириллова С. С. Внедрение основ финансовой грамотности в образовательные программы высшего образования // Наука и Образование. 2020. Т. 3. № 4. С. 195. EDN GIQUFW.

UO'K 330.322(075.8)

INVESTITSİYALARNI BOSHQARISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

B.D.Ollanazarov, dots., Urganch davlat universiteti, Urganch

Annotatsiya. Maqolada investitsiyalarni boshqarish nazariyasining mazmun-mohiyati, uning rivojlanishida boshqaruv obyekti va predmetining aniqlashning zarurligi, ierarxiyaning har bir darajasida boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlari va funktsiyalarining ahamiyati, investitsiyalarni boshqarishda tizimli yondashuvdan foydalanishning nazariy-uslubiy asoslari tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: investitsiyalarni boshqarish, boshqaruv predmeti va obyekti, boshqaruv tizimi, investitsiyalarni boshqarish funktsiyalari.

Аннотация. В статье исследованы сущность теории управления инвестициями, необходимость определения объекта и предмета управления в его развитии, значение специфики и функций управления в каждом уровне иерархии, теоретико-методические основы использования системного подхода в управлении инвестициями.

Ключевые слова: управление инвестициями, предмет и объект управления, система управления, функции управления инвестициями.

Abstract. The article examines the essence of the theory of investment management, the need to define the object and subject of management in its development, the importance of the specifics and functions of management at each level of the hierarchy, the theoretical and methodological foundations of using a systematic approach in investment management.

Key words: management of investments, a subject and an object of management, a control system, functions of investment management.

Investitsiyalarni boshqarish tizimi milliy iqtisodiyotni boshqarish tizimining ajralmas qismi hisoblanadi. Milliy iqtisodiyotning turli unsurlarini boshqarish faoliyatida o'ziga xos jihatlar kam bo'lmasada, boshqarish mazmun-mohiyatida boshqaruv nazariyalari doirasida ishlab chiqilayotgan ko'pgina umumiy jihatlarni ajratib ko'rsatish mumkinligini ham inobatga olish lozim.

Umumiy jihatdan olganda *boshqaruv nazariyasi* - bu, boshqaruv jarayonlarini takomillashtirish yo'nalishlari va yo'llarini, ularning umimlashgan funktsiyalarini hamda ular orqali shakllanadigan boshqaruv masalalarini amalga oshirish usullarini aniqlashga qaratilgan boshqaruv faoliyatining ilmiy asoslari hisoblanadi [1]. Har qanday nazariyaning tuzilish asosini bir-biri bilan o'zaro bog'liq tarkibiy hamda tizimga kiruvchi komponentlar va tuzilishini belgilab beradigan tizim shakllantiruvchi unsurlar tashkil qiladi [2]. Demak, investitsiyalarni boshqarish nazariyasining markaziy tizimini shakllantiruvchi unsuri, predmetlardan ularning o'ziga xos belgilarini mavhumlashtirishning so'nggi natijasi "*investitsiya*" kategoriyasi hisoblanadi. "*Investitsiya*" kategoriyasi investorlarning maqsadli ko'rsatmalarini inobatga olib investitsion resurslarni sarf-harajatlarga aylantirish jarayonida shakllanadigan iqtisodiy munosabatlar tizimi sifatida tushuniladi.

Investitsiyalarni boshqarish nazariyasining tarkibiy komponentlari: boshqaruv predmetlari (obyektlar), boshqaruv tizimi; boshqaruv funktsiyalari; boshqaruv vazifalari; boshqaruv turlari, shart-sharoitlari; boshqaruv usullari, shakllari va vositalari; boshqaruvga ta'sir etuvchi omillar; boshqaruv tamoyillari; boshqaruv mexanizmlari hisoblanadi.

Boshqaruv keng ma'noda, insonlar tomonidan kutilgan natijalarga ega bo'lish maqsadida jonli va jonsiz tabiiy obyektlarga hamda ushbu obyektlar ishtirok etadigan jarayonlarga ongli ravishda ta'sir qilishni o'zida ifoda etadi. Ushbu ta'rifga rioya qilgan holda boshqaruvning uchta komponentini ajratish mumkin: *boshqaruv subyekti* - boshqaradigan shaxs, faol tomon; *boshqariladigan obyekt* -

subyekt tomonidan ta'sirga uchraydigan passiv tomon; *boshqaruv ta'siri/sa'y-harakatlari* - subyektning obyektga ta'sir qilish usullari, vositalari.

Boshqaruvning mazmun-mohiyati, boshqaruv ta'siri/sa'y-harakatlarining turlari boshqariladigan obyekt va boshqaruv darajasiga sezilarli darajada bog'liq bo'ladi. Boshqaruv obyektini sifatida quyidagilar qaraladi [3]:

- *mujassamlashgan moddiy-ashyoviy ko'rinishdagi obyektlar;*
- *ko'rsatilgan obyektlar ishtirok qiladigan jarayonlar;*
- *boshqaruv jarayoni mobaynida odamlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar.*

Investitsiyalarni boshqarishni tadqiq qilish metodologiyasining asosi eng avvalo tizimli yondashuv hamda tarkibiy tahlildan tashkil topadi. Investitsiyalarni boshqarish jarayoni tadqiq qilinganda uni ijtimoiy takror ishlab chiqarishning zaruriy sharti sifatida ierarxiyaning turli xil darajalarida iqtisodiy tizimlar tarixiy rivojlanishi natijasida shakllanadigan tizim hisoblanishini, barcha tizimli xususiyat-larni qoniqtirishi lozimligini, mos ravishda o'ziga xos tuzilishga va har biri alohida funktsiyalarni bajaradigan hamda tashqi muhit bilan o'zaro ta'sirlashib maqsadli funktsiyani amalga oshirilishida ishtirok qiladigan o'zaro aloqaga kirishadigan unsurlar ierarxiyasiga ega ekanligini e'tiborga oladigan holatdan kelib chiqish zarur bo'ladi.

Investitsiyalarni boshqarishda tizimli yondashuvning qo'llanilishi mikro- va makroiqtisodiyot o'rtasidagi o'zaro aloqalardagi o'zgarishlar, har xil iqtisodiy obyektlar (tashkilotlar, individlar, institutlar) ning o'zaro ta'sirlashishini tasvirlash-ni, subyektlarning irratsional xatti-harakatlarini tavsiflashni murakkabligi bilan izohlanadi [4]. Hozirgi paytda iqtisodiy tizimlarni tadqiq qilishda foydalanilayotgan *yangi tizimli paradigma* reallikning yaxlitligiga tayanib makon va zamon nuqtai nazaridan ajralib turadigan reallikning ba'zi qismlari kabi tizimning "egzogen" idrok etilishida hamda tizimni anglashda subyektiv komponent ahamiyatining jadallashi-shini ham hisobga olib asoslanishi lozim.

Yuqorida qayd qilinganidek, investitsiyalar tuzilishi nuqtai nazaridan: investitsion resurslar, subyektlar o'rtasidagi investitsiya obyektlari va investitsion mablag'larni kiritish variantlarini tanlash bo'yicha iqtisodiy munosabatlardan iborat uchta tarkibiy qismni ifodalaydi. Bu esa bizga boshqaruv obyektini sifatida aynan investitsiyalarni investitsion faoliyatning va investitsiyalash jarayonining asosiy komponenti sifatida ajratish imkonini beradi.

Investitsiyalarni boshqarish turli shakllarda kapital kiritish va ularni realiza-siya qilish bo'yicha amaliy harakatlarni tashkil etish ko'rinishida investitsion faoliyat jarayonida amalga oshiriladi. Boshqaruv obyektini sifatida investitsiyalar, ular mohiyatining ikki tomonlama xarakterini inobatga olib investitsion resurslar (mulk-ning barcha turlari) va investitsion resurslar yo'naltiriladigan obyektlar (sarf-harajatlar) ko'rinishida aks ettirilishi mumkin.

Investitsiyalarni tasniflash bo'yicha mavjud ilmiy yondashuvlar tadqiqi natijalariga ko'ra tasniflarning ustun jihati investitsion resurslar yo'naltiriladigan obyektlarga bog'liq holda investitsiyalarning farqlanishi hisoblanib, unga muvofiq ravishda real va moliyaviy investitsiyalarni farqlash mumkin bo'ladi. *Real investitsiyalar* sifatida mablag'larni (kapitalni) real aktivlarni (kapital mablag'lar, ko'chmas mulk obyektlari, moddiy-ishlab chiqarish zahiralarini sotib olish, nomoddiy aktivlar, shu jumladan, intellektual investitsiyalar) yaratishga kiritish, *moliyaviy investitsiyalar* sifatida – kapitalni turli xil moliyaviy vositalarga (qimmatli qog'ozlar, hosila moliyaviy vositalar, xorijiy valyuta, bank depozitlari, tezavvasiya obyektlari) qo'yish qaraladi. Bunda real va moliyaviy investitsiyalar investitsiyalar bozorida taklif shakllantiruvchi tadbirkorlik, tijorat, innovasion, moliyaviy va boshqa faoliyat turlarining obyektlari sifatida namoyon bo'ladi.

Boshqa tomondan, agarda korxonaning ustav kapitaliga, tadbirkorlik va boshqa faoliyat obyektlariga qimmatli qog'ozlar, nomoddiy aktivlar, ko'chmas mulk obyektlari va hokazolar ko'rinishida kapital kiritilsa investitsiya qilingan mulkning barcha turlari talabni shakllantiruvchi jamg'arilgan kapital - investitsion resurslar sifatida namoyon bo'ladi. Fikrimizcha, investitsiyalarni boshqarishni tizim sifatida boshqaruvning uchta obyektini (investitsion resurslarni, real investitsiyalarni, moliyaviy investitsiyalarni boshqarish) kontekstida ko'rib chiqilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Fikrimizcha, investitsiyalarni yuqorida keltirib o'tilgan ta'rifga muvofiq ravishda mohiyatan mulkning barcha turlari va h.k.larni o'zida ifodalashini inobatga olib boshqaruv predmetiga aniqlik kiritishimiz lozim. Yuqorida sanab o'tilgan ob'ektlarni boshqaruv predmeti sifatida investitsion faoliyat, afzal ko'rish, xabardorlikning tarkibi va tuzilishi, cheklov va me'yorlarini ko'rib chiqish lozim:

Tarkib - boshqaruv tizimiga kim va nima kiritilishini; *tuzilishi* - tizim unsurlari o'rtasidagi aloqalar majmuini, shu bilan birgalikda kim kim bilan o'zaro ta'sirlashishini; *cheklov va me'yorlar* - kim va nima nimanidir qila olishini; *afzal ko'rish* - investorlarning kapital kiritiladigan obyektlar va moliyalashtirish manbalari tanlovini; *xabardorlik* - kim nimani bilishi lozimligini belgilaydi.

Boshqaruv tizimi yuqorida qayd etilgan obyektlarni boshqarishning maqsad va vazifalari, miqyosi va tuzilishi boshqaruvning o'ziga xos xususiyatlarini oldindan belgilab beradigan iqtisodiy tizimlarning darajasi - ierarxiyasi bilan shartlanadi.

Iqtisodiyotning tizimli xususiyatlaridan kelib chiqib ijtimoiy-iqtisodiy tizim-ning xilma-xillik va murakkablik kabi xususiyatlari ierarxik tuzilish kabi murakkablikni qo'llash usullarini ham oldindan belgilab berilishiga ham e'tibor berish lozim. Iqtisodiyotda ierarxiyalar deyarli har qanday belgi bo'yicha tuzilishi mumkin, jumladan: murakkabligi, abstraksiyalash darajasi, aralashish darajasi va h.k.

Shuning uchun, prinsipial jihatdan, ierarxik tuzilmalarda faqat teng huquqli shaklda bir joyga bo'ysunish darajasining ajratilishi muhim hisoblanadi. Ular o'rtasida esa darajalar me'yori jihatidan ham, komponentlar orasida ham har qanday o'zaro munosabatlar bo'lishi mumkin. Unsurlarning o'zaro munosabatlarga kirish tamoyiliga muvofiq ravishda darajalari doirasida hamda yuqori darajadagilarning aralashish huquqlarini inobatga olgan holda past darajadagi unsurlar o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning tashkiliy jihatlari bo'yicha ierarxik tuzilmani "bosqich", "daraja" shaklidagi maxsus klasslarga ajratish mumkin bo'ladi [5].

Investitsiyalarni boshqarish, xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida moliya-viy oqimlarni eng yuqori samaradorlik bilan erkin harakatlanishini ta'minlaydigan, bozor mexanizmining zarur zvenosi sifatida nafaqat iqtisodiy munosabatlarning mikro darajasida, balki davlat miqyosida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Davlat darajasida investitsiyalar kengaytirilgan ishlab chiqarishni, texnologik yangilanishni va tarmoq iqtisodiyotining muvozanatlashgan rivojini tezlashtiruvchi, milliy mahsu-lot raqobatbardoshligini oshirish, ishsizlikni bartaraf etish, ijtimoiy sohani rivojlanti-rish, atrof-muhit himoyasi ta'minotini yaxshilash va boshqa shu kabi muammolar yechimining asosi sifatida ishtirok etadi. Shu jihatdan ham ushbu darajada (**III - daraja**) investitsiyalarni boshqarish iqtisodiyot barqaror rivojini ta'minlash bilan bog'liq bo'lgan eng dolzarb va muhim masalalardan biri hisoblanadi, bu esa uni ierarxiyaning yuqori darajasi sifatida ajratib ko'rsatish imkonini beradi.

Shu bilan bir vaqtda har qanday iqtisodiyot faoliyat turi kabi o'zida, ko'plab uyushgan va o'zaro ta'sir qiluvchi unsurlardan, ya'ni: turli xil tashkiliy-huquqiy va uyushgan shakldagi xo'jalik yurituvchi subyektlardan (**I - daraja**): korxonalar, transmilliy korporasiyalar, moliyaviy sanoat guruhlari, moliyaviy kompaniyalar va h.k.lardan iborat murakkab organizmni ifoda etadi. Ularning investitsion faollik darajasi va investitsion faoliyatining miqyosi davlat investitsion siyosati va mintaqaviy darajadagi ijrochi hokimiyat organlari tomonidan olib boriladigan siyosiy mexanizm va vositalarining samaradorligiga bevosita bog'liq bo'ladi.

Faoliyat turi yoki tarmoq nuqtai nazaridan investitsiyalarni boshqarishning yana bitta darajasini ajratish lozim bo'ladi (**II - daraja**). Hozirgi vaqtda ishlab chiqarilgan mahsulotlarning iqtisodiy vazifasining birligi, ishlab chiqarish texnik asoslarining bir xilligi, kadrlar tarkibi va mehnat sharoitlarining o'ziga xosligi bilan tavsiflanadigan korxonalar to'plami kabi aniqlanadigan tarmoq tushunchasi, ishlab chiqarishning umumiy tavsifiga ega bo'lgan tarmoqlar - qazib oluvchi, qayta ishlovchi sanoat va shu kabi sektorlarga birlashtirilgan statistikaning xalqaro standartlariga o'tganligi munosabati bilan statistik ma'lumotlarda qo'llanilmaydi. Ammo, tarmoqlarning o'ziga xos turli xususiyatlarini e'tiborga olib har bir sektor ichidan faoliyat turlari ajratib olinadi.

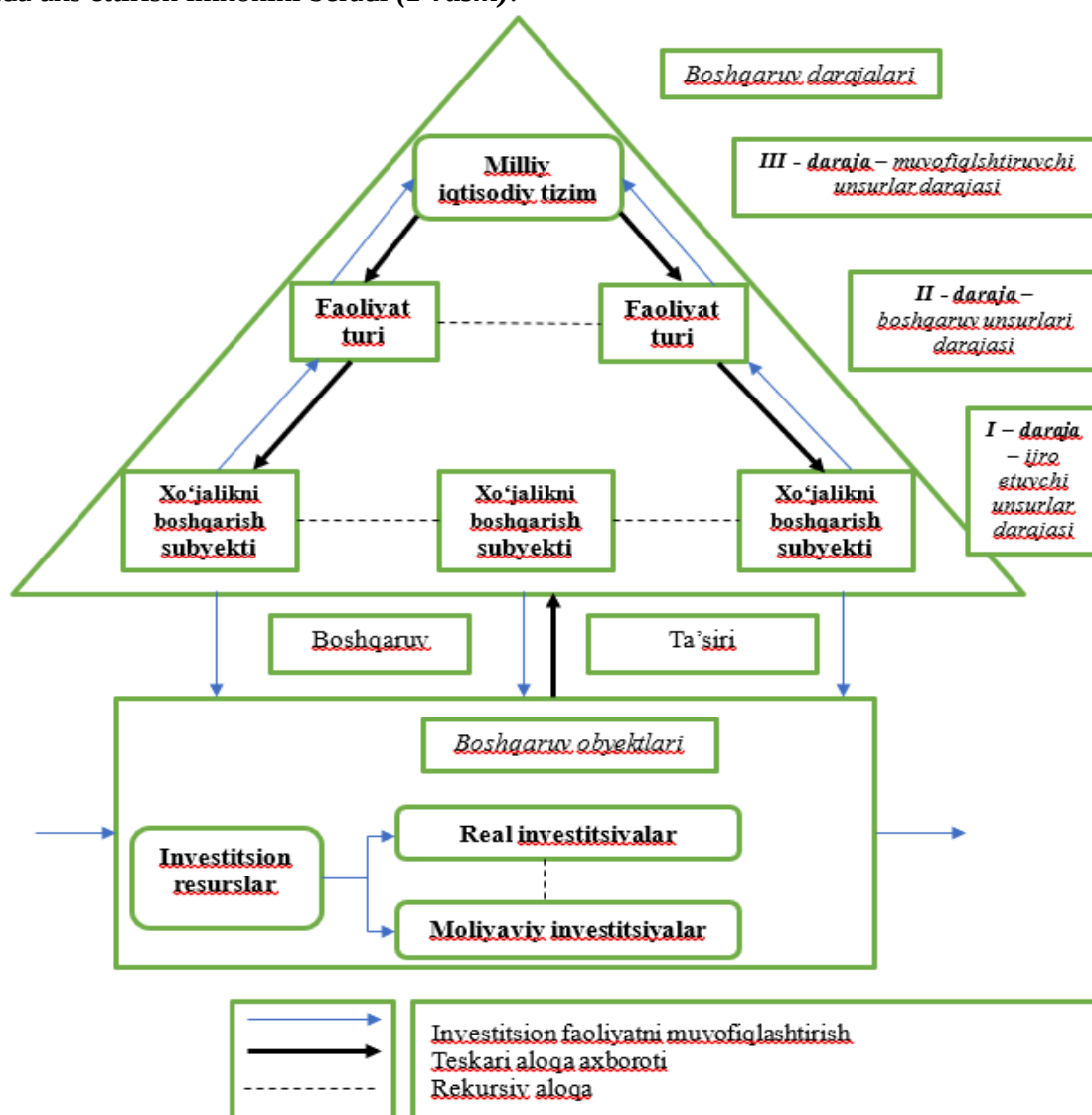
Faoliyat turlari darajasida investitsiyalarni va investitsion munosabatlarni boshqarish, rivojlanishning ushbu darajasida mamlakat iqtisodiyoti uchun byudjet daromadlarining asosiy manbai hisoblanadigan tarmoqlarga nisbatan alohida ahamiyat kasb etadi. Qoidaga muvofiq

ravishda bu tarmoqlar, davlat tomonidan e'tirof etiladigan, yuqori darajada monopollashish darajasiga ega bo'lgan bozor tuzilmala-rini o'zida ifodalaydi. Bunday sharoitlarda investitsiyalarni boshqarish, ko'pchilik holatlarda monopol kompaniya aksiyalarining nazorat paketiga ega bo'lgan davlat manfaatlarini hamda boshqa mulkdorlarning manfaatlarini ham hisobga olib monopol kompaniyalar tomonidan amalga oshiriladi. Bu bilan tarmoq bozorining boshqa xo'jalik subyektlarining investitsion faolligini oldindan belgilash imkoniyati yuzaga keladi.

Demak, **investitsiyalarni boshqarish** - boshqaruv subyektlari bir biriga nisbatan muayyan darajada mustaqillikka, shu bilan birgalikda investitsion qarorlar-ni qabul qilishda erkinlik darajasiga ega bo'ladigan, ko'p darajali va maqsadli ierarxik tuzilmani o'zida ifoda qiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, yuqori daraja unsurlari pastki darajalardagi unsur-larning maqsadli yo'naltirilgan faoliyatlarini belgilab bersalarda ularni to'laqonli ravishda boshqarmaydilar.

Yuqorida qayd qilingan fikr-mulohazalar investitsiyalarni boshqarish daraja-larini quyidagi shaklda aks ettirish imkonini beradi (1-rasm).

1-rasm. Investitsiyalarni boshqarishning ko'p darajali tizimi

Investitsion faoliyatni davlat tomonidan tartibga solish deyilganda davlat investitsion siyosati maqsadlarini realizatsiya qilish uchun yuridik usul va vositalar-dan foydalanish nazarda tutiladi. Yuridik usul va vositalar - belgilangan maqsadlarga erishish uchun davlat tomonidan kiritiladigan tartibga solish qoidalari va me'yorlari (iqtisodiy agentlar xatti-harakatlarining qoidalari, me'yoriy modellari) hisoblanadi [6]. Tartibga solishning iqtisodiy va ijtimoiy turlari mavjud bo'lib, iqtisodiy tartibga solish resurslardan, shu jumladan, investitsion resurslardan foydalanish samara-dorligini oshirishga yo'naltirilgan bo'ladi. O'z navbatida iqtisodiy tartibga solish:

tarkibiy va firma xatti-harakatlarini tartibga solish kabi turlarga ajratiladi. Tarkibiy tartibga solish - bozor tuzilishini (tarkibini) tartibga solish (*bozorga kirish-chiqishni cheklash, korxonalarni davlat tomonidan ro'yxatga olish talablari, faoliyatni lisen-ziyalash va h.k.*) da foydalanilsa, firma xatti-harakatlarini tartibga solish – bozorda faoliyat olib borayotgan agentlar xatti-harakatlarini (*baholarni nazorat qilish, mahsulot xavfsizligi standartlarini belgilash va h.k.*) cheklashga qaratilganligi bilan ajralib turadi.

Investitsiyalarni boshqarish nuqtai nazaridan davlat tomonidan tartibga solish asosan investitsiyalarni boshqarish bo'yicha me'yoriy-huquqiy asoslarni (iqtisodiy agentlar tomonidan amalga oshiriladigan alohida xatti-harakatlar yoki muomala qoidalarini belgilash maqsadida qabul qilinadigan qonunlar, Prezident farmon va qarorlari, hukumat farmoyish va qarorlari, ijro hokimiyatining alohida organlari hamda mintaqaviy va mahalliy organlar tomonidan qabul qilinadigan yo'riqnomalar, me'yoriy hujjatlar) yaratish orqali namoyon bo'ladi [7].

Investitsiyalarni boshqarishda davlat investorlarning tafsilotli tasnifini shakllantirish hamda mulk egaligi huquqini himoya qilish kabi yana bitta muhim funk-tsiyani bajaradi. Jumladan, alohida individ yoki investorlar guruhi uchun mulkka egalik dahlsizligini ta'minlash rejimini yaratadi. Mulk egaligi huquqining tafsilotli tasnifining shakllantirilishi butun iqtisodiyot va investitsion resurslar bozori rivoji hamda investitsion faollikni oshirish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki, investorlarning almashinuv predmetlari va uning natijalariga nisbatan himoyalangan mulkiy huquqlarga ega bo'lishlari, ular uchun to'plangan kapitaldan unumli foydalanishni rag'batlantirish tizimini yaratib, yangi qiymatning yaratilishi va o'stirilishi-ga olib keladi va bozor almashinuvi natijasida investitsion resurslarni samarali joylashtirilishiga erishish imkoniyatini yuzaga keltiradi. Mulkka egalik huquqi tizimining mavjud emasligi yoki takomillashtirilmaganligi, investorlar manfaatlarini ishlab chiqarish tomonga emas, qiymatni qayta taqsimlash va bevosita iste'mol sohasiga o'zgarishiga, ya'ni investitsion resurslardan unumsiz foydalanilishiga olib kelishi mumkin.

Investitsiyalarni tarmoq boshqaruvining zarurligi mulk shaklidan qat'iy nazar tarmoq bozorlari barcha subyektlari faoliyatlarini muvofiqlashtirilishi orqaligina erishish mumkin bo'ladigan milliy iqtisodiy tizimlarni rivojlantirishning strategik maqsadlari va vazifalari bilan shartlanadi.

Yuqorida qayd etilganidek, tarmoqlar darajasida investitsiyalarni boshqarish subyektlari asosiy funktsiyasi faoliyatning ustuvor yo'nalishlarini shakllantirish hamda investitsiyalarni jalb qilish mexanizm va vositalarini ishlab chiqish asosida tarmoq bozorlarini rivojlantirish bo'yicha davlat va xususiy biznesning manfaatlarini muvozanatlashtirishga erishish hisoblanadigan tarmoq vazirliklari, yangi tashkil etilgan tashkiliy tuzilmalar, vakolatli hokimiyat organlari hisoblanadi.

Alohida xo'jalik subyektlari darajasida investitsiyalarni boshqarish korxona investitsion faoliyatining turli jihatlarini amalga oshirilishi bilan bog'liq bo'lgan boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish va amalga oshirish tamoyillari hamda usullari tizimi orqali ro'yobga chiqariladi. Bunda, tarmoq bozorining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadigan korxonalar qabul qiladigan qarorlarining mustaqilligiga qara-masdan bozor kon'yunkturasi kelib chiqib, talab va taklif qonunlariga bo'ysunib, boshqa iqtisodiy agentlarning (shu jumladan, davlatning ham) manfaatlarini hisobga olib asosiy maqsadi korxonaning bozor qiymatini oshirish hisoblanadigan o'z investitsion dasturlarini shakllantiradilar. Yuqoridagilarni umumlashtirilgan shaklda quyidagicha tasvirlash mumkin (*2-rasm*).

Shunday qilib, investitsiyalarni boshqarishning ierarxik tartibi oldindan quyidagi shartlar bilan belgilanadi:

- investitsion faoliyat subyektlarining xilma-xilligi investitsiyalash maqsad-larining turli-tuman bo'lishi bilan birgalikda ularning yo'nalish vektorlarini ham belgilab beradi. Bu esa o'z navbatida investitsion faoliyat subyektlari harakatlari-ning maxsus boshqaruv tuzilmalarini yaratish va iqtisodiyot sohalari va faoliyat tur-larini, shu jumladan investitsiyalarni boshqarishni ham rivojlantirishga oid dasturiy hujjatlarni (konsepsiyalarni, strategiyalarni) ishlab chiqish orqali muayyan darajada muvofiqlashtirib borilishi zarurligini talab qiladi;

- investitsion faoliyatni davlat tomonidan boshqarishning maqsadga muvofiq-ligi bozor iqtisodiyotining amal qilishi bilan bog'liq bo'lgan (*raqobatlashish daraja-sining etarli darajada mukammal emasligi, investitsion va moliyaviy bozorlarning, investitsion institutlarning etarli*

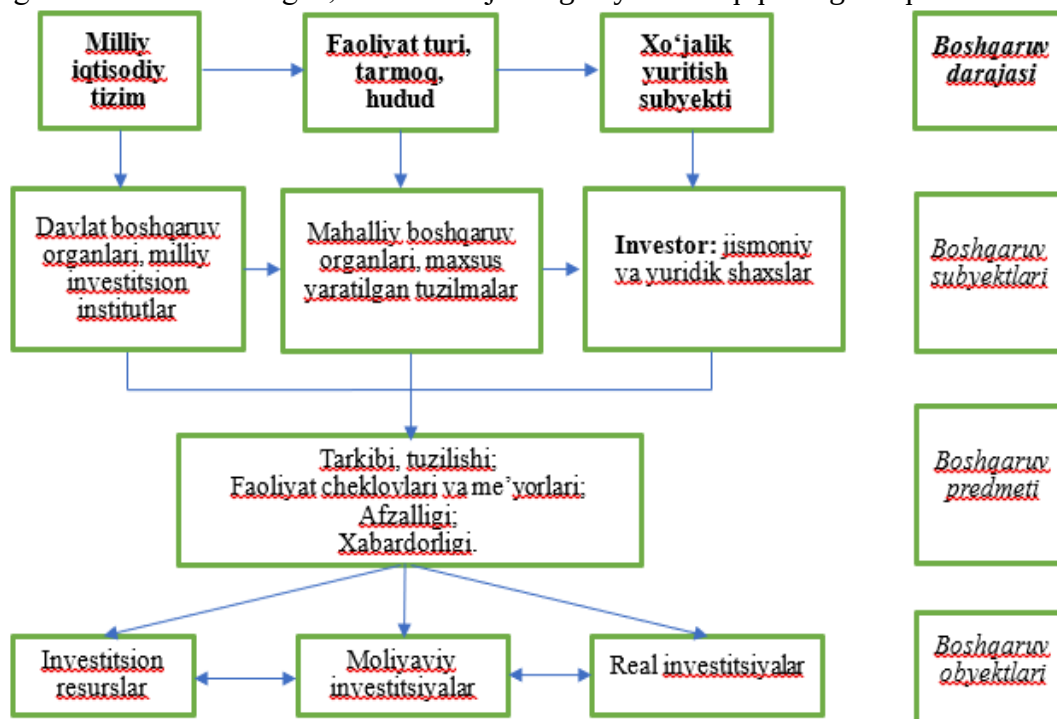
darajada rivojlanmaganligi, tarmoq bozorlari faoliyatidagi maqsadga muvofiq bo'lmagan natijalarning mavjudligi va h.k.) kamchi-liklarni bartaraf qilishga yo'naltirilgan jamiyat manfaatlarini realizatsiya qilinishi-ning zarurligi bilan asoslanadi;

- tarmoqlar va hududlar darajasida investitsiyalarni boshqarish zarurligi, iqtisodiyotning ayrim ustuvor tarmoqlari raqobatbardoshligini oshirish vazifalarini hal qilish bo'yicha aniq rejalarni shakllantirish imkonini bermaydigan "rejalarni loyiha-lashtirish madaniyatining pastligi" va shu bilan birga o'zaro hisob-kitob hamda mintaqaviy va korporativ-tarmoq strategiyalarini shakllantirish jarayonidagi muayyan kelishuvlar amalga oshirilishining zarurligi tufayli yuzaga keladi. Bunday hududiy-tarmoq o'zaro bog'liqliklarining bo'lmashligi (masalan, strategik ahamiyat-ga ega bo'lgan yirik investitsion loyihalar to'plami, ularni amalga oshirish muddatlarini va bosqichlari, amalga oshirilishi rejalashtirilayotgan investitsiyalar hajmi va ularni o'zlashtirish hududlari, ish o'rinlari miqdori aniq bo'lmaganda) tarmoq (korporativ) faoliyatning iqtisodiy samaradorligiga kabi, hududiy rivojlanishning ijtimoiiy natijadorligiga erishilishiga ham mo'ljallanish qiyin bo'ladi.

Yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalar, **investitsiyalarni boshqarish** - bu, ijtimoiy takror ishlab chiqarishning, faoliyat turlarining va iqtisodiyotning moddiy-texnik asoslarini tashkil etuvchi obyektlarning zaruriy sharti sifatida yuzaga kelgan tizimli hodisa hisoblanishini hamda tizim sifatida komponentlar (boshqaruv subyektlari va investitsiyalash obyektlari) to'plamini va ular o'rtasidagi, muayyan vaqt oralig'i doirasida ma'lum bir maqsadga muvofiq ravishda muhitdan ajratilgan munosabatlarni o'zida ifodalashini ta'kidlaydi. Investitsiyalarni boshqarish maqsadlari boshqaruv darajasi va obyektiga bog'liq ravishda konkretlashtiriladi.

Ushbu ta'rif investitsiyalarni boshqarishni quyidagicha tadqiq qilishga imkon beradi, ya'ni:

- "har bir qism muayyan funktsiyani bajarganda va umumiylikning o'zi esa nisbatan ochiq bo'lmagan hususiyatga ega bo'ladigan, qismlarining bir-biridan farq qilishi, ichki tashkilotchilikning mavjudligi" bilan tavsiflanadigan, muhitdan ajratilgan yaxlit haqiqatning bir qismi sifatida [8];

2-rasm. Investitsiyalarni boshqarishning prinsipial sxemasi

- maqsadlarni o'zgartirish va ularni reallikka yaqinroq qilish imkoniyatini beradigan investitsiyalarni boshqarish komponentlarini idrok etish bosqichlariga bog'liq holda amalga oshiriladigan maqsadlarni shakllantirish tizimi sifatida;

- muayyan vaqt oralig'idagi tashqi va ichki muhit holati bilan shartlanadigan komponentlar orasidagi yo'nalish, kuch va aloqalar turi tizimi sifatida.

Tizimlar nazariyasining asosiy qoidalarini tizim sifatida investitsiyalarni boshqarishga qo'llash natijasida uning quyidagi hususiyatlarini shakllantirish mumkin:

- **kompleks xarakterga egalik** – investitsiyalarni boshqarish tizimi komponentlarining har biri: obyektlar va subyektlar – bir-birining mavjud bo'lishi uchun zaruriy shart hisoblanadi, ya'ni, jamg'arilgan kapitalga va mablag' kiritish xoxishiga ega bo'lgan subyektsiz investitsiyalashni amalga oshirishning imkoni yo'q, boshqa tomondan – iqtisodiy tizimlarning muntazam ravishdagi rivoji innovatsion asosda moddiy-texnik bazaning yangilanib borishini, intellektual mahsulotlarni ishlab chiqish va joriy qilishni, aylanma mablag'larni o'sishini va h.k.larni shart qilib qo'yadi, bu esa jamg'arilgan kapitalni investitsiyalash zarurligini oldindan belgilab beradi;

- **ierarxik hususiyatga egalik** – investitsiyalarni boshqarish subyektlari bir-biriga nisbatan muayyan doirada (miqyosda) bo'ysunish jihatlariga ega bo'ladi, obyektlar investitsiyalarning resurslar va harajatlar ko'rinishidagi ikki taraflama mohiyatini aks ettiradi;

- **inersion hususiyatga egalik** – investitsiya obyektlarini yaratish va ulardan foydalanish muddatlarining uzoqligi, investitsiyalar bozorining etarli darajada rivojlanmaganligi ierarxiyaning turli xil darajalarida investitsiyalarni boshqarish hususiyatlarining o'ziga xosligini shart qilib qo'yadi;

- ierarxiyaning turli xil darajalarida investitsiyalarni boshqarish mexanizmlari va vositalarining bir biriga mos kelishi xo'jalik yuritish subyektlarining investitsion faolligiga ta'sir ko'rsatadi. Boshqaruv subyektlari harakatlarining kelishilmaganligi investitsion iqlimning yomonlashishiga va natijada investitsion jozibadorlikning pasayishiga olib keladi.

Shunday qilib, *investitsiyalarni boshqarish bo'yicha yuqorida sanab o'tilgan hususiyatlar uni quyidagi tizimli belgilarga ega bo'lgan, iqtisodiyotning quyi tizimi sifatida ajratish imkonini beradi:*

- **yaxlitilik** – ya'ni, investitsiyalarni boshqarishning natijadorligi uning barcha tarkibiy qismlariga bog'liq ekanligi. Komponentlar o'rtasida muvofiqlashtirishning mavjud emasligi investitsion oqimlar harakatining samaradorligi va yo'naltirilganli-giga, kapitalni jamg'arilish jarayonlariga, iqtisodiyotning moddiy texnik bazasining kengaytirilishiga, investitsiyalar bozorining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi;

- **tuzilmaviy xarakterga egalik** - investitsiyalarni boshqarishdagi har bir komponent tizimda muayyan o'ringa ega bo'ladi va yakuniy natijaga ta'sir ko'rsatadi;

- **tabaqalanish hususiyatiga egalik** - investitsiyalarni boshqarish subyektlari-ning faoliyati ular bajaradigan funktsiyalarining hususiyatlariga ko'ra o'zaro alma-shinishi mumkin emas;

- **emergentlik** - investitsiyalarni boshqarish tizimida faqat komponentlarning o'zaro ta'sirlashishi natijasida yuzaga keladigan va ularning birontasiga ham xos bo'lmagan hususiyatlarning mavjudligi;

- **kommunikativlik (ochiqlik)** - amaliy faoliyatning ko'rinishi sifatida investitsiyalarni boshqarish faoliyatning boshqa turlari bilan va alohida kishilarning hamda xo'jalik subyektlarining faoliyati bilan ko'plab aloqalar orqali bog'liq;

- **tarixiylik** - tizim sifatida, investitsiyalarni boshqarish amal qiladi va rivojlanadi, shuningdek, vaqt ushbu tizimning ajralmas xarakteristikasi hisoblanadi.

Investitsiyalarni boshqarish tizimi asoslari tarkiban: muayyan maqsadga yo'naltirilganligi, vazifalari, texnologiyalar, harakat va natijalardan iborat bo'lgan boshqaruv faoliyatini amalga oshirilishi bilan shartlanadi:

Investitsiyalarni boshqarish **maqsadlarining** shakllantirilishi boshqaruv obyekti va ierarxiyasi darajasiga bog'liq bo'ladi;

Vazifalar maqsadlarning muayyan darajada ifodalangan mazmun-mohiyati hisoblanadi hamda investitsion faoliyatning shartlari, talablari va me'yorlarini hisobga olgan holda ishlab chiqiladi;

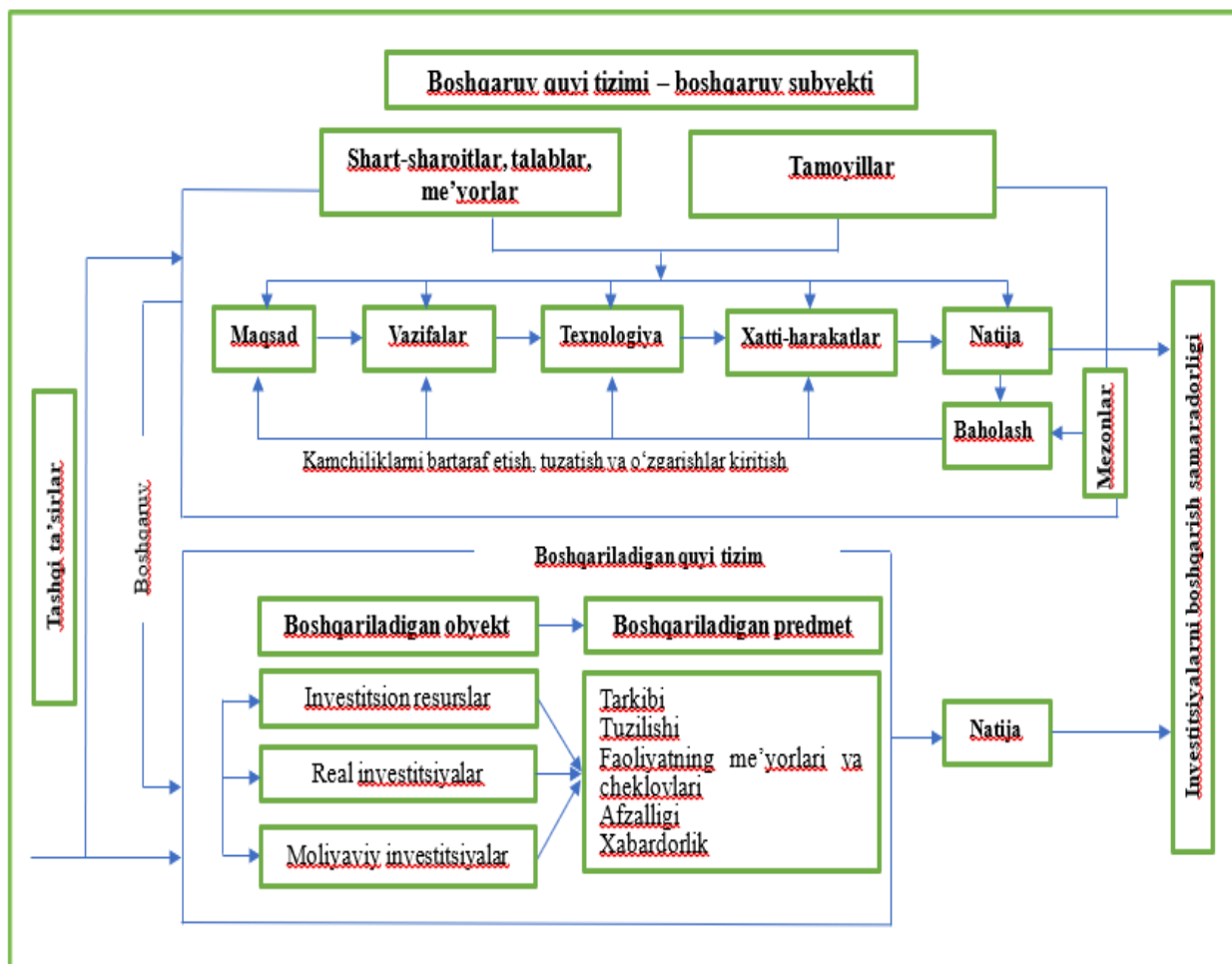
Texnologiya - bu, atrof-muhit ta'sirining muayyan natijaga erishishga ta'sirini hisobga olgan holda keltiriladigan harakatlar majmuasini oldindan aniqlash imkonini bera oladigan, qo'yilgan maqsadlar echimlarining *shakl, usul va vositalari* tizimidir;

Investitsion faoliyatning natijasi tanlangan mezonlar bo'yicha boshqaruv subyekti tomonidan baholanadi. Shu nuqtai nazardan investitsiyalarni boshqarish tuzilmasi quyidagi **3-rasm**da keltirilgan ko'rinishda ifodalanishi mumkin.

Boshqaruv funktsiyalari. Har qanday tizim uning mohiyatini aks ettiruvchi usuli hisoblanadigan ba'zi funktsiyalar majmuini realizatsiya qiladi. **Maqsadli funktsiya** esa uning harakatlarini umumiy jihatdan yo'naltirilganligini ifodalaydi. Investitsiyalarni boshqarishning

maqsadli funktsiyasi milliy iqtisodiyotning har qanday xo'jalik subyektini barqaror rivojlanish kelajagining investitsion salohiyatini ta'minlashga qaratiladi va tizimning o'z unsurlarini o'zaro munosabatga kirishish-larini tashkil etish uchun shart-sharoitlarni yaratishga yo'naltirilgan ko'pchilik funktsiyalarni o'z ichiga olganligi tufayli, integrasiyalashgan shaklda ifodalanadi.

Investitsiyalarni boshqarish tizim sifatida, investitsion oqimlarning asosiy harakat yo'nalishlarini tashkil qilishga, investitsiyalar tarkibini, investitsiya va moliya bozorlarida talab va taklifni tartibga solishga, investitsion faoliyat jarayonida boshqaruv qarorlarini qabul qilinish tezligi va samaradorligini, investitsion faoliyat uchun cheklovlarni tayinlashga imkon berganligi sababli **tartibga solish funktsiyasi**-ni bajaradi.

3-rasm. Investitsiyalarni boshqarish tizimi [9]

Investitsiyalarni boshqarishning faol roli butun iqtisodiyot va uning alohida unsurlari (korxonalar, tarmoqlar, hududlar) ni takror ishlab chiqarish bilan bog'liq bo'lgan investitsion ehtiyojlarini qondirishdan iborat hisoblanadi. Aynan shu jara-yonda uning korxonalar, tarmoqlar, mintaqalar va davlat o'rtasidagi integrasiya-lashgan funktsiyasi namoyon bo'ladi.

Yuqoridagi funktsiyalarga qo'shimcha ravishda investitsiyalarni boshqarish mazmunan, investitsion jozibadorlikni oshirish, qulay investitsion iqlimni shakllantirish, investitsion risklarni pasaytirish orqali xo'jalik yurituvchi subyektlar-ning investitsion salohiyatini shakllantirish va rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish hisoblanadigan ta'minlovchi funktsiyani ham bajaradi.

Investitsiyalarni boshqarish darajasi va obyektlarining ajratilishi ierarxiyaning darajalariga mos ravishda maqsadlar va vazifalar tizimini ishlab chiqishga imkon berdi.

Maqsad va vazifalarni tizimlashtirish quyidagi bir qator muhim uslubiy tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- **ustuvorlik**: har bir blokda investitsiyalarni boshqarish maqsad va vazifalari hamda ularni amalga oshirish mexanizmlari umummilliy ijtimoiy-iqtisodiy manfaatlarga, jamiyat manfaatlari va

huquqlarining umumiy jihatdan e'tirof etilgan mezonlariga zid bo'lmashligi lozim. Bunda muayyan obyektни boshqarish maqsadi - boshqaruvning boshqa obyektlariga nisbatan ta'sirini va o'zaro bog'liqligi darajasini aks ettirishi lozim;

- **tarmoq va hududiy yondashuvning mosligi:** milliy iqtisodiy tizim, *bir tomondan* - muayyan hududlarda mahalliyashtirilgan, xo'jalik yuritishning ko'pchilik obyektlari va subyektlariga hamda ular o'rtasidagi aloqalarga ega bo'lgan iqtisodiy makonni, *boshqa tomondan esa*, investitsiyalarni boshqarish obyektlariga nisbatan ierarxiyaning turli xil darajalarida investitsiyalarni boshqarish maqsad va vazifalarining o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lishi lozimligi shart qilib qo'yadigan, xo'jalikni zamon va makon nuqtai nazaridan tashkil etishning tarixiy, milliy, geografik va boshqa shu kabi xususiyatlarini inobatga olmasdan rivojlantirishning imkoni bo'l-maydigan faoliyat turlari, tarmoqlar majmuini o'zida ifodalaydi.

- **mutanosiblik va muvozanatlik:** investitsiyalarni boshqarish maqsad va vazifalari iqtisodiy tizim hayot tsiklining ushbu bosqichidagi: *investitsiyalarga bo'lgan talab va taklif; investitsion resurslar va investitsion faoliyat subyektlarining investitsion ehtiyojlari; kapitalning chiqib ketishi va yangilanib borishi; kapital iste'moli va jamg'arilishi o'rtasidagi zarur nisbatni ta'minlashi lozim;*

- **tizimlilik:** investitsiyalarni boshqarish samaradorligi, boshqaruv jarayonida yuzaga keladigan muammolar echimining kompleksligi va uzluksizligini ta'minlay oladigan, boshqaruvning maqsad va vazifalarining shakllantirilishida tizimli yonda-shuvning qo'llanilishi bilan izohlanadi.

Investitsiyalarni boshqarish jarayonida har tomonlama o'ylangan boshqaruv qarorlarini qabul qilish imkonini bera oladigan ko'rsatkichlar/parametrlar tizimini shakllantirish masalasi uch jihatdan qarab chiqilishi mumkin:

- ko'rsatkichlarni aniqlash uchun zarur bo'ladigan ma'lumotlarning ishonchlilik va undan foydalanish imkoniyatining mavjudligi;

- boshqaruv subyektining maqsadli ko'rsatkichlariga muvofiqligi;

- har bir ko'rsatkichni boshqaruv subyekti tomonidan nazorat ostiga olish imkoniyatining mavjudligi.

Ma'lumotlarning ishonchlilik va ulardan foydalanish imkoniyatining mavjudligi davlat statistika organlari, xo'jalik subyektlarining statistik hisobotlarining tahliliy materiallaridan foydalanish evaziga ta'minlanadi. Bu o'z navbatida qonuniy tartibda xo'jaliklararo taqqoslashlarni amalga oshirish imkonini beradi.

Ko'rsatkichlarning har biri, statistik yoki dinamik jihatdan bevosita yoki bilvosita ravishda boshqariladigan tizim ierarxiyasining tegishli darajasida *investitsiyalarni boshqarish natijadorligini xarakterlaydi*. Bu esa investitsiyalar muayyan darajada boshqaruv subyekti nazorati ostida bo'lishi lozimligini anglatadi.

Investitsiyalarni boshqarishning yuqorida keltirilgan nazariy asoslari iqtisodiy tizimlarni boshqarishning umumiy qonuniyatlari doirasida shakllanadigan investitsiyalarni boshqarishning ilmiy-amaliy usul, shakl va vositalarini ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Стратегическое планирование: уч. пос. / под ред. проф. А. Н. Петрова. - СПб.: Знание, ГУЭФ, 2003 - с 13.
2. Новиков А.М., Новиков Д.А. Методология. - М.: СИНТЕГ, 2007. - 668 с. http://www.methodolog.ru/books/methodology_full.pdf
3. Райзберг Б.А. Государственное управление экономическими и социальными процессами: уч. пос. - М.: ИНФРА-М, 2009. - с 10.
4. Клейнер Г.Б. Системная парадигма и системный менеджмент // Российский журнал менеджмента. - 2008. - Т. 6, № 3. - С. 27-50.
5. А.Ю.Попович, В.Н.Цыгичко. Проблема синтеза иерархических структур управления. С. 236-240. <http://www.isa.ru/proceedings/images/documents/2009-41/233-246.pdf>
6. В.Л.Тамбовцев. Теории государственного регулирования экономики. Уч. пос. - М.: ИНФРА-М., 2010. 157 с. <file:///C:/Users/user/Downloads/19061950.pdf>
7. И.С.Аглицкий, Г.Б.Клейнер, Е.Н.Сирота. Системный анализ инвестиционной деятельности. Уч.пос. - М.: Изд. Прометей, 2018, 156 с. https://kleiner.ru/wp-content/uploads/2019/01/aglickiy_i._sistemnyi_analiz_invest.a4.pdf
8. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статистики и динамики: Предв. эскиз. - М., 1991. - (Сер.: Социол. наследие). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.kondratieff.nw.ru>.

UO'K 330

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASHDA SUG'URTA SOHASINI DAVLAT TOMONIDAN TARTIBGA SOLISH ZARURIYATI

*J.O'.O'razaliyev, katta o'qituvchi, tayanch doktorant, Bank-moliya akademiyasi, Fan va
texnologiyalar universiteti, Toshkent*

Annotatsiya. Sug'urta sektori sug'urta shartnomalari shaklida risklarni boshqarishni taklif qiluvchi kompaniyalardan iborat. Sug'urtaning asosiy tushunchasi shundan iboratki, bir tomon - sug'urtalovchi kelajakdagi noaniq hodisa uchun to'lovni kafolatlaydi. Shu bilan birga, boshqa tomon - sug'urta qildiruvchi yoki sug'urtalangan shaxs kelajakdagi noaniq hodisada ushbu himoya evaziga sug'urtalovchiga kamroq mukofot to'laydi. Maqolada sug'urta kompaniyalarining faoliyati, investitsiya siyosati, faoliyat jarayonidagi yutuq va kamchiliklar, davlat tomonidan sug'urta sohasining nazorat qilinishi, O'zbekiston va rivojlangan mamlakatlar tajribasi tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: sug'urta kompaniyalari, integratsiyalashuv jarayoni, bank sug'urtasi, sug'urta mukofotlari, sug'urta to'lovlari, sug'urta pullari, sug'urta javobgarligi, sug'urta hodisalari, sug'urta shartnomalari, sug'urta sohasida investitsiya.

Аннотация. Страховой сектор состоит из компаний, предлагающих управление рисками в форме договоров страхования. Основная концепция страхования заключается в том, что одна сторона – застрахованный – гарантирует выплату в случае неопределенного будущего события. В то же время другая сторона – страхователь или застрахованный – платит страховщику меньшую премию в обмен на эту защиту в случае неопределенного будущего события. В статье рассматривается деятельность страховых компаний, инвестиционная политика, достижения и недостатки в процессе функционирования, государственный контроль страхового сектора, опыт Узбекистана и развитых стран.

Ключевые слова: страховые компании, процесс интеграции, банковское страхование, страховые премии, страховые выплаты, страховые деньги, страховая ответственность, страховые события, договоры страхования, инвестиции в страхование.

Abstract. The insurance sector consists of companies that offer risk management in the form of insurance contracts. The basic concept of insurance is that one party - the insured - guarantees payment for an uncertain future event. At the same time, the other party - the policyholder or the insured - pays a lower premium to the insurer in exchange for this protection in an uncertain future event. The article examines the activities of insurance companies, investment policy, achievements and shortcomings in the process of operation, state control of the insurance sector, the experience of Uzbekistan and developed countries.

Key words: insurance companies, integration process, bancassurance, insurance premiums, insurance payments, insurance money, insurance liability, insurance events, insurance contracts, investment in insurance.

Sanoat sifatida sug'urta sekin rivojlanayotgan, investorlar uchun xavfsiz sektor sifatida qaraladi. Bu fikr 1970 va 1980 yillardagidek kuchli emas, lekin boshqa moliya sektorlari bilan solishtirganda, u hali ham ayni haqiqat [1]. Bu quyidagi omillarda namoyon bo'ladi:

- Sug'urta sohasi turli sohalarda faoliyat yurituvchi har xil turdagi ishtirokchilardan iborat.
- Hayotni sug'urtalash kompaniyalari merosni rejalashtirish va inson kapitali qiymatining o'rnini bosishga e'tibor qaratsa, sog'liqni sug'urtalovchilar tibbiy xarajatlarni qoplashga, mulk, baxtsiz hodisalar sug'urtasi esa uylar, avtomobillar yoki qimmatbaho narsalarning qiymatini qoplashga qaratilgan.
- Sug'urta kompaniyalari tashqi investorlar ishtirokidagi an'anaviy aksiyadorlik jamiyati yoki sug'urtalovchilar egalari bo'lgan o'zaro kompaniyalar sifatida tuzilishi mumkin.
- Sug'urta kompaniyasida kapitalga egalik qilish dividendlar, inflyatsiyadan himoyalaniish va kompaniyaning barqaror daromadiga olib kelishi mumkin.

• Sanoat sektorining yuqori darajada tartibga solinishi bir vaqtning o'zida investorlarni himoya qilishi ham, o'sish imkoniyatlarini cheklashi ham mumkin bo'lgan muvofiqlik to'siqlarini yaratishga olib kelish ehtimoli ham mavjud.

Sug'urta sektori asosan risklarni boshqarishga asoslangan. Yozilgan barcha sug'urta polislar har xil xavflarni hisobga olgan holda tahlil qilinadi va muayyan natijalarning statistik ehtimolini yaxshiroq tushunish uchun baholovchi tahlildan o'tkaziladi.

Statistik ma'lumotlar va prognozlar o'rtasidagi farqlarga asoslanib, sug'urta mukofotlari to'g'irlanadi yoki imtiyozlar qayta baholanadi. Umuman olganda, sug'urta sektorida to'lanadigan mukofot summaları sug'urtalangan shaxs, mulk yoki obyekt bilan bog'liq xavfning funksiyasidir.

Dunyoning deyarli barcha mamlakatlarida banklar sug'urta faoliyati bilan shug'ullanishi taqiqlangan. Xususan, 1996-yil 25-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi 216-I-sonli qonunida ham "Banklar bevosita ishlab chiqarish, savdo va sug'urta faoliyati bilan shug'ullanishga haqli emaslar [2]", deb keltirib o'tilgan. Shu sababli, sug'urta kompaniyalari o'z mahsulotlarini bank mijozlariga sotish uchun banklar bilan hamkorlik qilishga majbur bo'ladilar. Banklar va sug'urta kompaniyalari integratsiyasi jarayoni bu faqatgina ichki investitsiya va resurslarni jamg'arishgina emas balki, ayni bir vaqtda butun bir moliya tizimining barqarorligini ham ta'minlaydi [3]. "Bank sug'urtasi" nomi bilan mashhur bo'lgan bu amaliyot G'arb mamlakatlarida ko'proq tarqalgan, ammo yurtimizda ham o'z o'rnini topmoqda. Xususan, "odatda bank sug'urta kompaniyasining agenti sifatida ishlaydi va qarz oluvchi bilan bevosita kredit berish vaqtida sug'urta shartnomasini tuzishi mumkin [4]". Bank sug'urtasining ulushlari hayot sug'urtasi tarkibida, Portugaliyada 74,1%, Ispaniyada 71,4%, Italiyada 71,9% ni, umumiy sug'urta tarkibida esa Portugaliyada 15,3%, Fransiya 12%, Ispaniya 10,2% ni tashkil etgan [5].

Sug'urta kompaniyalarining eng qiziqarli xususiyatlaridan biri shundaki, ular asosan o'z mijozlarining pullarini o'zlari uchun investitsiya qilish uchun ishlatishlari mumkin. Bu ularni banklarga o'xshatadi, ammo sug'urta sohasida investitsiya yanada ko'proq sodir bo'ladi. Bu ba'zan "float", ya'ni "suzuvchi" deb ataladi.

Float bir tomon pulni boshqa tomonga uzatganda yuzaga keladi va to'lovni biron bir voqea sodir bo'lgunga qadar kutmaydi. Bu mexanizm asosan sug'urta kompaniyalari kapitalning ijobiy qiymatiga ega ekanligini anglatadi [6]. Bu ularni xususiy kapital fondlari, banklar va investitsiya fondlaridan ajratib turadi. Aksiyadorlik sug'urta kompaniyalari investorlari (yoki o'zaro kompaniyalardagi sug'urta egalari) uchun bu pastroq riskli, barqaror daromad olish imkoniyatini anglatadi. Barcha sug'urta kompaniyalari bir xil mahsulotlarni taklif etmaydi yoki bir xil mijozlar bazasi ehtiyojlarini qondirmaydi. Sug'urta kompaniyalarining eng yirik toifalari sirasiga baxtsiz hodisalar va sog'liq sug'urtachilari; mulk va baxtsiz hodisalardan sug'urtalovchilar hamda moliyaviy kafillar kiradi. Shaxsiy sug'urta polislarining eng keng tarqalgan turlari avto, tibbiy, uy-joy mulkdorlari va hayot sug'urta polislaridir. Dunyodagi aksariyat jismoniy shaxslar ushbu sug'urta turlaridan kamida bittasiga ega va ko'plab mamlakatlar, xususan, O'zbekistonda transport vositasi egasining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urtalash amaliyoti mavjud [7].

Ma'lumot uchun, 2023-yil yakuniga ko'ra, O'zbekistonda 38 ta sug'urta tashkiloti mavjud bo'lib, ulardan 31 tasi umumiy sug'urta sohasida, yettitasi esa hayot sug'urtasiga ixtisoslashgan [8]. Taqqoslash uchun 2023-yilga nisbatan hozirgi kunda kompaniyalar soni uchtaga kamaygan. Sug'urta kompaniyalarining reytingida "Kafolat", "Apex Insurance", "O'zbekinvest" yetakchilik qiladi.

Dunyo bo'ylab, baxtsiz hodisalar va sog'liqni saqlash sug'urta kompaniyalari eng keng tarqalgan bo'lsada, O'zbekistonda hayot sug'urtasi nisbatan ommabop. Hayotni sug'urtalash kompaniyalari, asosan, sug'urta qildiruvchining o'limidan keyin o'z foyda oluvchilariga o'lim nafaqasini bir martalik to'lov sifatida to'laydigan polislarini chiqaradi. Hayotni sug'urtalovchilar, agar ular kasal bo'lib qolsa yoki nogiron bo'lib qolsa, sug'urtalanganing daromadini almashtiradigan uzoq muddatli nogironlik polisini ham sotishi mumkin. Hayot sug'urtasi bilan shug'ullanuvchi kompaniyalar reytingini yurtimizda "Apex Life Insurance", "Alfa Life Insurance", "Agros Hayot" boshqarib kelishmoqda [9].

Mol-mulk va baxtsiz hodisalar sug'urtasi bo'yicha faoliyat olib boruvchi kompaniyalar jismoniy bo'lmagan zararni baxtsiz hodisalardan sug'urta qiladilar. Bu sud jarayonlari, shaxsiy

aktivlarga zarar etkazish, avtohalokatlar va boshqalarni o'z ichiga olishi mumkin. Sug'urtaning bu turi hali yurtimizda unchalik rivojlanmagan bo'lsa-da, AQShning "State Farm" va "Allstate" kompaniyalari dunyo bo'ylab tanilgan [10]. Ba'zi kompaniyalar xavfni kamaytirish uchun qayta sug'urta qilish bilan shug'ullanadilar. Qayta sug'urtalash - bu sug'urta kompaniyalari o'zlarini yuqori ta'sirlar tufayli ortiqcha yo'qotishlardan himoya qilish uchun sotib oladigan sug'urta hisoblanadi. Qayta sug'urtalash sug'urta kompaniyalarining o'zlarini to'lov qobiliyatini saqlab qolish va to'lovlar tufayli defoltga yo'l qo'ymaslik harakatlarining ajralmas qismidir va tartibga soluvchi organlar buni ma'lum hajm va turdagi kompaniyalar uchun majburiyat sifatida qo'llaydi.

Misol uchun, sug'urta kompaniyasi dovulning geografik hududga ta'sir qilish ehtimoli kamligini ko'rsatadigan modellarga asoslanib, juda ko'p bo'ron sug'urtasini yozishi mumkin. Agar o'sha mintaqada aql bovar qilmaydigan voqea - bo'ron sodir bo'lsa, sug'urta kompaniyasi uchun katta yo'qotishlar bo'lishi mumkin. Qayta sug'urtalash ba'zi risklarni kafolatlamasa, sug'urta kompaniyalari har safar tabiiy ofat sodir bo'lganda o'z faoliyatini to'xtatishga majbur bo'lib qolishi mumkin. Shu jihatdan ham qayta sug'urtalashning ahamiyati yuqori.

Sug'urta kompaniyalari tashkilotning mulkchilik tuzilishiga qarab aksiyadorlik yoki o'zaro sifatida tasniflanadi. Aksiyadorlik sug'urta kompaniyasi - bu aksiyadorlarga tegishli bo'lgan korporatsiya bo'lib, uning maqsadi ular uchun foyda olishdir. Polis egalari kompaniyaning foydasi yoki zarariga to'g'ridan-to'g'ri qo'shilmaydi. Aksiyadorlik jamiyati sifatida faoliyat yuritish uchun sug'urtalovchi davlat nazorat organlaridan ruxsat olishdan oldin minimal kapital va ortiqcha mablag'ga ega bo'lishi kerak. Agar kompaniyaning aksiyalari ochiq sotilsa, boshqa talablar ham bajarilishi kerak. O'zbekiston Respublikasida sug'urta kompaniyasi belgilangan tartibda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida davlat ro'yxatidan o'tganidan keyin yuridik shaxs maqomini oladi va O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot vazirligidan sug'urta faoliyatini amalga oshirish huquqini beruvchi litsenziya olganidan so'nggina sug'urta faoliyatini amalga oshiradi. O'zbekiston sug'urta bozorida ochiq aksiyadorlik jamiyati shaklida faoliyat yuritayotgan sug'urta kompaniyalari ko'pchilikni tashkil etadi [11]. Ular tarkibida eng yirik "O'zagrosug'urta" DASK, "Kafolat" ASK, "Madad" SA "Alskom" OASK, "Osiyo temir yo'l" SKlar bor.

O'zaro sug'urta kompaniyasi - bu direktorlar kengashida ovoz berish huquqiga ega "shartnomaviy kreditor" hisoblanadigan sug'urta egalariga tegishli bo'lgan korporatsiya. Umuman olganda, kompaniyalar boshqariladi va aktivlar (sug'urta zahiralari, ortiqcha mablag'lar, favqulodda vaziyatlar fondlari, dividendlar) sug'urtalanganlar, ularning benefitsiarlari manfaati va himoyasi uchun saqlab turiladi.

Rahbariyat va direktorlar kengashi har yili sug'urtalanuvchilarga dividend sifatida qancha operatsion daromad to'lanishini aniqlaydi. Garchi kafolatlanmagan bo'lsa-da, hatto og'ir iqtisodiy davrda ham har yili dividend to'lagan kompaniyalar bor. O'zbekistonda bu amaliyot hali unchalik rivojlanmagan bo'lsa, ko'plab rivojlangan mamlakatlar, xususan, AQSHdagi hayot sug'urtasi bilan shug'ullanuvchilar reytingining eng yuqorisini o'zaro sug'urtalovchilar, jumladan, "Northwestern Mutual", "Guardian", "Penn Mutual" va "Mutual of Omaha" band etgan [12].

2023-yil mart oyi holatiga ko'ra, AQSH Sug'urta axboroti instituti tomonidan to'plangan so'nggi ma'lumotlarga ko'ra, AQSh sug'urta sanoati 2021-yilda jami 1,4 trillion dollar sof mukofotni qayd etgan [13].

Sug'urta korxonalarida aksiyalarni sotib olish bir qator imtiyozlarni berishi mumkin. Sug'urta kompaniyalari sug'urtalovchilar to'laydigan mukofotlardan pul oladilar. Investorlar ushbu barqaror daromad manbai taqdim etishi mumkin bo'lgan ishonchlilik va barqarorlikdan foyda olishlari mumkin, chunki bu pul oqimlari ko'pincha barqaror va uzoq muddatli shartnomalar bilan bog'langan.

Ularning mijozlari va sug'urta mahsulotlari portfeli o'sishi sug'urta kompaniyalarining uzoq muddatli rivojlanishiga sabab bo'lishi mumkin. Aholi va xo'jaliklar soni kengayib, murakkablashib borgani sayin sug'urta himoyasiga bo'lgan talab ham odatda o'sib boraveradi. Shuningdek, boshqa sohalar bilan solishtirganda, sug'urta sektori odatda turg'unliklarga nisbatan bardoshliroq. Odamlar va tashkilotlar, hatto og'ir iqtisodiy sharoitlarda ham, potentsial xavf va yo'qotishlardan himoyalaniish uchun o'zlarining sug'urta qoplamalarini saqlab qolishga ustuvor ahamiyat qaratishadi.

Aksiyadorlarga dividendlarni taqsimlash amaliyoti sug'urta korxonalarida anchayin keng tarqalgan. Dividendlar investorlarga doimiy daromad oqimini taklif qila olganligi bois, sug'urta aksiyalari daromad olish istagidagi investorlarni o'ziga jalb qiladi. Bundan tashqari, sug'urta kompaniyalari inflyatsiyani aks ettirish uchun o'z mukofotlari narxini o'zgartirishi mumkin, bu esa inflyatsiyadan investitsiyalar qiymatini himoya qilishga yordam beradi.

O'zining kuchli tomonlariga qaramay, sug'urta sektori aksiyadorlik pozitsiyasini egallashda ba'zi salbiy tomonlarga ega. Sug'urta kompaniyalari tabiiy ofatlar, yirik baxtsiz hodisalar yoki keng tarqalgan da'volar tufayli katta yo'qotish xavfiga duch kelishadi. Bunday hodisalar, ayniqsa, oldindan aytib bo'lmaydigan "qora oqqush [14]" voqealari sodir bo'lganda, ularning moliyaviy ko'rsatkichlariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Sug'urta kompaniyalari olgan mukofotlarini investitsiya qilish orqali daromad qiladi. Foiz stavkalaridagi tebranishlar yoki past investitsiya ko'rsatkichlari ularning mavjud daromadlilik resurslariga ta'sir qilishi mumkin. Shu bilan bir qatorda, sug'urta kompaniyalariga noqulay iqtisodiy sharoitlar ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Quyida sug'urta kompaniyalarining investitsion faoliyati nuqati nazaridan kelib chiqadigan ijobiy va salbiy jihatlar keltirib o'tilgan:

Afzalliklari:	Kamchiliklari:
•Uzoq muddatli, belgilangan shartnomalar tufayli barqaror va bashorat qilinadigan daromadlarni ta'minlash; •Ko'p bozor sikli bosqichlariga chidamlilik; •Dividend daromadiga olib kelish; •Inflyatsiyadan himoya qilish; •Ko'pincha yuqori tartibga solish nazorati tufayli investorlarni yanada qattiqroq himoya qilish.	•Oldindan aytib bo'lmaydigan, halokatli hodisalarga qarshi himoyasizlik; •Normativ va muvofiqlik bilan bog'liq xavf-xatarlarga duch kelish; •Investitsiya portfeli yoki foiz stavkalarining o'zgarishi tufayli yo'qotishlarga duch kelish; •Agar korxonalar yopilsa, iqtisodiy tanazzul tufayli shartnomalar yo'qolishi.

Sug'urta sektorida iste'molchilar xavfsizligini, moliyaviy barqarorlikni va axloqiy amaliyotni ta'minlashning muhim tarkibiy qismi bu tartibga solishdir [15]. Sug'urta kompaniyalari nazorat qiluvchi va davlat organlari tomonidan belgilangan qonunlar va qoidalarga rioya qilishlari shart. Quyida xalqaro amaliyotdagi sug'urta sohasini tartibga soluvchi qonunlarning qisqacha mazmuni bayon etilgan:

- Sug'urta kompaniyalari ko'pincha o'zlari faoliyat yuritayotgan mamlakatdagi nazorat qiluvchi organdan litsenziya olish yoki ro'yxatdan o'tishga majbur bo'ladilar. Bu faqat obro'li va kuchli kapitalga ega korxonalar sug'urta xizmatlarini taqdim etishiga ishonch hosil qiladi.

- Sug'urta nazorati organlari ko'pincha korxonalarda har qanday da'volarni qoplash uchun etarli naqd pul va zaxiraga ega ekanligiga ishonch hosil qilish uchun moliyaviy to'lov qobiliyati mezonlarini belgilaydilar. Yurisdiksiyaga va sug'urta turiga qarab, ushbu qoidalar o'zgarishi mumkin. To'lov qobiliyati me'yorlariga rioya etilishini ta'minlash uchun muntazam moliyaviy hisobot va audit o'tkazib turiladi.

- Qoidalar ko'pincha sug'urta sektoridan siyosat shartlari, shartnoma bandlari va istisnalarini aniq hamda tushunarli tarzda oshkor qilishni talab qiladi. Qoidalar, shuningdek, yolg'on reklama, noxolis andarrayting yoki da'volarni bir taraflama ko'rib chiqish kabi adolatsiz harakatlarni ham taqiqlashi mumkin.

- Qoidalar ko'pincha da'volarni tez va adolatli boshqarish qoidalarini belgilaydi. Da'volarni to'g'ri ko'rib chiqish, sug'urta egalari bilan tezkor aloqa va adolatli hisob-kitob jarayonlari - bularning barchasi sug'urta kompaniyalari uchun qo'yiladigan talablardir. Da'volar rad etilgan yoki sekin ko'rib chiqiladigan holatlarda, tartibga soluvchi idoralar jarayonga aralashishlari mumkin. Masalan, AQShning Vashington shtati da'vo olinganidan keyin 15 ish kuni ichida da'vo qabul qilinganligi haqida xabar berishni talab qiladi [16].

Sug'urta sektori ba'zan uchta kichik sektorga bo'lingan. Birinchisi, avtoullov, uy va tijorat sug'urtasi kabi mol-mulk va baxtsiz hodisalarni sug'urtalashga qaratilgan. Ikkinchisi hayot va ish beruvchining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilishga qaratilgan. Uchinchisi - davlat va xususiy tibbiy sug'urta hisoblanadi.

Sug'urta sektorining asosiy vazifasi nimadan iborat?

Sug'urta sektori kelajakdagi xatarlardan, baxtsiz hodisalardan va noaniqlikdan himoya qilishni ta'minlaydi. Bu shartnomalar tuzish orqali noma'lum narsalardan himoya qilishni istaganlar uchun

noqulay natijalar xavfini bo'lishish imkoniyatini beradi. Sug'urta sektori nuqtai nazaridan biznesning vazifasi da'vo to'lovlaridan ortiqcha daromad olish uchun mukofotlarni baholashdan iborat.

Sug'urta sektorining kelajagi qanday ko'rinishga ega?

Umuman olganda, ba'zilar yangi texnologiyalar ba'zan xavfni oshiradi deb hisoblashadi. Masalan, internetning joriy etilishi sug'urta uchun mutlaqo yangi tijorat bozorlarini keltirib chiqardi, chunki kiberjinoyat, o'g'irlikni aniqlash, xavf va zararning yangi shakllari paydo bo'ldi. Dunyo rivojlanishda davom etar va bir-biri bilan yanada bog'liq bo'lib borar ekan, ba'zilar ma'lumotlarning markazlashuvi va ma'lumotlarni uzatish tezligi umumiy biznes va shaxsiy xavfni oshiradi deb ta'kidlaydilar. 1926-yilda Chikago universiteti professori James O. McKinsey tomonidan asos solingan, korporatsiyalar, hukumatlar va boshqa tashkilotlarga professional xizmatlarni taklif qiluvchi "McKinsey" global boshqaruv konsalting kompaniyasi tomonidan o'rganilganidek, sug'urtani hisoblash, sotib olish, berish va to'lash usuli keyingi o'n yil ichida keskin o'zgarishi mumkin [17].

Xulosa. Jismoniy shaxslarga ham, korxonalarga ham turli xil sug'urta mahsulotlarini taqdim etish orqali sug'urta sohasi yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xavf va yo'qotishlardan moliyaviy himoyani taklif qiladi. Sug'urta kompaniyalari risklarni baholaydilar, sug'urta mukofotlarini yig'adilar va sug'urta qoplamasi tafsilotlarini belgilaydigan polislarni ishlab chiqadilar. Sug'urta polisi egalari qoplangan yo'qotishlarga duchor bo'lgan taqdirda, kompensatsiya talab qilishlari tabiiy. Soha iste'molchilar xavfsizligini, pul barqarorligini, axloqiy biznes amaliyotlarini va to'lov qobiliyati mezonlariga rioya qilishni kafolatlash uchun hukumat yoki mutasaddi organlar tomonidan boshqarilib turilishini taqozo etadi. Bu o'rinda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 2-avgustdagi "O'zbekiston Respublikasining sug'urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4412-sonli qarori [18] yurtimizda moliya bozorini yanada rivojlantirish, aholini sifatli moliyaviy xizmatlar bilan qamrab olish ko'lamini kengaytirish, sug'urta tashkilotlari faoliyatini qo'llab-quvvatlash, shuningdek, ushbu sohada iste'molchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish uchun qulay shart-sharoitlar yaratish uchun dastur-ul amal bo'lib xizmat qilishi aniq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. <https://www.studocu.com/row/document/jiangsu-university/business/insurance-sector-1/109223364>
2. O'zbekiston Respublikasining "Banklar va bank faoliyati to'g'risida"gi 216-I-sonli Qonuni
3. <https://yashil-iqtisodiyot-taraqqiyot.uz/journal/index.php/GED/article/view/129/125>
4. <https://depozit.uz/news/bank-kredit-oluvchining-sugurta-tashkilotini-tanlash-huquqini-cheklashi-mumkin-emas>
5. Страховой рынок России. Бабурина Н. А., Мазаева М. В. Страхование. Учебное пособие // ISBN-9785534035605.-М.:Юрайт,2017
6. <https://www.investopedia.com/terms/c/costofcapital.asp>
7. O'zbekiston Respublikasining "Transport vositalari egalarining fuqarolik javobgarligini majburiy sug'urta qilish to'g'risida" O'RQ-155-sonli Qonuni
8. O'zbekiston Respublikasi sug'urta bozorining 2023-yil yakunlari bo'yicha umumiy ko'rsatkichlari. Istiqbolli loyihalar milliy agentligi yillik hisoboti, T.: 2024
9. https://uz.kursiv.media/uz/2024-09-19/kursiv-reytingi-ozbekistondagi-eng-yirik-samarali-va-tez-rivojlanayotgan-sugurta-kompaniyalari/?utm_campaign=endless_feed
10. <https://www.marketwatch.com/guides/insurance-services/allstate-vs-state-farm/>
11. Sug'urta ishi. X.M.Shennayev, I.K.Ochilov, S.E.Shirinov, I.G'.Kenjayev, T: Tafakkur bo'stoni, 2014
12. <https://www.nerdwallet.com/article/insurance/life-insurance-biggest-companies>
13. <https://www.iii.org/press-release/triple-i-us-insurers-remain-resilient-despite-economic-challenges-033023>
14. <https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/black-swan-event/>
15. Sug'urta nazariyasi va amaliyoti. G.Jumayeva, R.Djalilov, R.Rashidov, T.: Iqtisod-moliya, 2019
16. [https://govt.westlaw.com/nycrr/Document/I500ddacbcd1711dda432a117e6e0f345?viewType=FullText&originationContext=documenttoc&transitionType=StatuteNavigator&contextData=\(sc.Default\)](https://govt.westlaw.com/nycrr/Document/I500ddacbcd1711dda432a117e6e0f345?viewType=FullText&originationContext=documenttoc&transitionType=StatuteNavigator&contextData=(sc.Default))
17. Insurance 2030 - The impact of AI on the future of insurance.
R.Balasubramanian, A.Libarikian, D.McElhaney, McKinsey & Company: 2021
18. "O'zbekiston Respublikasining sug'urta bozorini isloh qilish va uning jadal rivojlanishini ta'minlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4412-sonli qarori

YO'LOVCHILARGA XIZMAT KO'RSATISHDA TASHKILIY ARHITEKTURA STRATEGIYASINI QO'LLASH SAMARADORLIGI

G'.Raxmonov, mustaqil tadqiqotchi, Toshkent axborot texnologiyalar universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Bugungi kunga kelib, temir yo'l sohasida sun'iy intellekt hamda IoT (buyumlar texnologiyasi)dan keng miqiyosda foydalangan holda temir yo'l kompaniyasining biznes modelini o'zgartirish akselerativ xususiyatga ega. Xususan, Yaponiyaning «NEC: temir yo'l kompaniyasi «temir yo'l transporti», shuningdek, «yo'lovchilarga xizmat ko'rsatish» yuzasidan ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirga qadriyatlarini yaratmoqda, buning asosida maksimal darajada temir yo'l transportidan foydalanishda kombinatsion (ekologik, ijtimoiy, iqtisodiy, gigiyenik va kiber) xavfsizlikni qamrab olishi natijasida yo'lovchilar uchun ma'naviy-ruhiy ozuqa sifatida aholi turmush darajasini rivojlantirishga tegishli qarashlarni ilgari suradi. Bu o'z navbatida invariant tahlil qilishni taqozo etadi.

Kalit so'zlar: tashkiliy arxitektura, transport xizmati, transport iqtisodiyoti

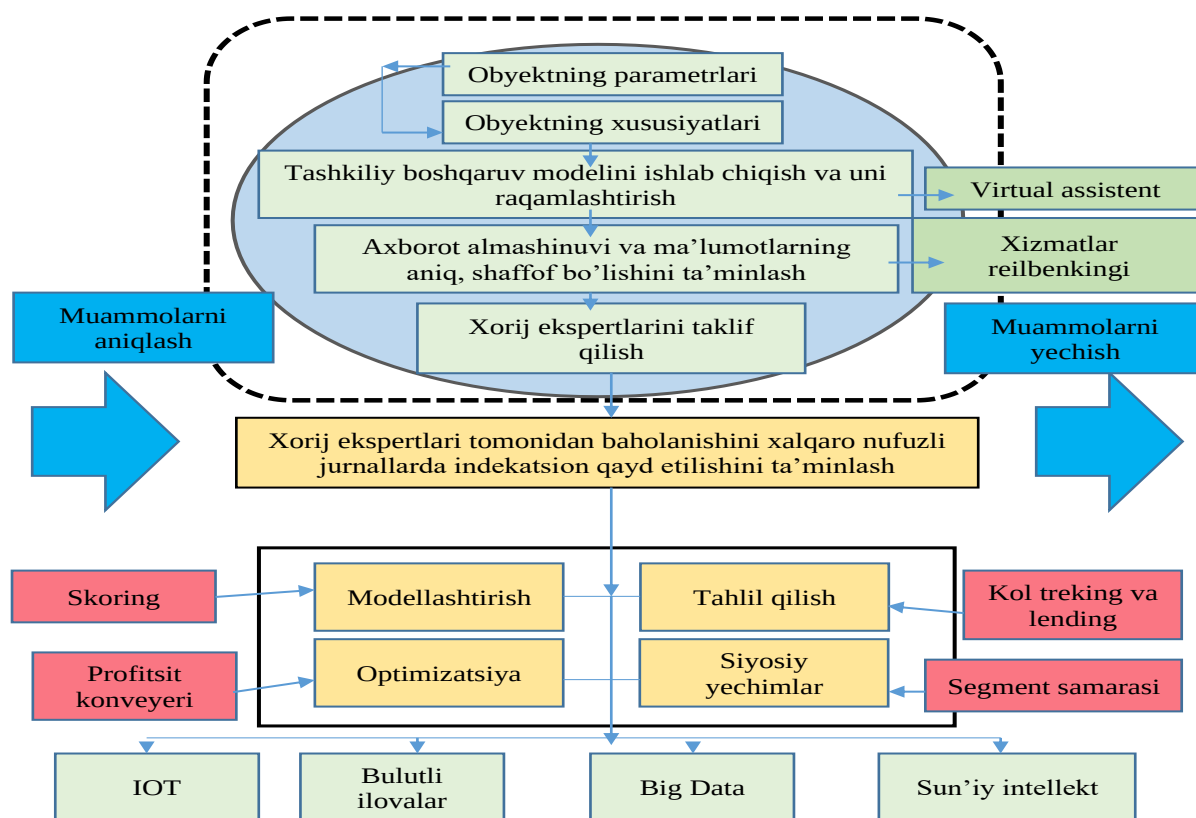
Аннотация. Сегодня железнодорожная отрасль ускоряет трансформацию бизнес-модели железнодорожной компании за счет масштабного использования искусственного интеллекта и IoT (технологии вещей). В частности, японская «NEC: Железнодорожная компания» создает ценности социально-экономического воздействия на «железнодорожный транспорт», а также «пассажирские перевозки», на основе которых максимальное использование железнодорожного транспорта в результате покрытия комбинаторных (экологическая, социальная, экономическая, гигиеническая и кибер) безопасность, пропагандирует взгляды, связанные с развитием уровня жизни населения как духовной и духовной пищи для пассажиров. Это, в свою очередь, требует инвариантного анализа.

Ключевые слова: организационная архитектура, транспортное обслуживание, транспортная экономика.

Abstract. Today, the railroad industry is accelerating the transformation of the railway company's business model with the large-scale use of artificial intelligence and IoT (technology of things). In particular, Japan's "NEC: Railway Company" is creating values for socio-economic impact on "rail transport", as well as "passenger service", based on which the maximum use of railway transport As a result of covering combinatorial (ecological, social, economic, hygienic and cyber) safety, it promotes views related to the development of the standard of living of the population as a spiritual and spiritual nourishment for passengers. This, in turn, requires invariant analysis.

Key words: organizational architecture, transport service, transport economy

Kirish. Shuni alohida ta'kidlash joizki, bizning fikrimizga ko'ra invariant tahlil deganda temir yo'l transportida yo'lovchilarga xizmat ko'rsatishda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolar bilan bog'liq iqtisodiy risklar sanaladi. Temir yo'l sohasida yo'lovchilarni tashishda va ularga xizmat ko'rsatish faoliyatida invariant tahlilini qilishda «O'zbekiston temir yo'llari» AJning risklarni boshqarishning tashkiliy-tuzilmaviy modelidan foydalanish maqsadga muvofiq bo'lib, undagi ketma-ket tizimlashtirilgan bosqichlar yuzasidan risklarni hamda tashkiliy-tuzilmaviy muammolarni bartaraf etish yuzasidan tadqiqot ishining maqsad va vazifalariga mutanosib tarzda boshqaruv mexanizmini ishlab chiqishni taqozo etadi. Buning uchun tashkiliy arxitektorning xususiyatlariga tayangan holda mexanizatsiyalashtirilishi talab etiladi. Shu o'rinda tashkiliy arxitektor tushunchasiga aniqlik kiritish-tadqiqotdagi noaniqliklarni bartaraf etishiga xizmat qilishi yuzasidan qisqa izoh berilishi maqsadga muvofiqdir.

1-rasm. Tashkiliy arxitektura strategiyasini qo'llash mexanizmi

Manba: Muallif ishlanmasi

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Tashkiliy arxitektura, shuningdek, tashkilot dizayni sifatida ham tanilgan, bu tashkilotda rollar, jarayonlar va rasmiy hisobot munosabatlarini yaratish bilan bog'liq sohadir. Bu arxitekturani metaforik tarzda, tashkilotlarni yaratuvchi tuzilma sifatida anglatadi [1]. Boshqa manbada ushbu tushunchaning talqini quyidagicha: Tashkilot arxitekturasini - bu korxonaning alohida elementlari: tizimlar, jarayonlar, odamlar, infratuzilma, ma'lumotlar, maqsadlar, vazifalar, talablar va boshqalarni tashkil etish (tarkibi, aloqalari va munosabatlari) haqidagi bilim sohasi hisoblanadi [2]. Tadqiqot ishida risklarni boshqarishni amalga oshirish bosqichlarida ma'lumotlar bilan ishlash sxemasidan unumli foydalangan holda tashkiliy arxitektura strategiyasini amalga oshirish maqsadida uning mexanizmini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi (1-rasm).

Tashkiliy arxitektura strategiyasi o'z ichiga raqamlashtirish sharoitini hamda uning asosidagi infratuzilmada yuzaga kelish ehtimoliga ega jihatlarni sinergetik elementlar orqali risklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Iqtisodiy risklarning nazariy va amaliy xususiyatiga ko'ra ularni aniqlash va uning ta'sirini kamaytirish o'ta yirik qiyinchiliklarni yuzaga keltirib, sinergetikaning xaos hamda bifurkatsion elementlaridan foydalanishga asoslanadi. Buning uchun Hind iqtisodchi olimi Karim Shahbazning «Kundalik temir yo'lni optimallashtirish uchun klasterlash usullari kundalik bo'lmagan poyezdlar uchun yo'ldan foydalanish» nomli risolasi ilgari surilgan hisoblash usulidan foydalanamiz [3].

$$Ta = \begin{cases} \cos\left(\frac{\pi(T_i - T_j)}{2 \cdot T_t}\right), & (3.1) \text{ agar } T_t > |T_i - T_j| \text{ bo'lsa, u holda o'zlashtirma modellashtirilgan} \\ 0, & \end{cases}$$

bo'ladi va uning hech qanday samarasi bo'lmaydi.

Muhokama va natijalar. Unga ko'ra Oddiylashtirilgan klaster o'xshashlik matritsasi (NCSM)ni baholashda normallashtirilgan CSM sanaladi. Mazkur matritsani satrlar bo'ylab me'yorlashtirishda diagonal qiymatlarni olish uchun 1 ga teng qiymatlarni tanlab olish zarur. Ushbu matritsaning satrlari va ustunlari poyezdlar tomonidan indekslanishi natijasida «tashkilot arxitekturasini» strategiyasi 0 va 1 orasida bo'lishi ijobiydir, 1 va undan yuqori qiymatlar klasterning takroriy chora-tadbirlar asosida ish olib borishini hamda sinergetikaning xaos elementi alomatlariga moyilligi yuqoriligini bildiradi. Uning diagonal elementlarining hammasi 1 va matritsadir simmetrik,

biroq buning ortida risklarni to'yintirish va ularning xavf solishiga katta eshiklar ochib berishni anglatadi.

Bizning holatimizda Toshkent-Samarqand yo'nalishidagi «Afrosiyob» poyezdida klasterizatsion me'yorni aniqlash uchun matritsadan (raqamli hisoblashda massivdan) foydalanamiz:

$$\text{Toshkent-Samarqand va Toshkent-Qarshi} \begin{bmatrix} 1 & 0,5 & 0,3 \\ 0,5 & 1 & 0 \\ 0,3 & 0 & 1 \end{bmatrix} (3,2);$$

$$\text{Toshkent-Qarshi va Toshkent-Buxoro} \begin{bmatrix} 0 & 0,5 & 0,7 \\ 0,5 & 1 & 0 \\ 0,7 & 0 & 0 \end{bmatrix} (3,3);$$

$$\text{Toshkent-Buxoro va Toshkent-Samarqand} \begin{bmatrix} 1 & 0,5 & 0,1 \\ 0,5 & 1 & 0 \\ 0,1 & 0 & 1 \end{bmatrix} (3,4);$$

$$\text{Toshkent-Samarqand-Qarshi-Buxoro} \begin{bmatrix} 0 & 1 & 0,9 \\ 1 & 0 & 0,5 \\ 0,9 & 0,5 & 0 \end{bmatrix} (3,5);$$

IBM kompaniyasining SPSS STATISTA 2.0 avlodida 2:1:1 nisbatlarida «tashkiliy arxitektura» modelining [4] 3.1-rasmda keltirilgan «O'zbekiston temir yo'llari» AJning «Komplimentator samaradorlik» modeli tarkibidagi asosiy 6 ta xizmat yuzasidan tadqiq etilgan. Yuqorida keltirilgan hisob ko'rsatmalarga tayangan holda invariant tahlilni qilish maqsadida farang iqtisodchi olimi Puasson qonuniga asosan ma'lumotlarning statistik sarhisobini poyezd yo'lovchilarining poyezddagi qulayliklar uchun qilgan xarajatiga nisbatan aniqlaymiz. Buning uchun biz tadqiqotimizdagi 1-jadval ma'lumotlaridan foydalanamiz.

Manfiy natija chap tomonlama assimetriya mavjudligini ko'rsatadi asimmetriya ko'rsatkichining ahamiyatini baholash assimetriya koeffitsientining o'rtacha kvadratik xatosi yordamida beriladi. Bizning holatimizda bu moliyaviy qo'llab -quvvatlash yuzasidan tegishli choralar ko'rishni taqozo etishini anglatadi.

$$s_{As} = \sqrt{6 \cdot \frac{n-2}{(n+1) \cdot (n+3)}}$$

bordiyu $|As|/s_{as} < 3$ nisbati bajarilsa, u holda assimetriya ahamiyatsiz bo'ladi, uning mavjudligi turli xil tasodifiy holatlarning ta'siri bilan izohlanadi. Agar $|As|/s_{as} = 3$ nisbati rad etilsa, unda assimetriya muhim va belgining umumiy populyatsiyada taqsimlanishi simmetrikligini ifodalaydi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, tahlilga ko'ra har bir qator qiymati o'rtacha 436388402.776 dan o'rtacha 5491185.653 gacha farq qilishi bois, o'zgarish koeffitsienti 30% dan kam bo'lganligi evaziga populyatsiya bir hil, ya'ni poyezd yo'lovchilari turg'un sanaladi. Olingan natijalarga ishonish mumkin. As va Ex qiymatlari noldan farq qiladi. Mazkur taxminni yanada aniqligini baholash yuzasidan Karim Shahbazning matritsaviy baholash ma'lumotlaridan foydalangan holda poyezd yo'lovchilarining poyezddagi qulayliklar uchun qilgan xarajatini 8 omil qamrovida aniqlaymiz. Mazkur ustuvorlik o'z navbatida invariant tahlil uchun asosiy elementlardan tashqariga chiqmaslikni ilgari surgan holda tegishli muammolarni yechimini topishga qaratilgan indikatsiyalarni tadqiq etishga undaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'ayrat I., Olim M., Davlat R. Klaster tizimining qishloq xo'jaligi samaradorligiga ta'siri //Agroiqtisodiyot. – Toshkent. – 2020. – №. 1. – C. 20-23.
2. Ismatulloyevich R. G. The impact of cyber threats on e-commerce sites //Journal of Academic Research and Trends in Educational Sciences. – 2022. – T. 1. – №. 10. – C. 274-284.
3. Fazliddinovich R. G. Some disadvantages of the architectural design of residential buildings and their solutions //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 4. – C. 411-416.
4. Raxmonov G'I. Temir yo'l transportida xizmat ko'rsatish jarayonini rivojlantirishning retseptiv tahlili. "Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot" ijtimoiy, iqtisodiy ilmiy ommabop jurnal, 2024-yil, may. № 5-son, 557-562
5. Shokirovna B. Z., Xurram o'g'li X. S. Innovative foundations of a unified economy in the field of religious education //Western European Journal of Modern Experiments and Scientific Methods. – 2024. – T. 2. – №. 5. – C. 110-113.
6. Shokirovna B. Z., Muxayyo Y., Xurram o'g'li X. S. Topic: directions for the development of innovative entrepreneurial activity in Uzbekistan //Scientific Impulse. – 2023. – T. 2. – №. 16. – C. 42-45.

UO'K 3977

**KICHIK BIZNESNI RIVOJLANTIRISHDA ELEKTRON TIJORAT SAYTLARI VA
MARKETPLEYSLARNING O'RNI
(AQSH VA GERMANIYA MISOLIDA)**

N.O. Rizayeva, katta o'qituvchi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Kichik bizneslar iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ularning rivojlanishi mamlakatlarning iqtisodiy barqarorligi va ijtimoiy farovonligiga katta ta'sir ko'rsatadi. So'nggi yillarda elektron tijorat va marketpleyslar kichik bizneslar uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Ushbu maqolada AQSH va Germaniyada kichik bizneslarni rivojlantirishda elektron tijorat saytlari va marketpleyslarning o'rni tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: kichik bizneslar, elektron tijorat saytlari, marketpleyslar, iqtisodiy o'sish, zamonaviy texnologiyalar, jamiyat, innovatsiyalar.

Аннотация. Малый бизнес является важной составляющей экономики, и его развитие во многом влияет на экономическую стабильность и социальное благополучие стран. В последние годы электронная коммерция и торговые площадки открыли новые возможности для малого бизнеса. В данной статье анализируется роль сайтов и маркетплейсов электронной коммерции в развитии малого бизнеса в США и Германии.

Ключевые слова: малый бизнес, площадки электронной коммерции, маркетплейсы, экономический рост, современные технологии, общество, инновации.

Abstract. Small businesses are an important component of the economy, and their development greatly affects the economic stability and social well-being of countries. In recent years, e-commerce and marketplaces have created new opportunities for small businesses. This article analyzes the role of e-commerce sites and marketplaces in the development of small businesses in the USA and Germany.

Key words: small businesses, e-commerce sites, marketplaces, economic growth, modern technologies, society, innovation.

Kirish. Kichik biznes iqtisodiyotda muhim o'rin tutadi. Ular ko'plab odamlarni ish bilan ta'minlaydi va mahalliy jamoalarni qo'llab-quvvatlaydi. Kichik biznes subyektlari ham yangi g'oya va innovatsiyalarni joriy etishda faol ishtirok etmoqda. Ular ko'pincha yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish orqali bozorda innovatsiyalar qilishadi. Bu jarayonlar iqtisodiy o'sishga yordam beradi va raqobatni kuchaytiradi. Kichik biznesning ham ijtimoiy mas'uliyati bor. Ular mahallalar bilan aloqalarni mustahkamlash, mahalliy iqtisodiyotni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish orqali ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Materiallar. Kichik biznes ko'pincha o'z brendlarini o'z jamoalariga qaytarib berish va ijtimoiy muammolarga e'tibor qaratish orqali yaratadi. Kichik biznesni rivojlantirish uchun ko'plab imkoniyatlar mavjud. Birinchidan, zamonaviy texnologiyalar va internetning rivojlanishi kichik biznes uchun yangi imkoniyatlar yaratdi. Elektron tijorat, ijtimoiy media va raqamli marketing tufayli kichik biznes o'z mahsulotlarini kengroq auditoriyaga taqdim etish imkoniyatiga ega. Bu, o'z navbatida, savdo hajmini oshirish va yangi mijozlarni jalb qilishga yordam beradi. Kichik biznes o'z mahsulot va xizmatlarini diversifikatsiya qilish orqali o'z rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Turli xil mahsulotlar va xizmatlarni taklif qilish mijozlar ehtiyojlarini qondirish va raqobatdosh ustunlikka erishishga yordam beradi. Kichik biznes o'z brendlarini rivojlantirish va yangi bozorlarga chiqish orqali o'z rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Kichik biznes muvaffaqiyatli bo'lishi uchun bir qator omillarga e'tibor berish kerak. Birinchidan, sizga yaxshi biznes-reja kerak. Mijozlar bilan munosabatlarni mustahkamlash, ularning fikr-mulohazalarini tinglash va xizmatlarni yaxshilash orqali kichik biznes o'z brendini rivojlantirish va mijozlar bazasini kengaytirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Bundan tashqari, biznes rivojlangan va innovatsion

bo'lishi kerak. Yangi g'oyalar va mahsulotlarni ishlab chiqish, texnologiyalarni joriy etish va bozor tendentsiyalarini kuzatish, biznesning raqobatbardoshligini oshirish. Innovatsion yondashuv korxonaga o'zgaruvchan bozor sharoitlariga moslashish imkonini beradi.[8]

Metodlar. Elektron tijorat - bu internet orqali tovarlar va xizmatlarni sotib olish va sotish jarayoni. Bu jarayon onlayn-do'konlar, elektron tijorat platformalari va mobil ilovalar orqali amalga oshiriladi. Bozorlar bir nechta sotuvchilarni bir joyda birlashtiradigan platformalardir. Ular xaridorlarga turli sotuvchilarning mahsulot va xizmatlarini solishtirish imkonini beradi. Elektron tijorat iqtisodiyotning muhim qismidir. Ular mamlakatdagi ish o'rinlarining asosiy qismini ta'minlab, innovatsiyalarni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi. Kichik biznes o'z mahsulotlarini elektron tijorat orqali kengroq auditoriyaga taqdim etish imkoniyatiga ega. Bu, ayniqsa, pandemiya davrida to'g'ri keldi, chunki ko'plab xaridorlar onlayn xarid qilishga o'tishdi. Kichik biznes o'z savdolarini oshirishi, o'z veb-saytini yaratishi va o'z mahsulotlarini bozorda sotishi mumkin.[2]

Muhokamar. Qo'shma Shtatlardagi elektron tijorat saytlari va platformalari mamlakat iqtisodiyotining muhim qismiga aylandi. Amazon, eBay, Walmart, BestBuy, Target, Newegg, Wayfair, Costco, Zappos, Etsy kabi platformalar kichik biznesga jahon bozoriga chiqish imkonini beradi. AQShdagi eng mashhur elektron tijorat saytlaridan biri bu Amazon. Amazon Prime xizmatlari esa mijozlarga tezkor yetkazib berish va eksklyuziv takliflardan foydalanish imkonini beradi. eBay - AQShdagi yana bir mashhur elektron tijorat platformasi bo'lib, birinchi navbatda ishlatilgan tovarlar va kolleksiyalarni sotishga bag'ishlangan. eBay sotuvchilari o'z mahsulotlarini kim oshdi savdosida yoki belgilangan narxda sotishlari mumkin. Ushbu platforma kichik korxonalarga o'z mahsulotlarini sotish va mijozlar bilan bevosita muloqot qilish imkonini beradi. Qo'shma Shtatlardagi eng yirik chakana savdo tarmog'i bo'lgan Walmart ham onlayn savdoda ishlaydi. Walmart.com orqali xaridorlar oziq-ovqat, kiyim-kechak va elektronika kabi keng turdagi mahsulotlarni xarid qilishlari mumkin. Walmartning onlayn platformasi, xaridorlarga qulaylik yaratish va raqobatbardosh narxlar taklif qilishga qaratilgan.[3] Bundan tashqari, Shopify kabi platformalar kichik biznesga o'zlarining onlayn-do'konlarini yaratishga imkon beradi. Shopify savdogarlarga o'z mahsulotlarini sotish uchun qulay va intuitiv interfeys bilan ta'minlaydi. Har kim o'z brendini yaratishi va ushbu platforma orqali onlayn sotishni boshlashi mumkin. Etsy noyob, qo'lda ishlangan mahsulotlar sotuvchilari uchun platforma sifatida tanilgan. Etsy orqali hunarmandlar va kichik korxonalar o'z mahsulotlarini keng auditoriyaga taklif qilishlari mumkin. Ushbu platforma san'at va hunarmandchilik mahsulotlariga qiziqqan xaridorlar uchun katta imkoniyatlarni taqdim etadi. Qo'shma Shtatlardagi elektron tijorat saytlari va platformalari kichik biznes va yirik korxonalar uchun yangi imkoniyatlar yaratmoqda. Germaniyadagi elektron tijorat saytlari va platformalari kichik va o'rta biznes uchun muhim imkoniyatlar yaratadi. Bunday saytlarga Amazon.de, Zalando, Otto, MediaMarkt i Saturn, eBay Kleinanzeigen, Lidl i Aldi, About You, Kaufland.de, Wayfair.de, Notebooksbilliger.de kabi saytlarni misol qilish mumkin. Germaniyadagi eng mashhur elektron tijorat saytlaridan biri Amazon.de. Dunyodagi eng yirik onlayn xarid platformalaridan biri Amazon Germaniyada ham mashhur. Ushbu platforma kichik korxonalarga o'z mahsulotlarini keng auditoriyaga taklif qilish imkonini beradi. Amazon orqali sotuvchilar o'z do'konlarini ochishlari, mahsulotlarini ro'yxatdan o'tkazishlari va mijozlar bilan bevosita muloqot qilishlari mumkin. Bundan tashqari, eBay Germaniyada juda mashhur bo'lgan yana bir elektron tijorat platformasidir. eBay birinchi navbatda ishlatilgan tovarlar va kolleksiyalarni sotish uchun mo'ljallangan. Ushbu platforma kichik korxonalarga o'z mahsulotlarini sotish va mijozlar bilan bevosita muloqot qilish imkonini beradi. eBay sotuvchilari o'z mahsulotlarini kim oshdi savdosida yoki belgilangan narxda sotishlari mumkin. Germaniyada Zalando va Otto kabi maxsus elektron tijorat saytlari ham mavjud. Zalando asosan kiyim-kechak va aksessuarlar sotishga ixtisoslashgan va keng assortimentdagi mahsulotlar bilan mijozlarni jalb qiladi. Otto turli xil mahsulotlarni taklif qiluvchi keng onlayn-do'kon sifatida tanilgan. Ushbu platformalar kichik biznesga o'z brendlarini rivojlantirish va yangi mijozlarni jalb qilish imkoniyatini beradi. Germaniyada elektron tijoratning yana bir muhim jihati mahalliy va maxsus onlayn-do'konlardir. DaWanda va Etsy kabi mahalliy elektron tijorat platformalari noyob, qo'lda ishlangan mahsulotlarni sotuvchilarga o'z mahsulotlarini kengroq auditoriyaga namoyish qilish

imkonini beradi. Germaniyada elektron tijoratni rivojlantirish bilan birga kichik biznes sub'ektlari o'z faoliyatini yanada kengaytirish va raqobatbardoshligini oshirish imkoniyatiga ega.[4]

Natijalar. AQSh va Germaniyada bozorlar kichik biznes uchun o'z mahsulotlarini sotishning eng qulay usuli hisoblanadi. Ular kichik korxonalarga o'z mahsulotlarini kengroq auditoriyaga taqdim etish va mijozlar uchun uzluksiz xarid qilish tajribasini yaratish imkonini beradi. Savdo maydonchalari orqali kichik korxonalar o'z mahsulotlarini tez va oson sotish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Elektron tijorat va bozorlar kichik biznes uchun raqobat muhitini yaratadi. Kichik biznes o'z mahsulotlarini raqobatbardosh narxlarida taklif qilishi va mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatishi kerak. Bu, o'z navbatida, innovatsiyalarga yordam beradi. Kichik biznes yangi mahsulot va xizmatlarni ishlab chiqish orqali raqobatni kuchaytirishga harakat qilmoqda.[6] AQShda elektron tijorat o'sishda davom etmoqda. 2023 yilda Qo'shma Shtatlardagi elektron tijorat savdosi taxminan 1,1 trillion dollarni tashkil etadi, bu umumiy chakana savdoning 20% dan ortig'ini tashkil qiladi. Kichik biznes uchun bu raqamlar juda muhim, chunki ular o'z mahsulotlarini kengroq auditoriyaga taqdim etishlari mumkin. Amazon, eBay va Etsy kabi bozorlar kichik biznes uchun katta imkoniyatlar yaratadi. Masalan, Amazon platformasidagi kichik biznes 2022 yilda 120 milliard dollar daromad keltiradi. Bu raqamlar kichik biznes uchun elektron tijoratning ahamiyatini ko'rsatadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, Qo'shma Shtatlardagi kichik biznesning 70% o'z mahsulotlarini onlayn sotish orqali yangi mijozlarni jalb qila oldi.[5] Germaniyada ham elektron tijorat rivojlanmoqda. 2023 yilda Germaniyada elektron tijorat savdosi 100 milliard yevro atrofida bo'ladi. Bu raqamlar Germaniya iqtisodiyotining raqamli transformatsiyasi va kichik biznes uchun yangi imkoniyatlardan dalolat beradi. Germaniyada eBay va Amazon kabi global platformalardan tashqari mahalliy bozorlar ham mavjud. Misol uchun, Zalando va Otto kabi platformalar kichik korxonalarga o'z mahsulotlarini Germaniyada sotish imkoniyatlarini taklif qiladi. 2022-yilda Germaniyadagi kichik bizneslar elektron tijoratdan 30 milliard yevro daromad oladi, bu ularning umumiy savdosining 15 foizini tashkil qiladi.[1] Kichik biznesni rivojlantirishda elektron tijorat va bozorlarning o'z rni juda katta. AQSh va Germaniyada kichik korxonalar o'z mahsulotlarini elektron tijorat orqali kengroq auditoriyaga taqdim etish imkoniyatiga ega bo'lib, bu ularning rivojlanishiga yordam beradi. Elektron tijorat kichik biznes uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, raqobat muhitini rivojlantiradi va innovatsiyalarni qo'llab-quvvatlaydi. Kichik biznesning elektron tijorat va bozorlar orqali o'z brendlarini rivojlantirish, jahon bozoriga chiqish imkoniyatlari kengaymoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Коэн, Л. (2022). Влияние электронной коммерции на рост малого бизнеса в США. Журнал бизнес-исследований, 134, 123–135.
2. Шмидт Дж. (2023). Тенденции электронной коммерции в Германии: возможности для малых предприятий. Международный журнал управления розничной торговлей и дистрибуцией, 51 (2), 210–225.
3. Смит, А. (2023). Интернет-магазины: благо для малого бизнеса в Америке. Гарвард Бизнес Обзор, 101(4), 45-52.
4. Мюллер Т. (2022). Роль цифровых платформ в поддержке развития малого бизнеса в Германии. Журнал управления малым бизнесом, 60 (3), 350–367.
5. Джонс, Р. (2023). Стратегии электронной коммерции для малого бизнеса: уроки США и Германии. Экономика малого бизнеса, 61 (1), 75-90.
6. Клайн, С. (2023). Рынки и рост малого бизнеса: сравнительный анализ США и Германии. Европейский журнал маркетинга, 57(5), 1123-1140.
7. Дэвис, П. (2022). Навигация по онлайн-продажам: истории успеха малого бизнеса в электронной коммерции. Журнал розничной торговли, 98 (2), 210–225.
8. Вебер, Х. (2023). Электронная коммерция и будущее малого бизнеса в Германии: проблемы и возможности. Горизонты бизнеса, 66 (1), 15–25.

UO'K 33

OLIY TA'LIM MUASSASALARI FAOLIYATINING RIVOJLANISH HOLATI

B.B.Shermuhhammadov, mustaqil taqdiqotchi, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Ushbu maqolada, Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan oliy ta'lim muassasalari faoliyatining tahlili, O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarining 2012-2021 yillardagi asosiy ko'rsatkichlari o'zgarishi va O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha oliy

ta'lim muassasalari bitiruvchilari sonining o'zgarishi hamda O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha 2012-2021 yillarda oliy ta'lim muassasalari talabalari sonining o'zgarish tahlili amalga oshirilgan.

Kalit so'zlar: *Oliy ta'lim, iqtisodiy taxlil, oliy ta'lim tizimi, ta'lim raqobatbardoshligi, o'zgarish tendensiyalari.*

Аннотация. *В данной статье проведен анализ деятельности высших учебных заведений, действующих в нашей республике, изменения основных показателей высших учебных заведений Республики Узбекистан за 2012-2021 годы и изменения численности выпускников высших учебных заведений по регионам Республики Узбекистан, а также изменения численности студентов высших учебных заведений по регионам Республики Узбекистан за 2012-2021 годы.*

Ключевые слова: *Высшее образование, экономический анализ, система высшего образования, конкурентоспособность образования, тенденции изменений.*

Abstract. *In this article, the analysis of the activities of higher education institutions operating in the Republic of Uzbekistan, the change of the main indicators of higher education institutions in 2012-2021 and the change in the number of graduates of higher education institutions in the regions of the Republic of Uzbekistan in 2012-2021 was carried out.*

Keywords: *Higher education, economic tax, higher education system, educational competitiveness, trends in change.*

Jahon mamlakatlarning rivojlanish tendensiyalari turli mamlakatlarning taraqqiyot darajasi ushbu mamlakatlardagi ta'lim tizimi, xususan oliy ta'lim tizimidagi rivojlanish darajasiga mos holda o'zgarib borayotganligini ko'rsatadi. Chunki XX asrning oxirigacha bo'lgan davrda oliy ta'lim tizimining rivojlanishi ma'lum bir kechikish (oliy ta'lim tizimiga qabul qilingan mutaxassislarning bitirishigacha bo'lgan davr) bilan amalga oshgan bo'lsa, bugungi innovatsion rivojlanish sharoitida bu kechikish davri minimallashtirib bormoqda, ya'ni mutaxassislar tayyorlash jarayonining innovatsiyalarni yaratish va amaliyotga joriy etilishi bilan bir vaqtning o'zida amalga oshayotganligi mamlakatlar, ularning iqtisodiyot tarmoq va sohalarining yangi mutaxassislar faoliyati orqali juda tez o'zgarishlarga yuz tutmoqda.

Xalqaro darajadagi o'zgarishlar yo'nalishlarida mamlakatimizda ham oliy ta'lim tizimini rivojlantirish, oliy ta'limning o'rta va o'rta-maxsus ta'lim tizimi bitiruvchilarini qamrab olish darajasini oshirish, ilm-fan yangiliklarini yaratish va ularni amaliyotga joriy etish, tayyorlanayotgan mutaxassislarning sifatini oshirish asosida ularning raqobatbardoshligini ta'minlash yo'nalishida tizimli o'zgarishlar amalga oshirilmoqda.

Oliy ta'lim tizimidagi dastlabki keskin tarkibiy o'zgarishlarning boshlanishi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 20 aprelda qabul qilingan "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2909-son qarorini amalga oshirish borasidagi vazifalarni bosqichma-bosqich amalga oshirilishi bilan bog'lanadi. Ushbu meyoriy hujjat asosida 2021 yilgacha bo'lgan davr uchun oliy ta'lim tizimidagi ta'lim muassasalarini o'quv-uslubiy, ilmiy, moddiy-texnik hamda ma'naviy sohada rivojlantirish amalga oshirildi.

Tizimdagi keskin o'zgarishlarning navbatdagi oqimi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 24-dekabrda "Davlat oliy ta'lim muassasalarining akademik va tashkiliy-boshqaruv mustaqilligini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-60 hamda "Davlat oliy ta'lim muassasalariga moliyaviy mustaqillik berish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-61-son qarorlarining qabul qilinishi bilan boshlandi. Har ikki o'zgarishlar sharoitida ham oliy ta'lim muassasalari faoliyatini rivojlantirishning asosiy maqsadi ularning milliy va xalqaro reytinglardagi nufuzini oshirish orqali OTMlarning raqobatbardoshligi hamda ularda tayyorlanayotgan mutaxassislarning raqobatbardoshligini oshirish asosiy e'tiborda tutilgan.

So'nggi 10 yil davomidagi o'zgarishlar mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida avvalgi 20 yil davomidagi o'zgarishlardan ko'ra ko'proq rivojlanishga erishilayotganligini ko'rsatadi (2.1-jadval).

Respublikamizda faoliyat ko'rsatayotgan oliy ta'lim muassasalari sonining o'zgarishida ham yuqoridagi tendensiya yaqqol ko'rinadi. 2012 yilda oliy ta'lim muassasalari soni 64 tani tashkil etgan

bo'lsa, 10 yil davomida ularning soni 2,4 marta ortib, 154 taga etgan. Oliy ta'lim muassasalari sonining keskin ortish davri 2018 yildan boshlanib, shu yildan hozirgi davrgacha ushbu ko'rsatkichning o'sishi 2 martadan ortiqroqni tashkil etadi.

Tahlil qilinayotgan davrda milliy oliy ta'lim muassasalari bilan birga yangi tashkil etilgan xorijiy oliy ta'lim muassasalari soni ham keskin ortgan. 2012 yilda mamlakatimizda 6 ta xorijiy oliy ta'lim muassasasi yoki ularning filiallari soni mavjud bo'lgan bo'lsa, 2021 yil yakuniga kelib ularning soni 4,2 martaga ortib, 25 tani tashkil etdi.

1-jadval

O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim muassasalarining 2012- 2021 yillardagi asosiy ko'rsatkichlari o'zgarishi [1]
(o'quv yili boshiga)

Ko'rsatkichlar	O'quv yili										2021/2022 o'quv yilida 2012/2013 o'quv yiliga nisbatan, marta
	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020	2020/ 2021	2021/ 2022	
Oliy ta'lim muassasalari soni, birlik	64	66	68	69	70	72	98	119	127	154	2,4
Shu jumladan: xorijiy oliy ta'lim muassasalari soni, birlik	6	6	7	7	7	7	10	16	18	25	4,2
Oliy ta'lim muassasalaridagi talabalar soni, ming kishi	258,3	259,3	261,3	264,3	268,3	297,7	360,2	441,0	571,5	808,4	3,1
Shundan: kunduzgi ta'lim shaklida	258,3	258,9	261,0	263,9	267,9	287,5	313,0	360,1	441,9	553,9	x
sirtqi ta'lim shaklida	0,3	0,4	0,3	0,4	0,4	10,2	46,0	73,6	118,1	228,0	x
kechki ta'lim shaklida	-	-	-	-	-	-	1,2	7,3	11,5	26,5	x
10 000 aholiga nisbatan to'g'ri keladigan OTM talabalari soni, kishi	86	85	84	84	84	93	110	130	165	229	2,7
Oliy ta'lim muassasalariga qabul qilingan talabalar soni, ming kishi	63,1	62,3	64,1	63,0	61,2	63,0	114,5	138,1	174,9	235,9	3,7
Oliy ta'lim muassasalarini bitirgan talabalar soni, ming kishi	60,9	60,5	67,6	66,3	64,1	67,4	70,3	70,8	83,9	103,9	1,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar sonining hududlar kesimidagi tahlili respublikamiz hududlari bo'yicha oliy ta'lim muassasalarida ta'lim olayotgan talabalar sonining o'zgarishida ham o'ziga xos o'zgarish qonuniyatlari mavjudligini aniqlash imkonini beradi (2-jadval).

Jumladan, oliy ta'lim muassasalari eng ko'p to'plangan Toshkent shahridagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni mamlakat bo'yicha o'z o'rnini o'zgartirmagan bo'lsada, Toshkent shahridagi OTMlarda tahsil olayotgan talabalar sonining respublika bo'yicha umumiy talabalar sonidagi ulushi 2012 yildagi 40,6 foizdan 2021 yilda 33,5 foizgacha pasaygan. Bundan ko'rinib turibdiki, respublika hududlarida yangi oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi va mavjud ta'lim muassasalarida ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining kengashi hisobiga qabul kvotalarining ortishi bilan hududlarning ushbu ko'rsatkichdagi ulushi ortib bormoqda.

O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha 2012-2021 yillarda oliy ta'lim muassasalari talabalari sonining o'zgarishi, ming kishi, (o'quv yili boshiga)

Hududlar	O'quv yili										2021/2022 o'quv yilida 2012/2013 o'quv yiliga nisbatan, marta 2012/ 2013
	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020	2020/ 2021	2021/ 2022	
O'zbekiston Respublikasi	258,3	259,3	261,3	264,3	268,3	297,7	360,2	441,0	571,5	808,4	3,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	15,9	16,0	16,4	16,9	17,5	19,4	22,3	25,4	35,5	46,6	2,9
Viloyatlar											
Andijon	15,2	15,7	16,5	17,4	17,6	19,2	21,7	26,0	30,9	47,7	3,1
Buxoro	13,8	13,8	13,6	13,7	14,0	15,9	20,9	24,8	35,6	44,0	3,2
Jizzax	8,9	9,3	10,1	10,2	10,9	12,5	14,7	18,0	23,4	30,0	3,4
Qashqadaryo	11,2	11,8	12,7	13,3	14,3	15,9	18,4	22,5	27,8	44,2	4,0
Navoiy	8,4	8,1	8,5	8,4	8,8	9,7	11,6	13,6	17,0	21,7	2,6
Namangan	11,1	10,8	11,0	11,0	11,5	13,3	16,7	20,1	26,0	41,8	3,8
Samarqand	23,3	24,3	25,1	26,0	26,8	29,1	34,9	41,1	54,8	70,8	3,0
Surxandaryo	6,5	6,7	6,7	7,0	7,4	9,3	15,1	20,1	25,6	39,9	6,2
Sirdaryo	3,9	3,8	3,8	3,8	3,9	4,6	6,8	9,1	9,6	16,8	4,3
Toshkent	9,1	8,3	7,4	7,2	7,3	8,1	14,9	20,9	28,5	42,8	4,7
Farg'ona	18,2	18,5	18,2	18,2	18,3	21,5	27,2	35,8	48,4	62,3	3,4
Xorazm	8,2	8,3	8,3	8,6	9,1	10,5	13,4	16,2	22,8	28,7	3,5
Toshkent sh.	104,8	104,2	103,2	102,8	100,8	108,7	121,6	147,3	185,5	271,2	2,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Respublika bo'yicha oliy ta'lim muassasalari talabalari sonidagi ulush bo'yicha o'tgan 10 yil vaqtidagi yana bir qonuniyat, ya'ni ushbu ko'rsatkich bo'yicha Toshkent shahri, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi OTMlarning egallagan o'rinlari 2021 yil bo'yicha ham o'zgarishsiz qolgan, ya'ni ushbu hududlar OTMlari ketma-ketligi bo'yicha eng yuqori ulushni saqlab qolishgan.

Hududlar bo'yicha oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni bo'yicha eng past ko'rsatkichlar oliy ta'lim muassasalari soni boshqa hududlarga nisbatan kam bo'lgan Sirdaryo, Navoiy, Xorazm va Jizzax viloyatlarida past bo'lganligi ko'rinadi. Tahlil qilinayotgan davrda hududlarda oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni past ko'rsatkichga ega bo'lgan Surxondaryo, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlari oliy ta'lim muassasalari 10 yil davomida yangi OTMlarning tashkil etilishi hamda mavjud OTMlarning kengayishi hisobiga quyi o'rinlardan respublika bo'yicha o'rtacha darajaga ko'tarilgan.

Mamlakatimiz bo'yicha oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar sonining o'zgarishiga mutanosib holda hududlar bo'yicha bitiruvchilar sonining o'zgarishi ham ortib borgan (3-jadval).

So'nggi 10 yil davomida bitiruvchilar sonining o'zgarishida ham yuqoridagi jadval tahlilida ko'rilgan qonuniyat o'z aksini topgan, ya'ni bitiruvchilar soni 2012 va 2021 yillarda mamlakat bo'yicha mos holda Samarqand (4,9 ming va 8,5 ming nafar) va Farg'ona (4,2 ming va 9,3 ming nafar) hamda Toshkent shahrida (26,3 ming va 34,4 ming nafar) eng yuqori ko'rsatkichlarni saqlab qolgan.

Oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining soni bo'yicha eng past ko'rsatkichlar esa 2012 va 2021 yillarda mos ravishda Sirdaryo (0,9 ming va 2,2 ming nafar), Jizzax (2,0 ming va 3,6 ming nafar), Surxondaryo (1,5 ming va 3,6 ming nafar), Toshkent (2,7 ming va 3,7 ming nafar) hamda Navoiy (2,1 ming va 3,9 ming nafar) viloyatlarida eng past daraja va ulushni tashkil qilgan. Biroq 2012 yilda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari soni bo'yicha past ko'rsatkichlarga ega bo'lgan

Qashqadaryo, Namangan va Xorazm viloyatlari oliy ta'lim muassasalari 10 yillik davrda bitiruvchilar soni mamlakat bo'yicha o'rtacha darajaga ko'tarilgan.

3-jadval

O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha 2012-2021 yillarda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari sonining o'zgarishi, ming kishi, (o'quv yili boshiga)

Hududlar	O'quv yili										2021/2022 o'quv yilida 2012/2013 o'quv yiliga nisbatan, marta 2012/ 2013
	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020	2020/ 2021	2021/ 2022	
O'zbekiston Respublikasi	60,9	60,5	67,6	66,3	64,1	67,4	70,3	70,8	83,9	103,9	1,7
Qoraqalpog'iston Respublikasi	3,7	3,8	3,8	4,0	3,9	4,4	4,5	4,3	5,5	6,5	1,7
Viloyatlar											
Andijon	2,9	3,4	3,4	3,7	4,0	4,2	4,8	4,3	4,6	6,4	2,2
Buxoro	3,0	3,1	3,5	3,4	3,4	3,4	3,5	3,8	4,8	6,2	2,1
Jizzax	2,0	2,2	2,2	2,5	2,3	2,7	2,9	2,9	3,9	3,6	1,8
Qashqadaryo	2,4	2,5	2,8	3,0	3,1	3,6	3,8	3,9	5,2	5,9	2,4
Navoiy	2,1	2,1	2,1	2,2	2,1	2,2	2,3	2,4	3,1	3,9	1,9
Namangan	2,5	3,0	2,9	2,8	2,7	2,9	3,0	3,2	4,1	5,5	2,2
Samarqand	4,9	5,3	5,7	5,9	6,0	6,4	6,9	6,8	7,2	8,5	1,7
Surxandaryo	1,5	1,6	1,7	1,7	1,7	1,9	2,0	2,1	3,3	3,6	2,4
Sirdaryo	0,9	0,9	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,0	1,6	2,2	2,5
Toshkent	2,7	2,8	3,1	1,8	1,8	1,7	2,7	2,8	4,0	3,7	1,4
Farg'ona	4,2	2,1	4,6	4,8	4,7	4,8	4,6	4,8	5,8	9,3	2,2
Xorazm	1,9	1,9	2,0	2,0	2,0	2,2	2,2	2,4	3,2	4,2	2,2
Toshkent sh.	26,3	25,6	28,8	27,7	25,5	26,1	26,2	26,1	27,5	34,4	1,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Mamlakatimiz hududlari bo'yicha yangi oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi hamda mavjud OTMlarning kengayishi bilan bog'liq ravishda ularda faoliyat ko'rsatuvchi professor-o'qituvchilar sonining o'zgarishida ham ijobiy tendensiyalar kuzatiladi. Jumladan, o'tgan 2012-2021 yillar oralig'ida mamlakat bo'yicha OTMlarda faoliyat ko'rsatayotgan professor-o'qituvchilar soni 1,6 marta ortib, 22769 ming nafardan 37364 ming nafarga etgan (4-jadval).

Oliy ta'lim muassasalarida faoliyat ko'rsatayotgan professor-o'qituvchilar sonining hududlar kesimidagi o'zgarishida umumiy tendensiya saqlanib qolgan, ya'ni oliy ta'lim muassasalari soni, tahsil olayotgan talabalar hamda bitiruvchilar sonining o'zgarishidagi qonuniyatlar faoliyat ko'rsatayotgan OTMlardagi professor-o'qituvchilar sonining o'zgarishida o'z aksini topgan.

OTM professor-o'qituvchilari soni ko'rsatkichi bo'yicha ham tahlil qilinayotgan davrda Farg'ona va Samarqand viloyatlari hamda Toshkent shaharlarida faoliyat ko'rsatayotgan OTMlardagi professor-o'qituvchilar soni eng yuqori darajani saqlab qolgan bo'lsa, eng past ko'rsatkichlar Sirdaryo, Navoiy, Xorazm va Jizzax viloyatlarida kuzatiladi. Shu bilan birga 2012 yilda professor-o'qituvchilar soni bo'yicha quyi darajada bo'lgan Surxondaryo, Xorazm, Toshkent, Namangan va Qashqadaryo viloyatlarida faoliyat ko'rsatuvchi OTMlar professor-o'qituvchilar soni ko'rsatkichi bo'yicha respublikaning o'rtacha ko'rsatkichi darajasiga ko'tarilgan. Bu esa, mavjud talabalar sonining ortishi hisobiga yuz bergan.

2012-2021 yillarda ilmiy-tadqiqot ishlanmalari bilan band bo'lgan xodimlar soni hamda uning tarkibidagi oliy ma'lumotga ega bo'lganlar sonining o'zgarishida ham oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari asosiy qismni tashkil qiladi (5-jadval).

O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha 2012-2021 yillarda oliy ta'lim muassasalaridagi professor-o'qituvchilar sonining o'zgarishi, ming kishi, (o'quv yili boshiga)

Hududlar	O'quv yili										2021/2022 2 o'quv yilida 2012/2013 3 o'quv yiliga nisbatan, marta 2012/ 2013
	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020	2020/ 2021	2021/ 2022	
O'zbekiston Respublikasi	2276 9	2314 8	2353 2	2490 9	2396 1	2510 7	2666 4	3055 9	3207 0	3736 4	1,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1383	1417	1446	1427	1391	1487	1541	1653	1763	2051	1,5
Viloyatlar											
Andijon	1360	1466	1545	1681	1657	1753	1825	2346	2104	2350	1,7
Buxoro	1068	1111	1138	1186	1224	1352	1485	1700	1917	2022	1,9
Jizzax	678	744	846	832	793	909	902	970	1034	1374	2,0
Qashqadaryo	858	928	984	1044	1086	1154	1196	1404	1455	1797	2,1
Navoiy	640	578	632	669	664	650	674	716	714	738	1,2
Namangan	810	859	884	933	932	983	1013	1131	1633	2306	2,8
Samarqand	2468	2476	2625	2768	2844	2977	3323	3241	3341	3849	1,6
Surxandaryo	497	498	458	504	552	613	860	1136	1407	1503	3,0
Sirdaryo	321	308	334	348	340	353	358	520	496	551	1,7
Toshkent	633	698	575	580	561	622	919	1268	1409	1655	2,6
Farg'ona	1473	1503	1536	1559	1539	1571	1605	1885	2059	2388	1,6
Xorazm	577	620	682	760	762	851	915	1082	1151	1328	2,3
Toshkent sh.	1000 3	9942	9847	1061 8	9616	9832	1004 8	1150 7	1158 7	1345 2	1,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

2012-2021 yillarda ilmiy-tadqiqot ishlanmalari bilan band bo'lgan xodimlar sonidan oliy ma'lumotga ega bo'lganlar sonining o'zgarishi, ming kishi

Ko'rsatkichlar	Yillar										2021 yilda 2012 yilga nisbatan, foizda
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	
Jami	30,5	31,0	31,8	33,0	33,4	33,4	33,5	27,8	27,1	30,9	101,3
Shundan:											
tadqiqotchilar	28,9	29,6	30,4	31,4	31,7	31,6	31,7	25,8	25,2	29,3	101,4
ulushi, % da	94,7	95,5	95,6	95,2	94,9	94,6	94,6	92,8	93,0	94,8	0,1
texniklar	0,4	0,4	0,4	0,5	0,6	0,4	0,4	0,4	0,5	0,6	150,0
yordamchi personal	0,6	0,5	0,6	0,6	0,6	0,8	0,8	0,7	0,8	0,6	100,0
boshqalar	0,6	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,9	0,6	0,4	66,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Tahlil qilinayotgan ko'rsatkich mamlakat darajasida 2012-2018 yillarda barqaror o'sish o'zgarishiga ega bo'lgan bo'lsa, 2019-2020 yillarlar pasaygan hamda 2021 yildan boshlab o'sish kuzatiladi.

Oliy ta'lim tizimining umumiy rivojlanish ko'rsatkichlari hamda innovatsion taraqqiyotni aks ettiruvchi ko'rsatkichlar oliy ta'lim tizimi tomonidan tayyorlanayotgan mutaxassislarning mehnat bozoriga kirib borishi hamda raqobatbardoshlik darajasini to'laqonli aks ettira olmaydi. Shu nuqtai nazardan tahliliy jarayonda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari bilan bog'liq umumiy ko'rsatkichlarni respublika darajasini tahlil qilgan holda ularning raqobatbardoshlik omili ta'sirida ishga joylashish holatidagi tendensiyalarni ham baholash muhim hisoblanadi (6-jadval).

Ko'rsatkichning 2020 yildagi pasayish holatini esa 2019 yil oxirida jahon miqyosida boshlangan koronavirus pandemiyasi ta'sirida milliy iqtisodiyot tarmoq va sohalaridagi ishlab chiqarish quvvatlarining qisqarishi bilan izohlanadi.

6-jadval

O'zbekiston Respublikasi bo'yicha 2012-2021 yillarda oliy ta'lim muassasalari talabalari va bitiruvchilari soni hamda ularning birlamchi ishga joylashuvi ko'rsatkichlarining o'zgarishi, (o'quv yili boshiga)

Ko'rsatkichlar	O'quv yili										2021/2022 o'quv yilida 2012/2013 o'quv yiliga nisbatan, marta
	2012/ 2013	2013/ 2014	2014/ 2015	2015/ 2016	2016/ 2017	2017/ 2018	2018/ 2019	2019/ 2020	2020/ 2021	2021/ 2022	
Oliy ta'lim muassasalaridagi talabalar soni, ming kishi	258,3	259,3	261,3	264,3	268,3	297,7	360,2	441,0	571,5	808,4	3,1
Ulushi, foiz	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	x
Shu jumladan:											
OTM bitiruvchilari soni, ming kishi	60,9	60,5	67,6	66,3	64,1	67,4	70,3	70,8	83,9	103,9	1,7
Ulushi, foiz	23,6	23,3	25,9	25,1	23,9	22,6	19,5	16,1	14,7	12,9	-10,7
Shundan:											
OTMlar bitiruvchilardan birlamchi ishga joylashganlar soni, ming kishi	54,9	54,8	62,4	62,1	60,2	63,7	68,1	62,7	77,8	98,6	1,8
Bitiruvchilar sonidagi ulushi, foiz	90,1	90,6	92,3	93,7	93,9	94,5	96,8	88,6	92,7	94,9	4,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Yuqorida ko'rib o'tilgan statistik ma'lumotlar tahliliga asoslangan holda bugungi kunda oliy ta'lim tizimi va uning tarkibidagi muassasalar ta'lim xizmatlari hamda ilmiy-innovatsion yo'nalishidagi faoliyatining vaqt oralig'i davomidagi o'zgarishlaridagi quyidagi tendensiyalarni alohida ajratib ko'rsatish mumkin:

1. Mamlakatimiz oliy ta'lim tizimida so'nggi 10 yil davomidagi o'zgarishlar avvalgi 20 yil davomidagi o'zgarishlardan ko'ra ko'proq rivojlanishga erishilayotganligini ko'rsatmoqda. 2012 yilda oliy ta'lim muassasalari soni 64 tani tashkil etgan bo'lsa, 10 yil davomida ularning soni 2,4 marta ortib, 154 taga etgan. Oliy ta'lim muassasalari sonining keskin ortish davri 2018 yildan boshlanib, shu yildan hozirgi davrgacha ushbu ko'rsatkichning o'sishi 2 martadan ortiqroqni tashkil etadi.

2. Oliy ta'lim tizimi tomonidan bitiruvchilarni qamrab olish darajasining ortishi natijasida mamlakatimizda 10000 aholiga nisbatan to'g'ri keladigan OTM talabalari soni 2012 yildagi 86 kishidan 2021 yilda 2,9 marta ortib 229 kishiga etgan.

3. Oliy ta'lim muassasalari eng ko'p to'plangan Toshkent shahridagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar soni mamlakat bo'yicha o'z o'rnini o'zgartirmagan bo'lsada, Toshkent shahridagi OTMlarda tahsil olayotgan talabalar sonining respublika bo'yicha umumiy talabalar sonidagi ulushi 2012 yildagi 40,6 foizdan 2021 yilda 33,5 foizgacha pasaygan. Bundan ko'rinib turibdiki, respublika hududlarida yangi oliy ta'lim muassasalarining tashkil etilishi va mavjud ta'lim muassasalarida ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklarining kengayishi hisobiga qabul kvotalarining ortishi bilan hududlarning ushbu ko'rsatkichdagi ulushi ortib bormoqda.

4. Oliy ta'lim muassasalari talabalari sonidagi ulush bo'yicha o'tgan 10 yil vaqtdagi yana bir qonuniyat, ya'ni ushbu ko'rsatkich bo'yicha Toshkent shahri, Samarqand va Farg'ona viloyatlaridagi OTMlarning egallagan o'rinlari 2021 yil bo'yicha ham o'zgarishsiz qolgan, ya'ni ushbu hududlar OTMlari ketma-ketligi bo'yicha eng yuqori ulushni saqlab qolgan bo'lsa, eng past ko'rsatkichlarga

ega bo'lgan ayrim hududlar (Surxondaryo, Toshkent va Qashqadaryo viloyatlari)da yangi OTMlarning tashkil etilishi hamda mavjud OTMlarning kengayishi hisobiga ushbu viloyatlar quyi o'rinlardan respublika bo'yicha o'rtacha darajaga ko'tarilgan.

5. Tahlil qilinayotgan 2012-2021 yillar oralig'ida oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari soni ko'rsatkichining o'zgarishida ham yuqoridagi bandda ko'rsatib o'tilgan tendensiyaning kuzatiladi.

6. Mamlakatimiz bo'yicha 2012-2021 yillarda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilari umumiy sonining mavjud talabalar sonidagi ulushi 2017 yildan boshlab oliy ta'lim qamrovining kengayishi bilan bog'liq ravishda barqaror pasayish tendensiyasiga ega bo'lganligi ko'rinadi. Jumladan, 2012-2017 yillarda bitiruvchilarning ulushi 22-23 %ni tashkil qilgan bo'lsa, 2018 yildan boshlab pasayib borgan va 2021 yilda bu ko'rsatkich 12,9 %ni tashkil etgan.

7. Birlamchi ishga joylashgan bitiruvchilar sonining 2012-2021 yillar davomidagi o'zgarish dinamikasi hamda umumiy bitiruvchilar sonidagi ulushida 2020 yildagi pasayish holatidan tashqari barcha holatlarda o'sish tendensiyasi kuzatiladi, chunki 2012 yilda birlamchi ishga joylashgan bitiruvchilarning umumiy bitiruvchilar sonidagi ulushi 90,1 %ni tashkil etgan bo'lsa, 2021 yilga kelib bu ko'rsatkich 4,8 % ga ortib 94,9 %ga etgan.

Oliy ta'lim tizimi va uning tarkibidagi muassasalarni kelgusi davrda rivojlantirishda hamda ularning bitiruvchilari raqobatbardoshligini ta'minlashda yuqorida tahlil qilingan o'zgarishlar va tendensiyalarni hisobga olinishi tizimda amalga oshiriladigan tarkibiy o'zgarishlarning yo'nalishlari hamda vazifalarini to'g'ri belgilashda muhim omil hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Киржбаум О.В. Повышение конкурентоспособности выпускников ВУЗов на рынке труда: организационный аспект. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Омск: ОГУ, 2007. – С. 11.
2. Ирматов М.М., Хайдаров М.Т.«Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаштириш» - (Ўқув қўлланма) – Т.: ТДИУ, 2005 йил– 248 бет.
3. Ходиев Б.Ю. Совершенствование системы управления вузами в современных условиях // Иқтисодиёт ва таълим. - 2003. -1. - С. 14-20.
4. Осипов Г.В. Рабочая книга социолога. – М: Едиториал УРСС, 2003.
5. Повалко А. Программа повышения конкурентоспособности вузов // Образование: цели и перспективы. 2015. – С. 91.
6. Рахимова Д.Н., Абдурахманов О.К., Зокирова Н.К. Образовательный маркетинг и рынок труда. -М.: «Сов.писатель», 2005. –С. 113-114.

UO'K 338.2 (470)

IQTISODIY XAVFSIZLIKNI TA'MINLASHDA MOLIVAVIY KO'RSATKICHLARNING AHAMIYATI VA ULARNING TAHLILI

A.T.Toxirov, mustaqil izlanuvchi, Toshkent kimyo-texnologiya insituti , Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqolada korxonalar iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda moliyaviy ko'rsatkichlarning ahamiyati va ularning tahlili o'rganiladi. Moliyaviy ko'rsatkichlar korxona moliyaviy barqarorligi, likvidligi, rentabellik darajasi va qarzdorlik holati kabi omillar orqali iqtisodiy xavfsizlikka qanday ta'sir ko'rsatishi izohlanadi. Shuningdek, moliyaviy ko'rsatkichlarning chuqur tahlili va ularni hisoblash usullari orqali korxonalarning moliyaviy xavfsizligi darajasini baholash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Maqolada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bo'yicha zamonaviy yondashuvlar va tahlil usullari yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: Iqtisodiy xavfsizlik, raqamli texnologiyalar, iqtisodiy xavfsizlik, moliyaviy ko'rsatkichlar, tahlil, moliyaviy barqarorlik, likvidlik, rentabellik, qarzdorlik, moliyaviy xavfsizlik.

Аннотация. В данной статье рассматривается значение финансовых показателей и их анализа в обеспечении экономической безопасности предприятий. Финансовые показатели объясняют, как финансовая устойчивость, ликвидность, рентабельность и долговое состояние компании влияют на экономическую безопасность. Также рассмотрены возможности оценки уровня финансовой безопасности предприятий посредством углубленного анализа финансовых показателей и методов их расчета. В статье освещены современные подходы и методы анализа обеспечения экономической безопасности.

Ключевые слова: Экономическая безопасность, финансовые показатели, анализ, финансовая устойчивость, ликвидность, рентабельность, задолженность, финансовая безопасность

Abstract. This article examines the importance of financial indicators and their analysis in ensuring the economic security of enterprises. Financial indicators explain how the company's financial stability, liquidity, profitability and debt status affect economic security. Also, the possibilities of assessing the level of financial security of enterprises are considered through the in-depth analysis of financial indicators and their calculation methods. The article highlights modern approaches and methods of analysis to ensure economic security.

Keywords: Economic security, digital technologies, economic security, financial indicators, analysis, financial stability, liquidity, profitability, indebtedness, financial security.

Kirish. Zamonaviy bozor iqtisodiyoti sharoitida korxonalarning barqaror rivojlanishi va ularning raqobatbardoshligi to'g'ridan-to'g'ri iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash bilan bog'liq. Iqtisodiy xavfsizlik – bu korxonaning tashqi va ichki xavf-xatarlarga nisbatan chidamliligini saqlab qolish, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash va uzoq muddatda faoliyatni muvaffaqiyatli davom ettirish qobiliyati sifatida talqin etiladi. Ayniqsa, moliyaviy ko'rsatkichlar korxona iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda asosiy omillardan biri bo'lib, ular orqali korxonaning moliyaviy barqarorligi, rentabellik darajasi, likvidligi va qarz majburiyatlarini o'z vaqtida bajarish qobiliyati baholanadi.

Moliyaviy ko'rsatkichlarning tahlili korxonaning moliyaviy salohiyatini har tomonlama o'rganish va iqtisodiy xavfsizlik darajasini aniq baholashga yordam beradi. Moliyaviy barqarorlik korxona resurslarini samarali boshqarish, kapital va aktivlardan oqilona foydalanish orqali ta'minlanadi. Shu sababli, korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini oshirish uchun moliyaviy ko'rsatkichlarning muntazam ravishda tahlil qilinishi va monitoring qilinishi zarur.

Ushbu maqolada iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashda moliyaviy ko'rsatkichlarning o'rni, ularning korxonaning umumiy moliyaviy barqarorligiga ta'siri va tahlil usullari ko'rib chiqiladi. Maqola doirasida moliyaviy ko'rsatkichlarni tahlil qilishning ahamiyati va ularning iqtisodiy xavfsizlikka bo'lgan bevosita ta'siri haqida batafsil ma'lumot beriladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Moliyaviy ko'rsatkichlarning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashdagi o'rni va ahamiyati bo'yicha ilmiy manbalar o'rganildi. O'zbekiston va xalqaro ilmiy-adabiyotlar, ilmiy maqolalar va monografiyalardan foydalanib, moliyaviy ko'rsatkichlarning iqtisodiy xavfsizlikka bo'lgan ta'siri haqida nazariy asoslar shakllantirildi. Shuningdek, iqtisodiy xavfsizlik bo'yicha turli yondashuvlar va konsepsiyalar ko'rib chiqildi.

Abdulhamid A.ning Tadbirkorlik faoliyatida iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari va ularni baholash usullarining tahlili nomli ilmiy maqolasida moliyaviy ko'rsatkichlarning iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashdagi ahamiyati va ularni tadbirkorlik faoliyatida baholash usullarini tahlil qiladi [1].

Karimov E. G.ning Korxonalar moliyaviy tahlilining ahamiyati nomli maqolasida korxonalarning moliyaviy barqarorligi va rentabelligini baholashda moliyaviy tahlilning ahamiyati haqida so'z yuritadi, lekin iqtisodiy xavfsizlikni bevosita ko'rib chiqmaydi [2].

E.V. Bannikovaning Qishloq xo'jaligi korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda moliyaviy tahlilning o'rni nomli ishida qishloq xo'jaligi korxonalarining iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda to'lov qobiliyati, likvidlik va moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini moliyaviy tahlil qilishning asosiy ko'rsatkichlari deb aytadi [3].

Vera Shumilina o'zining Tadbirkorlik sub'yekting iqtisodiy xavfsizligi tahlili mavzusidagi tadqiqoti ishida moliya-xo'jalik faoliyatini tahlil qilish va diagnostika qilish tadbirkorlik sub'ekting iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashning ajralmas qismi deb hisoblaydi [4].

L. Liuboxynets ning Sanoat korxanas iqtisodiyot xavfsizligini ta'minlashning moliyaviy-iqtisodiy shartlari tahlili mavzusidagi ilmiy tadqiqotida sanoat korxonasida iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash uchun zarur shart-sharoitlarni baholash uchun moliyaviy-iqtisodiy ko'rsatkichlar tahlil qilish obyektiv xuklosa qilishning [5].

V. Zaxarovning “Murakkab iqtisodiy tizimlarning xavfsizligi: ularning raqamli transformatsiyasidagi xatarlarni boshqarish” nomli ilmiy maqolasida raqamli transformatsiya xatarlarini boshqarish va murakkab iqtisodiy tizimlarning raqamli xavfsizligini ta'minlash uchun iqtisodiy va ijtimoiy jihatlarni birlashtirgan yangi xavfsizlik paradigmasi zarurligi muhokama qilinadi [6].

Toxirov A., va Muxammadiyev, . N. larning “Korporativ korxonalarni boshqarishda boshqaruv samaradorlik indikator (mezon) ko'rsatkichlari iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash omili sifatida” ilmiy maqolasida Korporativ korxonalarni boshqarishda boshqaruv samaradorlik indikator (mezon) ko'rsatkichlari iqtisodiy xavfsizlikni taminlashda samarali ko'rsatkich sifatida qabul qilingan [7].

Toxirov A., va Muxammadiyev, . N. larning “Korxonalarni boshqarishda jarayonlarini samaradorligini oshirish orqali iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash” ilmiy maqolasida korxonalarni boshqarishda jarayonlarini samaradorligini oshirish orqali iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlashning metodikasi taklif qilingan. samarali ko'rsatkich sifatida qabul qilingan [8].

Toxirov A. ning Econometric modeling of economic security in industrial enterprises mavzusidagi tadqiqot ishida Sanoat korxonalarining iqtisodiy xavfsizligi barqaror iqtisodiy rivojlanishning muhim jihati hisoblanadi. Maqolada korxonalarning iqtisodiy xavfsizligini ta'minlashda ekonometrik modellashirishning ahamiyati va dolzarbligini ta'kidlab, ilmiy, nazariy va amaliy asoslari, farazlari, qonuniyatlari va rivojlanish tendentsiyalari, shuningdek, sanoat korxonasining iqtisodiy xavfsizligining ekonometrik modeli ko'rib chiqiladi [9].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot davomida korxonalarning asosiy moliyaviy ko'rsatkichlari (likvidlik koeffitsiyenti, umumiy rentabellik ko'rsatkichi, moliyaviy mustaqillik koeffitsiyenti va boshqalar) hisoblandi. Ushbu ko'rsatkichlar yordamida korxonalarning moliyaviy xavfsizlik darajasini baholash uchun iqtisodiy modellar qo'llanildi. Moliyaviy ko'rsatkichlarning iqtisodiy xavfsizlikka ta'sirini aniqlash uchun korrelatsion va regressiya tahlillari o'tkazildi. Bu usul orqali moliyaviy ko'rsatkichlar va korxona iqtisodiy xavfsizligi o'rtasidagi bog'liqlik darajasi aniqlandi. Tadqiqotda Excel dasturlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar.

Mazkur tadqiqotda “Qarshi yog'-ekstraksiya” AJ zavodining moliyaviy ko'rsatkichlari asosida uning iqtisodiy xavfsizlik darajasi tahlil qilindi. Tahlil davomida quyidagi moliyaviy ko'rsatkichlar o'rganildi: sof foyda, kapital rentabelligi (ROE), aktivlar rentabelligi (ROA), qarz nisbati va qarzning kapitalga nisbati. Ushbu ko'rsatkichlar yordamida korxonaning moliyaviy holati, rentabellik darajasi va moliyaviy xavfsizlikka ta'sir qiluvchi omillar chuqur tahlil qilindi.

Ko'rsatkichlar nomi	2015	2016	2017	2018	2020	2021	2022
Sof Foyda (%)	2.75	7.09	4.2	3.04	-21.6	0.11	-27.62
Kapitalning rentabelligi (ROE) (%)	11.59	29.67	15.04	9.13	-67.4	0.27	-29.11
Aktivlar rentabelligi (ROA) (%)	4.88	18.01	7.48	3.55	-15.61	0.07	-7.92
Qarz Nisbati (%)	57.85	39.3	50.27	61.17	76.84	73.15	72.79
Qarzning Kapital nisbati (%)	137.26	64.75	101.07	157.54	331.76	272.51	267.5

Yil yakuni bo'yicha asosiy moliyaviy ko'rsatkichlar [10]

Zavodning sof foyda ko'rsatkichi davr mobaynida sezilarli darajada o'zgarib turgan, eng yuqori daraja 7.09% (2-pozitsiya) bo'lsa, keyingi yillarda foyda ko'rsatkichlari pasayib, oxirgi davrda -27.62% gacha tushgan. Bu holat zavodning moliyaviy xavfsizligi uchun salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki foydaning kamayishi korxonaning moliyaviy barqarorligini pasaytiradi. Kapitalning rentabelligi (ROE) ham shunga o'xshash yo'nalishda o'zgarishlarga duch kelgan. 29.67% bilan eng yuqori rentabellik qayd etilgan davrdan keyin bu ko'rsatkich salbiy yo'nalishda -67.4% va -29.11% gacha tushgan. Bu korxonaning moliyaviy xavfsizligi zaiflashayotganidan dalolat beradi, chunki kapitaldan foydalanish samaradorligi pastligicha qolmoqda. Aktivlar rentabelligi (ROA) ham salbiy tendentsiyani ko'rsatmoqda. Dastlabki davrlarda aktivlar rentabelligi ijobiy 18.01% ni tashkil etgan bo'lsa, oxirgi davrda bu ko'rsatkich -7.92% ga tushgan. Bu korxona aktivlaridan samarali foydalanilmasligini va moliyaviy barqarorlikni zaiflashtiruvchi omillar borligini ko'rsatadi.

Qarz nisbati yuqorilab bormoqda, dastlab 39.3% bo'lgan ko'rsatkich oxirgi davrda 72.79% ga yetgan. Bu korxonaning qarzga bog'liqlik darajasi oshayotganini anglatadi. Qarzning kapitalga

nisbati ham sezilarli darajada yuqoriga ko'tarilib, 137.26% dan 267.5% gacha o'sgan. Bu holat moliyaviy xavfsizlikni kamaytiruvchi jiddiy omil bo'lib, korxonani katta qarz bosimi ostida qoldiradi.

Yuqoridagi ko'rsatkichlarning o'zgarishi korxonaning moliyaviy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha choralar ko'rilishini talab etadi. Moliyaviy ko'rsatkichlarni yanada chuqur tahlil qilish va qarzlarini optimallashtirish, kapital samaradorligini oshirish kabi choralar orqali moliyaviy xavfsizlikni mustahkamlash lozimligi aniqlanadi.

Xulosa. “Qarshi yog'-ekstraksiya” AJ zavodining moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qilish orqali iqtisodiy xavfsizlik va moliyaviy barqarorlik o'rtasidagi bog'liqlik aniqlandi. Sof foyda, kapital rentabelligi (ROE), aktivlar rentabelligi (ROA), qarz nisbati va qarzning kapitalga nisbati zavodning moliyaviy sog'lomligi va xavfsizlik darajasiga ta'sir ko'rsatmoqda. Sof foyda va kapital rentabelligining pasayishi, aktivlardan samarali foydalana olmaslik va qarz yukining ortishi moliyaviy xavfsizlikni zaiflashtiradi, ayniqsa, qarzga bog'liqlik yuqori bo'lganligi uzoq muddatli barqarorlikni xavf ostiga qo'yadi.

Sof foydaning salbiy darajaga tushishi xarajatlarni samarali boshqarish choralarining yetishmasligidan darak beradi. Past kapital va aktivlar rentabelligi resurslardan to'liq foydalanilmaslikni ko'rsatmoqda. Bunday sharoitda jarayonlarni optimallashtirish, resurslardan oqilona foydalanish va qarz yukini kamaytirish zarur.

Zavodning moliyaviy ko'rsatkichlari iqtisodiy xavfsizlik uchun dolzarb choralar ko'rishni talab etmoqda. Moliyaviy xavfsizlikni mustahkamlash uchun ishlab chiqarish jarayonlarini optimallashtirish, qarz yukini kamaytirish, diversifikatsiya strategiyalarini qo'llash va moliyaviy zaxiralarni yaratish lozim. Bunday yondashuv zavodning barqarorligini va bozor sharoitlariga moslashish qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Takliflar:

1. **Moliyaviy rejalashtirishni yaxshilash** – Zavodning moliyaviy ko'rsatkichlarini yaxshilash uchun aniq va uzoq muddatli rejalashtirish zarur, bu sof foydani oshirish va xarajatlarni samarali boshqarishni o'z ichiga oladi.
2. **Kapital samaradorligini oshirish** – Kapital rentabelligini yaxshilash uchun texnologiyalarni modernizatsiya qilish, investitsiyalar jalb qilish va yangi bozorlarni o'rganish lozim.
3. **Qarz yukini kamaytirish** – Qarz yukini kamaytirish strategiyasi ishlab chiqilishi va tashqi moliyaviy manbalardan samarali foydalanish mexanizmlari yaratilishi zarur.
4. **Aktivlar rentabelligini oshirish** – Aktivlardan maksimal foyda olish uchun resurslarni samarali taqsimlash va nazorat qilish tizimini optimallashtirish talab etiladi.
5. **Xarajatlarni kamaytirish va samaradorlikni oshirish** – Jarayonlarni optimallashtirish va isrofgarchiliklarni kamaytirish orqali xarajatlarni nazorat qilish va foydani oshirish lozim.
6. **Risklarni boshqarish** – Moliyaviy xavfsizlik uchun tashqi va ichki tahdidlarni minimallashtirishga qaratilgan risklarni boshqarish strategiyasi ishlab chiqilishi kerak.
7. **Diversifikatsiya strategiyasini joriy etish** – Mahsulot va xizmatlarni diversifikatsiyalash orqali bozor o'zgarishlari va raqobatdan himoyalanihga erishish zarur.
8. **Moliyaviy zaxiralarni yaratish** – Qiyin davrlarda korxonaning barqarorligini saqlash uchun moliyaviy zaxiralar yaratilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akbarov, A., & Ermatov, M. (2024). Tadbirkorlik faoliyatida iqtisodiy xavfsizlik ko'rsatkichlari va ularni baholash usullarining tahlili. *Iqtisodiy Taraqqiyot Va Tahlil*, 2(5), 19–25. <https://doi.org/10.60078/2992-877X-2024-vol2-iss5-pp19-25>
2. Karimov, E. G. (2023). Korxonalar moliyaviy tahlilining ahamiyati. *yashil iqtisodiyot va taraqqiyot*, 1(10), 714–715. https://doi.org/10.55439/GED/vol1_iss10/a136
3. Е. В. Банникова е. В. Провалова в. Е. Провалов Роль финансового анализа в обеспечении экономической безопасности предприятий агропромышленного комплекса. Омский научный вестник. серия «общество. история. современность» ТОМ 7 № 1. DOI: 10.25206/2542-0488-2022-7-1-104-111
4. Шумилина Вера Евгеньевна, Полуян В. И. Анализ экономической безопасности хозяйствующего субъекта. AUS PUBLISHERS. doi.org/10.26526/chapter_60258635899182.47583459
5. Liubokhynets, Larysa, Katkova, Tetyana, Kravchyk, Yurii. (2022). Analysis of financial and economic prerequisites for ensuring economic security of industrial enterprise. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic sciences*. 304. 167-173. 10.31891/2307-5740-2022-304-2(1)-23.

6. Zakharov, Vladimir & Ludushkina, Elena & Kornilova, Elena & Kislinskaya, Marina. (2021). Security of complex economic systems: Risk management of their digital transformation. *Economic Analysis: Theory and Practice*. 20. 592-623. 10.24891/ea.20.4.592.
7. Toxirov, A., & Muxammadiyev, N. (2022). Korporativ korxonalarni boshqarishda boshqaruv samaradorlik indikatori (mezon) ko'rsatkichlari iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash omili sifatida. *Yevraziyskiy jurnal akademicheskix issledovaniy*, 2(7), 94–96. [izvlecheno ot https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/1983](https://www.in-academy.uz/index.php/ejar/article/view/1983)
8. Toxirov, A., & Muxammadiyev, N. (2022). Korxonalarni boshqarishda jarayonlarini samaradorligini oshirish orqali iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash. *Journal of Integrated Education and Research*, 1(1), 489–496. Retrieved from <https://ojs.rmasav.com/index.php/ojs/article/view/82>
9. Tokhirov, A. (2024). Econometric modeling of economic security in industrial enterprises. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 4(3). <https://doi.org/10.47390/SPR1342V4I3Y2024N08>
10. <https://new.openinfo.uz/organizations/192>

UO'K 346.34

OLIIY TA'LIM MUASSASALARIDA DAVLAT XARIDLARINING MOLIYA MUNOSABATLARINI RAQAMLASHTIRISH: O'ZBEKISTONDA YANGI YONDASHUVLAR

S.A. Turabov, mustaqil tadqiqotchi, Toshkent Kimyo xalqaro universiteti, Toshkent

<https://orcid.org/0009-0005-6133-0008>

Annotatsiya. Mazkur maqolada O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish orqali moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari xalqaro tajribalar asosida elektron xarid tizimlarini joriy etishda duch kelinayotgan muammolar, infratuzilma va kadrlar tayyorgarligiga oid ehtiyojlarni aniqlashga qaratilgan. O'zbekiston sharoitida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayoni iqtisodiy samaradorlikni ta'minlash va ijtimoiy barqarorlikka erishish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: Davlat xaridlari, raqamlashtirish, moliyaviy samaradorlik, O'zbekiston, oliy ta'lim muassasalari, shaffoflik, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В данной статье анализируются возможности повышения эффективности финансового управления в высших учебных заведениях Узбекистана за счет цифровизации государственных закупок. Результаты исследования направлены на выявление проблем, возникающих при внедрении систем электронных закупок, инфраструктуры и потребностей в обучении персонала на основе международного опыта. В условиях Узбекистана процесс цифровизации государственных закупок важен для обеспечения экономической эффективности и достижения социальной стабильности.

Ключевые слова: Государственные закупки, цифровизация, финансовая эффективность, Узбекистан, высшие учебные заведения, прозрачность, устойчивое развитие.

Abstract. This article analyzes the possibilities of increasing the efficiency of financial management in higher educational institutions of Uzbekistan through the digitalization of public procurement. The results of the study are aimed at identifying problems arising when implementing e-procurement systems, infrastructure and personnel training needs based on international experience. In the conditions of Uzbekistan, the process of digitalization of public procurement is important to ensure economic efficiency and achieve social stability.

Key words: Public procurement, digitalization, financial efficiency, Uzbekistan, higher education institutions, transparency, sustainable development.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi iqtisodiy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri davlat xaridlari tizimini raqamlashtirish orqali moliyaviy samaradorlikka erishish va korrupsiyani kamaytirishdan iborat. Jahon miqyosida davlat xaridlari yirik iqtisodiy faoliyat sohasi hisoblanib, 2021-yilgi Jahon Banki hisob-kitoblariga ko'ra, davlat xaridlari global yalpi ichki mahsulotning 12 foizini tashkil etgan. Davlat xaridlari orqali resurslarni samarali boshqarish imkoniyati davlatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi (Handfield, 2020). Davlat xaridlarining

raqamlashtirilishi orqali ochiqlik va shaffoflikni ta'minlash, byudjet mablag'larining tejamkorlik bilan sarflanishi va inson omilining kamayishi kabi masalalarni hal qilish imkoniyatlari ham mavjudligi ta'kidlanmoqda (Graells, 2015; Flynn, 2018).

Bugungi kunda raqamli texnologiyalarni davlat xaridlariga tatbiq etish masalalari xalqaro ilmiy doiralarda keng o'rganilgan. Davlat xaridlarida elektron savdo platformalari orqali amalga oshirilgan operatsiyalar jarayonlarni soddalashtirish, vaqt va xarajatlarni qisqartirishda muhim rol o'ynaydi. Yevropa Ittifoqida amalga oshirilgan tadqiqotlar natijasida elektron xaridlar jarayonlari uchun zarur vaqtni 30 foizgacha qisqartirish va xarajatlarni 20 foizgacha tejash imkoniyati mavjudligi ko'rsatib o'tilgan (Uyarra va Flanagan, 2010; Grandia, 2015). Davlat xaridlari tizimining raqamlashtirilishi tufayli xalqaro miqyosda davlat va jamoatchilik nazoratini kuchaytirish, shuningdek, jamoatchilik ishonchini mustahkamlash imkoniyatlari ham kengayadi (Patrucco 2017).

O'zbekiston Respublikasida davlat xaridlarini raqamlashtirishga oid birinchi yirik islohotlardan biri sifatida, 2021-yil 22-aprelda qabul qilingan "Davlat xaridlari to'g'risida"gi O'RQ 684-sonli qonun davlat idoralarida moliyaviy boshqaruv samaradorligini oshirish, shaffoflikni ta'minlash va tender jarayonlarida korrupsiyaga qarshi kurashish maqsadida qabul qilingan. Ushbu qonun orqali davlat idoralari va oliy ta'lim muassasalarida raqamli xarid tizimlari joriy qilinib, byudjet mablag'laridan maqsadli foydalanish imkoniyati yaratildi. Bu, o'z navbatida, O'zbekistonda davlat xaridlarida ilg'or xalqaro amaliyotlarni tatbiq etish uchun zamin yaratmoqda.

Davlat xaridlarini raqamlashtirish bo'yicha yirik tadqiqotlar moliyaviy samaradorlik bilan bir qatorda ekologik va ijtimoiy barqarorlikka ham katta ahamiyat berayotganini ko'rsatadi. Masalan, Belgiyalik tadqiqotchilar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda davlat xaridlarida barqarorlik me'yorlarini qo'llash orqali iqtisodiy samaradorlik va ijtimoiy mas'uliyatni oshirish mumkinligi aniqlandi (Grandia va Meehan, 2017). Elektron davlat xaridlari tizimi nafaqat moliyaviy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik xavfsizlikni ta'minlash va ijtimoiy talablarni qondirish imkonini ham yaratadi (Walker va Brammer, 2011; Bernal 2019).

Shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirishning afzalliklari faqatgina moliyaviy samaradorlik bilan cheklanib qolmaydi. Elektron xarid tizimlari orqali ta'lim muassasalari infrastrukturasini va ilmiy tadqiqot resurslarini yanada samarali boshqarish imkoniyati ortadi. Yevropa va AQSh oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarida raqamli texnologiyalardan foydalanish orqali ta'lim sifatini oshirish va ilmiy ishlanmalarga yanada ko'proq resurslar yo'naltirish amaliyoti muvaffaqiyatli natijalarni ko'rsatgan (Klijn va Koppenjan, 2000; Patrucco, 2016).

Mazkur tadqiqotda oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayonining o'ziga xos jihatlari va samaradorligi tahlil qilinadi. O'zbekistonda davlat xaridlari tizimini raqamlashtirishda xorijiy tajribalar va ularning tatbiq etish yo'llari hamda raqamli infratuzilma va kadrlar malakasini oshirish masalalari keng ko'rib chiqiladi. Shu bilan birga, davlat xaridlari tizimini elektron shaklda amalga oshirish natijasida oliy ta'lim muassasalari uchun yaratilgan yangi imkoniyatlar va dolzarb masalalar chuqur o'rganiladi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayonini o'rganish va uning samaradorligini baholashga qaratilgan bo'lib, bunda nazariy tahlil, empirik kuzatishlar va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi. Xalqaro va mahalliy ilmiy manbalar, davlat tashkilotlarining ochiq ma'lumotlar bazasi tahlil qilinib, oliy ta'lim muassasalaridagi moliyaviy boshqaruv va xaridlar jarayonining elektronlashtirilishiga oid mavjud amaliyotlar o'rganildi. Tadqiqot jarayonida oliy ta'lim xodimlari orasida so'rov va intervyular o'tkazilib, raqamlashtirishning joriy etilishida duch kelinayotgan muammolar va kutilayotgan samaradorlik omillari tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar iqtisodiy tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, elektron xarid tizimining O'zbekiston sharoitida qo'llanish imkoniyatlari va natijalari aniqlandi.

Natijalar. Mazkur tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish natijasida kuzatilayotgan samaradorlik va shaffoflikni o'rganish uchun muhim natijalarni taqdim etdi. Tadqiqot davomida elektron xarid tizimlari orqali byudjet mablag'larining tejamkorlik bilan sarflanishi hamda inson omilini kamaytirishga oid sezilarli ijobiy o'zgarishlar

kuzatildi. Ayniqsa, davlat xaridlarini raqamli boshqarish davlat muassasalarida tender jarayonlarini optimallashtirib, takliflar va xizmat ko'rsatishdagi samaradorlikni oshirdi.

Davlat xaridlarini raqamlashtirish natijasida davlat tashkilotlari o'rtasida tender jarayonining ochiqqligini ta'minlash masalasi yanada samarali hal etilmoqda. Xalqaro tadqiqotlar va O'zbekiston misolida olib borilgan kuzatishlarga asosanib, raqamli xarid tizimining joriy etilishi O'zbekiston sharoitida korrupsiyaga qarshi kurash, resurslarni tejash va tender jarayonlari tezkorligini ta'minlash imkoniyatini berayotganini ko'rsatmoqda. O'zbekistonda davlat xaridlarida raqamli texnologiyalardan keng foydalanish imkoniyatlari o'sib bormoqda, biroq kadrlar tayyorgarligi va infratuzilmaning rivojlanishiga oid ayrim to'siqlar mavjud. Elektron xarid tizimlari bo'yicha yetarli bilim va ko'nikmaga ega bo'lmagan xodimlar tender jarayonlarida qiyinchiliklarga duch kelmoqda, bu esa samaradorlikka salbiy ta'sir qilmoqda. Shu sababli oliy ta'lim muassasalari uchun raqamli savodxonlikka oid qo'shimcha treninglar va amaliy qo'llanmalarga ehtiyoj ortmoqda.

Elektron xarid tizimlarining joriy etilishi O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida nafaqat moliyaviy samaradorlik, balki ekologik va ijtimoiy jihatlariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Xalqaro tadqiqotlar natijalariga ko'ra, elektron xaridlar orqali nafaqat xarajatlar kamaytirilmoqda, balki ijtimoiy mas'uliyat va ekologik xavfsizlikni ta'minlash imkoniyatlari ham oshmoqda. Bu, o'z navbatida, xalqaro standartlarga mos ravishda O'zbekiston davlat xaridlarini barqarorlik tamoyillariga asoslangan holda tashkil etish imkonini beradi. Ekologik talablarni qondirish va xalqaro amaliyotlar asosida barqaror rivojlanish maqsadlari uchun davlat xaridlari tizimini takomillashtirish muhimligi ko'rinib turibdi.

Mazkur natijalar elektron xarid tizimlarining joriy etilishi davlat xaridlari jarayonlarida shaffoflik va samaradorlikni oshirishda muhim omil bo'lib xizmat qilayotganini ko'rsatdi. Kadrlarni tayyorlash va mavjud infratuzilmani yaxshilash orqali O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini boshqarishda yanada yuqori natijalarga erishish mumkinligi aniqlangan.

Muhokama. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayoni davlat mablag'laridan samarali foydalanish, shaffoflikni oshirish va korrupsiya xavfini kamaytirishga qaratilgan muhim qadamdir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, elektron xarid tizimlarining joriy etilishi byudjet mablag'larining samaradorligini oshirishda sezilarli o'zgarishlarga olib kelmoqda. Xususan, raqamli xarid tizimlari orqali inson omilini kamaytirish, xarid jarayonida ortiqcha sarf-xarajatlarni qisqartirish va operatsiyalarni tezlashtirish kabi natijalar davlat xaridlarini avtomatlashtirishning afzalliklarini yoritib beradi. Jahon Banki va Yevropa Ittifoqi mamlakatlari tajribalariga tayangan holda, davlat xaridlarini modernizatsiya qilish orqali iqtisodiy samaradorlikka erishish mumkinligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Biroq, tadqiqot davomida kadrlar malakasini oshirish va zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish zaruriyati sezilarli darajada ekanligi aniqlandi. Elektron xarid tizimlarini boshqarish uchun oliy ta'lim muassasalarining xodimlari yetarli raqamli savodxonlik va texnik ko'nikmalarga ega emasligi, bu esa jarayon samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Shu sababli, elektron xarid tizimlarining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi uchun xodimlar malakasini oshirishga qaratilgan maxsus dasturlar va treninglar tashkil etish, raqamli texnologiyalarga oid qo'llanmalar tayyorlash zaruriyati paydo bo'lmoqda. Bu amaliyot xalqaro tajribalarda ham keng qo'llanilgan bo'lib, O'zbekiston sharoitida ham muvaffaqiyatli tatbiq etilishi kutilmoqda.

Davlat xaridlarini raqamlashtirish ekologik va ijtimoiy jihatdan ham muhim ahamiyatga ega. Elektron xarid tizimlari nafaqat moliyaviy samaradorlikni oshiradi, balki ekologik xavfsizlik va ijtimoiy mas'uliyatni ham ta'minlaydi. Xususan, elektron xaridlar orqali ekologik talablar qondirilib, yashil xaridlar jarayoniga o'tish imkoniyati yaratilmoqda, bu esa O'zbekistonning barqaror rivojlanish maqsadlariga mos keladi. Xalqaro tadqiqotlar asosida belgiyalik tadqiqotchilar o'tkazgan tadqiqot natijalari ham davlat xaridlarida ekologik va ijtimoiy talablarni hisobga olish barqaror rivojlanish strategiyasining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayonini yanada samarali amalga oshirish uchun xalqaro amaliyotlarni mahalliy sharoitga moslashtirish, kadrlar malakasini oshirish va infratuzilmani rivojlantirish bo'yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish zarur.

Davlat xaridlarining barcha bosqichlarida shaffoflik va hisobdorlikni ta'minlash orqali jamoatchilik ishonchini oshirish va korrupsiyaga qarshi kurashish uchun innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish talab etiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayonining samaradorligi va unga oid muhim omillarni o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot davomida elektron xarid tizimlarining davlat xaridlari jarayonida oshkoralikni ta'minlash, byudjet mablag'larini oqilona sarflash va inson omilini kamaytirish kabi afzalliklari yaqqol namoyon bo'ldi. Xalqaro tajribalar asosida raqamli xarid tizimlari joriy etilishi orqali O'zbekistonning davlat xaridlari tizimi nafaqat moliyaviy samaradorlik, balki ekologik va ijtimoiy jihatdan ham sezilarli yaxshilanishlar kiritishi mumkinligi aniqlangan.

Tadqiqot natijalari oliy ta'lim muassasalarida kadrlar malakasini oshirish va zamonaviy infratuzilmani rivojlantirish zaruriyatini ko'rsatdi. Elektron xarid jarayonlarini muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun davlat tashkilotlari xodimlarining raqamli ko'nikmalarini oshirishga va ularga raqamlashtirilgan tizimlar bilan ishlash bo'yicha treninglar o'tkazishga ehtiyoj mavjud. Shu bilan birga, xalqaro amaliyotlarni mahalliy sharoitlarga moslashtirish, ekologik xavfsizlik va ijtimoiy mas'uliyatni ta'minlash davlat xaridlarining barqaror rivojlanish yo'nalishidagi rolini oshirish uchun muhim hisoblanadi.

Mazkur xulosalardan kelib chiqib, O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida davlat xaridlarini raqamlashtirish jarayonini yanada samarali boshqarish uchun kadrlarni malakasini oshirish va infratuzilmani takomillashtirish bo'yicha chora-tadbirlarni kuchaytirish tavsiya etiladi. Shu bilan birga, shaffoflik va ochiqlikni ta'minlash orqali davlat xaridlari jarayonlarini jamoatchilik ishonchini oshiradigan darajada tashkil etish va korrupsiya xavfini kamaytirish zarur. Bu chora-tadbirlar O'zbekistonning davlat xaridlari tizimini rivojlantirish va xalqaro tajribalarga mos keladigan darajaga olib chiqishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Brammer, S., & Walker, H. (2011). Sustainable procurement in the public sector: An international comparative study. *International Journal of Operations & Production Management*, 31(4), 452-476.
2. Decarolis, F., & Giorgiantonio, C. (2015). Public procurement of innovations: The impact of performance information on contract outcomes. *Economics of Innovation and New Technology*, 24(6), 521-538.
3. Flynn, A. (2018). The strategic role of procurement in building national capacity. *Journal of Public Procurement*, 18(2), 101-122.
4. Grandia, J. (2015). Public procurement for sustainability. In M. A. Bovens, & R. E. Goodin (Eds.), *The Oxford Handbook of Public Accountability* (pp. 456-473). Oxford: Oxford University Press.
5. Grandia, J., & Meehan, J. (2017). Public procurement as a policy tool: Using procurement to reach desired outcomes in society. *Journal of Cleaner Production*, 152, 229-241.
6. Handfield, R., Finkenzadt, D. J., Schneller, E. S., & Godfrey, A. B. (2020). A method for evaluating and expanding public procurement in response to pandemics. *International Journal of Production Research*, 58(1), 140-150.
7. Klijn, E. H., & Koppenjan, J. F. M. (2000). Public management and policy networks: Foundations of a network approach to governance. *Public Management*, 2(2), 135-158.
8. Patrucco, A. S., Luzzini, D., & Ronchi, S. (2016). Evaluating public procurement at local government level. *Journal of Public Procurement*, 16(3), 311-345.
9. Patrucco, A. S., Walker, H., & Harland, C. M. (2020). Moving the procurement profession forward: Learning from a comparative analysis of public procurement practices in different countries. *Journal of Public Procurement*, 20(1), 75-94.
10. O'zbekiston Respublikasi "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonuni, 2021-yil 22-aprel. *Lex.uz*. <https://lex.uz/>.
11. Uyarra, E., & Flanagan, K. (2010). Understanding the innovation impacts of public procurement. *European Planning Studies*, 18(1), 123-143.
12. Walker, H., & Brammer, S. (2011). Sustainable procurement in the United Kingdom public sector. *Supply Chain Management: An International Journal*, 16(5), 431-443.
13. Bigdata-RR-10-03-2020-no-tracked-changes.pdf. *Assessing the implementation of sustainable public procurement using quantitative text-analysis tools: A large-scale analysis of Belgian public procurement notices*.

**SURXONDARYO VILOYATIDA AVTOMOBIL TRANSPORTIDA TASHILGAN
YO'LOVCHILAR SONI KO'RSATKICHINI ARIMA MODELLARI YORDAMIDA
PROGNOZLASHTIRISH**

B.E.Turayev, katta o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

S.T.Aymatov, o'qituvchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi ARIMA modellari yordamida prognozlashtirilgan. Dastlab vaqtli qator statsionarliligi tekshirilgan ARIMA (1,1,0) modeli tuzilgan. Model ahamiyatliliigi MAPE bo'yicha hamda parametrlari statistik ahamiyatliliigi esa Fisherning z mezonini bilan baholangan. Qoldiqlarda avtokorrelatsiya mavjud emasligi o'rganilgan. Natijada 2029 yilga qadar prognoz qiymatlar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: ADF test, ACF, PACF, model, ARIMA, SARIMA, MAPE, Fisher, o'zgarmas.

Аннотация. В данной статье с помощью моделей ARIMA прогнозируется показатель количества пассажиров, перевезенных автомобильным транспортом в Сурхандарьинской области. Сначала была построена модель ARIMA (1,1,0) с проверкой стационарности временного ряда. Значимость модели оценивали с помощью MAPE, а статистическую значимость ее параметров оценивали с помощью z-критерия Фишера. Было изучено отсутствие автокорреляции в остатках. В результате были разработаны прогнозные значения до 2029 года.

Ключевые слова: есть ADF, ACF, PACF, модель, ARIMA, SARIMA, MAPE, Фишера, константа.

Abstract. In this article, the indicator of the number of passengers transported by car in Surkhandarya region is forecasted using ARIMA models. First, the ARIMA (1,1,0) model was constructed, with time series stationarity checked. The significance of the model was assessed by MAPE and the statistical significance of its parameters was assessed by Fisher's z test. It was studied that there is no autocorrelation in the residuals. As a result, forecast values until 2029 were developed.

Key words: ADF test, ACF, PACF, model, ARIMA, SARIMA, MAPE, Fisher, constant.

Kirish. Vaqtli qatorlarni prognoz qilish uchun mashhur va keng qo'llaniladigan statistik usul ARIMA modelidir. ARIMA bu qisqartma bo'lib, integratsiyalashgan avtoregressiya va sirg'luvchi o'rtacha modelini anglatadi.

ARIMA qisqartmasi avtoregressiv integral sirg'aluvchi o'rtacha, vaqtli qator ma'lumotlarini tahlil qilish va prognoz qilish uchun statistik model. Bu vaqt o'tishi bilan o'zgarib turadigan ma'lumotlarning modelini tushunish va kelajakdagi qiymatlarni prognoz qilish uchun kuchli vositadir.

Bunda:

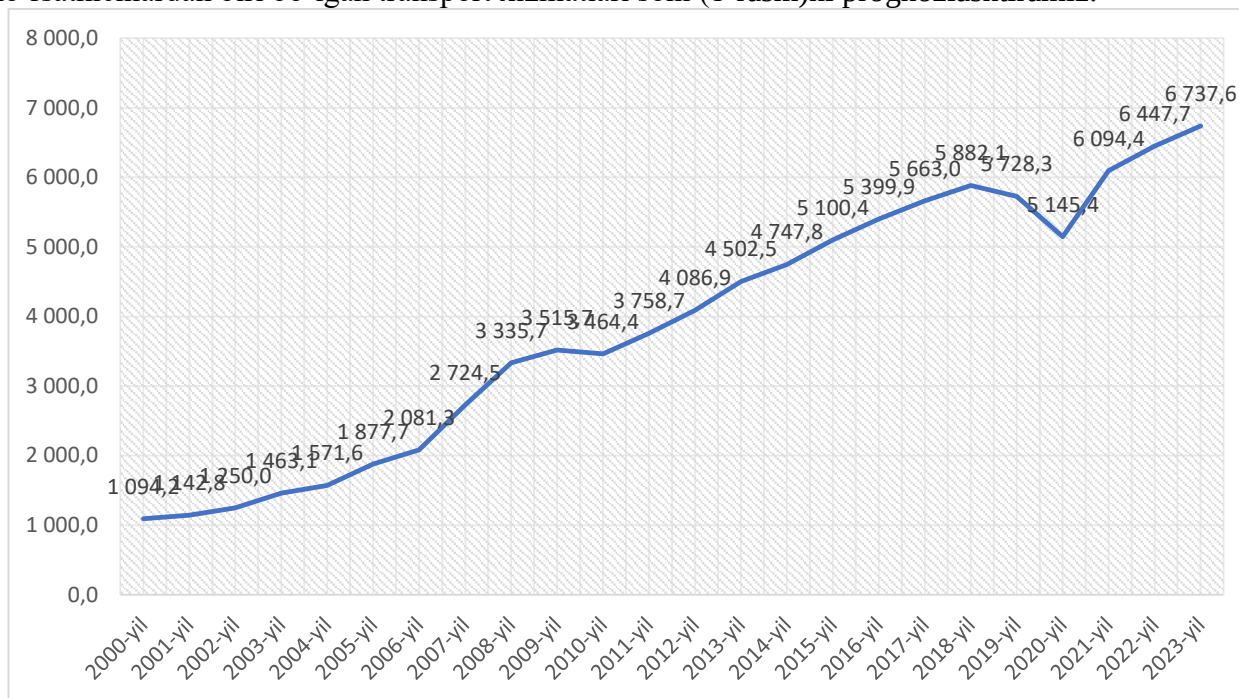
1. Avtoregressiya (AR): Bu qism joriy qiymatni prognoz qilish uchun vaqtli qatorlarning oldingi qiymatlaridan foydalanadi. Bu joriy qiymat o'tgan qiymatlarning chiziqli kombinatsiyasiga bog'liq deb taxmin qiladi. "p" bilan belgilangan AR komponentining tartibi modelda qo'llaniladigan laglar sonini ifodalaydi.

2. Integratsiyalashgan (I): Ushbu qism ma'lumotlarning statsionar bo'lmaganligini ko'rib chiqadi. Vaqtli qatorlar ko'pincha statsionar emas, ya'ni ularning statistik xususiyatlari vaqt o'tishi bilan o'zgaradi. Integratsiyalashgan qism og'ish va mavsumiylikni olib tashlash orqali ma'lumotlarni statsionar qilish uchun farqlardan foydalanadi. "d" bilan belgilangan I komponentning tartibi ma'lumotlarning necha marta farqlanishini ifodalaydi.

3. Harakatlanuvchi o'rtacha (MA): Bu komponent o'tgan prognoz xatolarining joriy qiymatga ta'sirini hisobga oladi. Bu joriy qiymat o'tmishdagi prognoz xatolarining chiziqli birikmasiga bog'liqligini taxmin qiladi. "q" bilan belgilangan MA komponentining tartibi modelda ishlatilgan o'tmishdagi prognoz xatolar sonini ifodalaydi.

Surxandaryo viloyatida xizmatlar soxasi holatini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bu transport xizmatlari hajmi hisoblanadi. Bu ko'rsatkich 2023-yilda oldingi davrga nisbatan o'sish 104,5% ni tashkil etgan. Bu esa tarmoqning rivojlanayotganidan darak beradi.

Asosiy qism. Ushbu ko'rsatkichning kelajakdagi qiymatlarini prognozlashtirish tarmoqda muhim boshqaruv qarorlarini qabul qilish, transport korxonalariga esa xatarlarni kamaytirish, resurslarni boshqarish, investitsiyalarni jalb etish, xizmatlar sifati darajasini yaxshilashda ahamiyatga ega. Shu sababli, Surxandaryo viloyatida xizmatlar soxasi holatini belgilab beruvchi asosiy ko'rsatkichlardan biri bo'lgan transport xizmatlari soni (1-rasm)ni prognozlashtiramiz.

1-rasm. Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi, (mln. yo'lovchi - km)

Manba: www.surxonstat.uz - O'zbekiston respublikasi prezidentti huzuridagi statistika agentligi Surxondaryo viloyati statistika boshqarmasi

Ma'lumki, ARIMA yordamida modellashtirish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Spetsifikatsiyalash bosqichi. Bu bosqichda vaqtli qatorlarning statsionarligini tekshirish, avtokorrelatsiya funksiyasini ko'zdan kechirish hamda model tartibini belgilash va boshqa amallar bajariladi.

2. Identifikatsiyalash bosqichi. Bu bosqichda model parametrlari baholanadi.

ARIMA modellari umumiy ko'rinishi quyidagicha:

$$\Delta^d = a + \sum_{i=1}^p \varphi_i \Delta^d y_{t-i} + \sum_{j=1}^q \theta_j \varepsilon_{t-j} + \varepsilon \quad (1)$$

3. Verifikatsiyalash bosqichi. Fisherning z mezoni bo'yicha parametrlarni baholash, MAPE bo'yicha model ahamiyatliligini baholash, qoldiqlarda avtokorrelatsiya mavjud emasligini tekshirish, qoldiqlar normal taqsimot qonuniga bo'ysunishini tekshirish va boshqalar.

4. Prognozlash. Dastlab Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi vaqtli qatorining statsionarligini aniqlaymiz. Odatda statsionar vaqtli qatorlar o'rtachalari o'zgarmas bo'ladi. 1-rasmdan ko'rinib turibdiki, qatorning o'rtachalari o'zgarmas emas. Shu sababli birinchi farqlarning statsionarligini tekshiramiz, ya'ni modelning integratsiyalanganlik darajasi $d=1$ bo'ladi (1-jadval).

1-jadval

Kengaytirilgan Dikki-Fuller testi natijalari

Augmented Dickey-Fuller test for deltayolovchiaylanmasi
testing down from 8 lags, criterion AIC
sample size 22
unit-root null hypothesis: $a = 1$

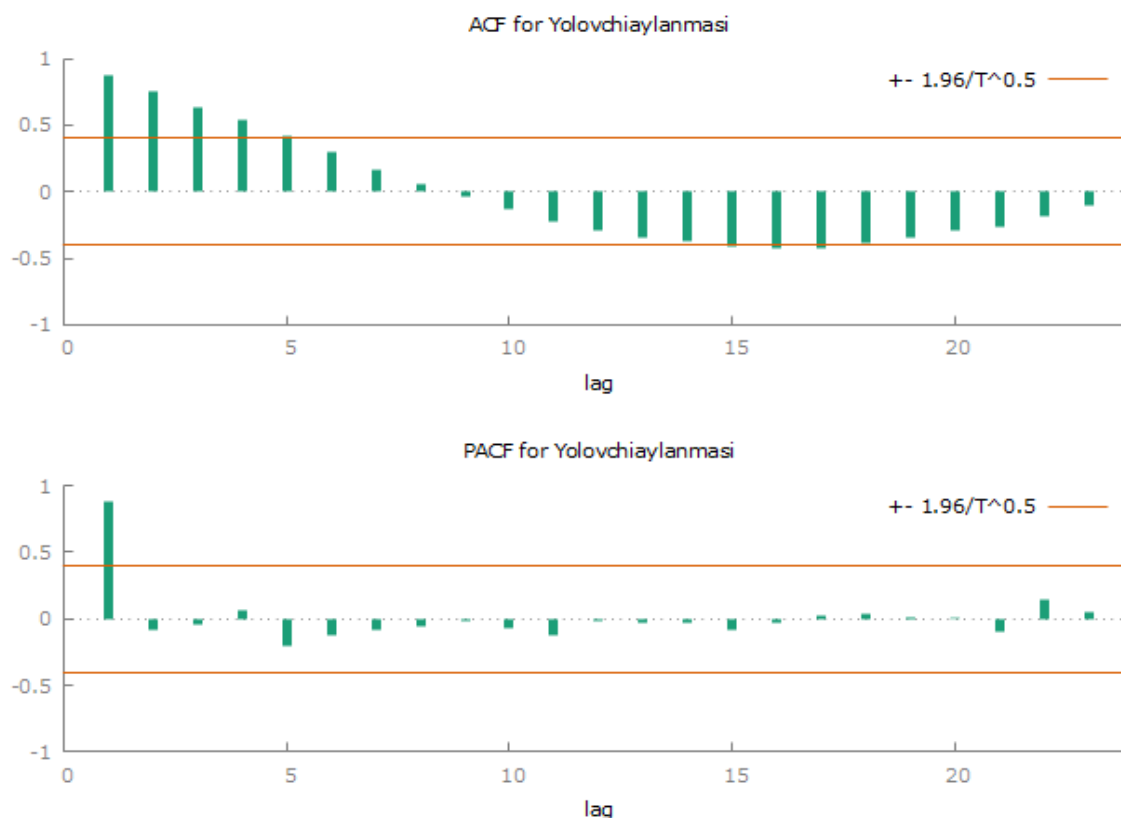
test without constant
 including 0 lags of (1-L)deltayolovchiaylanmasi
 model: $(1-L)y = (a-1)*y(-1) + e$
 estimated value of $(a - 1)$: -0.571617
 test statistic: $\tau_{nc}(1) = -2.85432$
 asymptotic p-value 0.004197
 1st-order autocorrelation coeff. for e: -0.058

test with constant
 including 0 lags of (1-L)deltayolovchiaylanmasi
 model: $(1-L)y = b_0 + (a-1)*y(-1) + e$
 estimated value of $(a - 1)$: -1.00052
 test statistic: $\tau_c(1) = -4.52104$
 asymptotic p-value 0.0001754
 1st-order autocorrelation coeff. for e: -0.017

Manba: Muallif ishlanmasi

1-jadvalga ko'ra p-qiymatlar 0,05 ahamiyatlilik darajasidan katta emas. Shu sababli 1-farqlar stasionar hisoblanadi.

Endi navbatdagi bosqichda korrelogrammani ko'zdan kechiramiz (2-rasm).

2-rasm. Vaqtli qator bo'yicha korrelogramma

Manba: Muallif ishlanmasi

2-rasmga ko'ra jarayon avtoregressiyaga hos. ACF eksponentsial tarzda kamayib borayapdi. PACF da esa 1 lag dan keyin uzilish sodir bo'lgan. Shu sababli quyidagi model tartibiga to'xtalik:

ARIMA(1, 1, 0)

(2)

(2) ni modellashtirishda dastlab o'zgarmasli model baholandi:

Ammo quyidagi jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinadiki model parametrlari ahamiyatli bo'lmadi.

2-jadval

Regression tahlil natijalari

Model 2: ARIMA, using observations 2001-2023 (T = 23)
 Dependent variable: (1-L) Yolovchiaylanmasi

Standard errors based on Hessian				
	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>z</i>	<i>p-value</i>
const	245.371	59.5129	4.123	<0.0001 ***
phi_1	-0.000715984	0.206335	-0.003470	0.9972
Mean dependent var	245.3659	S.D. dependent var		291.9518
Mean of innovations	-0.006128	S.D. of innovations		285.5345
R-squared	0.973805	Adjusted R-squared		0.973805
Log-likelihood	-162.6859	Akaike criterion		331.3719
Schwarz criterion	334.7783	Hannan-Quinn		332.2286
	<i>Real</i>	<i>Imaginary</i>	<i>Modulus</i>	<i>Frequency</i>
AR				
Root 1	-1396.6794	0.0000	1396.6794	0.5000

Manba: Muallif ishlanmasi

Ammo quyidagi jadvaldagi ma'lumotlardan ko'rinadiki model parametrlari ahamiyatli bo'lmadi.

Natijada, konstantasiz model tajriba qilindi:

3-jadval

Regression tahlil natijalari

Model 2: ARIMA, using observations 2001-2023 (T = 23)				
Dependent variable: (1-L) Yolvchiaylanmasi				
Standard errors based on Hessian				
	<i>Coefficient</i>	<i>Std. Error</i>	<i>z</i>	<i>p-value</i>
phi_1	0.410585	0.185927	2.208	0.0272 **
Mean dependent var	245.3659	S.D. dependent var		291.9518
Mean of innovations	149.6120	S.D. of innovations		341.2062
R-squared	0.970223	Adjusted R-squared		0.970223
Log-likelihood	-166.8751	Akaike criterion		337.7502
Schwarz criterion	340.0212	Hannan-Quinn		338.3213
	<i>Real</i>	<i>Imaginary</i>	<i>Modulus</i>	<i>Frequency</i>
AR				
Root 1	2.4356	0.0000	2.4356	0.0000

Manba: Muallif ishlanmasi

2-jadvaldan modelning umumiy ko'rinishi quyidagicha bo'ladi:

$$\Delta y = 0.41\Delta y_{t-1} + \varepsilon \quad (3)$$

Modelning barcha parametrlari Fisherning z mezoni bo'yicha ahamiyatli ekanligi 2-jadvaldan ko'rinib turibdi. Shuningdek, tajribalarda modelning approksimatsiya xatoligini $MAPE = 6,4\%$ ekanligi malum bo'ldi.

Bundan tashqari, (3) model qoldiqlarida avtokorrelatsiya kuzatilmadi. Shunday qilib model iqtisodiy jarayonga mos.

(3) modeldan foydalanib prognoz qiymatlar ishlab chiqamiz (3-jadval) (3-rasm).

3-jadval

Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi prognoz qiymatlari

Yillar	Prognoz qiymatlar	Ishonch intervalining quyi chegarasi	Ishonch intervalining yuqori chegarasi
2024	6856,66	6187,91	7525,42
2025	6905,54	5449,21	8061,87
2026	6925,61	5359,60	8491,62
2027	6933,85	5018,76	8848,94

2028	6937,23	4717,99	9156,48
2029	6938,62	4448,63	9428,61

Manba: Muallif ishlanmasi

3-rasm. Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi prognoz qiymatlari (mln. yo'lovchi - km)

Manba: Muallif ishlanmasi

Xulosa qilsak, Surxandaryo viloyatida avtomobil transportida tashilgan yo'lovchilar soni ko'rsatkichi prognoz qiymatlari ko'rsatkichi 2029 yilga kelib 6938,62 (mln.yo'lovchi-km) ni tashkil qiladi. Bu esa joriy qiymatning 103% ni tashkil qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Баженов О.В., Галенкова А.Д. Развитие методики прогнозирования при моделировании комплексных экономических систем // Экономический анализ: теория и практика, 2017, т. 16, вып. 3, стр. 573–581
2. Яндыбаева Н.В. Об особенностях формирования региональных прогнозов // Актуальные проблемы современности: наука и общество – 1/2018 С. 19.
3. Дегтярева, Н.А. Эконометрические модели анализа и прогнозирования: монография / Н.А. Дегтярева. – Челябинск : Циперо, 2017. – 67 с.
4. Абдуллаев А.М., Ирматов М.М., Хайдаров М.Т., Ашурова Д.С. “Иқтисодий ва ижтимоий ривожланишни прогнозлаш”. (ўқув қўлланма) – Т.:ТДИУ, 2006 йил -10 б.
5. Махмудов Н.М., Асқарова М.Т., Умаров И.Ю. Макроиктисодий таҳлил ва прогнозлаш. Дарслик.- Т.: “Фан ва технология”, 2014. – 157 б.

UO'K 338.4

IQTISODIYOTNI MODERNIZATSIYALASH SHAROITIDA OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARINI STRATEGIK BOSHQARISHNING DOLZARBLIGI

M.M.Turg'unov, katta o'qituvchi, PhD, Farg'ona davlat universiteti, Farg'ona

Annotatsiya. Maqola oziq-ovqat sanoati korxonalarini strategik boshqarishning tashkiliy-iqtisodiy mexanizmini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Sanoat korxonalari faoliyatining ijtimoiy-iqtisodiy muhitining qisqacha tavsifi uning kerakli parametrlarini aniqlash uchun berilgan. Muallif tomonidan muhokama qilingan oziq-ovqat korxonalarini strategik boshqaruv mexanizmini takomillashtirish masalalari ko'rib chiqilgan. Bunday sanoat korxonalarining strategik boshqaruv mexanizmning tuzilishi taklif qilingan va uning tarkibiy qismlarining xususiyatlari berilgan.

Tayanch so'zlar. Strategiya, strategik boshqarish, boshqarish mexanizmi, ta'sir etuvchi omillar, islohotlar, oziq-ovqat sanoati, eksport, import.

Аннотация. Статья посвящена изучению особенностей формирования организационно-экономического механизма стратегического управления предприятиями пищевой промышленности. Краткая характеристика социально-экономической среды деятельности промышленных предприятий дана для определения ее необходимых параметров. Рассмотрены вопросы совершенствования механизма стратегического управления пищевыми предприятиями, обсуждаемые автором. Предложена структура механизма стратегического управления такими промышленными предприятиями и даны характеристики его составных частей.

Ключевые слова. Стратегия, стратегический менеджмент, механизм управления, факторы влияния, реформы, пищевая промышленность, экспорт, импорт.

Abstract. The article is devoted to the study of the peculiarities of the formation of the organizational and economic mechanism of strategic management of enterprises of the food industry. A brief description of the socio-economic environment of the activities of industrial enterprises is given to determine its necessary parameters. The issues of improving the mechanism of strategic management of food enterprises discussed by the author are considered. The structure of the strategic management mechanism of such industrial enterprises is proposed and the features of its components are given.

Keywords. Strategy, strategic management, management mechanism, influencing factors, reforms, food industry, exports, imports.

Kirish. Mamlakatimizning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotida oziq-ovqat sanoati faoliyatini rivojlantirish va uni strategik boshqarish jarayonlari amaldagi qonun va qonun osti xujjatlari doirasida takomillashib bormoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF-36-sonli "Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi farmonida xam yuqoridagi masalarni bajarish tartibi belgilangan.

Mamlakatimiz iqtisodiyotining hozirgi rivojlanish bosqichida eng muhim muammolaridan biri oziq-ovqat xavfsizligi va aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan to'laonli ta'minlashdir. Oziq-ovqat sanoati mamlakatimizda ishlab chiqarilgan mahsulotlar bilan to'ldirishning obyektiv zarurati oziq-ovqat sanoati korxonalarining samarali ishlashini nazarda tutadi, chunki oxir-oqibat nafaqat aholining turmush darajasi, balki umuman iqtisodiyotning rivojlanishiga ham bog'liq.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ushbu amalga oshirilayotgan tadqiqotimiz doirasida oziq-ovqat sanoati faoliyatini takomillashtirish bo'yicha mahalliy olimlarimizning tadqiqotlari o'rganib chiqildi. Jumladan A.Ortiqovning tadqiqotlarida oziq-ovqat sanoati korxonalarida bozor strategiyasini shakllantirishda, ularni rivojlantirish yo'nalishlarini ishlab chiqishda va tarmoq boshqaruvining tashkiliy tuzilishi takomillashtirilgan[2]. Shuningdek, M.Karimov tomonidan olib borilgan tadqiqotda oziq-ovqat sanoati iqtisodiy salohiyatini baholash bo'yicha uslubiy yondashuv ishlab chiqilgan hamda tadqiq qilingan mintaqa oziq-ovqat sanoati korxonalarining moliyaviy iqtisodiy salohiyati baholash ishlari amalga oshirilgan. Mazkur tadqiqot ishida yuqoridagi ishlardan farqli o'laroq oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyati boshqaruv mexanizmini takomillashtirish xususida so'z yuritildi.

Tahlil va natijalar. Mamlakatimizda oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan korxonalar soni va ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan mahsulot hajmi kundan kunga ortib bormoqda. 2012-2022-yillarda aynan iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni o'sishi esa 2012-yilda 107,9 foizni tashkil etib, 2022-yilga kelib 120,7 foizga yetgani aholimizning turmush tarzi va xarid qobiliyati ortib borayotganini ko'rsatadi.

Jadval ma'lumotlarida aks ettirilgan ko'rsatkichlarning iqtisodiy samaradorligi ko'proq kichik korxonalar, ya'ni iqtisodiy jihatdan moslashuvchan bo'lgan tadbirkorlar hissasiga to'g'ri kelmoqda. Respublikada oziq-ovqat sanoati korxonalari tomonidan ishlab chiqarilayotgan asosiy turdagi oziq-ovqat mahsulotlari ekologik tozaligi, sun'iy emasligi, narxini arzonligi hamda sifat jihatidan iste'mol didini o'ziga tortishi bilan ajralib turadi. Ammo, respublika oziq-ovqat sanoati sohasida hal etilmagan muammolar mavjud. Chunki, mazkur mahsulotlar respublika aholisiga oziq-ovqat bozorlarida sotilishi bilan birga chet mamlakatlarga ham eksport qilinmoqda. Biroq, ekologik toza, jahon

talablariga mos turdagi oziq-ovqat tovarlariga barcha xorijiy davlatlarda ehtiyoj juda katta. Bu esa, oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirishni talab etadi. Ushbu soha xodimlarining vazifasi mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanishni yo'lga qo'yishga erishishdan iboratdir. Mazkur maqolada tahliliy natijalar asosida olingan ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, oziq-ovqat sanoati korxonalarining boshqaruv mexanizmi takomillashuvi hisobiga respublikada yangi infratuzilmalar tashkil etiladi hamda bandlik darajasi ortadi[3].

1-jadval

O'zbekistonda oziq-ovqat iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni rivojlanish dinamikasi

Ko'rsatkichlar	2012 y.	2013 y.	2014 y.	2015 y.	2016 y.	2017 y.	2018 y.	2019 y.	2020 y.	2021 y.	2022 y.
Iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, mlrd.so'm	21527,8	28614,1	33868,5	42085,5	48253,8	59690,4	83512,6	101417,5	129348,6	155159,1	145011,6
Aholi jon boshiga iste'mol tovarlari ishlab chiqarish, ming,so'm	723,0	946,1	1101,1	1344,6	1515,1	1842,9	2534	3028,3	3778,6	4443,8	4067,8
Iste'mol tovarlari ishlab chiqarishni o'sishi, %	107,9	109,4	109,4	109,7	106,0	106,7	114,7	115,6	105,7	113,9	120,7
Oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish, mlrd.so'm	8516,4	11460,7	18154,6	18154,6	21970,3	23305,7	24053,2	29687,3	44014,1	55327,3	60474,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligining ma'lumotlari asosida tayyorlangan

Hozirgi kunda qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlarning salkam yuz foizi, chakana savdo aylanmasi to'liq holda kichik korxonalar hissasiga to'g'ri keladi. Lekin, oziq-ovqat sanoatida sanoat mahsulotlarini qayta ishlab chiqarish sohasidagi rivojlanish darajasi talabga to'liq javob bermaydi. Bu esa, tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi kichik korxonalarni ko'proq tashkil etishni, ularni ishlab chiqarish kuchlarini oshirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish dolzarb vazifa ekanligini ko'rsatadi[4].

O'zbekistonda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatining tez rivojlanib ketmasligiga asosiy sabab aylanma mablag'larning yetishmasligi, xomashyolar tanqisligi, ularning faoliyatini to'xtab qolishi va boshqalardir. Shuningdek, respublikada oziq-ovqat mahsulotlarini ishlab chiqarish va samaradorligini oshirish bo'yicha bir qator tadqiqot ishlari amalga oshirilayotgan bo'lsada, hududiy xususiyatlarni inobatga olish hamda raqobat muhitini yaratuvchi korxonalar faoliyatiga qo'yilgan talablar, unga ajratilgan imtiyozlardan samarali foydalanish, aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan iste'mol darajasi va ishlab chiqarish hajmini iqtisodiy matematik modellar asosida chuqur o'rganishni talab etadi. Ushbu tahlillar asosida esa mazkur sanoat korxonalarining boshqaruv mexanizmini tokomillashtirish va shu asosida raqobatga kirishish mumkin ekanligini ko'rishimiz mumkin[5].

Oziq-ovqat sanoati korxonalar faoliyatini rivojlantirish uchun uning boshqaruv mexanizmini takomillashtirish xususiyatlari to'g'risida mulohazalar yuritilganda, birinchi navbatda har bir iqtisodiy faoliyat turida bo'lgani kabi tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat tushuniladi. Chunki umumiy ma'noda tavakkalchilik – tadbirkorlik faoliyatini yuritishda xavf-xatarga va tahliliga borishdir. Tavakkalchilik tadbirkorlik faoliyatining tub negizi bo'lishiga sabab:

birinchidan, tadbirkorning tavakkalchilik asosida faoliyat yuritishini iqtisodiy mustaqilligi, faoliyat turini erkin tanlashi, ishlab chiqarish vositalaridan erkin foydalanishini bildiradi.

ikkinchidan, bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanuvchi sub'ektlar raqobat kurashiga kirishadi.

uchinchidan, tadbirkor tavakkalchilik bilan ish boshlaganda boshqa qator omillar ta'sirida ham tahliliga borishi mumkin. Jumladan, iqtisodiyotdagi mavjud nobarqarorlik holati ishlab chiqarish sohasini tanlashda tavakkalchilik xavfini oshiradi. Chunki bu sohaning foydali ekanligi to'g'risida aniqlik darajasi bo'lmaydi.

to'rtinchidan, tavakkalchilik qonunchilikka ham bog'liq, ya'ni amal qilayotgan qonun ostida huquqiy me'yorlardagi qonunchilikka zid holatlar tavakkalchilik xavfini oshiradi.

```

graph TD
    A[Umumiy maqsa] --> B[Hamkor korxonalarni birgalikda rivojlanishi]
    C[Korxonaning imkoniyatlarini aniqlash] --> D[Imkoniyatlar va tahlil]
    D --> E[Korxonaning strategik salohiyatini amalga oshirish zaruriyati]
    E --> F[Boshqaruv maqsadlari]
    F --> E
    G[Korxonaning strategik salohiyati] --> B
    G --> E
    G --> H[Ishchi-xodimlarning maqsadining korxonaning strategik salohiyatiga mosligi]
    H --> I[Xodimlarning madsadini aniqlash]
    I --> H
    J[Tashqi muhit monitoringi] --> K[Maqsadlarni to'g'rilash]
    K -.-> L[Bo'linmalarning umumiy faoliyatdagi maqsadlarni aniqlash]
    L --> M[Bo'linmalar va ularning umumiy strategik maqsadlari]
    M --> L
    L --> G
    
```

Manba: Muallif tomonidan ishlab chiqilgan

Oziq-ovqat sanoati korxonalarining mahsulotlarini turkumlashda ularning har xil xususiyatlarini hisobga olib ularning boshqaruv strukturasi ham turlicha shakllanir. Shuningdek, mustaqil iqtisodiy faoliyat va javobgarlik tadbirkorlik faoliyatini yuritishning o'ziga xos xususiyatlaridan biri xisobiga ushbu korxonalarda boshqaruvning eng zamonaviy usullaridan foydalanishlik talab etiladi. Bu xususiyat tadbirkorlik mohiyatidan kelib chiqib, tadbirkorning iqtisodiy mustaqilligi, teng huquqli bo'lishi bilan xam ifodalanadi. Tadbirkorning tavakkalchilik bilan faoliyat yuritishi ham uning iqtisodiy mustaqilligidan, faoliyat turini erkin tanlashidan dalolat berib undagi boshqaruv mexanizmi ham o'ziga hosligi bilan ajralib turadi.

Shuni ta’kidlash joizki, oziq-ovqat sanoatida kichik korxonaning o’ziga xos boshqaruv mexanizmlari va xususiyatlari to’g’risidagi masala ham munozaralidir. Ularni ikki guruhga ajratib boshqarish va o’rganish mumkin, ya’ni iqtisodiy va ijtimoiy guruhlarga. Oziq-ovqat sanoatida kichik tadbirkorlikning iqtisodiy xususiyati bo’lib, uning tub vazifalarini faoliyat turi sifatida va tadbirkorning mulkdor sifatida mos kelishi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Mamlakatimizda oziq-ovqat sanoati korxonalari faoliyatini strategik boshqarish mexanizmiga ta'sir etuvchi omillar va ularning o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish asosida quyidagi xulosalarni qilish mumkin:

- oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj hamisha yuqori bo'lganligini, bu ehtiyoj bundan buyon ham ortib borishini hisobga olib, mazkur sohadagi tadbikorlik subyektlari faoliyatini yanada rivojlantirish zarur;

- oziq-ovqat korxonalarining xomashyo manbai bo'lgan qishloq xo'jaligida sanoat ishlab chiqarishning kichik sanoat korxonalariga davlat ko'magini berish hamda ularga qo'shimcha imtiyozlar yaratish;

- oziq-ovqat sanoati korxonalarni ishlab chiqarish salohiyati, bilimi hamda malakasini oshirish tizimini yangilash va takomillashtirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Зиявитдинова Н.М. Кластерный подход в стратегии инновационного развития агропромышленного комплекса региона//Интернаука: электрон. научн.журн.2019.№23(105).
2. Друкер Питер Ф. Задачи менеджмента в ХХИ веке: пер. с англ. – М.: Вильямс, 2002. 128 с.
2. Katerina Kutran. Organizational and Economic Arrangements of Economic Systems Management. Revista ESPACIOS. ISSN 0798 1015 Vol. 38 (Nº 46) Year 2017. Page 41-51.
3. Керашев А.А., Байбекова Р.А. Организационно-экономические аспекты создания и эффективного функционирования вертикально-интегрированных формирований в АПК // Вестник Адыгейского гос. ун-та, 2007. №1. С. 54 – 60.
4. Кулман А. А. Экономические механизмы//. М.: Прогресс; Универс., 1993.92 с.
5. Полухин А.А. Организационно-экономический механизм модернизации сельского хозяйства России/ А.А. Полухин// Аграрная Россия. – 2012.-№5с.23-29.
6. Saidova D.N., Rustamova I.B., Tursunov Sh.A. «Agrar siyosat va oziq-ovkat xavfsizligi». –T.: O'quv qo'llanma. «O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Asosiy kutubxonasi» bosmaxonasi nashriyoti, 2016. 12.

UO'K 005.656(075.8)

XIZMAT KO'RSATISH KORXONALARI SAMARADORLIGIGA TASIR ETUVCHI OMILLAR VA ULARNING TASNIFI

M.A.Umurova, tayanch doktorant, Samarqand iqtisodiyot va servis instituti, Samarqand

Annotatsiya. Ushbu maqolada xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va boshqaruv omillarining tasnifi va ularning korxonalar samaradorligini oshirishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Shuningdek, samaradorlikni oshirish bo'yicha innovatsion yondashuvlar va amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: Xizmat ko'rsatish, samaradorlik, iqtisodiy omillar, ijtimoiy omillar, texnologiyalar, boshqaruv, innovatsion yondashuvlar, tasnif.

Аннотация. В данной статье анализируются факторы, влияющие на эффективность предприятий сферы услуг. Рассматриваются классификация экономических, социальных, технологических и управленческих факторов и их значение для повышения эффективности компаний. Также представлены инновационные подходы и практические рекомендации по повышению эффективности.

Ключевые слова: Сфера услуг, эффективность, экономические факторы, социальные факторы, технологии, управление, инновационные подходы, классификация.

Abstract. This article analyzes the factors influencing the efficiency of service enterprises. It examines the classification of economic, social, technological, and managerial factors and their importance in improving corporate efficiency. Innovative approaches and practical recommendations for enhancing efficiency are also presented.

Keywords: Service sector, efficiency, economic factors, social factors, technologies, management, innovative approaches, classification.

Kirish. Hozirgi global iqtisodiy sharoitda xizmat ko'rsatish sektori mamlakatlarning barqaror rivojlanishiga hissa qo'shadigan asosiy sohalardan biriga aylangan. Ushbu soha nafaqat iqtisodiyotning turli segmentlarini birlashtiradi, balki raqobatbardoshlikni oshirish, yangi ish o'rinlari yaratish va aholi turmush darajasini yaxshilashda ham muhim rol o'ynaydi.

Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini oshirish masalasi bugungi kunda dolzarb bo'lib, korxonalarning muvaffaqiyati mijozlar ehtiyojlarini qanchalik samarali qondira olishiga bog'liqdir. Samaradorlikka iqtisodiy, ijtimoiy, texnologik va boshqaruv kabi omillar ta'sir qiladi. Ushbu omillarni aniqlash, tahlil qilish va ulardan samarali foydalanish xizmat korxonalarining raqobatbardoshlik darajasini oshirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur maqolada xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar tizimli ravishda o'rganilib, ularning tasnifi va mazmuni tahlil qilinadi. Shuningdek, samaradorlikni oshirish bo'yicha innovatsion yondashuvlar va amaliy tavsiyalar taklif etiladi.

Samaradorlikka ta'sir etuvchi omillar

Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini belgilovchi omillarni tahlil qilish xizmat sifati va mijoz qoniqishini oshirish uchun muhim hisoblanadi. Ushbu omillar turli xil kategoriyalarga bo'linib, ular korxonaning ichki va tashqi muhitiga taalluqli bo'lishi mumkin. Quyida asosiy ta'sir ko'rsatuvchi omillar bayon etiladi:

1. Iqtisodiy omillar

Iqtisodiy omillar xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ushbu omillar qatoriga quyidagilar kiradi:

- **Narx siyosati:** Narxning raqobatbardoshligi mijozlar soni va daromadga ta'sir qiladi.
- **Moliyaviy resurslar:** Korxonaning moliyaviy imkoniyatlari xizmatlarni rivojlantirish va infratuzilmani yangilashni ta'minlaydi.
- **Bozorning talab va taklif sharoiti:** Talabning o'sishi yoki pasayishi xizmat ko'rsatish jarayonlarini o'zgartiradi.

2. Ijtimoiy omillar

Ijtimoiy omillar xizmatlar sifati va mijozlar bilan aloqalarni tashkil etishda muhim o'rin tutadi:

- **Mijoz ehtiyojlari:** Aholining madaniyati, turmush darajasi va xizmatga bo'lgan talabining xilma-xilligi samaradorlikka ta'sir qiladi.
- **Brend obro'si:** Korxonaning ijtimoiy tarmoqlardagi obro'si va mijozlar orasida qoldirgan taassuroti samaradorlik darajasini oshiradi.
- **Aholining demografik ko'rsatkichlari:** Mijozlarning yosh, kasb va yashash joyi kabi ko'rsatkichlari xizmat turlarini belgilashda asosiy omillardan biridir.

3. Texnologik omillar

Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish xizmat ko'rsatish jarayonlarining samaradorligini oshiradi:

- **Innovatsion texnologiyalar:** Yangi dasturiy ta'minot va texnologiyalar xizmat ko'rsatish tezligi va sifatini oshiradi.
- **Jarayonlarni avtomatlashtirish:** Xodimlar ishini yengillashtirib, xarajatlarni kamaytiradi va mijozlarga qulaylik yaratadi.
- **Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT):** Onlayn xizmatlar ko'rsatish samaradorligini oshiradi.

4. Boshqaruv omillari

Xodimlarning malakasi va rahbariyatning boshqaruv qobiliyatlari korxonaning umumiy samaradorligida hal qiluvchi o'rin tutadi:

- **Kadrlar malakasi:** Malakali xodimlar xizmat sifatini yaxshilaydi va mijoz qoniqishini oshiradi.
- **Motivatsiya tizimi:** Rag'batlantirish strategiyalari xodimlarning samaradorligini oshiradi.
- **Tashkilot ichidagi muvofiqlashtirish:** Rahbarlik tizimi va jamoaviy ishlarni to'g'ri tashkil etish xizmat sifati va tezligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

5. Tashqi omillar

Tashqi omillar korxonaning bozor sharoitlari va raqobatchilarga moslashuvchanligini belgilaydi:

- **Raqobat muhiti:** Bozorda raqobatchilar bilan kurashish samaradorlikni oshirish uchun yangi strategiyalarni ishlab chiqishni talab qiladi.
- **Qonunchilik va tartibga solish:** Soliq siyosati va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash xizmat ko'rsatish jarayonlariga ta'sir ko'rsatadi.
- **Tabiiy va ekologik sharoitlar:** Ekologik talablar va yashil texnologiyalarni joriy etish samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Ushbu omillarni chuqur tahlil qilish va ular asosida strategiyalar ishlab chiqish xizmat ko'rsatish korxonalarining muvaffaqiyatli faoliyat yuritishida muhim ahamiyatga ega.

Omillar tasnifi

Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni tahlil qilishda ularni turli mezonlar bo'yicha tasniflash muhimdir. Tasniflash omillarni aniqlash va ularga qarshi chora-tadbirlarni ishlab chiqishda qulaylik yaratadi. Quyida samaradorlikka ta'sir etuvchi omillarning asosiy tasnifi keltiriladi:

1. Tashqi va ichki omillar

Tashqi omillar

Tashqi omillar korxonaning o'zidan tashqaridagi muhitdan kelib chiqadi va ular korxonaning boshqaruv imkoniyatlari doirasida bo'lmaydi:

• **Iqtisodiy sharoitlar:** Bozor talab va taklif muvozanati, iqtisodiy inqirozlar, inflatsiya darajasi.

• **Qonunchilik:** Davlat tartibga solish choralari, soliq tizimi va litsenziyalash jarayonlari.

• **Raqobat muhiti:** Raqobatchilarning strategiyalari va bozor ulushi.

• **Tabiiy va ekologik omillar:** Ekologik talablar va tabiiy resurslarning mavjudligi.

Ichki omillar

Ichki omillar korxonaning o'z ichidagi jarayonlar va resurslar bilan bog'liq bo'lib, ular rahbariyat tomonidan boshqarilishi mumkin:

• **Xodimlar malakasi:** Kadrlarning bilim va tajribasi.

• **Infratuzilma:** Uskuna va texnologiyalarning holati.

• **Moliyaviy boshqaruv:** Resurslarni samarali taqsimlash va moliyaviy strategiyalar.

• **Tashkilot madaniyati:** Ichki muhit va jamoaviy ishlash darajasi.

Moddiy omillar

Moddiy omillar korxonaning moddiy resurslariga bog'liq bo'lib, ular xizmat ko'rsatish jarayonini bevosita ta'minlaydi:

• Texnologiyalar va uskunalar.

• Moliyaviy resurslar.

• Joylashuv va infratuzilma.

Nomoddiy omillar

Nomoddiy omillar mijozlarning qoniqishi va xizmat sifati bilan bog'liq bo'lib, ular ko'pincha subyektiv hisoblanadi:

• Brend obro'si va mijoz ishonchi.

• Xodimlarning motivatsiyasi va ishga bo'lgan qiziqishi.

• Rahbariyatning boshqaruv uslubi.

Makro omillar

Makro omillar xizmat ko'rsatish korxonalariga global yoki milliy darajada ta'sir ko'rsatadi:

• Milliy iqtisodiyotning holati.

• Global iqtisodiy va siyosiy tendensiyalar.

• Davlat siyosati va qonunchilik.

Mikro omillar

Mikro omillar korxonaning ichki faoliyati va uning mijozlari bilan bog'liq:

• Mijozlar ehtiyojlari va talab darajasi.

• Ichki jarayonlar samaradorligi.

• Korxonaning marketing strategiyasi.

Qisqa muddatli omillar

Ushbu omillar xizmat ko'rsatish jarayonining qisqa muddatda samaradorligiga ta'sir qiladi:

• Xodimlarning kunlik faoliyati.

• Yuzaga keladigan operatsion muammolar.

• Marketing kampaniyalari.

Uzoq muddatli omillar

Uzoq muddatli omillar korxonaning barqarorligini ta'minlash va rivojlanishiga xizmat qiladi:

• Innovatsion texnologiyalarni joriy etish.

• Xodimlarni malaka oshirish.

- Strategik rejalashtirish.

Jismoniy omillar

Xizmat ko'rsatish jarayonida ishlatiladigan moddiy resurslar va infratuzilma:

- Ofislar, jihozlar va texnik vositalar.
- Logistika va yetkazib berish tizimi.

Yuqoridagi tasnif asosida xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini oshirish bo'yicha strategik qarorlar qabul qilish mumkin. Har bir tasnifdagi omillarni tahlil qilish korxonaning raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Xizmat ko'rsatish korxonalari samaradorligini oshirish uchun innovatsion texnologiyalarni qo'llash, bozor talablariga mos xizmatlar yaratish va xodimlar malakasini muntazam ravishda oshirish strategik ahamiyatga ega. Shuningdek, tashqi muhitdagi o'zgarishlarga tezkor moslashish orqali xizmat sifati va mijoz qoniqishini ta'minlash mumkin.

Mazkur tahlillar xizmat ko'rsatish korxonalari faoliyatini takomillashtirishga xizmat qiladi va kelgusida samaradorlikni oshirish bo'yicha aniq tavsiyalar ishlab chiqishga asos bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Kotler, P. (2016). *Marketing Management*. Pearson Education.
2. Grönroos, C. (2007). *Service Management and Marketing: Customer Management in Service Competition*. Wiley.
3. Porter, M. E. (1985). *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. The Free Press.
4. Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.

UO'K: 332.54 (519.862.6)

SURXONDARYO VILOYATIDA ASOSIY TURDAGI CHORVACHILIK MAHSULOTLARI YETISHTIRISHNING IQTISODIY-STATISTIK TAHLILI

D.O'.Xasanova, tadqiqotchi, Termiz davlat universiteti, Termiz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Surxondaryo viloyati misolida asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari (*go'sht, sut, tuxum*) yetishtirish dinamikasi iqtisodiy-statistik usullar yordamida tahlil qilinib prognozlashtirilgan. Shuningdek, mintaqalarda chorvachilik tarmog'ini yanada rivojlantirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: chorvachilik mahsulotlari, dinamik qatorlar, iqtisodiy-statistik usullar, ishlab chiqarish, prognozlash.

Аннотация. В данной статье с использованием экономико-статистических методов анализируется и прогнозируется динамика производства основных видов продукции животноводства (мяса, молока, яиц) на примере Сурхандарьинской области. Также разработаны предложения и рекомендации, направленные на дальнейшее развитие животноводческой отрасли в регионах.

Ключевые слова: продукты животноводства, динамические ряды, экономико-статистические методы, производство, прогнозирование.

Abstract. In this article, using economic and statistical methods, the dynamics of production of the main types of livestock products (meat, milk, eggs) is analyzed and forecasted using the example of the Surkhandarya region. Also, proposals and recommendations aimed at the further development of the livestock industry in the regions are developed.

Keywords: livestock products, dynamic series, economic and statistical methods, production, forecasting.

Kirish. Jahon qishloq xo'jaligi iqtisodiyotida chorvachilik sohasi muhim o'rin egallab, aholini oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan moddiy ehtiyojlari va talablarini muayyan darajada qondirib kelmoqda. Chorvachilik sohasidagi mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini va undagi o'zgarishlarni statistik tadqiq qilish borasida ko'plab yondashuvlar amalga oshirilmoqda. Statistik ma'lumotlarga ko'ra, bugungi kunda jahon qishloq xo'jaligi iqtisodiy faol aholining 1 mlrd. kishidan ziyodini bandligini ta'minlamoqda, shuningdek jahondagi jami mahsulotlarning 5 foiziga yaqini mazkur

tarmoq salmog'iga to'g'ri keladi. Statistik prognoz ma'lumotlariga ko'ra, «2050 yilga borib, jahon aholisi 9.1 mlrd. kishiga yetishi mumkin. Bunda jahon aholisining go'sht va sut mahsulotlariga bo'lgan talabi hozirgi kunga nisbatan 2,5-3,0 barobarga ortishi kutilmoqda» [1]. Bu esa o'z navbatida chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishga bo'lgan talabni kuchaytiradi.

Mamlakatimizda so'nggi yillarda chorvachilik sohasidagi amalga oshirilayotgan tuzilmaviy-tarkibiy o'zgarishlar milliy iqtisodiyot rivojlanishi, aholini chorvachilik mahsulotlari bilan ta'minlash muammolarini hal etish va ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlashga muhim ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari, xususan, go'sht, tuxum, sut mahsulotlari yetishtirish va eksport qilish hajmlarini ko'paytirish, yer va suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish, qishloq xo'jaligiga innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlar doimiy ravishta amalga oshirib kelinmoqda. Buning amaliy isboti sifatida quyidagi qator Qaror va Farmonlarni keltirib o'tishimiz mumkin. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi «O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida»gi PF-5853 sonli farmoni hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevraldagi „O'zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 2022-2026-yillarga mo'ljallangan dasturni tasdiqlash to'g'risida»gi PQ-120-sonli qarorlarida belgilab qo'yilgan amaliy ishlar dasturi va ushbu dasturlarni amalga oshirishning ustuvor yo'nalishlari fikrimizning yaqqol dalili hisoblanadi [1-2]. Mazkur Farmon va Qarorlardagi vazifalarning muvaffaqiyatli ijrosi chorvachilik mahsulotlari yetishtirish jarayonlari va tendensiyalarini iqtisodiy-statistik tahlil etish va ekonometrik modellashtirishni taqozo etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Iqtisodiyot va qishloq xo'jaligi tarmoqlarida chorvachilik sohasidagi islohotlar, sohani rivojlantirish mexanizmlarini takomillashtirish masalalari yuzasidan ko'plab xorijlik va mamlakatimiz olimlari o'zlarining ilmiy tadqiqot ishlarini olib borgan.

Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan A.A.Xasanov ilmiy yondashuvlarida chorvachilik statistikasi ko'rsatkichlari tizimini tuzishning o'ziga xos jihatlarini tahlil qilgan. Uning fikricha, chorvachilik statistikasi ko'rsatkichlari tizimi, chorvachilikni qishloq xo'jaligining tarmog'i sifatidagi holati va rivojlanishini kompleks baholash imkonini beradi [3].

O.A.Abdug'aniyev ham o'z ilmiy asarlarida mintaqalarda asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari yetishtirishni ekonometrik modellardan foydalanib tahlil qilgan bo'lib, mazkur ilmiy asarda muallif tomonidan chorvachilik tarmog'ini modernizatsiyalash va jadal rivojlantirish bugungi kunda agrar tarmoqni rivojlantirish strategiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi [4].

Rossiyalik olimlardan G.O.Vladimirovna muharrirligi ostida yozilgan ilmiy maqolada chorvachilik sanoatining asosiy tendensiyalari va rivojlanish omillari masalalarini tahlil qilingan. Unda keltirilishicha, mintaqalarda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish chorva mollarini boqishning butun tizimini tubdan takomillashtirishni taqozo etadi. Bular ozuqa sifatini yaxshilash, iste'mol qilinadigan ozuqani shakllantirish, shuningdek, zamonaviy yuqori samarali ozuqa qo'shimchalari, fermentlar, prebiotikalar, probiotiklardan foydalanish orqali ta'minlanadi [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi mintaqalarda asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari yetishtirish samaradorligini oshirish bo'yicha ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida dinamik qatorlari, prognozlash va iqtisodiy-statistik usullaridan keng foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Chorvachilik qishloq xo'jaligi tarmoqlaridan biri bo'lib, uning mahsuloti tarmoq yalpi mahsulotining deyarli 30-35 foizini tashkil etadi. Chorvachilik tarmog'i qayta ishlash sanoati uchun mahsulot (sut, go'sht, tuxum va b.) hamda xom ashyo (jun, momiq, tabiiy ipak va b.) yetishtirib berish maqsadida qishloq xo'jaligi hayvonlarini boqib ko'paytirish bilan shug'ullanadi.

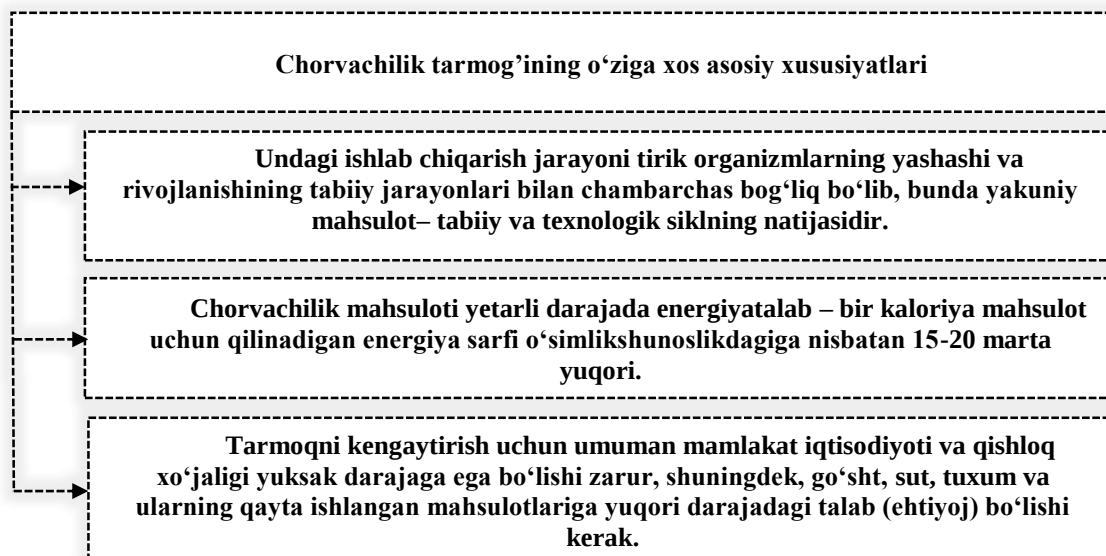
Chorvachilik–mamlakat iqtisodiyoti uchun juda katta ahamiyatga ega, chunki aholini oziq-ovqat mahsulotlari, shuningdek kiyim-bosh bilan ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Aholi jon boshiga chorvachilik mahsulotlarini iste'mol qilish – millat baxt-saodatini tavsiflovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi. Inson tomonidan ovqatda iste'mol qilinadigan barcha oqsillarning 60 foizi hamda kaloriyaning 30 foizi chorvachilik mahsulotlari hisobidan olinadi, go'sht va go'sht mahsulotlari esa, mamlakatning strategik oziq-ovqat xavfsizligi tuzilmasining ajralmas elementi

hisoblanadi. Odatda, chorvachilikning quyidagi tarmoqlarini ajratib ko'rsatish qabul qilingan (1-rasm).

1.	•Chorvachilik (qoramolchilik)
2	•Cho'chqachilik
3	•Yilqichilik
4	•Qo'ychilik
5	•Echkichilik
6	•Parrandachilik
7	•Hayvonotchilik (mo'ynachilik)
8	•Quyunchilik
9	•Bug'uchilik
10	•Tuyachilik
11	•Ipakchilik
12	•Asalarichilik
13	•Tukli arichilik
14	•Akvamadaniyat

1-rasm. Chorvachilik tarmoqlarining tasniflanishi

Bundan tashqari, chorvachilik mahsulotlari boshqa ko'pgina tarmoqlarda ham keng ishlatiladi. Masalan, chorvachilik o'simlikshunoslikni organik o'g'itlar bilan ta'minlaydi, to'qimachilik va ko'ncilik tarmoqlarini xom ashyo bilan ta'minlaydi, shuningdek, sanoatning yog' va pishloq, konserva, go'sht tayyorlovchi tarmoqlari hamda boshqa tarmoqlari uchun asosiy xom ashyo yetkazib beruvchi hisoblanadi. Ilmiy izlanishlarimiz ko'rsatmoqdaki, chorvachilik tarmoq sifatida qator o'ziga xos xususiyatlarga ega (2-rasm).

2-rasm. Chorvachilik tarmog'ining tarmoq sifatida o'ziga xos asosiy xususiyatlari

2-rasmda keltirilgan chorvachilik tarmoq tasniflashi asosida mahsulotning quyidagi asosiy turlarini yetishtirish jarayonlari amalga oshiriladi. Bularga sut va sut mahsulotlari, go'sht va go'sht mahsulotlari, tuxum, jun va momiq, pat, mo'yna, asal, teri va boshqalar kiradi.

Tahlilimizni Surxondaryo viloyati misolida asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari (go'sht, tuxum, sut) ishlab chiqarish ko'rsatkichlari dinamikasini modellashtirish va dinamikaning bog'langan qatorlari kabi modellar yordamida amalga oshiramiz. Tadqiqotimiz maqsadidan kelib chiqib,

Surxondaryo viloyatida chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarish dinamikasini vaqt bo'yicha rivojlanish tendensiyalarini aniqlash va baholashdan hisob-kitoblarini keltiramiz. Ushbu maqsadga dinamik qatorlarni tuzish va tahlil qilish orqali erishish mumkin.

Ma'lumki, dinamik qatorlari deb, ijtimoiy hodisa va jarayonlarning vaqt bo'yicha o'zgarishini tavsiflovchi sonlar qatoriga aytiladi.

Ilmiy adabiyotlarda [6], dinamik qatorlar yordamida ijtimoiy iqtisodiy hodisa va jarayonlarning rivojlanish qonuniyatlarini o'rganish vaqt bo'yicha rivojlanish darajasini baholash, statistik ko'rsatkichlar tizimi vositasida o'rganilayotgan hodisa dinamikasini baholash, rivojlanishning asosiy tendensiyalarini aniqlash va miqdoriy baholash, davriy tebranishlarni o'rganish, bashoratlash va ekstropolyatsiya qilish kabi yo'nalishlarda amalga oshiriladi.

Odatda o'rganilayotgan hodisa va jarayonlar dinamikasini miqdoriy jihatdan baholashda quyidagi statistik ko'rsatkichlardan foydalaniladi.

Mutloq o'zgarish - dinamika ikki hadining farqiga aytiladi.

Mutloq o'zgarish bazis usulida quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\Delta Y_b = Y_i - Y_0$$

Zanjirsimon usulda esa quyidagi ko'rinishida hisoblanadi:

$$\Delta Y_z = Y_i - Y_{i-1}$$

Bu yerda: ΔY_b va ΔY_z -bazisli va zanjirsimon usullarda hisoblangan mutloq o'zgarish;

Y_i – taqqoslanuvchi had;

Y_0 – baza deb qabul qilingan taqqoslanadigan had;

Y_{i-1} - taqqoslanuvchi haddan oldin keluvchi taqqoslanadigan had.

Dinamikani o'rganishda eng ko'p tarqalgan va ishlatiladigan ko'rsatkichlardan bir o'zgarish sur'atidir.

O'zgarish sur'ati - qatorning ikki hadi nisbatiga aytiladi. Bu ko'rsatkich koeffitsiyentda va foizda (%) ifodalanib, quyidagi formulalar bilan aniqlanadi:

$$R_b = \frac{Y_i}{Y_0} \cdot 100\% \quad \text{va} \quad R_z = \frac{Y_i}{Y_{i-1}} \cdot 100\%$$

$R_b > 100\%$ bo'lsa, bazis davrga nisbatan ko'rsatkich o'sgan;

$R_b = 100\%$ bo'lsa, hech qanday o'zgarish bo'lmagan;

$R_b < 100\%$ bo'lsa, o'rganilayotgan had o'zidan oldingi hadga nisbatan kamayib ketgan.

Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, ba'zi adabiyotlarda bu ko'rsatkich o'sish sur'ati deb ham yuritiladi va u doim ijobiy belgiga ega bo'lishi kerakligi ta'kidlanadi.

Qo'shimcha o'zgarish sur'ati – hodisalarning mutloq o'zgarishini dinamika qatorlarining boshlang'ich hadiga nisbatiga aytiladi va quyidagi formulalar bilan aniqlanadi:

$$\Delta R_b = \frac{\Delta Y_b}{Y_0} \cdot 100\% \quad \text{va} \quad \Delta R_z = \frac{\Delta Y_z}{Y_{i-1}} \cdot 100\%$$

Bu ko'rsatkichni bazisli va zanjirsimon usullardan foydalanib hisoblash mumkin.

Yuqorida keltirilgan formulalar yordamida Surxondaryo viloyatida chorvachilik mahsulotlari asosiy turlari (so'yish uchun yetishtirilgan mollar va parrandalar(tirik vaznda), sog'ib olingan sut, tuxum) ni ishlab chiqarish hajmi dinamikasini tahlil qilib chiqamiz.

1-jadval

Surxondaryo viloyatida 2009-2023 yillar uchun chorvachilik mahsulotlarining asosiy turlari yetishtirish dinamikasi tahlili

Yillar	Ishlab chiqarilgan (tonna)	Mutloq o`zgarish		O`zgarish sur`ati		Qo`shimcha o`zgarish surati	
		Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Zanjirli	Bazisli	Bazisli
So'yish uchun yetishtirilgan mollar va parrandalar-jami (tirik vaznda) (tonna)							
2009	104704			100,0			
2010	113324	8620	8620	108,2	108,2	8,2	8,2
2011	120903	16199	7579	115,5	106,7	15,5	6,7
2012	129434	24730	8531	123.6	107,1	23,6	7,1

2013	138087	33383	8653	131,9	106,7	31,9	6,7
2014	146436	41732	8349	139,9	106,0	39,9	6,0
2015	155610	50906	9174	148,6	106,3	48,6	6,3
2016	168498	63794	12888	160,9	108,3	60,9	8,3
2017	177542	72838	9044	169,6	105,4	69,6	5,4
2018	184065	79361	6523	175,8	103,7	75,8	3,7
2019	186456	81752	2391	178,1	101,3	78,1	1,3
2020	193597	88893	7141	184,9	103,8	84,9	3,8
2021	202590	97886	8993	193,5	104,6	93,5	4,6
2022	209977	105273	7387	200,5	103,6	100,5	3,6
2023	214186	109482	4209	204,6	102,0	104,6	2,0
Sut (tonna)							
2009	476137						
2010	508221	32084	32084	106,7	106,7	6,7	6,7
2011	567573	91436	59352	119,2	111,7	19,2	11,7
2012	624938	148801	57365	131,3	110,1	31,3	10,1
2013	672821	196684	47883	141,3	107,7	41,3	7,7
2014	706439	230302	33618	148,4	105,0	48,4	5,0
2015	750232	274095	43793	157,6	106,2	57,6	6,2
2016	781513	305376	31281	164,1	104,2	64,1	4,2
2017	809592	333455	28079	170,0	103,6	70,0	3,6
2018	844640	368503	35048	177,4	104,3	77,4	4,3
2019	867099	390962	22459	182,1	102,7	82,1	2,7
2020	885706	409569	18607	186,0	102,1	86,0	2,1
2021	910150	434013	24444	191,2	102,8	91,2	2,8
2022	937640	461503	27490	196,9	103,0	96,9	3,0
2023	950900	474763	13260	199,7	101,4	99,7	1,4
Tuxum (ming dona)							
2009	139052						
2010	156147	17095	17095	112,3	112,3	12,3	12,3
2011	171735	32683	15588	123,5	110,0	23,5	10,0
2012	190507	51455	18772	137,0	110,9	37,0	10,9
2013	214992	75940	24485	154,6	112,9	54,6	12,9
2014	239480	100428	24488	172,2	111,4	72,2	11,4
2015	273180	134128	33700	196,5	114,1	96,5	14,1
2016	311780	172728	38600	224,2	114,1	124,2	14,1
2017	334002	194950	22222	240,2	107,1	140,2	7,1
2018	463757	324705	129755	333,5	138,8	233,5	38,8
2019	513003	373951	49246	368,9	110,6	268,9	10,6
2020	524743	385691	11740	377,4	102,3	277,4	2,3
2021	520971	381919	-3772	374,7	99,3	274,7	-0,7
2022	542140	403088	21169	389,9	104,1	289,9	4,1
2023	589068	450016	46928	423,6	108,7	323,6	8,7

1-jadval ma'lumotlar tahlili ko'rsatmoqdaki, Surxondaryo viloyatida asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish dinamikasida o'sish tendensiya kuzatilgan. Shuni qayd etish joizki, bunga asosiy sabab viloyatda chorvachilik sohasida muhim tizimli islohotlar amalga oshirilmoqda. Buning natijasida viloyatda 1 million 310 ming boshdan ortiq yirik shohli, 2 million 500 ming boshga yaqin mayda shohli chorva mollari hamda 4 million 600 mingdan ziyod parranda parvarishlanmoqda.

Tahlilni tendensiyalarni aniqlash va baholash orqali davom ettirsak, asosiy tendensiyalarni o'rganish jarayonida o'rganilayotgan hodisada trend mavjudligi va aniqlangan trendni statistik baholash kabi vazifalar hal etiladi.

Dinamik qatorlarda trendni aniqlashda o'rtachalar usuli, Valliss va Mur mezoni, Koks va Styuart mezoni, seriyali usul, grafiklarda tasvirlash usuli kabilardan foydalanib amalga oshiriladi.

Surxondaryo viloyatida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish dinamikasida trendning mavjudligini aniqlashda grafiklarda tasvirlash usuli orqali amalga oshirildi va trend mavjudligi asoslandi. Chunki grafik tasvirdan ko'rinib turibdiki, viloyatda yetishtirilgan 1-jadvaldagi chorvachilik mahsulotlari dinamikasi yaqqol o'sish tendensiyasiga ega.

Viloyatda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishning asosiy ko'rsatkichlari tendensiyasi tahlili keyingi bosqichidagi muhim muammo – ko'rsatkichlar o'zgarishi real mavjud bo'lgan qonuniyatlarini eng yaxshi tarzda tavsiflovchi regressiya tenglamasini tanlab olishdir. Tahlilni amalga oshirish dasturiy vositasi sifatida EXCEL elektron protsessoridan foydalanib, viloyat chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi rivojlanish yo'nalishi uchun mos bo'lgan trend parametrlarini hosil qilamiz. Hisob natijalari 2-jadvalda keltirilgan:

2-jadval

Surxondaryo viloyatida 2009-2023 yillarda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmlari trend modellari

Rivojlanish yo'nalishi	Trend tenglamasi	O'rtacha mutloq xatolik	R ²
Go'sht yetishtirish			
1. Bir tekisda rivojlanish	$\bar{Y}_t = 8048,8 t + 98637$	1706,507	0,9923
2. Tekis tezlashgan rivojlanish	$\bar{Y}_t = -133,64 t^2 + 10187 t + 92578$	1890,307	0,9963
3. Ekspontensial rivojlanish	$\bar{Y}_t = 105452 e^{0,0514t}$	4970,452	0,9738
Sut yetishtirish			
1. Bir tekisda rivojlanish	$\bar{Y}_t = 34194 t + 479352$	22773	0,9716
2. Tekis tezlashgan rivojlanish	$\bar{Y}_t = -1479 t^2 + 57858 t + 412305$	4998,667	0,9984
3. Ekspontensial rivojlanish	$\bar{Y}_t = 501319 e^{0,0481t}$	35635,96	0,9342
Tuxum yetishtirish			
1. Bir tekisda rivojlanish	$\bar{Y}_t = 35545 t + 61277$	28602,53	0,955
2. Tekis tezlashgan rivojlanish	$\bar{Y}_t = 671,84 t^2 + 24796 t + 91734$	26243	0,9601
3. Ekspontensial rivojlanish	$\bar{Y}_t = 126037 e^{0,1118t}$	27370,34	0,9703

Tahlil davomida o'rganilayotgan yillar uchun Surxondaryo viloyatida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqish hajmlari uchun mos bo'lgan trend tenglamalarini hisoblab chiqildi. Aniqlangan trend tenglamalaridan foydalanib, ekstrapolyatsiya qilish usuli orqali Surxondaryo viloyati chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqish hajmlarining 2028-yilgacha mo'ljallangan prognoz qiymatlarini ishlab qilamiz (3-jadval).

2-jadvalda keltirilgan trend modellarning adekvatlik va aniqlik xarakteristikallari tahlili keltirib o'tilgan uchta modelda ham determinatsiya koeffitsientlari orasida juda kuchli bog'lanish borligini natijalar ko'rsatib turibdi, ammo go'sht mahsulotlarida birinchi model, sut va tuxum mahsulotlarida esa ikkinchi modelda qolgan ikkita modelga nisbatan o'rtacha mutloq xatolik kam ekanligini ko'rsatmoqda.

Dinamik qatorlari hadlarini tanlangan trend tenglamalari asosida ekstrapolyatsiya qilish mumkin. Tahlil davomida 2019-2023 yillar uchun viloyatda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqish hajmlari uchun mos bo'lgan trend tenglamalarini aniqlagan bo'lsak, endi shu qatorni davom ettirish mumkin.

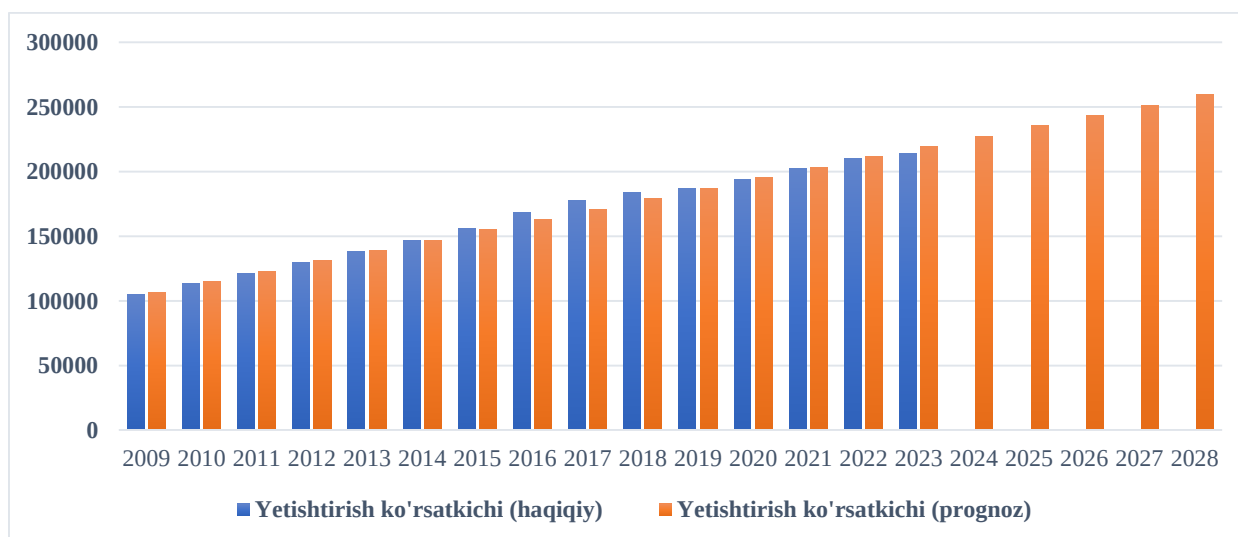
Surxondaryo viloyati chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqish hajmlari asosiy turlari uchun tanlangan 2-jadvalda aniqlangan trend tenglamalaridan foydalanib, ekstrapolyatsiya qilish usuli orqali prognoz qiymatlarini hosil qilamiz (3-jadval).

3-jadval

Surxondaryo viloyati chorvachilik mahsulotlarining ishlab chiqish hajmlarining asosiy turlarini ekstrapolyatsiya qilish orqali olingan prognoz qiymatlari (tonna)

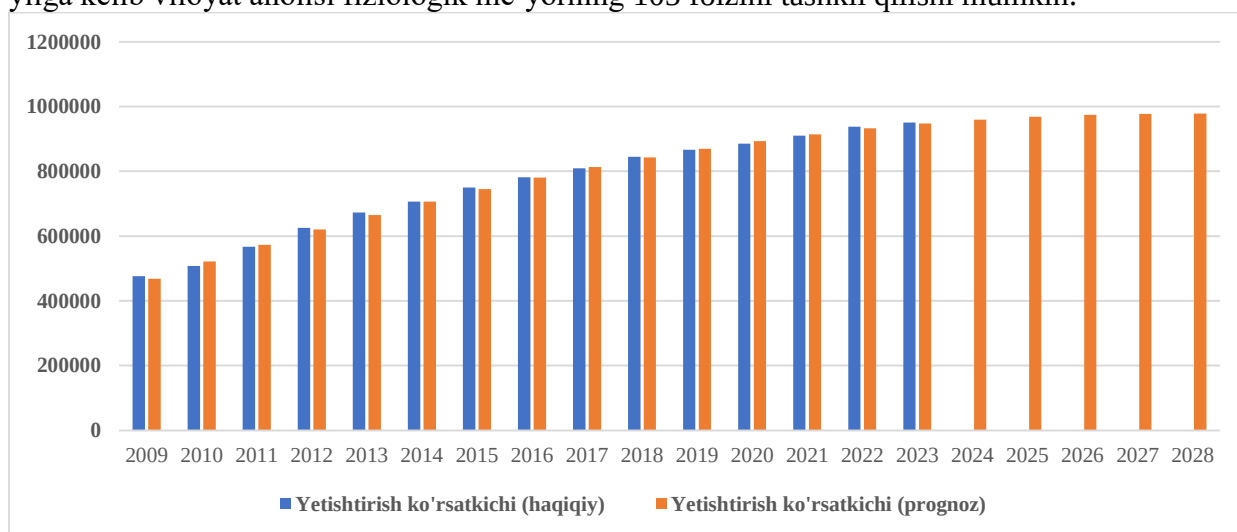
Ko'rsatkich (faktor o'zgaruvchisi)	Trend tenglamasi	Haqiqiy	Prognoz					2023 y 2028 y %
		2023 y	2024 y	2025 y	2026 y	2027 y	2028 y	
Go'sht	$\bar{Y}_t = 8048,8 t + 98637$	214186	227417,8	235466,6	243515,4	251564,2	259613	121,2
Sut	$\bar{Y}_t = -1479 t^2 + 57858 t + 412305$	589068	698810	764552,4	833744,2	906385,4	982476	166,7
Tuxum	$\bar{Y}_t = 126037 e^{0,1118t}$	589068	753987,3	843175,8	942914,4	1054451	1179181	200,1

Prognoz hisob-kitoblarning natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, olingan natijalariga ko'ra, 2028-yilda Surxondaryo hududida go'sht mahsuloti ishlab chiqarish ko'rsatkichlari 2023-yilga nisbatan 21,2%, sut mahsuloti 66,7%, tuxum mahsuloti 100,1 % ga ko'payishi kutilmoqda (3-jadval).

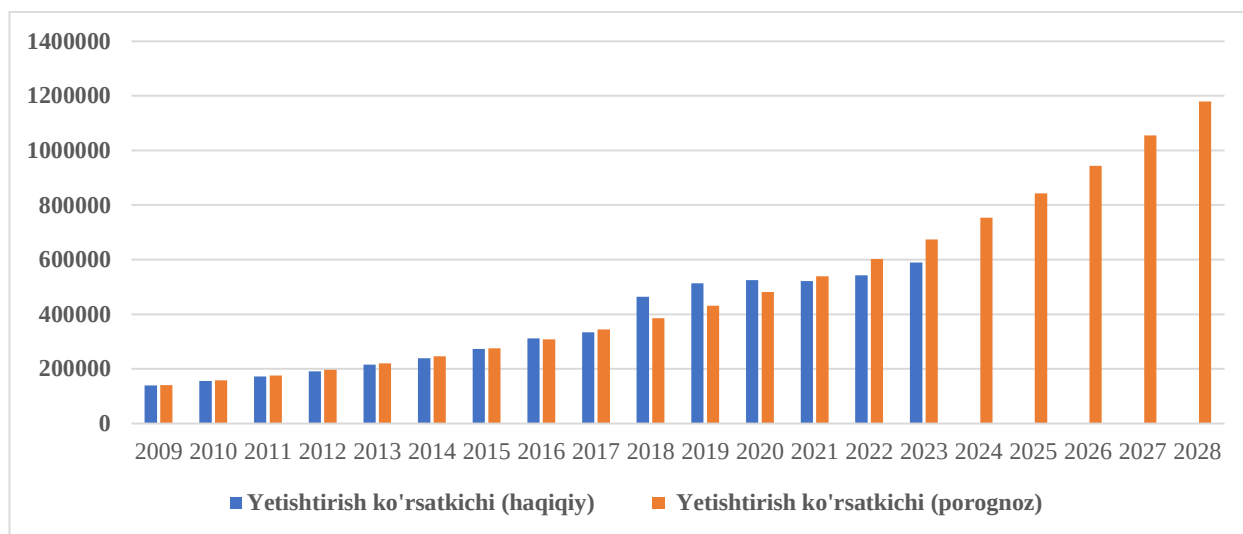
1-rasm. Surxondaryo viloyatida go'sht yetishtirish dinamikasining prognozi (tonna)

Surxondaryo viloyatida go'sht yetishtirish dinamikasi ko'rsatkichi ko'tarilib boradi va 2028-yilga kelib viloyat aholisi fiziologik me'yorning 105 foizini tashkil qilishi mumkin.

2-rasm. Surxondaryo viloyatida sut yetishtirish dinamikasining prognozi (tonna)

Surxondaryo viloyatida sut mahsulotlari yetishtirish dinamikasi ko'rsatkichi ko'tarilib boradi va 2028-yilga kelib viloyat aholisi fiziologik me'yorning 113 foizini tashkil qilishi mumkin.

3-rasm. Surxondaryo viloyatida tuxum yetishtirish dinamikasining prognozi (dona)

Surxondaryo viloyatida go'sht yetishtirish dinamikasi ko'rsatkichi ko'tarilib boradi va 2028-yilga kelib viloyat aholisi fiziologik me'yorning 109 foizini tashkil qilishi mumkin.

Shunga e'tibor berish kerakki, olingan prognoz qiymatlar chorvachilik mahsulotlarining asosiy turlarini ishlab chiqarish hajmining o'zgarish istiqbolini faqat besh yilga oldindan belgilash imkonini beradi. Bu statistik to'plamda kuzatuvchilar sonining ortishi shu to'plamning yanada aniq tavsifini olish imkonini berishligi bilan shartlangan bo'lib, ayni paytda dinamika qatorini bu kabi uzaytirilishi har doim ham, ayniqsa, dinamika qatorlari chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy ko'rsatkichlarini prognozlashtirish uchun qo'llanilayotgan hollarda shunga o'xshash natijalarga olib kelavermaydi.

Qayd qilingan holat shu bilan bog'liqlik, darajalarning axborot qiymati ular oldini olish davridan uzoqlashtirilgani sari yo'qolib boradi, ya'ni prognozlashtirishda dinamika qatori darajalarining qiymatlari bir xil bo'lmaydi. Shuning uchun o'sish egri chiziqlarini approksimatsiyalashtiruvchi tenglamalarning parametrlari nuqsonlardan xoli emas va qatorning mavjud a'zolaridan bir qismini chiqarib tashlashda o'z qiymatlarini o'zgartirishlari mumkin, bu esa dinamika qatori tenglamalarining hisob qiymatlari aniqligida aks etishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Xulosa qiladigan bo'lsak, chorvachilikdagi inqirozli vaziyatlarni davlat boshqaruvini bozor vositalari bilan eng maqbul darajada birga qo'shib olib bormasdan bartaraf etib bo'lmaydi. Davlatning boshqaruvchilik roli yangi xo'jalik tuzilmalarini shakllantirish jarayonini iqtisodiy usullar va qonun chiqarish yo'li bilan qo'llab-quvvatlashni optimal qo'shib olib borish darajasida ayniqsa muhimdir. Bizning fikrimizcha, shu bilan birga agrar sohaning o'ziga xos xususiyatlarini, ya'ni ishlab chiqarishning mavsumiyligini, kapitalning sekin aylanishini, tabiatning stixiyali kuchlariga yuqori darajada duchor bo'lish mumkinligi bilan bog'liq ishlab chiqarish tavakkalchiligini hisobga olish zarur.

Chorvachilik tarmog'ining davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning iqtisodiy usullaridan foydalanishni imtiyozli kreditlar berish tizimini shakllantirish, shuningdek soliq orqali boshqarish, budjet tomonidan moliyalashtirish, qishloqni ijtimoiy rivojlantirish, davlat dasturlari, buyurtmalari, samarali bojxona siyosati kabilar orqali amalga oshirish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853 sonli farmoni.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8-fevraldagi „O'zbekiston Respublikasida chorvachilik sohasi va uning tarmoqlarini rivojlantirish bo'yicha 2022-2026-yillarga mo'ljallangan dasturni tasdiqlash to'g'risida"gi PQ-120-sonli qarori.
3. A.A.Xasanov. "Chorvachilik statistikasi ko'rsatkichlari tizimini tuzishning o'ziga xos jihatlari." // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" ilmiy elektron jurnali. № 3, may-iyun, 1-8 betlar, 2018 y.

4. O.A.Abdug'aniyev. Iste'mol savatiga kiruvchi qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonlarini modellashtirish // Dissertatsiya (RhD). Toshkent 2020 y.
5. Г.О.Владимировна. “Основные тенденции и факторы развития животноводческой отрасли России”. // “Гражданское право; предпринимательское право; семейное право; международное частное право, 2020 г. 23-27 стр.
6. X.Shodiyev va I.Xabibullayev “Statistika” Darslik- Toshkent, 2013. 122-149 betlar.
7. O.A.Abdug'aniyev. “O'zbekistonda qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish jarayonlarini ekonometrik modellashtirish.” // “UzBridge” elektron jurnali Toshkent, 2021 . №2, 1-17 betlar.
8. www.fao.org - Oziq-ovqat va qishloq xo'jaligi xalqaro tashkilotining (FAO) rasmiy sayti
9. www.agro.uz – O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligining rasmiy sayti
10. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasining rasmiy sayti

UO'K 314.2

DEMOGRAFIK JARAYONLARNI IQTISODIY TADQIQ QILISHNING XORIJ TAJIRIBASI

D.N.Yesengeldiyev, tayanch doktorant, O'zR FA Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq tabiiy fanlar ITI, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy mamlakatlarda demografik jarayonlarning holati o'rganilib, ushbu tajribalarni hisobga olgan holda demografik jarayonlarni iqtisodiy tadqiq qilish yuzasidan ilmiy fikrlar, xulosa va takliflar bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Demografik jarayon, tadqiq qilish, aholi, modellashtirish, demografik siyosat, xorijiy tajriba.

Аннотация. В данной статье изучено состояние демографических процессов в зарубежных странах, представлены научные мнения, выводы и предложения по экономическому исследованию демографических процессов с учетом этого опыта.

Ключевые слова: Демографический процесс, исследование, население, моделирование, демографическая политика, зарубежный опыт.

Abstract. In this article, the state of demographic processes in foreign countries is studied, scientific opinions, conclusions and proposals are presented on the economic research of demographic processes, taking into account these experiences.

Key words: Demographic process, research, population, modeling, demographic policy, foreign experience.

Kirish. Bugungi kunda jahon mamlakatlarida demografik jarayonlarni tadqiq qilishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Undan asosiy maqsad mamlakatimizda demografik jarayonlarni tadqiq qilishning xorij tajribasini qo'llash orqali samarali demografik siyosatni ishlab chiqish hisoblanadi. Bu borada mamlakatimizda bir qator me'yoriy-huquqiy hujjatlar ham qabul qilingan. Ayniqsa, mamlakatimizda Yangi O'zbekistonni shakllantirish borasida urbanizatsiya siyosatini shakllantirishga qaratilgan demografik jarayonlarni takomillashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ilgari surilgan Taraqqiyot strategiyasining 33-maqsadida mamlakatimiz mintaqalarida urbanizatsiya siyosati masalasini yechimi sifatida “Hududlarda aholining yashash sharoitini yaxshilash uchun urbanizatsiya siyosatini yanada takomillashtirish” zarurligi ta'kidlab o'tilgan [1]. Darhaqiqat, ushbu siyosat aholi tarkibini isloh qilish va samarali tartibga solishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili. Jahon mamlakatlarida demografik jarayonlarni tadqiq qilish uzoq davrlardan beri o'rganilib kelinayotgan tadqiqotlar bo'lib hisoblanadi. Xususan, demografik jarayonlarni tartibga solish tajribasi ko'pincha samarali demografik siyosatni olib borishni o'zida aks ettirib, bu borada AQSh, Yevropa Ittifoqi va Rossiyada demografik siyosat maqsadi, vazifalari va muammolari doimiy ravishda o'rganilmoqda. Ushbu mamlakatlarda aholi siyosati, ya'ni tug'ilishni rag'batlantirishga alohida qaratiladi. Yevropa Ittifoqi demografik siyosatining muhim tarkibiy qismi bo'lib oilaviy siyosatni amalga oshirish yoki bolali oilalar uchun imtiyozlar berish, ayollarga turli rollarni bajarishda yordamlar berish, mehnat resurslarini to'ldirish omili sifatida immigratsiya va aholining qarishi sohasidagi ijtimoiy siyosatni amalga oshirish hisoblanadi.

AQShda milliy demografik siyosat olib borilmaydi, ya'ni uning o'rniga mamlakatda faol ijtimoiy va oilaviy siyosat olib borilmoqda. Bu borada 80 ga yaqin dasturlar mavjud. Mamlakatda an'anaviy talqinda davlat demografik siyosati deyarli yo'q. Bu yerda demografik muammolarga munosabatni tenglik, ya'ni demokratiya va ijtimoiy adolat tamoyillariga, shuningdek, inson huquqlarini hurmat qilishga asoslanadi. Fuqarolarga farzand ko'rish masalasida to'liq tanlash erkinligi berilgan. Unga asosan, har bir oilaning individual qarorlariga ustunlik beriladi. Bolali oilalarga turli soliq imtiyozlari shaklida bilvosita yordam ko'rsatiladi [2]. AQShda aholining immigratsion o'sishi uchun yetarli shart-sharoitlar yaratilgan. Shuningdek, bolali oilalarni soliq bilan qo'llab-quvvatlash choralari hamda turli mintaqaviy va korporativ oilaviy siyosat dasturlari qo'llaniladi. AQShdagi demografik vaziyat boshqa rivojlangan mamlakatlariga qaraganda qulayroq ko'rinishga ega.

Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida bolali oilalarni moddiy qo'llab-quvvatlash siyosati quyidagi yo'nalishlarni o'z ichiga oladi [3]:

- oilalarga moliyaviy yordam: oilaviy nafaqalar, ta'lim grantlari, uy-joy subsidiyalari, oilalarga maxsus maqsadli kreditlar va bolali oilalarga soliq imtiyozlari berish;
- ayolga ikki tomonlama rolini bajarishda yordam berish siyosati (ona va xodim): ona-otalarga farzand tug'ilishi va tarbiyasi bilan bog'liq ta'tillar, ish bilan ta'minlash sohasidagi ayollar uchun maxsus imtiyozlar va maktabgacha ta'lim tizimini rivojlantirish;
- yolg'iz ota-onalarga yordam berish siyosati: maktabgacha yoshdagi bolalar uchun maxsus imtiyozlar va moliyaviy yordam berish;
- oilaning ijtimoiy barqarorligini oshirish siyosati: nikohning eng kam yoshini tartibga solish va ajralishlarni qonuniy tartibga solish;
- oilani rejalashtirish siyosati: maslahatlar va ko'rsatmalar berish.

Frantsiyada tug'ilishni past darajasi va uni natijasi bo'lgan aholi qarishi muhim masala bo'lib qaraladi. Bu yerda uchinchi va to'rtinchi bolaning tug'ilishi faol ravishda rag'batlantiriladi, birinchi va keyingi har bir bola uchun esa asosiy ish haqining 2-7 baravari miqdorida bir martalik nafaqa beriladi va homiladorlik ta'tili ish haqining 90 foizi miqdorida to'lanadi. Uy-joy imtiyozlari va kreditlari berilib, ularning 90 foizi to'rtinchi farzand tug'ilganda to'lanadi.

Tug'ilish darajasi pastligi sababli Germaniyada so'nggi yillarda uchinchi va to'rtinchi bolalarga nisbatan rag'batlantirish choralari kuchaytirildi. Germaniyada bola nafaqalarini to'lashda asosiy e'tibor uchinchi, to'rtinchi va beshinchi bola tug'ilishini rag'batlantirishga qaratildi. Bundan tashqari, bolali oilalarga daromad solig'i solinmaydigan oilaviy daromad miqdori ko'paytirildi, uy sotib olishda imtiyozlar berildi. Har bir tug'ilgan bola uchun ayolga pensiyani hisoblashda bir yillik ish staji qo'shiladi.

Shvetsiyada bolali oilalar uchun ijtimoiy imtiyozlar doimiy ravishda kengayib bormoqda. So'nggi yillarda aholining o'sishi mamlakat tomonidan oilaviy siyosat amalga oshirilib, unga ko'ra oilaviy nafaqalar muhojirlarga ham to'lanadi. Onalik va otalik sug'urtasi rejasiga binoan, ota-onalar singari har yili kasal ta'tillar beriladi. Mamlakatda ota-onalar manfaatlarini hisobga olish kasaba uyushmalarining tadbirkorlar va hukumat bilan o'zaro hamkorligiga asoslanadi.

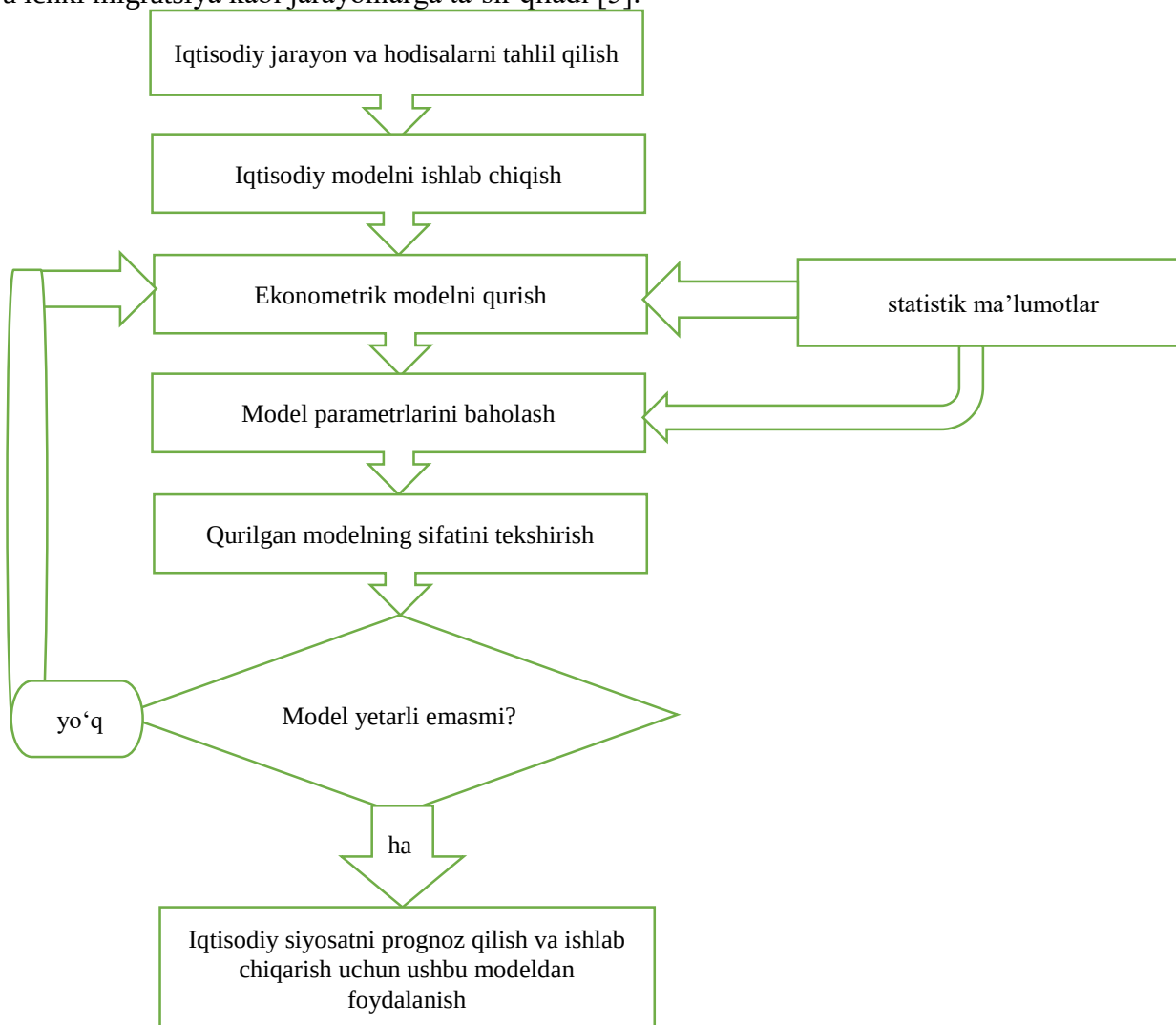
Norvegiyada hukumat mehnat bozori, maktablar, oilaviy siyosat va sog'liqni saqlash bilan bog'liq masalalarni ishlab chiqishda demografik ko'rsatkichlarni hisobga oladi. Bu borada mamlakatda ushbu sohadagi tendentsiyalarni o'rganadigan va hukumatga o'z tavsiyalarini yuboradigan aholi qo'mitasini tuzildi. Uning maqsadi fuqarolar sog'lig'iga g'amxo'rlik qilish, ayollar ahvolini yaxshilash, oilani rolini kuchaytirish va bolali oilalarning hayot sifatini tubdan oshirish bo'lib hisoblanadi.

Ispaniyada ko'p yillar davomida tug'ilishni oshirishga qaratilgan harakatlarga qarshi chiqilgan edi. Bugungi kunda mamlakatda tug'ilishni yaxshilash bo'yicha hukumat dasturi mavjud emas. Uzoq muddatda bunday passiv oilaviy siyosat jiddiy qiyinchiliklarga olib kelmoqda. Ispaniyaning hozirgi demografik holatini hisobga olgan holda ko'plab o'rta yoshli fuqarolari nafaqaga chiqqanlarida katta oilaning yordamiga duch keladilar.

Rossiyada hozirgi bosqichda faol demografik siyosat olib borilmoqda. Rossiyada 2007-2017-yillarda tug'ilishni rag'batlantirish chora-tadbirlari bilan bir qatorda ijobiy demografik vaziyatni

shakllantirish demografik, iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy omillar guruhining qulay birikuviga imkon berdi [4]. Rossiyada uzoq davom etgan demografik inqirozni bartaraf etish uchun chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Ularning yo‘nalishlariga o‘limni kamaytirish, kasallanish darajasini pasaytirish va insonning faolligini oshirishga qaratilgan ijtimoiy yo‘naltirilgan iqtisodiy va faol demografik siyosatni amalga oshirish, oilalarning hayot sifatini yaxshilash va oilalarning bolalarga bo‘lgan ehtiyojlarini to‘liq qondirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish, mehnat immigratsiyasini jalb qilish va muhojirlarni birlashtirish uchun yetarli shart-sharoit yaratish kiradi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi tajribalardan kelib chiqib, demografik jarayonlarni o‘rganishga qaratilgan to‘plangan xorij tajribalar ushbu jarayonlarni iqtisodiy tadqiq qilishni taqozo qiladi. Ushbu jarayonlarning rivojlanishi texnologiyalarning rivojlanishi bilan bog‘liq. Mehnatni tejaydigan texnologiyalarning rivojlanishi inson umrini uzaytirish, tug‘ilishni pasayishi, global demografik portlash, aholining yangi yosh tarkibining paydo bo‘lishi, xalqaro migratsiya navbati, urbanizatsiya va ichki migratsiya kabi jarayonlarga ta’sir qiladi [5].

1-rasm. Demografik jarayonlarni amalga oshirishda iqtisodiy tadqiqot bosqichlarining qo‘llanishi

Xorijda demografik jarayonlarni o‘rganish demografik tahlil orqali amalga oshirilib, unga ko‘ra tug‘ilish, o‘lim va migratsiya tendensiyalarini o‘rganishning zamonaviy usullari qo‘llaniladi. Ya’ni, demografik prognozlarni aniqlashtirish uchun zarur bo‘lgan batafsil ma’lumotlarni olish uchun aholining maxsus ommaviy so‘rovlari o‘tkaziladi. Olib borilayotgan tahlillarda taklif qilingan modellar demografik ko‘rsatkichlar uchun qo‘llanilib, demografik o‘zgarishlarni aniqlashga qaratiladi. Demografik jarayonlar davlat tomonidan rejalashtirilmaydi va ob’ektiv omillar bilan belgilanadi. Ammo, davlat ushbu jarayonlarni turli tadbirlar orqali tartibga solishi mumkin.

Demografik jarayonlarni o‘rganishda modellashtirish usullari ham qo‘llanilib, iqtisodiy jihatdan tadqiq qilish uchun muhim asos bo‘lib xizmat qiladi. Modellashtirish har qanday mintaq

yoki hududning iqtisodiy va demografik jarayonlarini, rivojlanish xususiyatlarini hisobga olgan holda o'rganish va prognoz qilish uchun qo'llanilishi mumkin [6]. Shundan kelib chiqib, demografik jarayonlarni amalga oshirishda iqtisodiy tadqiqotlar quyidagi bosqichlardan iborat bo'ladi va ekonometrik ahamiyatga ega bo'ladi (1-rasm). Ushbu 1-rasmga asosan, demografik jarayonlarni amalga oshirishda iqtisodiy tadqiqotlar ekonometrik ahamiyatga ega bo'lib, ushbu bosqichlar doirasida olib boriladigan rivojlangan mamlakatlardagi faol demografik siyosat aholi tarkibini kelajagini o'rganishda qo'llaniladi.

Shuningdek, rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar tajribasiga ko'ra, demografik jarayonlarga unga ta'sir qiluvchi omillar ta'sir qiladi. So'nggi 20-30 yil ichida o'tkazilgan ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, demografik o'zgarishlar oxir-oqibat ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan belgilanadi [7]. Ushbu mamlakatlar uchun aholini tarkibini o'rganish masalasi dolzarb bo'lib qolmoqda. Buning asosiy sababi bo'lib, aholining tez o'sishi va kishilar hayotidagi past turmush darajasining mavjudligi bilan izohlanadi. Bu mamlakatlarda tug'ilishning sekin pasayishi va shunga mos ravishda aholining tez o'sishi tendentsiyasi kuzatilmoqda. Bu esa ushbu mamlakatlarda aholining o'sish sur'ati va iqtisodiy rivojlanish sur'ati, ayniqsa oziq-ovqat ishlab chiqarishning o'sishi o'rtasida turli nomuvofiqlikni keltirib chiqaradi.

Xulosa. Demografik jarayonlarni tadqiq qilishning ilg'or xorij tajribasi AQSh, Yevropa Ittifoqi va Rossiya mamlakatlarida to'plangan bo'lib, ushbu mamlakatlarda asosiy e'tibor demografik siyosatni takomillashtirishga qaratilgan. Ushbu mamlakatlar tajribalarida bevosita demografik jarayonlarni amalga oshirishda iqtisodiy tadqiqot bosqichlarining qo'llanishi matematik modellashtirishga asoslanib, demografik jarayonlarni kelajakda prognoz qilishga imkon beradi. Natijada, faol demografik siyosatni amalga oshirishga erishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni. Manba: <https://lex.uz/docs/5841063>
2. Современная демографическая политика: Россия и зарубежный опыт. // Аналитический вестн. Совета Федерации ФС РФ, 2005, №25 (277). - 49 с.
3. <https://studfile.net/preview/6489734/page:3/>
4. Андропова Л.Н., Ланцова Н.М. Демографические тенденции и государственная демографическая политика: россия и зарубежный опыт. [Электронный ресурс]. - с. 331. <https://ecfor.ru/wp-content/uploads/2023/01/demograficheskaya-situatsiya-v-rossii-i-zarubezhom.-demograficheskaya-politika.pdf>.
5. Акимов А. Влияние робототехники и трудосберегающих технологий на демографические процессы: тренды и сценарии. // Демографическое обозрение (Demographic review). Июнь 2017, Т.4, №2. - с. 97-103.
6. Козаков Е.М., Акбюлов Р.И., Бердникова А.Ю. Применение эконометрических методов при исследовании экономико-демографического развития территории. // Известия УрГЭУ, 1(23), 2009. - с. 86.
7. <https://studentopedia.ru/sociologiya/otechestvennij-i-zarubezhnij-opit-demograficheskogo-prognozirovaniya--demograficheskoe.html>

UO'K 314.02

O'ZBEKISTON MINTAQALARINING DEMOGRAFIK HOLATI

D.N.Yesengeldiyev, tayanch doktorant, O'zR FA Qoraqalpog'iston bo'limi Qoraqalpoq tabiiy fanlar ITI, Nukus

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston mintaqalarining demografik xususiyatlari va holati yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, mintaqada demografik holat, demografik jarayon, demografik siyosat.

Аннотация. В данной статье описаны демографические характеристики и ситуация регионов Узбекистана.

Ключевые слова: Узбекистан, демографическая ситуация региона, демографический процесс, демографическая политика.

Abstract. This article describes the demographic characteristics and situation of the regions of Uzbekistan.

Key words: Uzbekistan, demographic situation of the region, demographic process, demographic policy.

Demografik holat - hududda sodir bo'ladigan demografik jarayonlarning (tug'ilish, o'lim, migratsiya, nikoh va ajralish) miqdoriy tavsifi va sifat jihatidan baholanishi, shuningdek, tendensiyalar, natijalar va oqibatlar majmuasidir. Bu borada aholi statistikasi ko'rsatkichlarini hisoblashning asosiy maqsadi hududda joy va vaqtning o'ziga xos shart-sharoitlarida yuzaga kelgan demografik vaziyat va uning kelajagi uchun prognozini baholash hisoblanadi. Demografik holatni yetarli darajada tavsiflash uchun turli shartlarni hisobga olish lozim. Bunda demografik jarayonlarning dinamikasi tahlil qilinadigan vaqtni tanlash muhim ahamiyatga ega. Bundan tashqari, davlat va jamiyatdagi ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar tufayli demografik jarayonlarning keskin o'zgarishi davrlarini hisobga olish lozim. Bu esa ko'rsatkichlarning ko'tarilishi yoki pasayishi yillarini asosi sifatida tasavvur qilishga imkon beradi.

Demografik holat va uning unsurlarini sifat jihatidan baholash hududning demografik rivojlanish maqsadlari bilan belgilanadi. Undan asosiy maqsad aholi sonini barqarorlashtirish uchun migratsiya pasayishini tabiiy o'sish va pasayish bilan aholining tabiiy va migratsiya o'sishiga erishishni ta'minlaydi. Demografik jarayonlarning zamonaviy tendensiyalarini kishilarning yashash sharoitlariga munosabati yoki ularning ehtiyojlariga mos ravishda ushbu sharoitlarga moslashishga ongli intilish sifatida qarash mumkin [1]. Aholining tabiiy o'sishi tug'ilish va o'lim jarayonlarida hamda aholi yosh tuzilishining xususiyatlarini hisobga olgan holda shakllanadi. Demografik rivojlanishni maqsadi aholining barqarorlashishini manbalar bilan ta'minlash kerakligini aniqlamasa, ushbu maqsadga erishishning barcha variantlari ijobiy baholanishi mumkin. Agar maqsad uni ko'paytirishning eng iqtisodiy rejimiga o'tish orqali aholining barqarorlashishini ta'minlash sifatida shakllantirilsa, o'limni kamaytirish va migratsiya balansini minimallashtirish bilan birga tug'ilishning oshishida maqsadga erishishning yagona yo'li bo'lib hisoblanadi. Demografik holat rivojlanishining boshqa barcha variantlari salbiy baholanishi lozim.

Aholi haqidagi demografik ma'lumotlar quyidagi mezonlarga javob berishi kerak [2]: aniq, batafsil, to'liq, ishonchli va tizimli. Demografik holat xususiyatlari demografik jarayonlarning miqdoriy va sifat jihatidan baholanishi bilan cheklanmaydi. Demografik siyosat mavzusi bo'lgan maqsadga muvofiq vaziyatni zarur yo'nalishda o'zgartirish ba'zi muammolarni keltirib chiqargan omillar va ularni boshqarishni talab qiladi. Demografik holatning omillari haqida gapirganda ta'sirlarning ikkinchi guruhiga tegishli bo'ladi. Demografik holat, uning miqdoriy va sifat jihatidan baholanishi hududning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining omili va mezonlari sifatida qaraladi. Aholi soni o'zgarib, uning tuzilishi yangilanadi. Aholi tarkibi - tarkib, ya'ni aholini kishilar to'plami sifatida tashkil etadigan unsurlar ro'yxatidir. Demografik tarkibga aholining erkaklar va ayollar, turli yoshdagi shaxslarga bo'linishi kiradi. Yoshga qarab aholi guruhlarga bo'linadi. Sifat asosida tuzilgan guruhlar tasnifni anglatadi. Masalan, mehnatga layoqatlilik kabi sifat xususiyatiga qarab, aholining mehnatga layoqatli yoshdan kichik, mehnatga layoqatli va layoqatli yoshdan katta guruhlar ajratiladi.

Aholi guruhlar va miqdoriy asosda taqsimlanishi mumkin. Aholining jinsi va yoshiga qarab taqsimlanishi bir yillik (har bir yosh yili uchun) va besh yillik yosh guruhlari bo'ladi. Ikkinchisi 0-4 yosh, 5-9 yosh, 10-14, 15-19 va boshqalar kabi standart guruhlarda beriladi. Bu bajarilgan yillarning 0-4 yil guruhi 5 yilgacha, 5-9-10 gacha, 10-14-15 gacha kabi to'liq sonini anglatadi. Bunday guruhlar statistika organlari tomonidan aholini ro'yxatga olish va buxgalteriya ma'lumotlarini ishlab chiqishda qo'llaniladi. Ba'zan 0-9, 10-14 va boshqalar uchun o'n yillik guruhlar ham qo'llaniladi. 9 yosh birinchi o'nlikning oxirgi raqami, 19 yosh ikkinchi o'nlikning oxirgi raqami va boshqalar esa o'nlikning oxirgi soni 10, 20 va boshqalar bo'lishi mumkin. Aholi tarkibi turli unsurlar yoki son jihatdan aniqlangan guruhlar o'rtasidagi munosabatdir. Eng soddasi bo'lib, jinsiy tuzilishi, erkaklar va ayollarning umumiy aholi soniga nisbatidir. Shuningdek, yosh, yosh va jinsiy tuzilmalar, yashash vaqti bo'yicha taqsimotlar va boshqalar mavjud. Ya'ni, aholining guruhlarga taqsimlanishi foiz va ulushlarda ifodalanadi. Yosh tarkibida son jihatdan teng yosh guruhlari va funksional jihatdan kontingentlar ajralib turadi. Ikkinchisi har qanday sifat xususiyatlari bo'yicha ajratilgan kattalashtirilgan yosh guruhlari.

Aholining yosh tuzilishining ko'rsatkichlari ayrim yoshdagi yoki yosh guruhlari aholisining ulushidir. Agar bunday ko'rsatkichlarni hisoblashda aholining umumiy soni bo'lsa, unda aholining

jinsiy va yosh tarkibi ko'rsatkichlari haqida mulohaza yuritish. Hisoblash har bir alohida jinsdagi aholi soniga nisbatan amalga oshirilsa, alohida ayollar va erkaklarning yosh tarkibi bo'ladi.

Yosh tarkibini tahlil qilishda 60 yosh va undan katta yoshdagi aholining ulushi yoki foizda e'tibor beriladi. Ushbu ko'rsatkich qarish koeffitsienti yoki aholining demografik qarilik koeffitsienti deb ataladi. Jamiyatda qarish sabablari haqida noto'g'ri tushuncha mavjud. Bu esa umr ko'rish davomiyligining oshishi bilan bog'liq bo'ladi. Aholining qarishining asosiy sababi tug'ilishning pasayishidir. Tug'ilishning pasayishi bolalar soni va ulushining pasayishiga olib kelib, katta yoshdagi aholi ulushining o'sishiga olib keladi. Umr ko'rish davomiyligining oshishi faqat 60 yoshdan oshgan aholi o'limining kamayishi tufayli qarish koeffitsientining oshishiga olib keladi. Biroq, barcha mamlakatlarda umr ko'rish davomiyligi yoshlarda o'limning kamayishi hisobiga o'sdi. Bunday holatda umr ko'rish davomiyligi o'sishi demografik qarishni oldini oladi. Chunki, ushbu bolalar soni va ulushining ko'payishiga olib keladi. Shunday qilib, aholining qarishining asosiy sababi tug'ilishning pasayishidir.

Mamlakatimizda jami aholi soni 2015-2023-yillarda quyidagi ko'rsatkichlarga ega bo'ldi (1-jadval).

1-jadval

O'zbekiston mintaqalarida jami doimiy aholi soni, ming kishi [2]

Hududlar nomi	2015-y.	2016- y.	2017-y.	2018-y.	2019-y.	2020-y.	2021-y.	2022-y.	2023-y.
O'zbekiston Respublikasi	31022,5	31575,3	32120,5	32656,7	33255,5	33905,2	34558,9	35271,3	36024,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1763,1	1791,1	1817,5	1842,3	1869,8	1898,3	1923,7	1948,5	1976,2
Andijon viloyati	2857,3	2910,5	2962,5	3011,7	3066,9	3127,7	3188,1	3253,5	3322,7
Buxoro viloyati	1785,4	1815,2	1843,5	1870,2	1894,8	1923,9	1947,1	1976,8	2009,7
Jizzax viloyati	1250,1	1276,1	1301,0	1325,0	1352,4	1382,1	1410,5	1443,4	1475,5
Qashqadaryo viloyati	2958,9	3025,6	3088,8	3148,4	3213,1	3280,4	3335,4	3408,3	3482,3
Navoiy viloyati	913,2	927,9	942,8	958,0	979,5	997,1	1013,6	1033,9	1055,5
Namangan viloyati	2554,2	2603,4	2652,4	2699,6	2752,9	2810,8	2867,5	2931,1	2997,5
Samarqand viloyati	3514,8	3583,9	3651,7	3720,1	3798,9	3877,4	3947,7	4031,3	4118,2
Surxondaryo viloyati	2358,3	2411,5	2462,3	2514,2	2569,9	2629,1	2680,8	2743,2	2806,5
Sirdaryo viloyati	777,1	790,6	803,1	815,9	829,9	846,3	860,9	878,6	896,6
Toshkent viloyati	2758,3	2794,1	2829,3	2861,2	2898,5	2941,9	2975,9	2939,7	2993,4
Farg'ona viloyati	3444,9	3505,3	3564,8	3620,2	3683,3	3752,0	3820,0	3896,4	3976,3
Xorazm viloyati	1715,6	1746,9	1776,7	1805,0	1835,7	1866,5	1893,3	1924,2	1958,1
Toshkent shahri	2371,3	2393,2	2424,1	2464,9	2509,9	2571,7	2694,4	2862,4	2956,4

Ushbu jadvalga ko'ra, 2015-yilda 31022,5 ming nafar kishini tashkil etgan bo'lsa, 2023-yilda esa 36024,9 ming nafarni tashkil etgan. Hududlar bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, Qoraqalpog'iston Respublikasida 1763,1 (1976,2) ming nafarga, Andijon viloyati 2857,3 (3322,7) ming nafarga, Buxoro viloyatida 1785,4 (2009,7) ming nafarga, Jizzax viloyatida 1250,1 (1475,5) ming nafarga, Qashqadaryo viloyatida 2958,9 (3482,3) ming nafarga, Navoiy viloyatida 913,2 (1055,5) ming nafarga, Namangan viloyatida 2554,2 (2997,5) ming nafarga, Samarqand viloyatida 3514,8 (4118,2) ming nafarga, Surxondaryo viloyatida 2358,3 (2806,5) ming nafarga, Sirdaryo viloyatida 777,1 (896,6) ming nafarga, Toshkent viloyatida 2758,3 (2993,4) ming nafarga, Farg'ona viloyatida 3444,9 (3976,3) ming nafarga, Xorazm viloyatida 1715,6 (1958,1) ming nafarga, Toshkent shahrida 2371,3 (2956,4) ming nafarga teng bo'lgan.

Xulosa shuki, O'zbekiston mintaqalarining demografik holati aholi bilan bog'liq jarayonlarni tartibga solishda muhim o'rinni egallaydi. Shu orqali aholi tug'ilishi, o'limi, tabiiy harakati, o'sishi va kamayishi tartibga solinadi. Shunga asosan, demografik holatda aholi demografik tizim sifatida qaraladi va uning asosiy xususiyati avlodlarni doimiy ravishda yangilash qobiliyati bilan belgilanadi. Natijada, aholining tarkibini oqilona tahlil qilishga va kelajakda ular faol va nafaol harakatini aniqlashga etishiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Щербаков А.И., Мдинарадзе М.Г., Назаров А.Д., Назарова Е.А. Демография: учеб. пособие.; под общ. ред. д-ра экон. наук, профессора А.И.Щербакова. - М.: ИНФРА-М, 2017. - с. 75.

2. Антонова, Н. Л. Демография: учеб.-метод. Пособие. / Н.Л.Антонова; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2014. - с. 21.

3. www.stat.uz

ХИЗМАТ КЎРСАТИШ КОРХОНАЛАРИ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

А.Е.Асенбаева, докторант, Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

Аннотация. Мақолада хизмат кўрсатиш корхоналари рақобатбардошлигини бошқариш механизмини такомиллаштириш омиллари таҳлил қилинган. Рақобатдош устунликларни таъминлашда субъектив ва объектив ёндашувларни ўрни ўрганилиб таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: Хизмат кўрсатиш, рақобатбардошлик, рақобатдош устунликлар, объектив ёндашув, субъектив ёндашув, бошқарув сифати, стратегия, стратегик сиёсат.

Аннотация. В статье анализируются факторы совершенствования механизма управления конкурентоспособностью предприятий сферы услуг. Изучена роль субъективного и объективного подходов в обеспечении конкурентных преимуществ, разработаны предложения и рекомендации.

Ключевые слова: Предоставление услуг, конкурентоспособность, конкурентные преимущества, объективный подход, субъективный подход, качество управления, стратегия, стратегическая политика.

Abstract. The factors of improving the mechanism of managing the competitiveness of service enterprises are analyzed in the article. The role of subjective and objective approaches in ensuring competitive advantages has been studied and suggestions and recommendations have been developed.

Key words: Service delivery, competitiveness, competitive advantages, objective approach, subjective approach, management quality, strategy, strategic policy.

Хўжалик фаолиятини амалга оширишнинг амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, рақобатдошликни бошқаришнинг самарали механизмларидан фойдаланмасдан туриб, хизмат кўрсатиш корхоналари бозорда фаол рақобат курашига кириша олмайди. Бу эса ўз навбатида рақобатдошликни бошқариш ҳамда трансформацион жараёнларга мослашишнинг усуллари ва стратегияларини доимий тарзда такомиллаштириб боришни заруратини талаб қилади.

Рақобатбардошликни бошқариш юқори сифатга эга хизматлар кўрсатишни таъминлайдиган омиллар ва шарт-шароитларга барча иерархик даражаларда таъсир қилишнинг доимий, тизимли, мақсадли жараёни тушунилади. Рақобатбардошликни бошқариш рақобатбардош маҳсулот (хизмат)ни бозорга олиб чиқиш ва субъектив омиллар таъсирини камайтириш учун маҳсулот (хизмат) ишлаб чиқариш ва истеъмолини шакллантиришнинг тузатиш жараёни сифатида қаралади [1].

Замонавий концепция сифатида рақобатбардошликни бошқариш ўзининг шаклланиш босқичида бўлиб, у рақобатдош устунликлар, рақобатбардош салоҳият, рақобат стратегияларини самарали амалга оширишга қаратилган бошқарув шакллари ва усуллари ўзгартиришни ўз ичига олади, бу эса ўз навбатида хизмат кўрсатиш корхонасининг бозордаги рақобатбардошлик ҳолатига таъсир кўрсатади. Хизмат кўрсатиш корхонасининг рақобатбардошлигини бошқариш жараёни муайян бошқарув жараёни орқали амалга ошириладиган мураккаб кўп мезонли вазифадир. Улардан самарали фойдаланиш фақат кўриб чиқиладиган объектга нисбатан объектив ва субъектив қарашлар билан уйғунлашган тизимли ёндашув билан намоён бўлиши мумкин, бу эса рақобатбардошликни бошқариш жараёнларини аниқлашга имкон беради.

Рақобатбардошлик корхона фаолиятинининг устунликларини баҳолашни талаб қилувчи таркибий қисмлар гуруҳининг тизимлаштирилган мажмуи сифатида қаралади. Субъектив ва объектив ёндашувлар мувофиқ тарзда рақобатбардошликни ички муҳитнинг маълум бир ҳолати сифатида алоҳида кўриб чиқишни таъминлайди, бу ташқи пудратчилар билан самарали муносабатларни ўрнатишга имкон беради ва шунинг учун рақобатбардошлик ушбу турни

амалга ошириш натижасида юзага келади. Субъектив ёндашув нуқтаи назаридан рақобатбардошлик корхона ички муҳитининг янада самарали ишлашини таъминловчи оптимал бошқарув натижасидир. Бозор шароитида корхоналар ресурслардан деярли тенг фойдаланиш имкониятига эга, яъни бозор ресурслар ва ишлаб чиқариш омиллари истеъмолчилари сифатида корхоналарнинг имкониятларини тенглаштиради ва рақобатбардошликка эришишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

Рақобатдош устунликларни таъминлашда субъектив ва объектив ёндашувлар бир-бирини истисно этмайди, аксинча, бир-бирини тўлдиради. Субъектив ёндашув корхонанинг ички муҳитини ўрганади ва рақобатбардошликнинг маълум даражасига эришиш манбалари ва сабабларини ўрганишга имкон беради. Объектив ёндашув бошқарув қарорлари тўпламини қўллаш оқибатларини тавсифлайди ва рақобатчи корхоналарни аниқлашга ёрдам беради.

Юқоридаги ёндашувлар доирасида хизмат кўрсатиш корхонасининг рақобатбардошлигини бошқаришни ўрганиш қуйидаги тамойилларга мувофиқ бўлиши зарур:

- изчиллик;
- реаллик;
- ҳолислик – хизматлар бозори ва истеъмолчилар эҳтиёжларига эътибор қаратиш;
- ахборот мазмуни – ишончли ва объектив маълумотларнинг тўлиқ мавжудлиги;
- мослашувчанлик – корхона рақобатбардошлигини бошқариш тизимининг ташқи муҳит ва унинг ички тузилишидаги ўзгаришларга мослашишини таъминлаш;
- инновацион тавсифга эга бўлиши – корхона ривожланишининг инновацион хусусиятини таъминлаш.

Бошқарув тизими қуйидаги ўзаро боғлиқ категорияларга асосланади: бошқарув объекти, бошқариш субъекти, мақсадлар, стратегия, тактика, стратегик сиёсат, функциялар, усуллар, воситалар.

Хизмат кўрсатиш корхонасининг рақобатбардошлигини бошқариш бошқарув қарорларини ишлаб чиқиш ва такомиллаштиришга асосланади, бу эса ўз навбатида муайян бошқарув объектига муайян даражада таъсир кўрсатади. Рақобатбардош бошқарувнинг асосий объектлари молиявий ресурслар, корхонанинг инсон ресурслари, ишлаб чиқариш имкониятлари ва маҳсулотнинг тегишли сифати боғлиқ бўлган жараёнлардир. Шундай қилиб, бошқарув дастурида назарда тутилган хусусиятлар билан жараённинг ҳақиқий ҳолати бевосита корхонанинг рақобатбардошлиги учун назорат қарорларини яратишга боғлиқ. Бунда бошқарув субъекти бўлиб, турли даражалардаги бошқарув органлари ва режалаштирилган ҳолат ёхуд қўйилган мақсадга эришиш бўйича масъул шахслар ҳисобланади.

Хизмат кўрсатиш корхонасининг рақобатбардошлигини бошқариш тизими масаласи бугунги кунда мунозарали бўлиб қолмоқда ва бошқарув тузилмаси ва рақобатбардошликни таъминлаш стратегиясини амалга оширишга нисбатан у етарлича тадқиқ этилмаган.

Шунга қўра, умумий ва ўзига хос тамойилларни ҳисобга олган ҳолда корхонанинг рақобатбардошлигини бошқариш тизими самарали бошқарув жараёнини таъминлаш ва рақобатбардошликнинг юқори даражасига эришишга қаратилган маълум кетма-кетликдаги турли хил бизнес жараёнлари тўплами сифатида қаралади. Рақобатбардошликни бошқариш тизими бошқа функционал қуйи тизимларга нисбатан ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Хизмат кўрсатиш корхонасида рақобатбардошликни бошқариш омилларини аниқлаш унга рақобатдош устунликларини янада оқилона бошқариш имконини беради ва юқори самарадорликка эришишни таъминлайди (1-расм).

Корхоналардаги иқтисодий вазиятнинг асосий хусусиятларини таҳлил қилиш, рақобатбардошликни ошириш ва амалий баҳолаш усуллари, рақобатбардошликни бошқариш тизимини табақалаштиришга асосланган услубий ёндашувлар замонавий шароитларда корхоналар фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини тўлиқ акс эттиради. Шунга қарамай, ушбу мезонларни бир-биридан алоҳида кўриб чиқиш мумкин эмас, чунки корхонанинг умумий иқтисодий ҳолати ва хизматларнинг рақобатбардошлиги ўртасида тўғридан-тўғри боғлиқлик мавжуд, бу эса ўз навбатида инвестиция жозибадорлигининг тегишли даражасини келтириб чиқаради. Бошқа томондан, хизмат кўрсатиш корхонасининг моддий-техник,

молиявий ва иқтисодий ҳолатига инвестицион жозибадорлик таъсир қилади, бунинг натижасида корхона самарадорлиги маҳсулотнинг юқори рақобатбардошлигига эришишга имкон беради.

1-расм. Хизмат кўрсатиш корхонасида рақобатбардошликни бошқариш омиллари

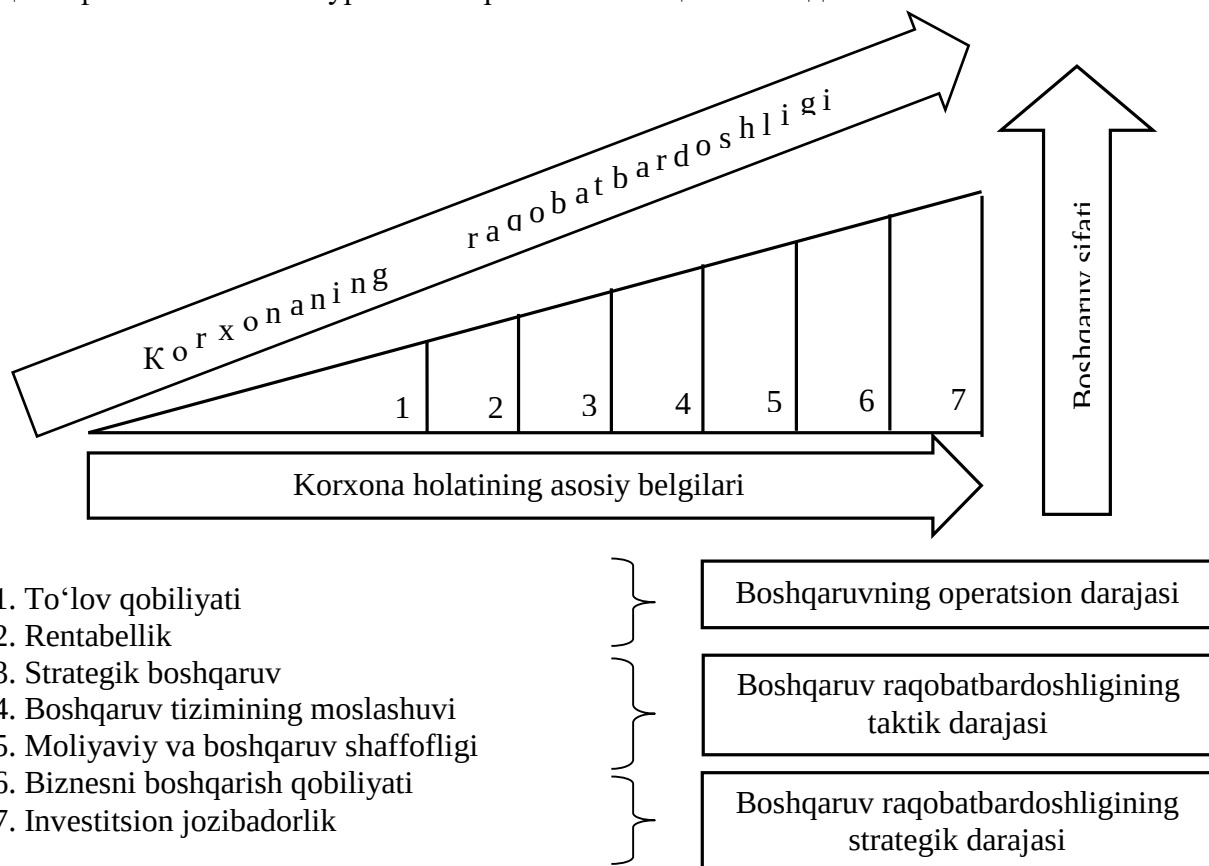
Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

2-расмда келтирилган корхона рақобатбардошлигининг асосий шартларини гуруҳлашнинг муҳим натижаси потенциал (стратегик) ва реал (жорий) рақобатбардошликни аниқлашдир, бу эса келгусида корхонанинг рақобатбардошлигини таҳлил қилиш ва баҳолашнинг комплекс моделини яратиш учун зарурдир. Стратегик ва жорий рақобатбардошлик турли хил асосий тавсифлар ва кўрсаткичларга эга бўлиб, улар корхонанинг ривожланиш ҳолатини акс эттиради, аммо шубҳасиз иккаласи ҳам бошқарув сифати билан боғлиқдир. Корхона ҳолатининг аниқланган асосий хусусиятлари билан унинг рақобатбардошлиги ва бошқарув сифати ўртасидаги боғлиқлик 2-расмда келтирилган.

Хизмат кўрсатиш корхонасининг ривожланиши билан стратегиялар ўзгариши ва бирлаштирилиши мумкин. Бир нечта турдаги хизматлар муваффақиятли жорий қилгандан сўнг, бошқа стратегия амалга оширилиши мумкин. Корхона ўзининг барча даромадларни тақдим қилинаётган хизматлар сифатини яхшилашга йўналтирилиши натижасида, унинг муайян хизматларни ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашувига олиб келади. Бу эса корхонада юқори рентабелликни таъминлайди. Рақобат стратегиясини танлаш корхонанинг имкониятларига боғлиқ. Масалан, яхши дизайн ишланмалари, катта капитал қўйилмалари ва ноёб ускуналари бўлган компания ғояларнинг энг юқори сифати ва ўзига хослигига интилиш учун йўл-йўриқ кўрсатиши мумкин, бу эса харидорларга хизматларнинг юқори нархини тақдим қилиш ёки нархларни сегментлашни оқлайди.

Рақобат устунликларининг барча турларини паст ва юқори тартибли устунликларга бўлиш мумкин. Паст тартибнинг афзалликлари арзон ишчи кучи, хом ашё ва энергиядан фойдаланиш имконияти билан боғлиқ. Рақобат устунликларининг паст тартиби уларнинг беқарорлиги ва осонлик билан йўқолиши (иш ҳақи, нархларни ошириш, шунга ўхшаш арзон ресурслардан рақобатдан фойдаланиш) билан боғлиқ. Корхонанинг юқори даражадаги

устунликлари куйидагилардан иборат: ноёб махсулот (хизмат)лар, технология, мутахассислар ва корхона имижи. Ушбу устунликлар юкори нарх ва рақобатчиларга тўсиқлар (патент, қимматбаҳо ускуналар) туфайли рақобатбардош ҳисобланади. Бирок, ушбу гуруҳнинг энг муҳим афзаллиги хизмат кўрсатиш корхонасининг ҳисобланади.

расм. Корхона рақобатбардошлигини бошқариш компонентлари

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Шундай қилиб, рақобатбардошликни бошқариш тизими хизмат кўрсатиш корхонасининг рақобатбардошлигига таъсир кўрсатадиган, бозордаги рақобатбардош мавқеи ва рақобатбардош мақомини белгилайдиган рақобат стратегияларини ишлаб чиқиш орқали амалга оширилади ҳамда рақобатдош устунликлар ва рақобатбардош салоҳиятни шакллантириш тизими сифатида қаралади. Об'ектив ёндашув устунликлар тўпламини амалга ошириш натижасида рақобатбардошликни кўриб чиқишни ва рақобатдош корхоналарнинг фаолияти натижаларини таққослашни ўз ичига олади.

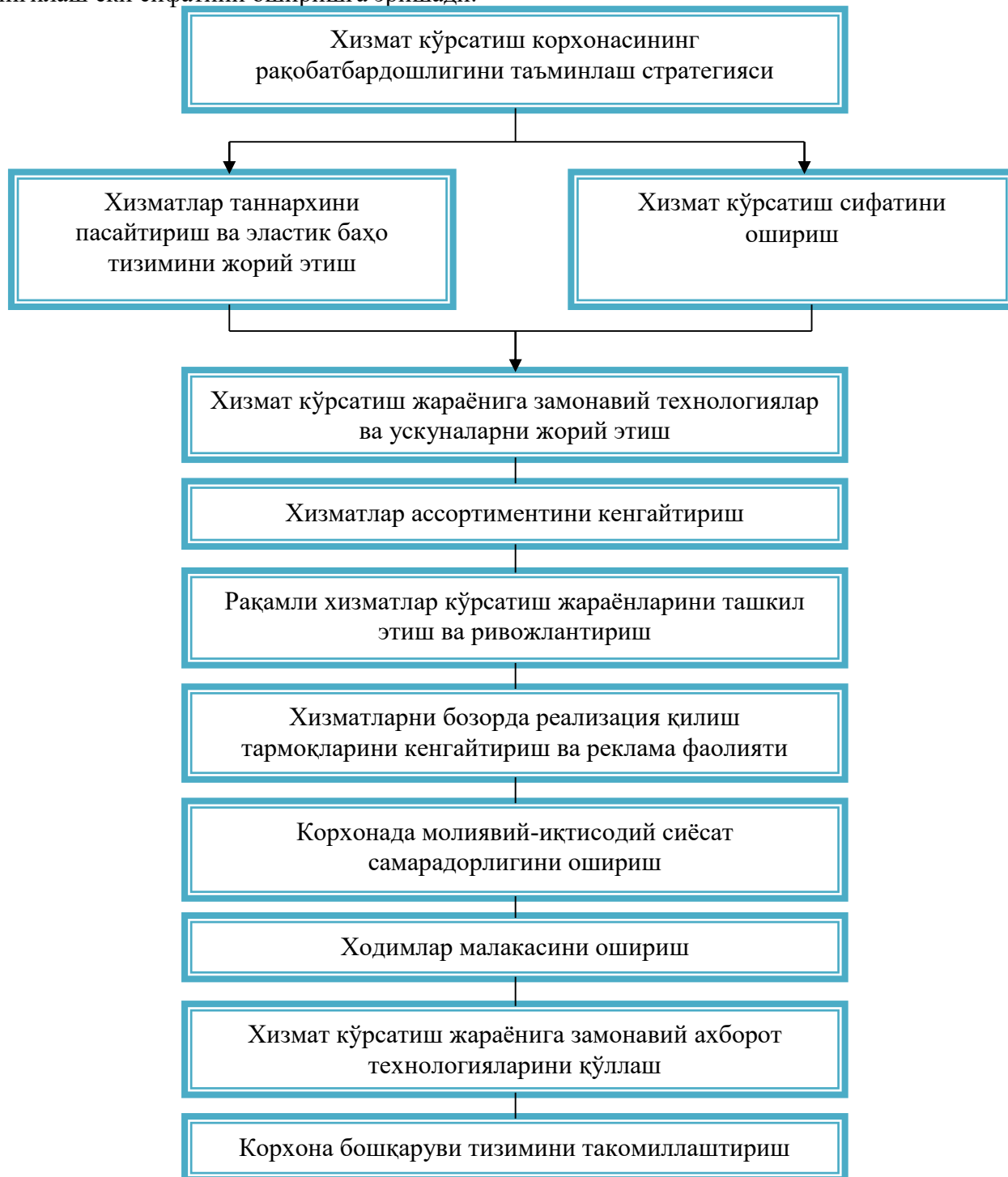
Бизнинг фикримизча, хизмат кўрсатиш корхоналарининг рақобатбардошлигини бошқариш мақсади – рақобатдош устунликлардан самарали фойдаланиш ва истеъмолчи манфаатлари ва хизматлар хавфсизлиги ва экологик тозаллиги талабларини назарда тутган ҳолда харажатларни оптималлаштириш орқали бозорда рақобатнинг белгиланган талабларига жавоб берадиган хизматларни чиқаришдан иборат.

Хизмат кўрсатиш корхонаси бошқарувининг тезкор даражасида хизматлар рақобатдошлиги таъминланса, тактик даражада корхона рақобатдошлиги ва стратегик даражада корхона қийматини оширишга эришилиши мумкин.

Бизнинг фикримизча, корхона рақобатдошлигига эришиш асосан ўзаро узвий боғлиқ босқичлардан иборат бўлиб (3.2-расм), бошқарув тизимининг турли даражаларида қабул қилинадиган қарорлар ҳам уларга мувофиқ амалга оширилади.

Бошқарувнинг тезкор даражасида талаб этиладиган рақобатдошлик кўрсаткичларига корхона ўз ихтиёридаги моддий, номоддий ва меҳнат ресурсларини шакллантириш ва улардан самарали фойдаланиш ҳисобига эришилса, тактик даражада ахборот базасини кенгайтириш,

фан-техника ютуқларини жорий этиш ҳамда инвестициялар киритиш ҳисобига ресурсларни янгилаш ёки сифатини оширишга эришади.

3.2-расм. Хизмат кўрсатиш корхонасининг рақобат устунлигига эришиш стратегиясининг вазифалари
Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Бошқарувнинг стратегик даражасида стратегик рақобатдошликка эришиш ва бизнес қийматини муттасил равишда ўстириб бориш вазифаси амалга оширилади. Бунда инвестициялар инновацион жараёнларга киритилиб, технологик рақобатдошлик устунлигига эришиш таъминланади. Инновациялар ҳам хизмат кўрсатиш, ҳам ташкилий-бошқарув жараёнларига мутаносиб равишда жорий этилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Фатхутдинов Р.А. Управление конкурентоспособностью организации [Текст]: учеб. / Р.А.Фатхутдинов. 3-е изд., перераб. и доп. – М.: Маркет ДС, 2008, - 432 с.
2. Зайцев Н.Л. Экономика организации: учебник для вузов. – 2-е изд., перераб и доп. [Текст] / Н.Л.Зайцев. – М.: Издательство “Экзамен”, 2004. -624 с.

3. Лысова Е.А. Управление конкурентоспособностью сферы охранных услуг: Дис...канд. экон. наук.: 08.00.05.: Киров, изд-во Вятского государственного университета, 2015. -232 с.
4. Bin A., Salles-Filhoa S. Science, technology and innovation management. 2012 y, 73-86 p.
5. <https://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=39672>

УЎК 659.44

МИНТАҚАДАГИ ХИЗМАТЛАР СОҲАСИНИНГ МАРКЕТИНГ КОММУНИКАЦИЯСИДАН ФОЙДАЛАНИШ САЛОҲИЯТИНИ БАҲОЛАШ

Н.Д.Бегленов, доц., Қорақалпоқ давлат университети, Нукус

orcid.org/0009-0006-2975-4369

Аннотация. Мақолада хизмат кўрсатиш соҳасида маркетинг коммуникацияларидан фойдаланиш салоҳияти, хизматлар соҳаси фаолияти ривожини таъминлашда иқтисодий самарадорлик кўрсаткичларидан фойдаланиш бўйича тавсиялар берилган.

Калим сўзлар: хизматлар соҳаси, маркетинг, маркетинг коммуникацияси, самарадорлик, салоҳият, хизматлар бозори.

Аннотация. В статье даны рекомендации по использованию маркетинговых коммуникаций в сфере услуг, возможностей экономической эффективности в обеспечении развития деятельности сферы услуг.

Ключевые слова: сфера услуг, маркетинг, маркетинговые коммуникации, эффективность, компетентность, рынок услуг.

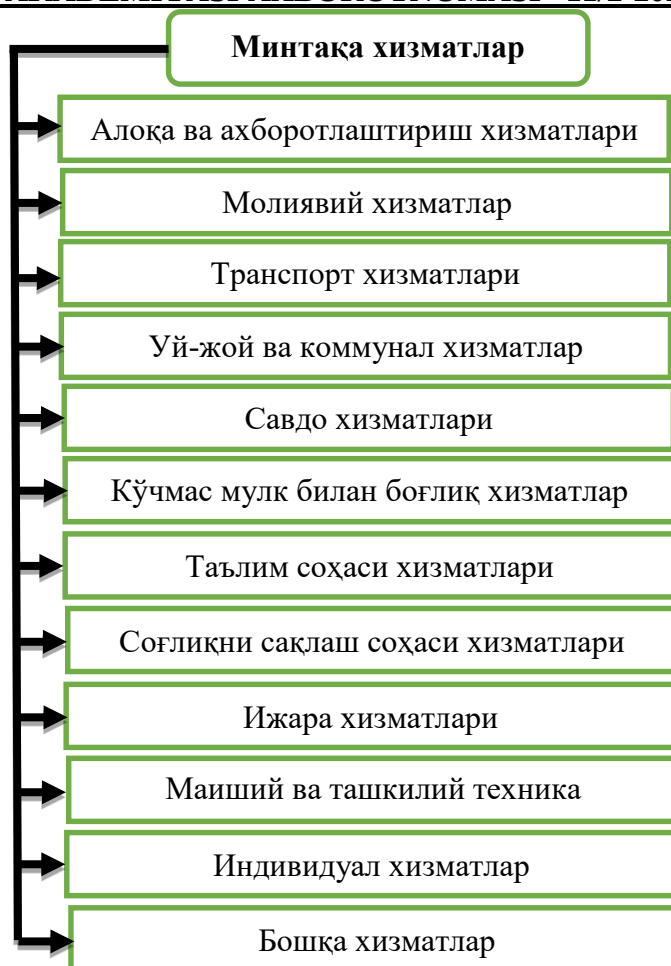
Abstract. The article gives recommendations on the use of marketing communications in the sphere of services, opportunities for economic efficiency in ensuring the development of the services sphere.

Key words: services, marketing, marketing communications, efficiency, competence, and the market for services.

Хизматлар соҳаси – бу ўз ичига корхона ва ташкилотлар ҳамда жисмоний шахслар томонидан кўрсатиладиган турли-туман хизматларнинг такрор ишлаб чиқарилишини олувчи йиғма умумий категориядир. Мазкур соҳани кўпинча унинг замонавий инфратузилмаси анча ривожланганлиги сабабли постиндустриал иқтисодиётга мансуб деб ҳисоблашади. Хизматлар кўрсатиш соҳаси ўз ичига ҳар хил фаолият турларини олиб, улар меҳнат сифатини оширишга ва ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтиришга хизмат қилади.

Хизматлар соҳасидаги нархларнинг ўзгариши бутун мамлакатимизда бўлганидек Қорақалпоғистон Республикасида ҳам истеъмол товарлари бозоридагига қараганда бирмунча секинроқ ўсиш тенденциясига эгадир. Бунга сабаб, истеъмол бозорларидаги кундалик товарлар нархи ошганда хизматлар нархининг ҳам оширилиши кичик бизнес субъектлари учун самара бериш ўрнига уларнинг хизматлари қимматлашиб кетиш оқибатида ҳатто банкрот-ликкача олиб келиш хавфи мавжуд бўлганлиги учун хизматлар соҳасидаги кичик бизнес корхоналари нархларни оширишга унчалик тез киришмайдилар, балки, тактик нуқтаи-назардан иш кўриб, истеъмол бозоридаги нарх ўзгариш-ларининг таъсири вақт ўтиб бироз сусайгандан кейингина бундай ишга қўл урадилар.

Хизматлар кўрсатиш соҳасининг умумжаҳон тенденцияларига мос равишда бизнинг мамлакатимизда, хусусан, Қорақалпоғистон Республикасида ҳам мазкур соҳа иқтисодиётимизнинг жадал суръатлар билан ўсиб бораётган йўналиши саналади. Минтақада хизматлар кўрсатишда уларнинг иқтисодий фаолият турлари бўйича тақсимланиши бизга минтақада хизматлар кўрсатишнинг қайси йўналишлари нисбатан яхшироқ ривожлангани, қайси йўналишларда эса сусткашликларни бартараф этиш чораларини кўриш лозимлиги тўғрисида маълумотларни олиш имкониятини яратади. Айни кунларда Қорақалпоғистон Республикаси иқтисодиётида юридик ва жисмоний шахсларга хизматлар соҳасининг 12 та йирик гуруҳи бўйича хизматлар кўрсатиб келинмоқда (1-расм):

1-расм. Минтақа хизматлар кўрсатиш бозори таркиби

Мана шу юқорида кўрсатиб ўтилган хизматлар бозори бўйича Қорақалпоғистон Республикасининг сўнгги беш йиллик даврдаги кўрсаткичларини таҳлил қилиб чиқадиган бўлсак, хизматлар соҳасининг жамият ва иқтисодиётда тутган ўрни қанчалик муҳимлигига яна бир қарра амин бўламиз. Бугунги даврга келиб хизматлар соҳасининг тезкор суръатлар билан ривожланиб кетганлиги натижасида мазкур тармоқнинг амал қилиши ва ривожланишини таъминлайдиган янгича самарали бозор дастакларини қўллаш зарурати пайдо бўлди. Шу пайтларгача бизнес соҳасида қўлланилиб келинган кўплаб бозор дастаклари ривожланган иқтисодиётга эга мамлакатлардаги хўжалик амалиётида оддийгинасига нусха кўчириб олинган эди, ҳозирги пайтга келиб улар ўз долзарблигини йўқотиб улгурди ёки жуда паст даражадаги самарадорликка эга бўлиб қолганлиги сабабли ўз ўрнини замонавий бозор дастакларига бўшатиб беришга мажбур бўлмоқда.

Хизматлар кўрсатиш билан шуғулланадиган кичик корхоналарнинг коммуникацион мажмуаси қуйидаги принципаал шарт-шароитларга риоя қилинганида интеграцион деб ҳисобланиши мумкин:

- тизимлилик;
- коммуникациялар турларининг ҳар хиллиги;
- ҳар бир коммуникацион хабарда концептуал брендли позицияларнинг изчиллиги.

Хизматлар кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес субъектлари коммуника-цион менежментда интеграциялашувнинг усуллари ва технологияларидан кенг фойдаланишлари ва мана шу асосда ўзларининг интеграциялашган коммуникацион дастурларини шакллантиришлари зарурдир.

Хизматлар кўрсатиш соҳасидаги кичик бизнес корхоналари томонидан интеграциялашган маркетинг коммуникацияларининг кўрсатиб ўтилган тамойилларидан фойдаланиш бу хўжалик субъектларининг самарали коммуникатив фаолиятига ёрдам беради.

Хизматлар соҳаси кейинги даврда иқтисодиётнинг энг муҳим ва тез суръатлар билан ўсётган тармоқларидан бири ҳисобланади. Натижада бугунги кунга келиб тадқиқот ишимизнинг олдинги қисмларида таъкидланганидек, ривожланган давлатларда хизматларнинг ЯИМдаги улуши 60-70 фоиздан юқорини ташкил қилмоқда. Бундан кўринадики, муҳим ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларнинг ўзгариши ҳам бевосита ушбу соҳадаги вазиятга боғлиқлигича қолмоқда. Хусусан, иқтисодий йўналишдаги тадқиқотлар натижаларига кўра, даромадларнинг ўсиши иқтисодий фаолиятда хизматлар улушининг ошиши билан бирга содир бўлиши кузатилади [1]. Иқтисодий ўсиш ва ривожланиш таркибий ўзгаришлар билан боғлиқ бўлиб, уларнинг энг кўзга кўринган кўриниши миллий иқтисодиётда хизматлар улушининг ошиши ҳисобланади [2]. Бундан ташқари кўпчилик тадбиркорлик субъектлари маркетинг тадқиқотларини олиб бориш ҳамда ишлаб чиқараётган товар ва хизматларини реклама қилиш, реализация қилишда бу хизмат туридан кенг фойдаланган ҳолда харажатларни қисқартириб юқори фойдага эга бўлиб келишмоқда.

Амалга оширилган тадқиқот натижаларини инобатга олган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасида хизматлар соҳаси ривожланишининг ижтимоий-иқтисодий кўрсаткичларни шаклланиши ва ўсишига таъсирини статистик ва эконометрик тадқиқот усуллари асосида қараб чиқамиз. Мазкур таҳлилни амалга ошириш учун Қорақалпоғистон Республикаси статистика бошқармаси маълумотларидан фойдаланилди.

Минтақада хизматлар соҳаси ривожини иқтисодиёт тармоқлари ҳамда ижтимоий кўрсаткичлар билан қанчалик даражада боғлиқ эканлигини аниқлаш учун корреляцион таҳлилни амалга ошириб ўтдик (1-жадвал).

1-жадвал

Корреляцион таҳлил натижалари

Кўрсаткичлар	ЯҲМ	Саноат	Истеъмол товарлари	Қишлоқ хўжалиги	Асосий капиталга инвестициялар	Қурилиш ишлари	Чакана савдо айланмаси	Хизматлар ҳажми, жами	Соф экспорт	Ишсизлик даражаси	Бандлик даражаси	Аҳоли жонбошига реал даромадлар
ЯҲМ	1.00											
Саноат	0.97	1.00										
Истеъмол товарлари	0.98	0.96	1.00									
Қишлоқ хўжалиги	0.99	0.96	0.97	1.00								
Асосий капиталга инвестициялар	0.36	0.17	0.33	0.39	1.00							
Қурилиш ишлари	0.94	0.86	0.95	0.93	0.43	1.00						
Чакана савдо айланмаси	1.00	0.96	0.97	0.99	0.42	0.94	1.00					
Хизматлар ҳажми, жами	0.99	0.97	0.99	0.98	0.35	0.96	0.99	1.00				
Соф экспорт	0.62	0.78	0.58	0.60	-0.39	0.39	0.58	0.60	1.00			
Ишсизлик даражаси	0.56	0.61	0.69	0.52	-0.20	0.65	0.52	0.62	0.44	1.00		
Бандлик даражаси	0.83	0.82	0.89	0.79	0.22	0.87	0.81	0.85	0.46	0.82	1.00	
Аҳоли жон бошига реал даромадлар	0.99	0.95	0.99	0.98	0.37	0.97	0.99	0.99	0.55	0.61	0.86	1.00

Манба: Муаллиф ишланмаси

Олинган натижаларга кўра, хизматлар ҳажми ЯИМ ҳажмидаги ўзгаришлар билан юқори даражада мусбат боғлиқликка эга бўлиб, корреляция коэффиценти 0,99 га тенг бўлмоқда. Шунингдек, саноат, истеъмол товарлари ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, қурилиш ишлари,

чакана савдо айланмаси каби кўрсаткичлар ҳажми билан ҳам корреляция коэффиценти 0,95 дан катта қийматга эгаллиги аниқланди. Бироқ асосий капиталга киритилган инвестициялар ва жами хизматлар ҳажми орасидаги корреляция коэффиценти жуда заиф бўлиб, 0,35 ни ташкил қилмоқда. Бундан кўринадики, ҳудудда муҳим иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичларни шакллантиришда хизматлар ривожини алоҳида аҳамият касб этиб келаётган-лигига қарамасдан, хизматлар соҳасини етарли даражада ривожланган дейиш қийин. Чунки, хизматлар соҳасининг юқори даражадаги тараққиётининг таъминланган бўлиши минтақада инфратузилманинг етарли даражада ривожланишини таъминлайди, бу эса ўз навбатида инвестициялар оқимини кучайтиришга хизмат қилади.

Ташиш, сақлаш, қадоқлаш, ахборот-коммуникация ва реклама каби хизмат турларининг етарли даражада шаклланган бўлиши минтақада фаолият юритувчи корхоналарни ташқи бозорларга чиқиш имкониятларини кенгайтиради. Бу эса, ўз навбатида, муҳим иқтисодий кўрсаткич ҳисобланган соф экспортнинг ошиши ва мамлакатда иқтисодий барқарорликнинг таъминланишига хизмат қилади. Бироқ, тадқиқотларимиз иккала кўрсаткич орасидаги корреляция коэффиценти 0,60 тенг эканлигини кўрсатгани ҳолда мусбат, аммо ўрта даражадаги боғлиқликни ифода қилмоқда. Бу ўз навбатида минтақада хизматлар кўрсатишнинг етарли даражада ривожланма-ганлигини кўрсатувчи иккинчи натижадир.

Муҳим ижтимоий кўрсаткичлар ҳисобланган ишсизлик ва бандлик даражаси билан жами хизматлар ҳажми орасидаги корреляция коэффиценти ҳам ўзига хос натижаларни кўрсатмоқда. Хусусан, ишсизлик даражаси билан жами хизматлар ривожланиши орасида манфий боғлиқлик бўлиши лозимлигига қарамасдан, мусбат корреляция коэффиценти аниқланди. Шу билан бир вақтда, бандлик даражаси билан жами хизматлар ҳажми орасидаги корреляция коэффиценти 0,85 ни ташкил қилгани ҳолда, етарли даражада юқори қийматга эга бўлмоқда.

Ишсизлик даражасининг дастлабки даврда пасайиши ва кейинги даврда ошиши унинг хизматлар соҳаси билан мусбат боғлиқлигини таъминлаган. Шунга алоҳида эътибор қаратишимиз мумкинки, 2020-2022 йилларда ишсизлик даражасини кескин ўсган бир шароитда бандлик даражасида ҳам юқори даражада ижобий ўзгариш таъминланган. Хулоса шундан иборатки, айнан ишсизлик даражасининг кескин ўсиши иқтисодий пасайиш билан эмас, балки уларнинг ҳисобини юритишга эътибор қаратилиши билан боғлиқ ҳисобланади.

Корреляцион таҳлил натижасида олинган маълумотларга кўра, ҳудудда муҳим иқтисодий-ижтимоий кўрсаткичларни шакллантиришда хизматлар ривожини алоҳида аҳамият касб этиб келаётганлигига қарамасдан, хизматлар соҳасини етарли даражада ривожланган дейиш қийин. Чунки, хизматлар соҳасининг юқори даражадаги тараққиётининг таъминланган бўлиши минтақада инфратузилманинг етарли даражада ривожланишини таъминлайди, бу эса ўз навбатида инвестициялар оқимини кучайтиришга хизмат қилади.

Таҳлил натижаларини кўрсатишича, минтақада хизматлар ривожини таъминлашда соҳанинг маркетинг коммуникацияси имкониятларидан фойдаланиш салоҳиятини ошириш муҳим аҳамият касб этади. Минтақада хизматлар соҳасининг юқори суръатларда ўсётганига етарли даражада ривожлантиришда муваффақиятсизликка учрашнинг оқибатларидан бири бу алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари ривожини ҳамда унинг имкониятларидан хизматлар соҳаси тараққиётини таъминлашда талаб даражасида фойдаланилмаётганлиги ҳисобланади.

Фикримизча минтақада хизматлар соҳасини ривожини таъминланиши минтақа ижтимоий-иқтисодий барқарорлигини таъминлашга, шунингдек алоқа ва ахборотлаштириш хизматлари ривожини минтақада фаолият юритаётган корхона ва ташкилотлар сони, кичик бизнес субъектларининг фаоллик даражасини оширишга хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Президент Шавкат Мирзиёевнинг олий мажлисга мурожаатномаси 24- январь 2024-йил
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида»ги ПФ-158-сон [Фармони](#)
3. Khanna, A., Papadavid, P., Tyson, J., & Willem, D. (2016). The Role of Services in Economic Transformation - With an Application to Kenya. Supporting Economic Transformation. Nairobi.
4. Liping, Z., & Evenett, S. (2010). The Growth of China's Services Sector and Associated Trade: Complementarities between Structural Change and Sustainability. Development Research Center. State Council, China.

5. Ergashxodjaeva Sh.Dj., Yusupov M.A., Hakimov Z.A., M.Abduraxmanova. Товарлар ва хизматлар маркетинга. O'quv qo'llanma. -T.: TDIU, Iqtisodiyot, 2019. 440 bet.
6. Lirgashxodjaeva SH.D. Innovatsion marketing. Darslik. - T.: Iqtisodiyot, 2019. -191 bet.
7. Артамонов Б.В и др. Маркетинговые коммуникации: проблемы, возможности и перспективы развития, монография.: www.scipro.ru. Нижний Новгород, 2018.
8. Бегленов Н.Д. Хизматлар соҳасида маркетинг коммуникацияларидан фойдаланиш ва уни ривожлантириш истикболлари. // Монография. «Innovatsiya-Ziyo» нашриёти. Тошкент-2022 й.
9. Ўзбекистон Республикаси йиллик статистик тўплами 2010-2020. Статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси
10. www.stat.uz
11. <https://bcs-express.ru>.
12. [https://www/lex.uz](https://www.lex.uz). Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами

УЎК 33

ТИЖОРAT БАНКЛАРИНИНГ ҲУДУДЛАРНИ КРЕДИТЛАШ АҲАМИЯТИ ВА РИВОЖЛАНТИРИШ ИМКОНИЯТЛАРИ

Э. Н. Бўрибаев, докторант, PhD, Гулистон давлат университети, Гулистон

Аннотация. Мазкур мақолада Ўзбекистон банк тизими томонидан ҳудудлар кесимида ажратилган кредитлар ва уларнинг динамикаси таҳлил. Ушбу таҳлил натижалари асосида, ҳудудларнинг ривожланиш имкониятлари ва уларни амалга ошириш усуллари муҳокама қилинган. Ҳар бир ҳудуднинг иқтисодий салоҳияти, инфратузилмаси ва ресурсларига мос равишда, кредитлаш сиёсатини диверсификация қилиш ва мақсадли ривожланиш дастурларини жорий этиш зарурлиги таъкидланган. Бундан ташқари, ҳудудлар орасидаги номуаносибликни бартараф қилиш ва уларнинг иқтисодий имкониятларини кенгайтириш учун кўп томонлама инвестицияларни жалб қилиш юзасидан ҳулосалар шакллантирилган.

Калит сўзлар: Марказий банк, тижорат банки, кредит, инфратузилма, инвестиция, ҳудуд.

Аннотация. В данной статье анализируется динамика кредитов, предоставленных банками Узбекистана в разрезе регионов. На основе результатов данного анализа обсуждаются возможности развития регионов и методы их реализации. Подчеркивается необходимость диверсификации кредитной политики и внедрения целевых программ развития, адаптированных к экономическому потенциалу, инфраструктуре и ресурсам каждого региона. Кроме того, сформулированы выводы по привлечению многосторонних инвестиций для устранения диспропорций между регионами и расширения их экономических возможностей..

Ключевые слова: Центральный банк, коммерческий банк, кредит, инфраструктура, инвестиции, регион.

Abstract. This article analyzes the dynamics of loans allocated to various regions by the banking system of Uzbekistan. Based on the results of this analysis, regional development opportunities and methods of implementation are discussed. It emphasizes the need to diversify lending policies and implement targeted development programs tailored to the economic potential, infrastructure, and resources of each region. Additionally, conclusions have been formed regarding the attraction of multifaceted investments to eliminate disparities between regions and to expand their economic opportunities.

Key words: Central Bank, commercial bank, credit, infrastructure, investment, region.

Кириш. Ўзбекистонда ҳудудларнинг иқтисодий ривожланишида тижорат банкларининг кредитлаш фаолияти муҳим ўрин тутди. Президент фармон ва қарорлари асосида, иқтисодий ўсишни қўллаб-қувватлаш, аҳоли бандлигини таъминлаш ҳамда кичик бизнес ва тадбиркорликни ривожлантириш мақсадида банклар турли кредит дастурларини жорий қилмоқда. Масалан, 2023 йилда тижорат банклари томонидан аҳолига берилган кредитлар ҳажми 50 триллион сўмдан ошди, бу эса умумий кредит портфелининг тахминан 30% ни ташкил этади.

Тижорат банклари ҳудудларни қўллаб-қувватлашда молиявий ресурсларнинг етишмаслиги билан дуч келмоқда, бу эса аҳоли ва тадбиркорларнинг талабларини қондиришда қийинчиликлар туғдиради. Айниқса, кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг юқорилиги кўпчилик учун ёқимли эмас. Ушбу омиллар аҳолининг кредитга бўлган талабини камайтирмоқда. 2023 йилда кичик бизнесни ривожлантиришга йўналтирилган кредитлар умумий ҳажми 10 триллион сўмга етди, бунинг 20% дан ортиғи имтиёзли шартлар билан берилган.

Президент томонидан қабул қилинган фармон ва қарорлар, хусусан, ҳудудий ривожланишни қўллаб-қувватлаш мақсадида тижорат банкларига берилган имтиёзлар, давлат кафолатлари ва айрим кредитларга нисбатан жорий қилинган имтиёзли шартлар бу жараёни яхшилашга қаратилган. Аммо кредит олиш талабларининг каттиқлиги ва молиявий саводхонликнинг пастлиги муаммоларни чуқурлаштирмоқда. Шунингдек, ҳудудий банк хизматлари ўртасидаги фарқлар туфайли чекка ҳудудлардаги ривожланиш суст кетмоқда.

Материал ва метод. Мазкур мақолани тайёрлашда тижорат банкларининг ҳудудларни ривожлантириш бўйича Ўзбекистон Республикаси Марказий банки, Статистика агентлиги, Жаҳон банки ва бошқа молиявий расмий манбаларнинг маълумотлари таҳлил қилинди. Қиёсий, кузатув, иқтисодий, молиявий таҳлил методлари асосида ҳар банк кредитларини ҳудудий ривожланишга қўшган ҳиссаси ўрганилди.

Адабиётлар шарҳи. Жаҳонда иқтисодий ресурслар чекланган ва жамият аъзолари эҳтиёжи узлуксиз ортиб бораётган шароитда тижорат банклари кредитлари муҳим молиявий дастак сифатида майдонга чиқмоқда. Шу жиҳатдан, ҳудудларнинг ривожланишини таъминлашда тижорат банклари муҳим ўрин тутди. Улар нафақат умумий иқтисодий ўсишга ҳисса қўшади, балки ҳудудлардаги иқтисодий фаолиятни ҳам қўллаб-қувватлайди. Ўзбекистонда ҳар йили ҳудудларга ажратилаётган кредитлар ҳажми ортиб бораётгани кузатилмоқда, бу эса мамлакатнинг умумий иқтисодий ривожланишини таъминлашга хизмат қилмоқда. Масалан, 2024 йилга келиб, мамлакат бўйича ажратилган умумий кредитлар ҳажми 471 406 миллиард сўмни ташкил қилган.

Тижорат банклари томонидан ҳудудларга ажратилаётган кредитлар, кўпинча маҳаллий бизнесни қўллаб-қувватлашга ва аҳолининг кредитга бўлган эҳтиёжини қондиришга йўналтирилган. Бу, айниқса, кичик бизнес учун катта аҳамиятга эга бўлиб, банк кредитлари ҳудудларда тадбиркорлик фаолиятини рағбатлантиради. Иқтисодчи Ричардс Хакетнинг фикрича, "Банк кредитлари ҳудудий иқтисодий ўсишнинг асосий омилларидан бири бўлиб, аҳолининг иқтисодий фаровонлигини ошириш учун зарурий ресурслар билан таъминлайди". Шунга қўра, тижорат банкларини кўпинча "кредит муассасаси" деб аташади.

Кредит бериш жараёни юқори даромадли ва хавфли операция сифатида ҳисобланади. Бу операциялар банкларнинг даромадларининг асосий манбаи бўлиб, кўп ҳолларда уларнинг умумий фойдасини шакллантиради. Кредитлаш жараёнидан келиб чиққан фойда тегишли мақсадларга сарфланиб, шунингдек соф фойдадан дивидендлар тўлаш учун ишлатилади¹. Тижорат банклари томонидан ҳудудларга, шунингдек жисмоний шахсларга ажратиладиган кредитлар кўп ҳолларда истеъмол кредитлари сифатида берилса, айрим ҳолларда муаммоли активларга айланиши ҳам мумкин. Бу банklar учун қатор зиддиятли вазиятларни келтириб чиқаради. Хусусан, банк ликвидилигини заифлаштиради, мажбуриятларни бажариш билан боғлиқ муаммоларни келтириб чиқаради, булар охир оқибат уларнинг молиявий аҳволига салбий таъсир қилади.

Кредит муносабатларининг субъектлари қарз берувчи ва қарз олувчи сифатида шаклланади. Бу жараёнда кредитор — тижорат банки — қарз берувчи сифатида иштирок этади ва унинг қайтарилиши ёки бошқа мажбуриятларнинг бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Қарз олувчи эса кредит олувчи сифатида, олинган маблағларнинг қайтарилишини

¹ Абдуллаев, Х. (2019). Қарз олиш ва кредитлаш назарияси. Тошкент: Молия нашриёти. —Т.: Монография.

кафолатлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Кредитнинг ўзига хослиги шундаки, бу молиявий ресурслар қийматини вақтинча ўтказиш муносабатларини ташкил қилади².

Тижорат банклари иқтисодиётдаги молиявий ресурсларнинг тақсимланишида катта рол ўйнайди. Улар ҳудудларни қўллаб-қувватлаш, ёш тадбиркорлар ва аҳоли учун зарурий маблағларни ажратиш орқали ҳудудларнинг ривожланишига ҳисса қўшади. Шунинг учун, тижорат банклари кредитлари ҳудудий ривожланиш жараёнининг муҳим қисми бўлиб, аҳоли турмуш фаровонлигини ошириш ва иқтисодий ўсишни таъминлашда катта аҳамиятга эга.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Тижорат банклари томонидан ажратилган кредитларнинг ҳудудлар бўйича тақсимланиши нафақат ҳар бир ҳудуднинг иқтисодий салоҳиятини кўрсатади, балки уларнинг умумий ривожланиш даражасини ҳам белгилаб беради. Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан тақдим этиладиган кредитлар ҳудудлар бўйича ҳар хил даражада амалга оширилиб, уларнинг умумий ҳажми йил сайин ортиб бормоқда. Масалан, 2020 йилдан 2024 йилгача бўлган даврда ҳар бир ҳудудда тижорат банклари томонидан берилган кредитлар ҳажми кескин ўсгани кузатилмоқда. Қуйидаги жадвалда мамлакатимиз ҳудудлари кесимида тижорат банклари томонидан берилган кредитлар ва уларнинг динамикаси ҳақида маълумотлар келтирилган.

1-жавдал

**Ўзбекистон банк тизими томонидан берилган кредитларнинг
ҳудудлар кесимида тақимсланиши ва динамикаси**

(1 январь ҳолатига)

Ҳудудлар	2020й.	2021й.	2022й.	2023й.	2024й.
Қорақалпоғистон Республикаси	6 598	8 007	8 576	11256	16564
Андижон вилояти	8 957	12 116	14 096	15000	18564
Бухоро вилояти	7 894	11 958	15 130	19856	23564
Жиззах вилояти	6 598	9 856	10 782	14569	18478
Қашқадарё вилояти	7 598	11 038	12 654	15689	25896
Навоий вилояти	6 589	8 792	9 425	11253	14253
Наманган вилояти	7 895	9 884	11 323	14567	20456
Самарқанд вилояти	8 759	15 014	16 040	19568	25364
Сурхондарё вилояти	6 897	11 119	12 682	15690	18697
Сирдарё вилояти	5 789	7 972	9 662	12164	16507
Тошкент шаҳар	109 458	132 049	160 896	180236	192326
Тошкент вилояти	12 526	17 162	20 308	25401	32564
Фарғона вилояти	8 567	12 554	14 087	19564	26548
Хоразм вилояти	7 456	9 454	10 724	15236	21625
Жами	211 581	276 975	326 386	390 049	471 406

Жадвал кўриниб турибдики, Ўзбекистон банк тизими томонидан ҳудудлар кесимида ажратилган кредитлар ўртасида сезиларли фарқлар мавжуд. Масалан, Тошкент шаҳри таҳлил этилаётган йиллар давомида ҳудудлар кесимида берилган кредитлар бўйича етакчилик қилмоқда 2020 йилда 109,458 миллиард сўмдан 2024 йилда 192,326 миллиард сўмгача ўсиш кузатилган. Бу ҳудудлар орасидаги энг катта миқдор бўлиб, у мамлакатнинг бошқа ҳудудларига ажратилган кредитлардан анча юқори. Бу ўсиш пойтахтнинг иқтисодий фаоллиги ва банк ресурсларининг марказлашганлиги билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Ҳудудлар ичида Самарқанд вилоятига ҳам тижорат банклари томонидан берилган кредитлар ҳажми анчагина юқори. Масалан, 2020 йилдаги 8,759 миллиард сўмдан 2024 йилда 25,364 миллиард сўмгача ўсган, бу ҳудуднинг юқори иқтисодий фаолликка эга эканлигидан далолат беради. Қашқадарё вилоятида ҳам жадал ўсиш кузатилмоқда, 2020 йилдаги 7,598 миллиард сўмдан 2024 йилда 25,896 миллиард сўмга етган, бу ҳудуддаги кишлоқ хўжалиги ёки саноат секторидаги ривожланишлардан далолат беради.

Бошқа ҳудудларда ҳам миқдорий ўсиш кузатилган бўлса-да, уларда ўсиш нисбатан пастроқ. Масалан, Навоий вилоятида 2020 йилдан 2024 йилгача ажратилган кредит миқдори 6,589 миллиард сўмдан 14,253 миллиард сўмгача ўсган, аммо бошқа ҳудудлар билан

² Алимов, Р. (2018). Кредит муносабатлари ва иқтисодий самарадорлик. Тошкент: Иқтисодиёт фанлари журнали.

солиштирганда у қадар жадал эмас. Сирдарё вилоятида 2020 йилда 5,789 миллиард сўмдан 2024 йилда 16,507 миллиард сўмгача ўсиш кузатилган, лекин бу ўсиш ҳам нисбатан паст бўлиб, ҳудуднинг иқтисодий фаоллиги унча юқори эмаслигини кўрсатади.

Жадвалга кўра, жами ажратилган кредитлар миқдори 2020 йилда 211,581 миллиард сўмдан 2024 йилда 471,406 миллиард сўмга етган. Бунинг натижасида, Ўзбекистон банк тизими ҳажмининг кенгайиб бораётганини ва ҳудудлардаги иқтисодий фаолликнинг юқорилигини кўриш мумкин. Лекин, ҳудудлар орасидаги фарқлар иқтисодий ривожланишда турли мувозанатсизликлар мавжудлигини англатади. Ҳар бир ҳудуд учун мос кредитлаш сиёсатини қўллаб-қувватлаш орқали ривожланиш тенглигини таъминлаш мумкин.

Тижорат банклари томонидан ҳудудларни кредитлашда саноат тармоқлари кесимида амалга оширилиши муҳим кўрсаткичлардан ҳисобланиб, бу мазкур тармоқларнинг ҳудудни ривожлантиришдаги аҳамиятини оширишга хизмат қилади. Қуйидаги жадвалда турли тармоқларга ажратилган кредитлар улуши ва уларнинг йиллар давомидаги ўзгаришлари кўрсатилган.

2-жадвал

**Ўзбекистон банк тизими томонидан тармоқлар кесимида
берилган кредитлар улуши ва динамикаси**

(1 январь ҳолатига)

Тармоқлар	2020й.	2021й.	2022й.	2023й.	2024й.
Саноат	35,7%	36,9%	36,0%	32,5%	29,7%
Қишлоқ хўжалиги	8,1%	10,1%	10,7%	10,8%	10,0%
Қурилиш соҳаси	2,8%	2,7%	2,8%	2,7%	2,6%
Савдо ва умумий хизмат	6,8%	7,2%	8,4%	7,4%	6,9%
Транспорт ва коммуникация	11,1%	9,6%	8,8%	7,6%	7,3%
Моддий ва техник таъминотни ривожлантириш	1,6%	1,4%	1,2%	1,0%	0,9%
Уй-жой коммунал хизмати	1,2%	1,4%	0,7%	0,5%	0,5%
Жисмоний шахслар	18,9%	19,8%	21,3%	25,9%	31,5%
Бошқа соҳалар	13,7%	10,9%	10,0%	11,7%	10,6%
Жами	100%	100%	100%	100%	100%

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, Ўзбекистон банк тизими тармоқлар кесимида берган кредитларнинг улуши ва динамикаси ҳар йили ўзгариб борганини кўришимиз мумкин. Кредит ресурсларининг тармоқлар бўйича тақсимланиши иқтисодиётдаги турли соҳаларнинг афзалликлари ва талаблари билан уйғунлашган ҳолда ўзгармоқда. Биринчи навбатда, саноатга ажратилган кредитлар улуши 2020 йилда 35,7% бўлган бўлса, 2024 йилга келиб 29,7% гача пасайди. Бу саноат соҳасига бўлган сармояларнинг ўзгарувчан ҳолатини ва бу соҳадаги эҳтиёжлар ёки бошқа соҳаларнинг афзалликларига қараганда секин ривожланаётганлигини кўрсатади. Қишлоқ хўжалиги соҳасига ажратилган кредитлар улуши эса 2020 йилда 8,1% дан бошлаб 2024 йилда 10% гача кўтарилган. Бу ҳукумат томонидан қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш ва диверсификация қилишга қаратилган ҳаракатларни акс эттиради. Жисмоний шахсларга ажратилган кредитлар улуши кўпчилик соҳага нисбатан юқори суръатларда ўсиб, 2020 йилда 18,9% бўлган бўлса, 2024 йилда 31,5% гача ортган. Бу эса аҳолининг шахсий эҳтиёжлари, уй-жой ва турли маҳсулотлар учун кредитлашга бўлган талабнинг ортиб борганидан далолат беради. Савдо ва умумий хизмат соҳасига берилган кредитлар улуши 2020 йилда 6,8% дан 2024 йилда 6,9% гача ўсди, лекин у барқарор ҳолда сақланмоқда. Бу, бу секторга бўлган барқарор талабни ва мамлакатдаги савдо фаолиятининг ўртача ўсишини акс эттиради. Транспорт ва коммуникация соҳасига ажратилган кредитлар эса ҳар йили салмоқли пасайганини кўрсатади. 2020 йилда 11,1% бўлган бўлса, 2024 йилда 7,3% гача камайди. Бу инфратузилма лойиҳаларига бўлган талабнинг камайганлиги ёки бошқа соҳаларга нисбатан инвестиция қўламининг камайганлиги билан изоҳланади. Бошқа соҳаларга ажратилган кредитлар улуши ҳам бир оз ўзгарувчан бўлиб, 2023 йилда 11,7% бўлган, 2024 йилда эса 10,6% ни ташкил этди. Бу ушбу соҳаларнинг ўзгарувчан иқтисодий шароитларга бўлган эҳтиёжлари ёки имкониятлари билан боғлиқ.

Хулоса ва таклифлар. Мазкур мақола доирасида тижорат банкларининг ҳудудларни кредитлаш аҳамияти ва ривожлантириш имкониятларига бағишлаб амалга оширилган тадқиқотлар натижасида қуйидаги умумий хулосаларни шакллантирдик:

-ҳудудларнинг иқтисодий имкониятлари ва ривожланиш потенциали турлича бўлиб, уларнинг ресурслари ва талаблари асосида мос равишда ривожлантириш дастурлари ишлаб чиқиши лозим. Бу кредитлаш жараёнлари орқали ҳудудларнинг ўз салоҳиятидан самарали фойдаланиш имконини яратиши мумкин;

-ҳудудлар учун турли иқтисодий секторларни қўллаб-қувватлаш ва мослашувчан кредитлаш шароитларини яратиш зарур. Бу маҳаллий бизнесларнинг ривожланишига ёрдам беради ва турли иқтисодий имкониятларни кенгайтиришга имкон яратади;

-ҳудудларнинг иқтисодий ривожланиши учун зарур инфратузилма яратилиши керак. Бу банк ресурсларининг самарали тақсимланишига ва келгуси ривожланиш имкониятларига кенг йўл очади;

-ҳудудлар орасидаги номутаносибликни йўқ қилиш ва уларнинг турли салоҳиятларидан самарали фойдаланиш учун мақсадли ривожланиш дастурлари жорий қилиниши керак. Бу турли ҳудудларда иқтисодий барқарорликни таъминлашга хизмат қилади;

-ҳудудларнинг ривожланиши учун кўп томонлама инвестицияларни жалб қилиш орқали маҳаллий ишлаб чиқариш қувватларини ошириш ва иқтисодий имкониятларни кенгайтириш мумкин. Инвестициялар йўналишидаги ислохотлар ҳудудлар ривожланишида муҳим омил сифатида хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг статистик бюллетени маълумотлари асосида муаллиф томонидан келтирилди. www.cbu.uz
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги статистика агентлиги маълумотлари <https://stat.uz/uz/>
3. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки. "Ўзбекистон банк тизимидаги кредитлаш динамикаси." 2024 йил. Веб-сайт: <https://cbu.uz>
4. Хакетт, Р. (2020). "Иқтисодий ўсишда банк кредитларининг аҳамияти." Иқтисодиёт ва молия журнали. Тошкент.
5. Доланова, С. (2021). Банк муассасаларининг кредитлаш амалиёти. Тошкент: Иқтисодиёт нашриёти.
6. Абдуллаев, Х. (2019). Қарз олиш ва кредитлаш назарияси. Тошкент: Молия нашриёти. —Т.: Монография.
7. Исомиддинов, Б. (2020). Тижорат банклари ва уларнинг иқтисодиётдаги ўрни. Тошкент: Банк тадқиқотлари маркази.
8. Алимов, Р. (2018). Кредит муносабатлари ва иқтисодий самарадорлик. Тошкент: Иқтисодиёт фанлари журналы World Bank - Commercial Bank Lending Data. <https://www.worldbank.org>
9. European Central Bank - Financial Integration in Europe. <https://www.ecb.europa.eu>

УЎТ: 330.332.142.2

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА ХИЗМАТЛАРИНИ ЖОРИЙ ЭТИШНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ МАСАЛАЛАРИ

З.Қ.Каримов, мустақил тадқиқотчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада қишлоқ хўжалиги соҳасига ахборот коммуникация технологиялари ва хизматларини жорий қилишни тадқиқ қилиш масалалари қараб чиқилади.

Калим сўзлар: қишлоқ хўжалиги, рақамлаштириш, электрон ҳукумат, ахборот-коммуникация технологиялари, ақлли қишлоқ хўжалиги.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы исследования применения информационно-коммуникационных технологий и услуг в сфере сельского хозяйства.

Ключевые слова: сельское хозяйство, цифровизация, электронное государство, информационно-коммуникационные технологии, умное сельское хозяйство.

Abstract. This article examines the issues of research into the application of information and communication technologies and services in the field of agriculture.

Key words: agriculture, digitalization, e-government, information and communication technologies, smart agriculture.

Маълумки, кейинги йилларда республикамиз минтақаларида ва иқтисодиёт тармоқларида, шу жумладан, қишлоқ хўжалигида рақамли иқтисодиётни шакллантириш, замонавий АКТларни жорий қилиш, амалда мавжуд ахборот тизимларини такомиллаштириш масалаларини ҳал қилиш бўйича бир қатор қонуний меъёрий ҳужжатлар қабул қилинди.

Ушбу ҳужжатларда давлат бошқарув тизимини замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида янада такомиллаштириш, рақамли иқтисодиётни жорий этиш ва ривожлантиришни таъминлаш бўйича шарт-шароитларни яратиш [1], рақамли давлат бошқаруви ахборот тизимларини ривожлантиришнинг ягона тамойилларини ишлаб чиқиш, "Электрон ҳукумат" тизимининг амалга оширилишини жадаллаштириш, бунда давлат, аҳоли ва бизнес ўртасида самарали ҳамкорликни таъминлаш [2], қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат тармоқларини ривожлантириш бўйича аҳолининг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, қулай агробизнес муҳитини ва қўшилган қиймат занжирини яратиш, соҳа бошқарувида давлат иштирокини камайтириш ва инвестициявий жозибадорликни ошириш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва атроф-муҳит муҳофазасини таъминлаш, давлат бошқарувининг замонавий тизимларини ривожлантириш, тармоқни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлат харажатларини босқичма-босқич диверсификация қилиш, қишлоқ хўжалигида илм-фан, таълим, ахборот ва маслаҳат хизматлари тизимини ривожлантириш, қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш; тармоқ статистикасининг шаффоф тизимини ишлаб чиқиш бўйича устувор йўналишлар белгилаб берилган [3].

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 сентябрдаги "Ер ҳисоби ва давлат кадастрларини юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги ПФ-6061-сон Фармони [4] билан Қишлоқ хўжалиги вазирлигига қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланишни ташкил этиш ва муҳофаза қилиш соҳасида давлат назоратини олиб бориш вазифалари юклатилганлиги ҳамда соҳага ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этишни ягона тизимга келтириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 февралдаги "Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги ПҚ-5006-сон қарори [5] қабул қилиниб, АТКларини ривожлантириш вазирлиги марказий аппаратида аграр соҳани жадал рақамлаштириш, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги соҳаларига замонавий ахборот тизимлари ва дастурий маҳсулотларни жорий этиш масалаларига масъул бўлган вазир ўринбосари лавозими ҳамда аграр соҳада рақамли технологияларни ривожлан-тириш ва геоахборот технологияларини ривожлантириш бошқармалари штат бирликлари билан Қишлоқ хўжалиги вазирлиги тизимига ўтказилиб, вазирлик марказий аппаратида аграр соҳани жадал рақамлаштириш, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат хавфсизлиги соҳаларига замонавий ахборот тизимлари ва дастурий маҳсулотларни жорий этиш масалаларига масъул бўлган вазир ўринбосари лавозими ҳамда унга бўйсунувчи Аграр соҳада рақамли технологияларни ривожлантириш, геоахборот технологияларини ривожлантириш бошқармаси ташкил этилиб, вазирлик марказий аппаратининг тузилмаси ҳам тасдиқланди [6]. Рақамли технология-ларни янада ривожлантиришни ва кенг жорий этилишини таъминлаш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги "Рақамли Ўзбекистон — 2030" стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида" ПФ-6079-сон Фармонига кўра [7], иқтисодиёт тармоқлари, ижтимоий соҳа ва давлат бошқаруви тизимининг жадал рақамли ривожланишини таъминлаш, шу жумладан электрон давлат хизматларини кўрсатиш механизмларини янада такомиллаштириш, рақамли технологияларни янада кенг жорий этиш учун асос бўлиб хизмат қилувчи "Рақамли Ўзбекистон — 2030" стратегияси, 2020-2022 йилларда ҳудудларни ҳамда тармоқларни рақамли трансформация қилиш дастурлари, "Рақамли Ўзбекистон — 2030" стратегиясини амалга ошириш бўйича "Йўл харитаси" тасдиқланди. "Йўл харитаси" билан электрон ҳукуматни, рақамли индустрияни, рақамли таълимни, рақамли инфратузилмаларни ривожлан-тириш чора-тадбирлар белгилаб берилди.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, бугунги глобаллашув шароитида инсон фаолиятининг деярли барча соҳаларида рақамли технологиялардан фойдаланиш тез суръатлар билан

ривожланаётганлиги боис мамлакатимизда ҳам сўнгги йилларда рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга, аграр соҳа бошқарув тизимида ҳамда мавжуд ер, сув, моддий техника ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишни таъминловчи “Ақлли қишлоқ хўжалиги” технологияларинини такомиллаштиришга алоҳида аҳамият берил-моқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 17 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуи ва қишлоқ хўжалигида рақамлаштириш тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 794-сон қарори билан [8] “Ақлли қишлоқ хўжалиги” технология-ларини ривожлантириш стратегияси, «Ақлли қишлоқ хўжалиги» технология-ларини республика ҳудудларига жорий қилиш бўйича манзилли рўйхат тасдиқланди ҳамда қишлоқ хўжалиги соҳасида замонавий АКТларни жорий этиш учун давлат-хусусий шериклик шартлари асосида мақсадли лойиҳаларни амалга ошириш каби устувор йўналишлар белгилаб берилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сон ҳамда 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегияси билан “Ақлли қишлоқ хўжалиги” технологияларини ривожлантиришнинг асосий йўналишлари этиб қуйидагилар белгиланди:

- агросаноат мажмуининг бошқариш тизимида рақамли технологияларни, қишлоқ хўжалиги ерларидан фойдаланишда рақамли ва геоахборот технологияларини жорий этиш;
- замонавий компьютер технологияларини татбиқ этиш орқали сув ресурсларини бошқариш ва ундан фойдаланиш;
- интенсив боғларни ташкил этиш ва боғдорчилик маҳсулотларини етиштиришда автоматлаштирилган бошқариш технологияларини жорий этиш;
- иссиқхона хўжаликларида автоматлаштирилган, компьютерлаштирилган интеллектуал технологияларни жорий этиш;
- чорвачилик ва паррандачилик соҳасига автоматлаштирилган технологияларни татбиқ этиш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш жараёнларига замонавий технологияларни жорий этиш, замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари билан жиҳозланган логистика ва савдо марказларини ташкил этиш;
- қишлоқ хўжалигининг барча йўналишлари учун «Ақлли қишлоқ хўжалиги» технологиялари бўйича малакали кадрлар тайёрлаш ва кадрлар малакасини ошириб бориш;
- «Ақлли қишлоқ хўжалиги» технологияларини жорий этишнинг меъёрий-ҳуқуқий базасини шакллантириш

Юқоридаги қонуний-меъёрий ҳужжатлар асосида республикаимиз аграр соҳасида “Рақамли қишлоқ хўжалиги” ягона интеграциялашган платформаси, экинларини жойлаштиришдан маҳсулотларни сотишга бўлган жараёнларни ўз ичига тулиқ қамраб олган тизим жорий этилиб, 25 дан ортиқ (шу жумладан, 15 та бошқа йўналиш, Smart water, Vis-Chinor, Efitouz ва бошқа) ахборот тизимлари интеграция қилиниб ишга туширилади. Платформанинг мобил иловалари орқали 2024-2026 йилларда очиқ ва аниқ маълумотлар асосида аграр соҳанинг турли тармоқлари бўйича эҳтиёжларга биноан интерактив хизматлар кўрсатилиб, олинган маълумотларнинг таҳлил сифати ва аниқлиги таъминланади, хизматдан фойдаланувчиларнинг вақти ва маблағлари тежалиб, уларнинг иш самарадорлиги оширилади. Хизматлар кўрсатиш имкониятларини ҳамда рақамли технологиялар қамровини кенгайтириш мақсадида “Ягона геоахборот”, “E-IJARA TANLOV”, “Аграр соҳада субсидия бериш”, “Қишлоқ хўжалиги соҳасида онлайн ҳисобот”, “Қишлоқ хўжалиги ва мелиорация техникаларининг ягона давлат реестри”, “Совутгичли омборхона, “Агроплатформа”, “Сув ресурсларини бошқаришни автоматлаштириш”, “Ўзпахта”, “Электрон савдо” каби рақамлаштирилган ахборот тизимлари яратилиб ишга туширилади. Аграр соҳани 2022-2026 йилларда рақамлаш-тириш натижасида эришилиши кутилаётган асосий мақсадли кўрсаткичлар-индикаторлар ишлаб чиқилмоқда. “Агросаноатни рақамлаштириш маркази” давлат муассасаси томонидан қишлоқ хўжалигини рақамлаштириш борасида олиб борилаётган фаол ҳаракатлар натижасида қишлоқ хўжалиги техникала-рини “Электрон

ҳисобга олиш ва реал вақт режимида механизация хизматлари кўрсатилишини мониторинг қилиш” ахборот тизими ишга туширилди ва 5000 дан зиёд қишлоқ хўжалиги техникаларига GPS қурилмалари ўрнатилиб, онлайн мониторинг қилинмоқда. Сув ресурсларини бошқаришни автоматлаш-тириш ахборот тизими ишлаб чиқилди, 200 дан ортиқ “Ақлли сув” (Smart Water) рақамли қурилмалари ўрнатилиб, тизим мониторинг қилинмоқда. Юқоридаги қайд этилган ўта муҳим қарорлар ва уларнинг ижросини таъминлаш бўйича кенг қўламда амалга оширилаётган ташкилий чора-тадбирлар республикада қишлоқ хўжалиги бошқарув тизимини трансформациялашни бир вақтнинг ўзида икки йўналишда олиб борилиши мақсадга мувофиқлигини кўрсатмоқда. *Биринчиси*-қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини рақамлаштириш, иккинчиси-қишлоқ хўжалиги соҳаси бошқарув тизимини рақамлаштириш. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, ушбу икки йўналиш ўзаро узвий ва узлуксиз боғланган бўлиб, биргаликда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ва ушбу соҳа бошқарув тизимининг самарали равишда ишлаб кетишлигини таъминлаши лозим. Бизнинг фикримизча қишлоқ хўжалигида ахборот хизматларини жорий қилишни такомиллашти-ришнинг тадқиқ қилиш босқичлари қуйидагилардан иборат бўлиши керак. Жумладан:

- иқтисодиётни рақамлаштириш ва ахборотлаштиришнинг ижтимоий-иқтисодий моҳияти ҳамда объектив зарурлигини асослаш;
- қишлоқ хўжалигида ахборот хизматларини ривожлантириш ва рақамлаш-тириш самарали ривожланишининг асосий омиллари ва уларнинг тансифини чуқур ўрганиш;
- қишлоқ хўжалигида ахборот хизматларини жорий қилишнинг илғор хорижий тажрибалари ва уларни республикада қўллаш имкониятларини таҳлил қилиш;
- Ўзбекистон Республикасида қишлоқ хўжалигида ахборот хизматларини ривожлантириш ва рақамлаштиришнинг ташкилий-ҳуқуқий асосларини таққсолама таҳлил қилиш;
- Ўзбекистон Республикаси ва минтақаларда қишлоқ хўжалиги ривожланиш тенденциялари таҳлил қилиш ва тегишли тавсиялар ишлаб чиқиш;
- муайян минтақа ёки ҳудуд шароитида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш омиллари ва дастакларини баҳолаш;
- ҳудуд ёки минтақа қишлоқ хўжалигида ахборот технологияларидан фойдаланишни социологик сўровномалар асосида баҳолаш;
- рақамлаштириш шароитида қишлоқ хўжалик корхоналарини ахборот таъминотини такомиллаштиришга услубий ёндошувларни ишлаб чиқиш;
- рақамли платформалар асосида қишлоқ хўжалигини ахборот таъминотини такомиллаштиришнинг асосий йўналишларини асослаш;
- қишлоқ хўжалик корхоналарини ахборот билан таъминлаш жараёнларини ташкилий-услубий такомиллаштириш истиқболлари бўйича илмий-амалий тавсия ҳамда таклифлар ишлаб чиқиш.

Ўйлаймизки, юқоридаги чора-тадбир ва ислохотларни амалга ошириш орқали қишлоқ хўжалигида ахборот хизматларини, соҳани рақамлаштириш ишларини янада жадаллаштириш, маълум минтақа ёки ҳудуд мисолида республикамизнинг барча ҳудудлари қишлоқ хўжалиги соҳасида АКТларини кенг қўллаш бўйича илмий-амалий тавсияларни ишлаб чиқиш мумкин бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 3 июлдаги “Ўзбекистон Республикасида рақамли иқтисодиётни ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги ПҚ-3832-сон Қарори//lex.uz.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 13 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси давлат бошқарувида рақамли иқтисодиёт, электрон ҳукумат ҳамда ахборот тизимларини жорий этиш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ5598-сон Фармони//lex.uz.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 23 октябрдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020 — 2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида” ги ПФ-5853-сон Фармони//lex.uz.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 7 сентябрдаги “Ер ҳисоби ва давлат кадастрларини юритиш тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6061-сон Фармони//lex.uz.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 24 февралдаги “Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардан фойдаланиш ва муҳофаза қилиш тизимини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-5006-сон Қарори//lex.uz.

6. “Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar” ilmiy elektron jurnali. № 6, noyabr-dekabr, 2021 yil 6/2021 (№ 00056) <http://iqtisodiyot.tsue.uz> 329

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-6079-сон Фармони//lex.uz.

8. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 17 декабрдаги “Ўзбекистон Республикаси агросаноат мажмуи ва қишлоқ хўжалигида рақамлаштириш тизимини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 794-сон қарори.

УЎК 336.64

КОРХОНА ФАОЛИЯТИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ РИСКЛАРНИ БОШҚАРИШНИНГ МЕТОДИК ЁНДАШУВИ

Ш.З.Мухитдинов, проф., Наманган муҳандислик-технология институти, Наманган

Аннотация. Мақолада корхона фаолиятида бошқарув самарадорлигини оширишнинг фаолиятга таъсир этувчи рискларни методик асосларини такомиллаштиришда омилларнинг методик жиҳатдан таҳлил қилишнинг замонавий ёндашувга кўра такомиллаштирилган. корхона рискларини бошқариш алгоритми ва корхонанинг рисклар тизимини таъминлаш орқали рискларни бошқаришни бошқарув жараёнларига интеграция бўйича таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқилди.

Калит сўзлар: риск, ишлаб чиқариш, бошқарув, методология

Аннотация. В статье усовершенствована методическая основа повышения эффективности управления в деятельности предприятия согласно современному подходу методического анализа факторов совершенствования методологической основы рисков, влияющих на деятельность. Разработаны предложения и рекомендации по интеграции управления рисками в процессы управления путем обеспечения алгоритма управления рисками предприятия и системы рисков предприятия.

Ключевые слова: риск, производство, управление, методология.

Abstract. In the article, the methodical basis of increasing the management efficiency in the activity of the enterprise has been improved according to the modern approach of methodical analysis of the factors in the improvement of the methodological basis of the risks affecting the activity. proposals and recommendations on the integration of risk management into the management processes by providing the enterprise risk management algorithm and the enterprise's risk system were developed.

Key words: risk, production, management, methodology

Кириш. Ишлаб чиқариш корхоналари фаолиятида рискларни бошқариш тизимини самарали жорий этиш ва муаммоларининг долзарблилигини баҳолашнинг методологик асосларини тадқиқ этишни тақозо этади. Рискларни баҳолашнинг методологик усули баҳоланадиган хатар ёки хавф турининг (масалан: “бошланғич,” “яқуний”) моҳиятига кўра бошқарувнинг позициясини ўзгартиришни талаб этишини кераклиги белгилаб беради.

Ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни тавсифловчи кўрсаткичлар: харажатларнинг кўпайиши, ўтказиб юборилган имкониятлар туфайли ишлаб чиқариш шароитларининг ёмонлашуви, номукамал технологиялар инвестиция қилинган капиталнинг рентабеллик даражасининг пасайиши, маҳсулот рентабеллигининг пасайиши, ишлаб чиқаришда зарар ва фойдадан иборат бўлиши мумкин.

Турли хил муҳитнинг ноаниқлиги шароитида хатарлар тизимининг барқарорлигини таъминлаш муаммоси менежмент сифати кўрсаткичларининг барқарорлигини таъминлашга ўхшайди, бу тобора кўпроқ бошқарув муаммосига айланиб бормоқда. Ишлаб чиқариш фаолиятининг иқтисодиётдаги ўрни ва унинг ривожланиши ҳақидаги замонавий ғоялар ноаниқлик ва таваккалчилик етакчи ўринни эгаллаган ижтимоий-иқтисодий жараённинг

мақсадли функциясини баҳолаш яъни хўжалик юритувчи субъектнинг хатарлар тизимининг ҳолатини баҳолашга жуда кўп турли хил ёндашувлари ва усуллари туфайли зиддиятли вазиятни вужудга келиш эҳтимоли мавжуд. Шу нуқтаи назардан ишлаб чиқариш соҳасида рисклар ва уларни олдини олишда айниқса рискларни бошқаришнинг методологик ёндашувини тадқиқ этишни талаб этади. Шунинг учун ҳам, мамлакатимизда ушбу муаммо бўйича илмий тадқиқот ишларини янада чуқурлаштириш тақозо этилади ва танланган мавзу долзарб аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ушбу мавзу бўйича олимлар томонидан бир қатор тадқиқот ва илмий изланишлар олиб борилган бўлсада ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг методологик асослари ва ёндашувлари турличалиги кўрсатмоқда. Олимлар томонидан ўтказилган тадқиқот ишларини натижалари бўйича кўплаб халқаро конференция, давра ухбатлари, анжуман ва диссертация ишларида келтириб ўтганлар.

МДХ мамлакатлари олимларидан А.Г. Бадалованинг фикрича “Тўқимачилик корхоналари фаолияти билан боғлиқ рискларнинг кенгайтирилган методологик таснифи икки хавф гуруҳидан иборат: молиявий ва молиявий бўлмаган рисклар. Корхоналарнинг ривожланиши билан молиявий бўлмаган хатарларнинг уларнинг молиявий натижаларига ва рақобатбардошлик даражасига таъсири муҳим аҳамият касб этди” [1].

С.А.Игнатовга кўра “Енгил саноат соҳасига таъсир кўрсатувчи рискларни идентификацияси шуни кўрсатадики молиявий бўлмаган рискларнинг энг муҳим жиҳати бу – импорт товарларнинг бозордаги устун рақобатга эга эканлигидадир” деб ҳисоблайди [2].

Мамлакатимиз олимларидан Ж.Х.Қамбаров ўзининг ишлаб чиқариш рискларининг саноат ривожига таъсири масалалари номли мақоласида “ишлаб чиқариш рискларининг республика саноат корхоналарига оид аниқ тамойиллар тизимини ишлаб чиқиш зарур”лигини таъкиблаб ўтган [3].

Ш.Турсунхўжаева эса ўзининг илмий тадқиқот иши доирасида “Молиявий рискларни бошқариш тизимига қўйиладиган асосий талабларни шакллантирилиши” бўйича назарий аҳамиятга эга бўлган тизимни яратган [4].

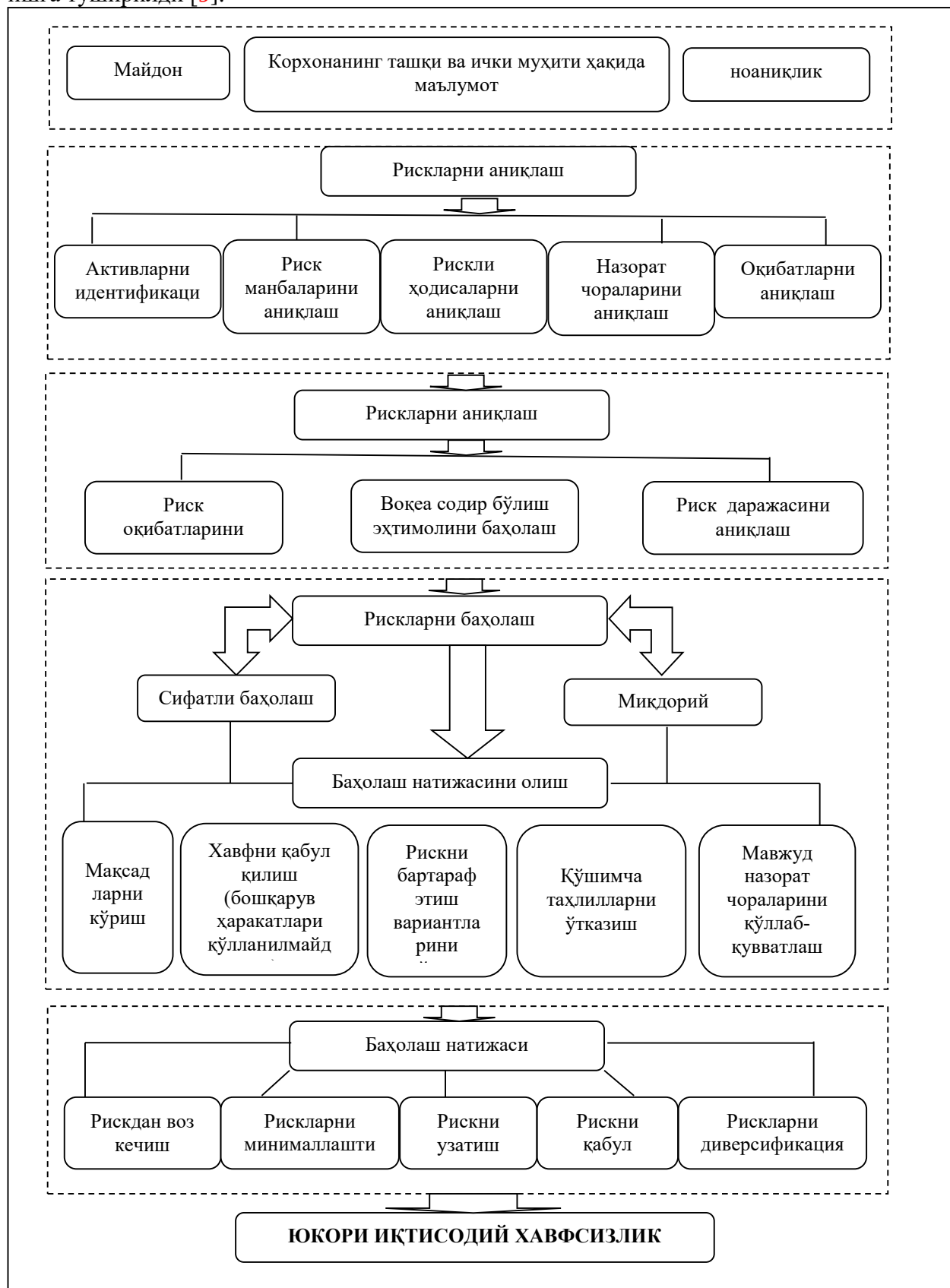
Европа мамлакатлари олимларидан Андреа Думитреску ўзининг ўтказган тадқиқот ишида таъкидлашча “Ишлаб чиқариш корхонасида таъсир этувчи рискларнинг асосий элементлари бу ишчи ходимлар туфайли келиб чиқадиган рисклар ва технологик рисклар”дир. Шунингдек Андреа Думитреску ушбу рискларни бошқарув методик ёндашувида албатда ҳар қандай кўринишдаги таъсир этувчи рискларни баҳолашнинг методик усули бўлиш кераклигини қайд этган [5].

Ж.Клобер – КОЖ ўзининг тадқиқот иши доирасида ишлаб чиқариш корхоналарида рискни аниқлаш, баҳолаш ва бошқарув ёндашувига кўра “тизимлаштириш, ахборот, риск маълумотлар пакети ва таҳлил қилиш” орқали ишларни чивариш рискларни зарарлари камайитиришга эришиш мумкинлигини қайд этган [6].

Тадқиқот методикаси. Ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий механизмлари такомиллаштириш юзасидан илмий тадқиқотларни ўрганиш, қиёсий солиштириш, статистик маълумотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш, мантикий фикрлаш, илмий абстракциялаш, синтез, индукция ва дедукция усуллари билан кенг фойдаланилган.

Таҳлили ва натижалар. Наманган вилоятининг саноат соҳаси 1978 йилда 20 дан ортиқ асосий тармоққа эга бўлган бўлиб, ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг 25 турга яқинини чет мамлакатларга экспорт қила олган [7]. Мустақилликнинг илк йилларида Наманган вилояти ишлаб чиқариш корхоналари аста секин жаҳон бозорига ўзи мустақил равишда чиқиш доираси кенгайиб борди. Айниқса, «Наманган ташқи савдо» иқтисодий алоқалар фирмаси вилоятдаги ташкилотларга хорижий фирмалар билан алоқалар олиб боришда амалий ёрдам берди. Фирма кўмагида 26 та чет эл фирмалари билан алоқа ўрнатилди ва вилоятдаги 43 та корхона ташқи иқтисодий фаолият билан шуғуллана бошлади [8]. Наманган вилоятида 1991 йилдан эътиборан йирик турдаги енгил саноатга ихтисослашган “Янгиқўрғон нотўқима” материаллар фабрикаси, 1993 йилда Ўзбекистон-Туркия давлати қўшма корхонаси сифатида “Аснам-

текистиль” 1996 йилда Наманган шаҳрида «Нотўқимачи» акционерлик корхонаси фаолияти ишга туширилди [9].

1-расм. Корхоналарда рискларни бошқариш алгоритми

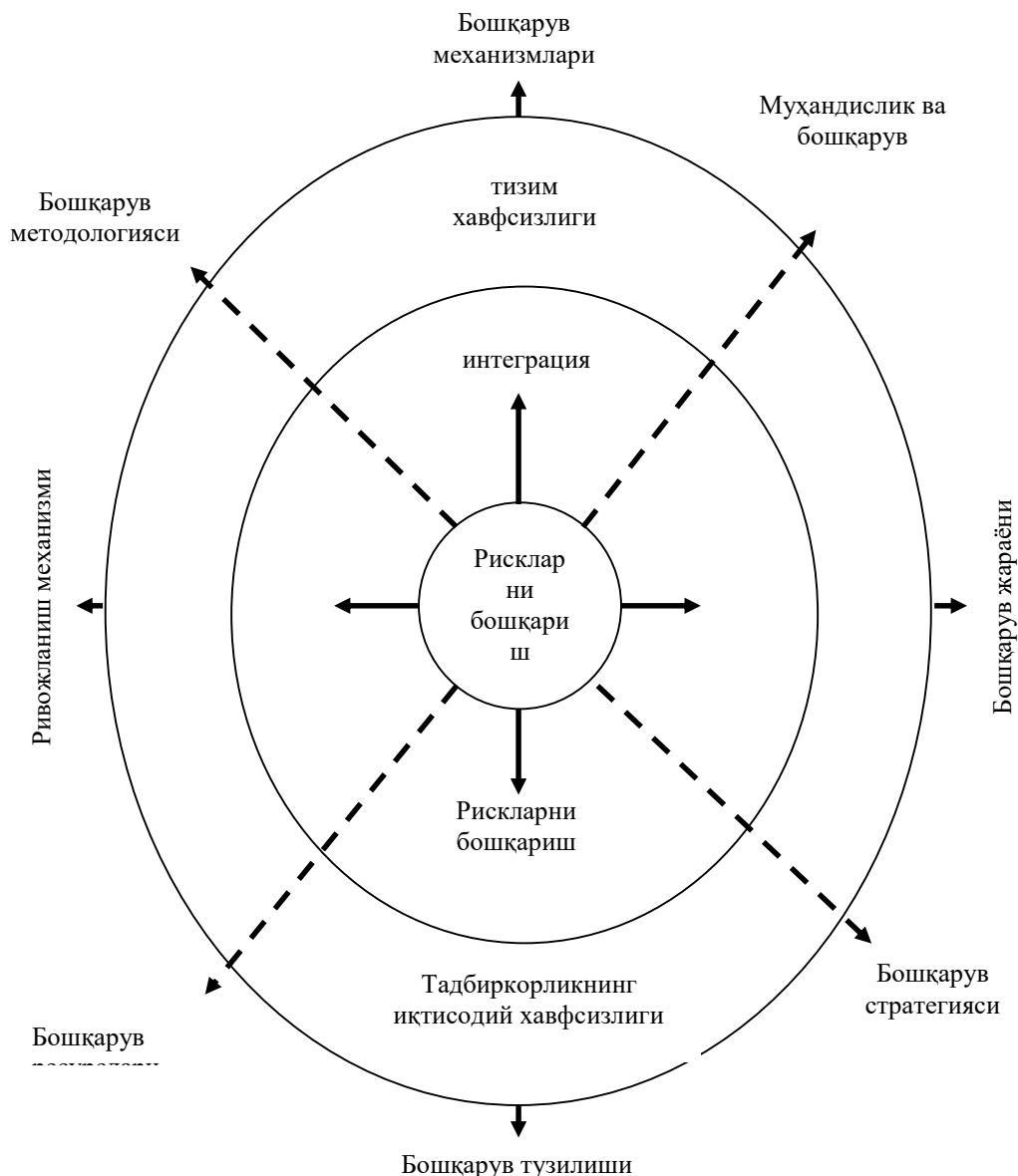
Манба: Муаллиф ишланмиси

Ишлаб чиқариш корхонаси ҳар хил турдаги хатарларга дучор бўлган анча мураккаб ташкилий тизимдир, чунки унинг таркибида маълум функцияларни амалга оширишга қаратилган алоҳида бўлинмаларнинг фаолияти мавжуд (1-расм).

Рискларни бошқариш деганда, рискни амалга оширишнинг мумкин бўлган ижобий оқибатларидан максимал даражада фойдаланишга қаратилган ҳаракатлар мажмуи тушунилади, шу билан бирга уларнинг корхоналарнинг ресурслари ва иқтисодий имкониятлари ва манфаатларига салбий таъсирига қарши курашиш учун барча мумкин бўлган бошқарув чораларини кўриш мумкин. Бошқарув фаолиятининг йўналиши сифатида рискларни бошқариш - бу хавфни аниқлаш, унинг юзага келиш эҳтимоли ва унинг салбий кўринишларидан иқтисодий оқибатларини баҳолаш, хавфни таҳлил қилиш ва муайян шароитларда хавфларни бошқаришнинг энг мақбул усулларини танлаш ва қўллашга қаратилган бошқарув қарорлари тўпламидир.

Рискларни аниқлаш компаниянинг мақсад ва вазифаларига эришишга салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ҳалокатли омилларни ўз вақтида аниқлаш ва рўйхатга олиш, шунингдек, хавфларни бошқариш жараёнини такомиллаштириш йўналиши ва зарурлигини аниқлашга қаратилган. Ушбу жараён келажакдаги фаолиятни режалаштиришда хавфларни минималлаштириш ва имкониятларни ҳисобга олишга қаратилган. Хатарга йўналтирилган менежмент билан компаниянинг ҳар бир ходими доимий равишда унинг олдида турган мақсадларга эришишга таъсир қилувчи хавфларни аниқлаб, баҳолаши керак.

Манба: Муаллиф ишланмаси

2-расм. Корхонанинг рисклар тизимини таъминлаш орқали рискларни бошқаришни бошқарув жараёнларига интеграция қилиш схемаси

Манба: Муаллиф ишланмаси

Ишлаб чиқариш корхонасининг актив қиймат шкаласи

№	Баҳолаш шкаласи	Активнинг қиймати / қиймати
1	Паст	0-3
2	Ўртача	4-6
3	Юқори	7-10

Активларнинг қийматини аниқлаш муҳим активларнинг махфийлиги, яхлитлиги ва мавжудлигига таъсир қилувчи турли хусусиятларни ўз ичига олган қийматлар шкаласини ишлаб чиқишни талаб қилади. Шунингдек, ўлчов бошқа активларга боғлиқликни ҳисобга олиши керак. Ҳисобга олиниши керак бўлган мезонларни аниқлагандан сўнг, бутун корхона учун ягона сифатида қўлланиладиган шкалани келишиш таклиф этилади. Умумлаштирилган версия 1-жадвалда кўрсатилган ўлчовга тенгдир. Ушбу шкала ишлаб чиқариш корхона учун қандай зарар миқдори мақбул эканлигини ҳисобга олиши керак.

Рискларни бошқариш - бу корхонага стратегияни ишлаб чиқиш, мақсадларга эришиш ва асосли қарорлар қабул қилишда ёрдам берадиган такрорланувчи, циклик жараён. Корхонанинг иқтисодий хавфсизлиги тизимида таваккалчиликка йўналтирилган менежмент рискларни бошқариш жараёнининг корхона билан боғлиқ барча фаолият турларидан ажралмаслигига асосланади ва манфаатдор томонлар билан ўзаро муносабатларни ўз ичига олади; ички ва ташқи муҳит омилларини ҳисобга олади ва рискларни бошқариш тамойиллари, тузилиши ва жараёнига асосланади (2-расм).

Тадбиркорлик субъектларининг риск омилларини таҳлил қилгишда шуни таъкидлаш керакки, рисклар нафақат иқтисодий характердаги кўп сонли таъсирларнинг комбинацияси натижасидир. Булар:

- 1) техник
- 2) технологик
- 3) ташкилий
- 4) инновацион
- 5) молиявий
- 6) иқлимий.

Шуни таъкидлаш керакки, техник қайта жиҳозлашнинг интеграл харажатлари фақат техник қайта жиҳозлашни амалга ошириш босқичи тугаганидан кейин тўлиқ маълум бўлиши мумкин. Техник-иқтисодий асослаш ва қарорлар қабул қилиш босқичида фақат маълум даражада аниқлик билан харажатларни дастлабки баҳолаш мумкин. Объектнинг ҳаёт айланишига таъсир қилувчи жараёнлар одатда тасодифий характерга эга бўлганлиги сабабли, иқтисодий асослашда тасодифий жараённинг рухсат этилган қийматлар оралиғидан чиқиш эҳтимоли сифатида хавф ўлчовини ҳисобга олиш керак. Юқорида айтиб ўтилган хавф омиллари туфайли тасодифий ҳодисалардан юзага келиши мумкин бўлган харажатларни ҳисобга олиш учун ҳаёт цикли қийматини маълум формула бўйича, лекин хавф омилини ҳисобга олган ҳолда ҳисоблаш таклиф этилади.

$$H_{tsq} = TS_{bq} \sum_{i=1}^t (TS_{yeh} + \Delta TS_{eqjh} - TS_{ejbq} + E_{jq}) K_d$$

H_{tsq} – ҳаёт цикли қиймати;

TS_{bq} – тикув станогини бошланғич қиймати;

TS_{yeh} – тикув станогини йиллик эксплуатация харажатлари;

ΔTS_{eqjh} – тикув станогини ишга тушириш билан боғлиқ бир марталик харажатлар;

TS_{ejbq} – эксплуатация жараёнида тикув станогини бузилишини тузатишга кетган харажатлар;

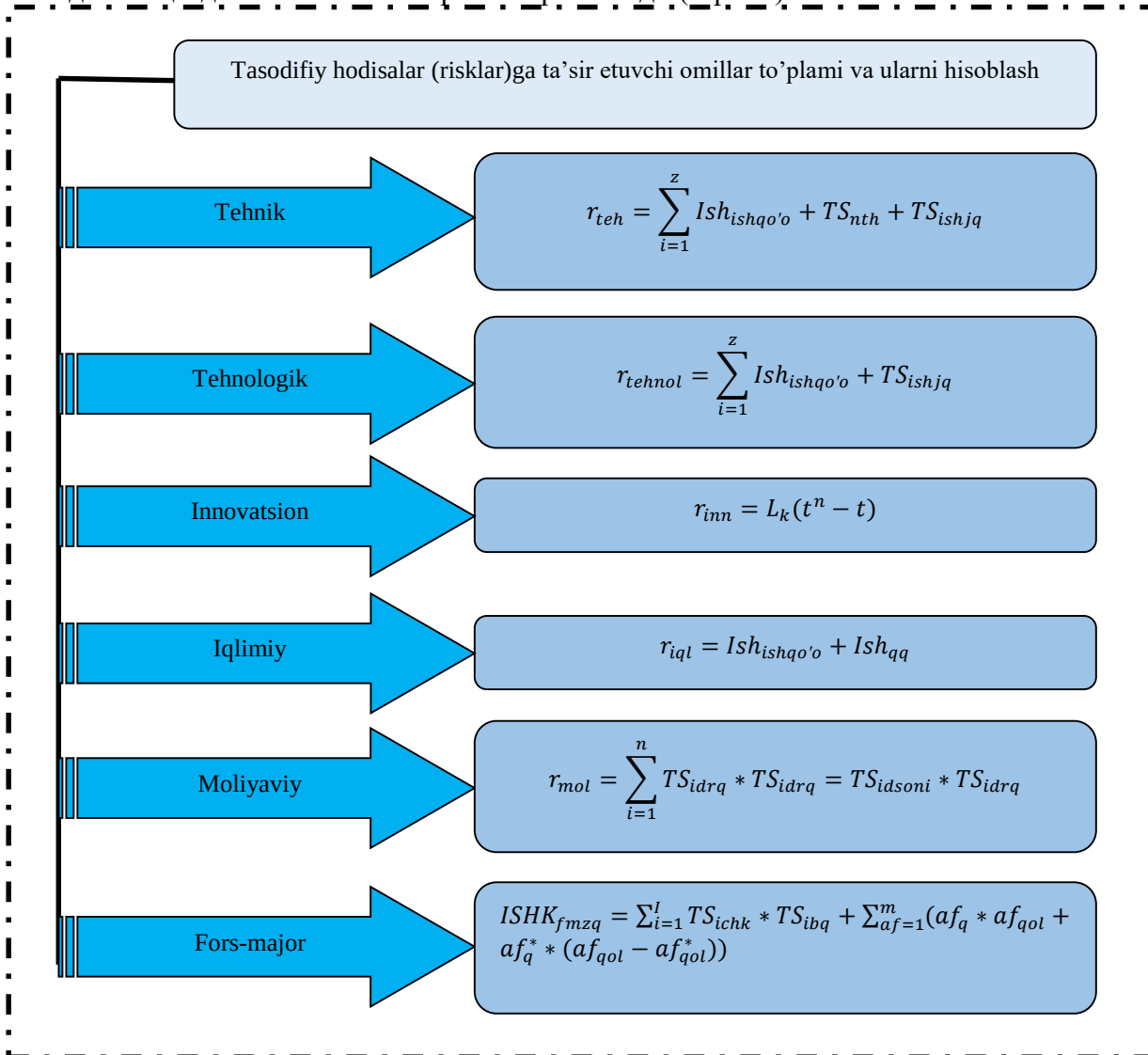
E_{jq} – тасодифий ҳодисалардан зарар қиймати;

K_d – дисконтлаш коэффиценти;

i – тикув станогини эксплуатация қилишнинг жорий даври.

Мазкур кенгайтирилган формула ўзида бта омилни мужассамлаштирилган бўлиб улар асосан ишлаб чиқариш корхонасига таъсир этувси техник, технологик, инновацион, иқлим, молиявий ва форсмажор ҳолатларидир.

Маълумки техник ва технологик омиллар туфайли вужудга келадиган риск таъсирларини дастгоҳ ишламай қолиши ёки унинг эскириши билан боғлиқ бўлиб унинг зарарини бир камида бир кунлик қўшимча ишни такшил этиш ёки корхонанинг бошқа тармоғида технологияни қўшимча ишга тушуриш туфайли қоплаш имконияти мавжуддир. Лекин асосийси масала бу ерда рисклари бағолашнинг назарий ёндашувларига кўра 5та техник, технологик, инновацион, иқлим, молиявий омилга қўшимча равишда форс-мажор омилни инбатга олиш орқали ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг методик жиҳатдан такомиллаштиришга эришилади (3-расм).

3-расм. Ассосий риск омилларининг ҳисоблашнинг такомиллаштирилган методологияси

Ушбу расмда рисклар туфайли келиб чиқиши мумкин бўлган зара ёки оқибатларни олдини олиш ҳамда ишлаб чиқариш корхоналарини бошқарув самарадорлигини ошириш такомиллаштирилган методис асослари кўриш мумкин. Ҳақиқатда юқорида таъкидланганидек ишлаб чивариш корхонасига асосий таъсир этувчи риск омилларининг 5та таурини методик ёнлашуига форс-мажор ҳолатни киритиш орқали ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришни методик асосини такомиллашувига олиб келади.

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қиладиган бўлсак умуман олганда бошқарув жараёни жуда ҳам кенг ва мураккаб ҳисобланади. Ишлаб чиқариш корхоналари турли соҳаларига қараб бошқаришнинг ташкилий-иқтисодий жиҳатдан такомиллашувига эришиш мумкин. бироқ масала шундани ишлаб чиқариш корхоаси қайси тармоқда бўлмасин рискларни

бошқаришнинг асосий элементлар бу техник, технологик, инновацион молиявий ва иқлимийлардан иборта шу нуқтаи назардан бошқарув самарадорлигини оширишни қуйидагиларни амалга оширишни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

- бошқарувнинг ташкилий-иқтисодий механизмларини такомиллаштириш;
- бошқаришни баҳолашда барча омилларни инобатга олиш;
- ички ва ташқи омилларни ҳисобга олиш ва уни такомиллашувига олиб келиш;
- бошқарув самарадорлигини оширишда узоқ муддатли стратегик режаларни ишлаб

чиқиш бошқарувнинг методик жиҳатини инобатга олиш.

Хулоса ўрнида айтиш керакки ишлаб чиқариш корхоналарида рискларни бошқаришнинг методик асосларини такомиллаштиришда бошқарув объекти ва субъектлари таъсир кўрсатиш орқали бошқарувнинг комплекс жараёнлари асосида ижобий натижага эришиш мумкин.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бадалова А.Г. Управление рисками производственных систем: теория, методология, механизмы реализации. - М.: "Станкин", "ЯНУС-К", 2006.
2. С.А.Игнатов. Организационно-экономические методы управления рисками на предприятиях текстильной промышленности. Автореферат. к.э.н. Ростов на Дону. 2007.: С-12.
3. Ж.Х.Қамбаров. Ишлаб чиқариш рискларининг саноат ривожига таъсири масалалари// Иқтисод ва молия / Экономика и финансы 2019, 9(129). – Б. 55
4. Ш.Турсунхўжаева. Реал сектор корхоналарида молиявий рискларни бошқаришда рақамлаштирилган тизимлардан фойдаланиш истиқболлари//мақола/ “Иқтисодий ва инновацион технологиялар” илмий электрон журнали. № 2, март-апрел, 2021 йил.: - Б. 16
5. Андреев Думитреску. Риск ассессмент ин мануфастуринг СМЕСь лабор сйстем/ 11тх Интернационал Конференсе Интердисциплинаритй ин Энгинееринг, ИНТЕР-ЕНГ 2017, 5-6 Остобер 2017, Тиргу-Мурес, Романиа. П-914
6. J. Klöber-Koch. Approach For Risk Identification And Assessment In A Manufacturing System//Procedia CIRP 72 (2018) 683–688/51st CIRP Conference on Manufacturing Systems. 2018.: P-686
7. НВДА, 275-фонд, 2-рўйхат, 12-иш, 202-варақ.
8. И.А.Каримов. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. Асарлар. - Т.: Ўзбекистан, 1997.-Т.5. - Б.227
9. З.Хайдаров. Наманган вилояти ўтмиш ва бугун. Монография. –Н.: Наманган нашриёти, 2014. –Б. 38
10. Мухитдинов, Ш. З. (2021). Тадбиркорлик субъектларида хатарларни бошқаришнинг назарий-услубий асослари. *Scientific progress*, 1(6), 939-943.

УЎК 352.071

АҲОЛИ МОЛИЯВИЙ САВОДХОНЛИГИНИНГ ИҚТИСОДИЙ МАЗМУНИ ВА АСОСИЙ ТАМОЙИЛЛАРИ

М.Р.Обилов, докторант, Гулистон Давлат Университети, Гулистон

Аннотация. Ушбу мақолада аҳоли молиявий саводхонлигининг иқтисодий мазмуни очиб берилиб, унинг бугунги кунда мамлакат ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлашдаги тутган ўрни ва аҳамияти асосланган.

Калим сўзлар: молиявий саводхонлик, иқтисодий сиёсат, иқтисодий таълим, молиявий хизматлар, инсон фаровонлиги ва ҳаёт сифати, билим, кўникма ва қадриятлар.

Аннотация. В данной статье изложено экономическое содержание финансовой грамотности населения, обоснована ее роль и значение в обеспечении социально-экономического развития страны на современном этапе.

Ключевые слова: финансовая грамотность, экономическая политика, экономическое образование, финансовые услуги, благополучие и качество жизни человека, знания, навыки и ценности.

Abstract. This article describes the economic content of financial literacy of the population, and it substantiates its role and importance in ensuring the socio-economic development of the country at the present stage.

Keywords: financial literacy, economic policy, economic education, financial services, human well-being and quality of life, knowledge, skills and values.

Кириш. Иқтисодийнинг барқарор ва мутаносиб ривожланиши, аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигининг ошиши кўп жиҳатдан фуқароларнинг иқтисодий ҳодиса ва жараёнларга

онгли равишда муносабатда бўлиши, иқтисодий тафаккур ва кўникмаларнинг ривожланишига боғлиқ. Чунки, фуқаролар қанчалик юқори иқтисодий фаоллик ва молиявий саводхонликка эга бўлса, уларнинг иқтисодий фаолияти, ҳаётнинг турли жабҳаларида қабул қилаётган қарорлари шу даражада самарали бўлади. Айниқса, молиявий саводхонлик мамлакатдаги ишбилармонлик муҳитининг ривожланишига, тадбиркорлик фаолиятининг кенгайишига қулай имкон яратади.

Шу ўринда Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Ҳақиқатан ҳам, биз фақат фаол тадбиркорлик, тинимсиз меҳнат ва интилиш орқали тараққиётга, фаровон ҳаётга эриша оламиз”[1] дея таъкидлаши аҳоли орасида тадбиркорлик фаолиятини кенг тарғиб этиш, ҳар бир фуқаронинг бу борадаги имкониятларидан тўлиқ фойдаланиш зарурлигини кўрсатади.

Мамлакатимизда кейинги йилларда амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ислохотлар натижасида бозор муносабатларининг шаклланиш жараёнлари янада жадалроқ тус олмақда, иқтисодий ҳодиса ва жараёнларни тартибга солишда бозор механизмларидан фойдаланиш салмоғи сезиларли равишда ортиб бормоқда. Иқтисодий ресурслардан фойдаланиш, янги иш ўринларини яратиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш каби муҳим жиҳатларга кўпроқ моддий манфаатдорлик, рағбатлантириш, иқтисодий дастакларни ишга тушириш орқали ёндошилмоқда. Буларнинг барчаси эса иқтисодиётимизнинг демократик бозор тамойиллари асосида қайта таркиб топишига замин бўлмоқда.

Бироқ, шу ўринда таъкидлаш лозимки, иқтисодиётда самарали ва демократик бозор тамойилларини тўлиқ таркиб топиши фуқароларнинг иқтисодий билим ва малакалари, кўникмалари даражасига, уларнинг иқтисодий маданиятига ҳам боғлиқ. Иқтисодий маданиятнинг етарли даражада шаклланиши ва самарали амал қилиши эса ҳар бир шахснинг молиявий саводхонлик даражасини тақозо этади. Шунга кўра, ҳозирда жаҳоннинг аксарият мамлакатларида аҳолининг молиявий саводхонлигини ошириш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда. Бизнинг мамлакатимизда ҳам аҳоли молиявий саводхонлигини таъминлаш ва ошириш муҳим бўлиб, бу борадаги тизимли чора-тадбирларни белгилаш аввало мазкур масаланинг иқтисодий мазмуни ва иқтисодий тараққиётни таъминлашдаги ўрнини кўриб чиқишни тақозо этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Молиявий саводхонлик ва уни таъминлаш масалаларига хорижий олим ва мутахассислар томонидан кенг эътибор қаратиб келинмоқда. Аввало, мазкур тушунча таърифига тўхталиб ўтиладиган бўлса, ижтимоий луғат ва талкинларда унга қуйидагича ёндошилган:

“Молиявий саводхонлик – бу инсон молиявий хулқ-атвори соҳасидаги унинг фаровонлигини яхшилаш ва ҳаёт сифатини оширишга олиб келувчи билим, кўникама ва қадриятлар мажмуи; ҳаётдаги воқеалар ва иқтисодий шарт-шароитлардаги ўзгаришларни ҳисобга олган ҳолда қисқа муддатли қарорлар ва узоқ муддатли молиявий режалаштириш орқали шахсий молияни бошқаришдаги қобилият ва қатъийликни, асосий молиявий тушунчаларни англаб етишни ифодаловчи даража” [2].

Е.Гарцуеванинг таъкидлашича, молиявий саводхонлик “инсоннинг ижтимоий такрор ишлаб чиқаришда инвестор сифатида онгли иштирок эта олиш қобилияти бўлиб, у молиявий дастакларни танлашга оқилона ва масъулиятли ёндашган ҳолатда даромад ҳосил қилиши ёки ҳеч бўлмаганда билим эгасининг молиявий жиҳатдан барқарорлигини таъминлаши лозим”.

Молиявий саводхонлик ўз маблагини бошқариш ва уни кўпайтириш маҳорати. У молиявий бозорнинг ўзига хосликларини билиш, бозор иштирокчилари томонидан таклиф этилаётган маҳсулот ва хизматлардан хабардор бўлиш ҳамда шу асосда қабул қилинган қарор масъулиятини зиммасига олиш дегани ҳамдир.

Ушбу мақоланинг назарий ва услубий асоси бўлиб иқтисодий йўналишдаги турлиманбалардан олинган илмий мақолалар, хорижий иқтисодчи олимларнинг аҳоли молиявий саводхонлигини ошириш масалалари бўйича изланишлари, мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларини таҳлил қилиш асосида чиқарилган илмий хулосалар хизмат қилади. Шунингдек, тадқиқот жараёнида эксперт баҳолаш, жараёнларни кузатиш, иқтисодий ҳодиса

ва жараёнларга тизимли ёндашув, муаллиф тажрибалари билан қиёсий таҳлил ўтказиш орқали тегишли хулосалар чиқаришга имкон берувчи усуллардан фойдаланилган.

Тадқиқот давомида амалга оширилган таҳлиллар ҳамда улар орқали қўлга киритилган натижаларга кўра қатор назарий қоидаларни илгари суриш мумкин. Ўз номидан келиб чиққан ҳолда, энг аввало, мазкур тушунча молия соҳасидаги билим ва кўникмаларга эга бўлиш, у билан боғлиқ жараён ва воқеаларни тўғри тушунишни англатади. Бироқ, фикримизча, мазкур тарздаги дастлабки тасаввур даражасида қолиш молиявий саводхонликнинг тўлиқ мазмунини ёритиб бера олмайди. Шунга кўра, ушбу тушунча билан боғлиқ асосий жиҳатларни муайян тизим асосида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ. Бироқ, иқтисодий таълимнинг замонавий тизими таркиб топган мамлакатларда ҳам фуқароларнинг аҳамиятли қисми шахсий молия масалаларига кучсиз йўналтирилган бўлиши мумкин. Энг аввало таъкидлаш керакки, молиявий саводхонликнинг асосий, марказий бўғинида инсон туради. Чунки, мазкур жараёни амалга оширишдан асосий мақсад ҳам унинг фаровонлиги ва ҳаёт сифатини ошириш ҳисобланади. Бироқ бунинг учун у ўз ихтиёридаги иқтисодий ресурслардан, рўй бериши мумкин бўлган воқеа ва ҳодисалар, вужудга келиши мумкин бўлган шарт-шароитлардан ўзи ҳамда жамият учун манфаатли васамарали асосда фойдаланиш борасида етарли билим ва кўникмаларга эга бўлиши лозим. Энг муҳими, ҳар бир шахсқайд этиб ўтилган восита ва дастаклардан фойдаланган ҳолда қисқа муддатли қарорлар қабул қилиш ҳамда узоқ муддатли молиявий режалаштириш жараёнини тўғри ташкил этиш қобилиятига эга бўлиши керак.

1-расм. Молиявий саводхонлик мазмун-моҳиятини ифодаловчи жараён

Манба: Муаллиф томонидан ишлаб чиқилган

Шу ўринда, аҳоли молиявий саводхонлигининг ижтимоий аҳамиятига алоҳида эътибор қаратиш лозим. “Аҳолининг молиявий жиҳатдан саводсизлиги нафақат шахсий фаровонликка, балки бутун молиявий соҳага салбий таъсир кўрсатади. Масалан, фуқароларнинг ўз даромадлари ва харажатларини аниқ тасаввур қилмаслиги ёки нотўғри режалаштириши оқибатида кредиторлик қарздорлик пайдо бўлади, саводсизлик молиявий пирамидалар ва фирибгарликлар сонининг ошишига олиб келади. Глобал миқёсда бу мамлакат иқтисодиётини молиявий инқирозга олиб келиши мумкин”.

Юқорида баён этилган фикрларни муайян тизимга солган ҳолда молиявий саводхонликнинг мазмун-моҳиятини ифодаловчи жараёни алоҳида чизма орқали тасвирлаш мумкин (1-расм).

Аҳоли молиявий саводхонлигининг мазмуни ва аҳамиятини очиб беришда унинг даражасига таъсир кўрсатувчи омилларни аниқлаш ва муайян тизимга солиш муҳим ўрин тутди.

Р.Восканяннинг таъкидлашича, аҳоли молиявий саводхонлигини ошириш масаласини унинг даражасига таъсир кўрсатувчи асосий омилларни аниқламасдан туриб ҳал этиб бўлмайди. Шунга кўра у қуйидаги омилларни ажратиб кўрсатади:

- 1) мамлакатдаги иқтисодий таълим даражаси;
- 2) молиявий инфратузилманинг мавжудлиги ва ривожланганлик даражаси;
- 3) аҳолининг иқтисодиётга ишончи даражаси;
- 4) молиявий хизматлардан фойдаланиш имкониятлари.

Фикримизча, аҳоли молиявий саводхонлиги тушунчаси ўта даражада умумлаштирилган мазмун касб этиб, уни молиявий саводхонлик даражасига таъсир кўрсатувчи омилларнинг юқорида келтирилган таснифи тўлиқ ифода қила олмайди. Унинг мазмун-моҳиятига чуқурроқ кириб бориш ўз навбатида мазкур тушунчанинг турли (масалан, алоҳида шахс, муайян ҳудуд аҳолиси, мамлакат аҳолиси) даражаларини табақалаштиришни тақозо этади (2-расм).

2-расмдан кўринадики, энг аввало алоҳида шахс (ёки фуқаро)нинг молиявий саводхонлигини ажратиб олиш лозим.

Алоҳида шахснинг молиявий саводхонлиги даражасига қуйидаги асосий омиллар таъсир кўрсатади:

Молиявий саводхонлик мамлакатнинг иқтисодий ривожланганлик даражасига боғлиқ бўлади. Бирок, бу мазкур муаммо ривожланган мамлакатларда тугал ҳал этилган, деган маънони англатмайди.

Хулоса ва таклифлар. Аҳоли молиявий саводхонлиги – мамлакатнинг барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлаш, юқори ўсиш суръатлари, фаол тадбиркорлик ҳамда тўлиқ бандлик даражасига эришишнинг муҳим шарти. Аҳоли молиявий саводхонлиги даражаси қанчалик юқори бўлса, аввало шахс, у истиқомат қилаётган ҳудуд, қолаверса, бутун миллий иқтисодиётда барқарорлик ва фаровонлик даражаси шу қадар юқори бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 2018 йил 22 декабрь. – www.uza.uz.
2. Финансовая грамотность. [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Финансовая грамотность](https://ru.wikipedia.org/wiki/Финансовая_грамотность).
3. Судакова А.Е. Финансовая грамотность: теоретическое осмысление и практическое исследование//Финансы и кредит, 2017, т. 23, вып. 26, стр. 1563–1582.
4. Кузина О.Финансовая грамотность и финансовая компетентность: определение, методики измерения и результаты анализа в России // Вопросы экономики. 2015. № 8. С. 129-148.

УЎК 338.2

ТАРАҚҚИЁТ СТРАТЕГИЯСИ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ ФАОЛИЯТИНИ ОПТИМАЛЛАШТИРИШНИНГ ИННОВАЦИОН ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ АСОСИ *М.И.Рахимова, PhD, Тошкент амалий фанлар университети, Тошкент*

Аннотация. Мақолада муаллиф мамлакат ички ва ташқи сиёсатида олиб борилган ишларнинг бажарилиши бўйича энг муҳим масалалари борасида парламентга мурожаат йўллаш тартиби, давлатнинг демократик услубдаги бошқаруви, кенг қўламдаги ислохотлар, давлат бошқарувининг халқ билан мулоқот тамойилига уйғун бўлган механизми тараққиёт стратегияси борасидаги ўзининг ижтимоий-сиёсий таҳлилини беради.

Калим сўзлар: стратегия тушунчаси, тараққиёт стратегияси, “ягона дарча”, “тезкор давлат агентлиги хизмати”, сиёсий йўналиш, сайёр қабуллар.

Аннотация. В статье автор дает социально-политический анализ порядка решения важнейших вопросов реализации проводимой работы во внутренней и внешней политике страны, демократического управления и масштабных реформ, стратегию развития механизма государственного управления совместимую с принципом диалога с народом

Ключевые слова: концепция стратегии, стратегия развития, «единое окно», «быстрое государственное агентство», политическое направление, мобильные приемные.

Abstract: In the article, the author provides a socio-political analysis of the procedure for resolving the most important issues of implementing the ongoing work in the country's domestic and foreign policy, democratic governance and large-scale reforms, a strategy for the development of the public administration mechanism compatible with the principle of dialogue with the people

Key words: concept of strategy, development strategy, "single window", "fast state agency service", political orientation, mobile receptions.

Маълумки, демократик ривожланиш палласига етган дунё давлатлари тажрибасида анчадан буён кенг қўлланилиб келинаётган давлат раҳбарининг мамлакат парламентида мурожаат этиш амалиёти мавжуд. Демократлашув жиҳатдан илгарилаб кетган мамлакатлар учун бундай сиёсий институтнинг мавжудлиги, балки примитив ҳолат бўлиши мумкин. Аммо, бир ярим асрга тенг вақт мобайнида мустабид тузуми ҳукмронлиги остида яшаган миллат учун давлат раҳбарининг мамлакат парламентида йўллаган мурожаати истиқболли тарихнинг чинакам демократик даврида мутлақ янги сиёсий ҳодиса бўлди.

Давлат раҳбарининг мамлакат ички ва ташқи сиёсатида олиб борилган ишларнинг бажарилиши бўйича энг муҳим масалалари борасида парламентга мурожаат йўллаш тартиби шундай очик амалга оширилиши давлатнинг демократик услубдаги бошқаруви нафақат кенг қўламдаги ислохотларни, балки, давлат бошқарувининг халқ билан мулоқот тамойилига уйғун бўлган механизми сифатида намоён бўлди. Демак, жаҳон сиёсий амалиётида давлат раҳбарининг мурожаатномаси – бу бевосита давлатнинг ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларига, мамлакатдаги вазиятга бағишланган йиллик расмий маъруза сифатида тушунилади, фикримизча, бизнинг амалиётимизда ҳам шундай. Бироқ, фарқ шундаки, бу ҳодиса дунёнинг турли мамлакатлари конституциялари билан ифодаланади ва сиёсий характерга эга, шу жумладан дастур тамойиллари ва қонунчилик ташаббусларидир. Шундан келиб чиқиб, бунинг ҳуқуқий асосини яратиш мақсадида мурожаатнома йўллашни конституцияга киритиш айтиш мумкин. Давлат раҳбарининг мамлакат парламентига мурожаатномаси “сиёсий йўналиш”ни шакллантиришдаги роли бирламчи бўлиб, унинг таъсири мамлакатнинг бошқарув тизимига жуда ижобий бўлади. Биламизки, “*сиёсий йўналиш*” тушунчаси интуитив бўлиб, жараёни яқиндан ўрганиб чиқиб, уни аниқлашда бироз қийинчилик яратади.

Замонавий ғарб сиёсатшунослигида уни уч жиҳатдан кўриб чиқишга одатланишган, *биринчиси* сиёсий тизимга, *иккинчиси* – сиёсий йўналишга, *учинчиси* – ҳокимият учун кураш билан боғлиқ сиёсий муносабатларга тегишлидир. Шундай қилиб, сиёсий йўналиш, демак, жамият олдида турган муаммолар мажмуаси сифатида амалга ошириладиган дастур, ҳаракат усули ёки ҳаракатларнинг ўзидир дейиш мумкин. Бу мақсадга эришиш учун, биринчи навбатда, барча даражадаги раҳбарлар, халқ депутатлари ваколатли орган вакиллари ўз фаолиятини танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик асосида ташкил этишларини бугун ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда [1]. Демак, ушбу мақсадга эришиш учун, аввало, замонавий ҳаёт барча даражадаги раҳбарлардан, халқ депутатларидан ваколатли органлар вакиллари ўз фаолиятини танқидий таҳлил қилиш, қатъий интизом ва шахсий масъулият асосида ташкил этишни талаб қилади, дея таъкидлайди мурожаатида. Демак, бу прагматик ва оқилона бошқарув тизимининг бошланганлигини билдиради. Ўйлашимизча, эндиликда жараёни изчилликда давом эттирилиши сўралади.

Ваҳоланки, мамлакатимиз истиқлолини қўлга киритгунга қадар биздаги давлат қурилиши ва бошқаруви масалалари Европа мамлакатларининг давлат ва маъмурий тузилишидан тубдан фарқ қилар эди. Бундай тафовут бошқарув соҳасида ҳам катта эди [2]. Давлат бошқаруви ва бошқа соҳадаги туб ижобий ўзгаришлар мустақиллигимиз шарафати билан юз берди, десак, ўйлашимиз муболаға бўлмайди. Чунки, айнан истиқлол йилларида амалга оширилган кенг миқёсли ислохотлар эвазига тажриба тўпланди, тизим янгиланди: тоталитар режимга барҳам берилиб, давлатчилик усул ва услубида рационал ёндашувлар шакллана бошланди. БМТ экспертларининг фикрига кўра, ҳозирда давлат бошқаруви янгича ёндашув ривожланиш мақсадларини белгилашда, давлат дастурлари ва лойиҳалари бўйича қарорлар қабул қилишда ва уларни амалга оширишда кенг жамоатчилик иштироки муҳим аҳамият касб этади [3], деб белгиланди. Бизнингча, унинг амалий ифодаси сифатида тараққиётимизнинг бугунги ютуғи, мамлакатимизда давлат бошқарувининг замонга мос креатив хусусиятлари билан мумтоз анъаналари уйғунлигида, ҳозирги прогрессга жавоб берадиган бошқарувнинг демократик механизмлари асосида жадал тараққиёт ва юксак бунёдкорлик руҳиятида бўлаётган дейишимиз мумкин.

Фуқаролар, инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари бўйича назоратни – Омбудсман институти амалга оширади, парламентнинг бюджет ва молия соҳасидаги назоратни амалга оширувчи объектлар доирасига Ҳисоб палатаси, Марказий банк бошқаруви, сиёсий партияларнинг ўз фаолиятини молиялаштириш ҳисоботлари эшитилади. Мамлакатимизда инсон манфаатлари устуворлигини таъминлаш ҳамда ижтимоий-иқтисодий тараққиётга қаратилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ижросидаги камчиликлар, тадбиркорлик ва қулай инвестициявий муҳитни ривожлантириш борасида дуч келинаётган муаммолар маъмурий бошқарув соҳасида тизимли ислохот ўтказилишини, унинг самарали механизмини яратиш [4]

ни тақозо этади. Демак, биздаги ислохотларнинг омиллари давлат раҳбари ва фуқаролар истакларининг муштараклигида маъмурий бошқарувни янгилаш ва бошқарувни соддалаштириш мақсадида олиб борилаётганлигини айтиш мумкин. Бунинг тасдиғида: Бизнинг вазифамиз – тўпланган тажриба ва илғор халқаро амалиётга суянган ҳолда, – дейди Президент Ш.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига кириши маросимига бағишланган нутқида, – ўзимизнинг тараққиёт ва янгиланиш моделимизни қатъий амалга оширишдан иборат, қатъият билан ҳаракат қилишимиз зарур. Бундан келиб чиқадики, керакли вақтда қабул қилинган Тараққиёт стратегиясининг ҳақиқати – халқ номидан гапириш, унинг дардини кўтариб чиқиш эканлигини айтади. Фикримизча, аслида, ҳақиқатнинг ўзи ғоя, гап шу ғоянинг ишлаш ва ишламаслигида. Эндиликда, давлат ҳокимияти ва бошқарувининг ваколатли етакчиси бўлган – давлат бошлиғи Президент, ваколатларнинг тақсимланиши тамойилига мувофиқ қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятнинг изчилликдаги ўзаро самарали фаолиятини йўлга қўйилишини кафолатлайди.

Бинобарин, демократияга ўтиш жараёни стратегия ва тактик жиҳатдан кучли президентлик бўлишини тақозо этади, ваҳоланки, Президент нафақат модернизациялашни амалга ошириши, балки жамиятда бузғунчи жараёнларнинг таъсирини йўқ қилиш, бартараф қилиш имконига эга бўлиши лозим” [5], дейилади манбаларда. Қолаверса, ҳозирги пайтда барча тараққий этган давлатлар ўртасидаги тафовутларга қарамасдан жамиятни самарали бошқариш йўллари ташкил қилиш орқали, жамият фуқароларининг барчасига муносиб турмуш даражасини таъминлашга эришиш мумкин деган ягона фикрга келинмоқда.

Ўз ўринда стратегия тушунчаси, мазмун ва моҳиятини кўриб чиқамиз. Маълумотларга кўра, **стратегия** – ижтимоий, сиёсий, иқтисодий соҳадаги ислохотларни амалга оширишнинг йўналиши, барча саъй-ҳаракатларнинг пойдевори, давлат ва жамият ҳаётидаги туб бурилиш даври учун хос бўлган бошқарув санъати услуби экан. Унинг бугунги кунга хос хусусияти шундай изоҳланади: ҳозирги мураккаб даврда Ўзбекистоннинг эркин ва фаровон давлат бўлишига эришиш, одамлар ҳаётини тубдан яхшилаш, ҳар бир инсоннинг қалбида эртанги кунга бўлган ишончини мустаҳкамлаш [6] дан иборат. Демак, стратегия изчилликдаги зарур конструктив ғояларни амалга ошириш механизми сифатида майдонга келди.

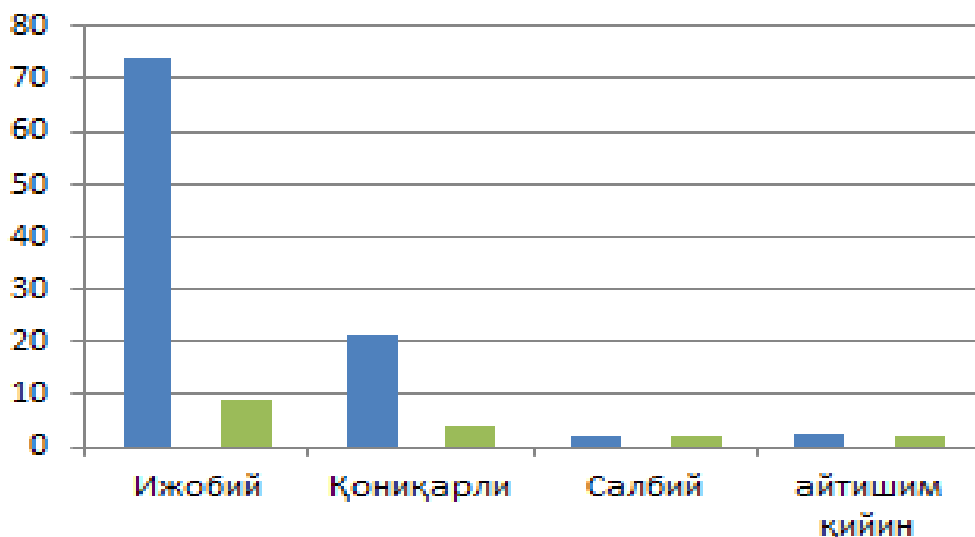
Стратегия – бу янгиланиш жараёнларининг ҳақиқий ҳаракатлар дастуридир. Бу ҳужжат ҳозирги вақтда ҳаётга изчил жорий этилмоқда [7], дея таърифлайди Президент Ш.Мирзиёев. Тўғри, стратегия бизга демократик давлат ва адолатли жамият барпо этишнинг аниқ-равшан йўлини кўрсатиб берди. Ундан конструктив фойдаланиб рационал танқидий таҳлил остида жадал ривожлантирувчи чора-тадбирларни амалга ошириш вақти келди. Вазифамиз давлат дастурига киритилган тадбирларни изчилликда ўз вақтида ва сифатли бажариб бориш. Стратегияда тасдиқланган ва амалга ошириш бўйича кундалик, ойлик ва йиллик (жорий) режаларни ва тадбирлар ишланмаси уйғун ва изчилликда. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, стратегия мудом барқарор тараққиётни таъминлашга қаратилган бўлиб, мамлакатнинг нафақат бугунги, айти пайтда истиқболдаги неча ўн йилликлардаги бажарилиши лозим бўлган глобал мақсад ва вазифалар ўз ифодасини топган. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари фаолиятини маҳоратлайдиган сиёсатда ҳам стратегияга уйғунлиги кузатилди. Сиёсат – бу стратегия ва тактикани ягона самарали амал қилувчи тизимга агрегация ва интеграция қилиниши [8] дир, дейди профессор Т.Алимардонов. Фикрига қўшилган ҳолда таъкидлаш лозимки, унинг моҳиятини назарий-амалий жиҳатдан раҳбарлик ва бошқарувда муҳим бўлган сиёсий, стратегик ва тактик категориялар ташкил этади.

Мазкур қарашларга ҳамоҳанг равишда “Стратегиялаш назарияси ва амалиёти” китоби муаллифи профессор В.Квинт: *Стратегия* ривожланишда, албатта, узоқ муддатли муваффақиятни таъминлайди – қачонки, ундаги мақсадлар тизими изчиллик билан ва тўлиқ амалга оширилса. Муаллиф қатъий мантикий кетма-кетликка риоя қилган ҳолда миссия узоқни кўра олиш, мақсадни аниқлай билиш, вазифаларни белгилаш, стратегик сценарийни танлаш, тактикани белгилаш, ҳамда стратегиялаш объекти сиёсатини ишлаб чиқиш каби стратегиянинг асосий категорияларини бирма-бир кўриб чиқади [9], дея эътироф этади. Демак,

стратегия структураси функционал жиҳатдан фаолият механизмини тараққиёт жараёнига узок муддатга мақсадли амалга оширилишида тадбиқ этилади. Бугун ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларини ислоҳ қилиш жараёнлари, фуқаролар онгида туб фундаментал ўзгариш, жамиятни ташкил қилишнинг очик демократик шакллари - инсон ва жамият, фуқаро ва давлат ўртасидаги муносабатларни соддалаштирилган услублари шароитида рўй бермоқда ва мамлакатнинг ижтимоий, сиёсий соҳаларида фаоллик кузатила бошланди.

Буни қуйидаги социологик тадқиқотлар ҳам асослайди. Хусусан, "Ijtimoiy fikr" Республика жамоатчилик фикрини ўрганиш маркази "Ўзбекистон: жамоатчилик фикри – 2021" мавзусида комплекс социологик тақдимотлар ўзказиб, унда фуқароларнинг мамлакат ва жамият ҳаётида рўй бераётган ислохотларга муносабатини ўрганишган. Давлат ва жамият ижтимоий-иқтисодий ҳолати ва 2021 йилда мамлакат эришган натижалар кенг аҳоли томонидан қай даражада қонишини ўрганилган. Мамлакат аҳолисининг аксарият қисми – 73,7% мамлакатдаги мавжуд ижтимоий-иқтисодий аҳволни ижобий баҳолашган бўлса, 21,5% қониқарли, 2,2% респондент салбий муносабатда бўлишса, 2,6 % айтишга қийналишган. Тадқиқот жараёнида фуқаролар Ўзбекистон Республикаси Президенти сайлови бўйича бўлиб ўтган ва мамлакатда Марказий сиёсий воқеага айланган сайлов кампаниясини баҳоладилар. Ўзбекистонликлар мустақил равишда онгли танлов қилдилар, барқарор тараққиёт ва фаровонлик, бугунги ва эртанги кун, тинчлик ва осойишталик, бунёдкорлик ишлари, турмуш даражаси ва фаровонлигини ошириш учун овоз бериб, юксак электорал фаоллик кўрсатдилар.

Сўров иштирокчиларининг қайд этишларича, 2021 йилда тадбиркорлик фаоллигини ошириш ҳамда кичик ва ўрта бизнесни ривожлантириш, ўзини-ўзи банд қилиш тузилмасини ривожлантириш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилмоқда, камбағаллигини камайтириш мақсадида олиб борилаётган ижтимоий-иқтисодий сиёсат фуқаролар учун устувор аҳамиятга эгадир. Респондентлардан, хусусан, ҳар бешинчи сўров иштирокчиси мамлакатнинг 2021 йилдаги ижтимоий-иқтисодий аҳволини "қониқарли" деб баҳолашган.

2.1.-расм. Сиз мамлакатимизнинг ҳозирги вақтдаги иқтисодий-аҳволини қандай баҳолайсиз?

Мамлакатнинг турли минтақаларида яшовчи респондентлар сўрови натижаларининг кўрсатишича, умуман, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш фуқаролар томонидан ижобий баҳоланмоқда, бу эса, жойларда иқтисодий, саноат ва инвестиция салоҳиятидан самарали фойдаланиш, тадбиркорликни қўллаб-қувватлаш, ижтимоий инфратузилмани яхшилаш, иқтисодиёт тармоқларини барқарор ривожлантириш, янги иш ўринлари яратиш, аҳоли турмуш даражаси ва фаровонлигини юксалтиришдан далолат беради.

Шунингдек, сўровда мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий аҳволни баҳолаш даражасининг респондентларнинг жинс-ёш кўрсаткичларига боғлиқлиги аниқланди: аёллар орасида мамлакатдаги вазиятни ижобий баҳолаганлар сони эркакларга нисбатан 4,6% кўп бўлди. Катта ёшлилар тоифасидаги респондентлар (60 ёшдан катта) мамлакатдаги аҳволни

ижобий баҳоладилар (80%дан ортиқ), 20-29 ёшлардаги респондентлар фуқароларнинг энг танқидий фикрдаги тоифаси ҳисобланади, улар ўртасида мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий аҳволни яхши ва барқарор, деб ҳисобловчилар 67,1% ташкил қилди, 26% фуқароларнинг фикрига кўра, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий аҳволи барқарор бўлиб қолмоқда, бу мамлакат раҳбарияти томонидан инқироз даврида мамлакат иқтисодиёти ва аҳолини қўллаб-қувватлаш учун асосий чора-тадбирлар самарали ва ўз вақтида қўрилганидан далолат беради.

Юқоридаги жамоатчилик фикри сўровининг натижаси ўлароқ шундай хулосага келиш мумкинки, турли минтақаларда яшовчи фуқаролар ўртасида мамлакатнинг 2021йилги ижтимоий-иқтисодий ривожланишига муносабатда салбий баҳоларга қараганда ижобий баҳолар сезиларли даражада устунлик қилади [10]. Бунда энг муҳими, халқ орасида, агар фуқаролар ўтказилаётган ислохотларда фаол иштирок этсалар, халқ иродасига суянилса, одамлар туб ўзгаришларнинг моҳиятини англасалар, ислохотларни қўллаб-қувватласалар, мамлакатдаги янгиланиш, модернизация бўйича олдида қўйилган мақсад ва вазифаларни бажариш, албатта, амалга ошади, деган умумий ишонч пайдо бўлди [11]. Демак, бугун давлат ҳокимияти ва бошқаруви фаолиятида халқ билан мулоқот тамойилига уйғун фаолият механизми яратилди, бунинг асосий омили фуқаро ҳисобланади.

Мамлакатимизнинг янги қиёфасини шакллантириш йўлидаги ушбу тизим механизмнинг ҳуқуқий таянчи 1948 йил 10 декабрдаги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари тўғрисида” янги таҳрирдаги Ўзбекистон Республикасининг қонуни, Ўзбекистон Республикасининг 2014 йил 5 майдаги “Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиклиги тўғрисида”ги Қонуни, “Жисмоний ва юридик шахсларнинг мурожаатлари билан ишлаш тизимини тубдан такомиллаштиришга оид чора-тадбирлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони ва шу каби қатор қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси Президенти Халқ қабулхоналари ва Вирутал қабулхонасининг меъёрий-ҳуқуқий асосларини ташкил этади. Булар асосида Халқ қабулхоналари фаолиятининг норматив-ҳуқуқий базаси яратилди.

Шу изчиллик давоми сифатида фуқароларга қулайлик яратиш мақсадида ҳокимликлар ҳузуридаги дастлаб “ягона дарча” ва кейинчалик “Тезкор давлат агентлиги хизмати”га ўзгартирилди ва хизмат кўрсатиш турлари рўйхати кенгайтирилди. Ягона дарча тизими такомиллаштирилди, эндиликда у давлат хизматлари агентлиги деб юритилади. Унинг жиҳатларини кейинги параграфларда тадқиқ қилинади. Фикримизча, амалдаги давлат ҳокимияти ва бошқаруви тизимида бундай транспарентлик бўйича олдиндан тажриба йўқлиги инобатга олинганда давлат бошқаруви тизимини такомиллаштириш одимларида сифат белгилари йўқ эмас.

Натижада шу йўсинда бюрократияга барҳам бериш йўллари топилди. Тизим ишлари осонлаштирилди, лицензия ва рухсат берувчи ҳужжатларни олиш жараёни соддалаштирилди бунинг учун – www.license.gov.uz сайти, «ягона дарча» тамойили бўйича давлат хизматлари кўрсатишни таъминлаш учун – www.birdarcha.uz веб сайтлари яратилди. Шундай, объектив шароитлар аҳоли учун узоқ кутилган имкониятларни яратди. Давлат ҳокимияти ва бошқарув органлари ходимлари фуқаролар билан тўғридан-тўғри учрашиш, бевосита мулоқот қилиш мақсадида жойларда *сайёр қабуллар* ўтказишга эришилди. Хусусан, мазкур соҳадаги давлат сиёсатини амалга оширишга масъулият юкланган алоҳида давлат органи – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги Давлат хизматлари агентлиги ва унинг ҳудудий бўлинмалари [12] ташкил этилди. Ўйлаймизки, мазкур тузилмага мурожаат этган ҳар бир киши мурожаати ўз ижобий ечимини топса, шу тариқа одамларимизда ҳокимият тизимида бўлган муносабати ишонч ва таянчга айланади. Мақсад шунга қаратилиши лозим.

Ҳайрлиси, миссияси мавжуд муаммоларни ўрганиб унга ижобий ечим топиши лозим деб тушунилган Халқ қабулхоналарига бугунги кунда кишилар нафақат муаммолари, балки одамлар турмуш шароитини яхшилаш, ўз ҳудудларини ривожлантириш таклиф – ташаббуслари билан ҳам келмоқда. Бу эса, юртдошларимизнинг мамлакатимиз раънақи,

халқимиз фаровонлигини юксалтиришга бўлган дахлдорлик туйғуси ўсиб бораётганидан далолат беради [13], деб жуда ўринли изоҳланган. Чунки, фуқаролик жамияти хусусияти ҳам ҳокимиятни амалга оширилишда фуқаролар иштирокининг мавжудлиги ва ташаббускорлигида намоён бўлади. Буларнинг бари сиёсий ҳодиса нуқтаи назаридан бошқарув амалиёти фаолиятида олдин кузатилмаган феноменал хусусиятга эга. Бизнингча, буларнинг бари *халқ давлати қурилишининг* муҳим элементи эканлиги ва кишиларнинг жамоатчилик руҳдаги фаоллигини кўрсатади, бу эса фуқаролик жамиятига хос белги.

Шундай қилиб, биздаги бўлаётган ўзгаришлар жараёнларидан шундай тўхтамли фикрга келиш мумкин, бугун давлат бошқарувига бўлган талаб ва эҳтиёж: табиий, моддий, интеллектуал ҳамда ахборот ресурсларидан унумли фойдаланиш, даромадларни натижага қараб адолатли тақсимлаш, ҳуқуқларни кафолатлаш, жамоат тартибини сақлашга қаратилган давлат сиёсатини амалга оширишни таъминлашнинг самарали имкониятлари пайдо бўлди.

Юқоридаги эришилган фаолият самарадорли қаторида, эндиликда эса, давлат хизмати ходимларининг касб типологияси рационал фаолият жараёни механизмига йўналтирилган бўлсагина мақсадга янада мувофиқ бўлиб хизмат қилади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. –Т.: “Ўзбекистон”. – Б. 41.
2. Ҳуқуқ ва бошқарув соҳасидаги халқаро атамалар тўплами. I-том. “Шарқ” нашриёт-матбаа концерни. Т.: 1996. Б. 7.
3. Государственно – административная деятельность во Втором десятилетии развития ООН. С. 6.
4. Ўзбекистон Республикасида Маъмурий ислохотлар концепцияси. Т. 2017 йил 8 сентябрь, ПФ-5185-сон.
5. Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисига Мурожаатнома. Электрон манба: www.uza.uz
6. Ҳаракатлар стратегияси асосида жадал тараққиёт ва янгиланиш сари. Рисола. –Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. –Т.: 2017. 90-бет.
7. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нуткидан. 2017 йил, 20 сентябрь. АҚШ, Нью-Йорк шаҳри.
8. Алимардонов Т. Ҳаракатлар стратегияси – Ўзбекистон миллий тараққиётининг янги босқичи. –Т. 2019.
9. Квинт В.Л. Стратегиялаш назарияси ва амалиёти. Т.: Тасвир, 2018. Б. 160.
10. Қаранг: Ўзбекистон жамоатчилик фикри – 2021. “Ижтимоий фикр. Инсон ҳуқуқлари” журнали. №1 (97), 2022. Б. 135-145.
11. Ўзбекистонда сиёсий ислохотлар жараёни. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат бошқаруви академияси. Т.: “Академия”, 2011. Б. 46.
12. Ҳаракатлар стратегияси билан уч йил: қўрилган натижалар, юқори самарадорлик ва юксак марралар. “Ҳаракатлар стратегияси маркази”. 2020 йил.
13. Шерназаров А. Ҳар бир мурожаат ортида инсон тақдири бор. Халқ сўзи, 2017 йил 22 ноябрь.

УДК 330

ЗНАЧЕНИЕ РАЗВИТИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА В СОЦИАЛЬНО - ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СТРАНЫ

*Р.Ф.Ураков, доц., Ташкентский государственный транспортный университет,
Ташкент*

Annotatsiya. Kichik biznes mamlakat iqtisodiy rivojining muhim asoslaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy hayotining taraqqiyotida kichik biznesning ahamiyati, uni rivojlantirish asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: kichik biznes, taraqqiyot, ijtimoiy – iqtisodiy hayot, xususiy tadbirkorlik, samaradorlik.

Аннотация. Малый бизнес-одна из важнейших основ экономического развития страны. В данной статье освещается значение малого бизнеса в развитии социально-экономической жизни страны, основы его развития.

Ключевые слова: малый бизнес, развитие, социально – экономическая жизнь, частное предпринимательство, эффективность.

Abstract. *Small business is one of the important foundations of the economic development of the country. This article covers the importance of small business in the development of the socio-economic life of the country, the basics of its development.*

Keywords: *small business, development, socio – economic life, private entrepreneurship, efficiency.*

Развитие малого бизнеса одно из условий перехода к полноценным рыночным отношениям, устойчивому развитию экономики, обеспечению стабильности в социальной сфере. Эффективное развитие малого предпринимательства предопределяет уровень демократизации и открытости экономики нашего государства. Большое внимание уделяется проблемам взаимоотношения бизнеса и государства, а также эффективности реализации мер государственной поддержки. На современном этапе одной из приоритетных направлений государственной политики в сфере малого предпринимательства является вывод на качественный уровень мер и инструментов поддержки малого бизнеса. В связи с этим, на основе стратегического планирования государства осуществляется разработка и реализация государственных программ, которые способствуют поддержке малого бизнеса.

Развитие малого бизнеса создает предпосылки для ускоренного экономического роста, способствует насыщению местных рынков, позволяя при этом компенсировать издержки рыночной экономики (безработица, кризис). Малый бизнес имеет большой потенциал для оптимизации путей развития экономики и общества в целом. Особенностью малого предприятия является высокая интенсивность использования всех видов ресурсов и постоянное стремление к оптимизации их количества, обеспечению оптимальных условий для пропорций.

Малое предприятие не может иметь избыточного оборудования, избыточных запасов сырья и материалов, ненужных рабочих. Эта ситуация является одним из важнейших факторов достижения рациональных показателей экономики в целом. Важность предпринимательства заключается в том, что малые предприятия вынуждены постоянно развиваться и приспосабливаться к текущим рыночным условиям, жестко конкурируя за выживание, потому что для того, чтобы существовать, необходимо зарабатывать на жизнь, то есть быть лучше других, чтобы приносить им прибыль. Частное предпринимательство во многом является одной из ведущих отраслей, определяющих темпы экономического роста, состояние занятости населения, структуру и качество валового внутреннего продукта.

Развитие малого бизнеса отвечает мировым тенденциям формирования гибкой смешанной экономики, интеграции различных форм собственности и адекватной модели экономики, осуществляющей сложный синтез конкурентного рыночного механизма и государственного регулирования крупного, среднего и малого производства. Если крупный бизнес - это скелет, ось современной экономики, то все многообразие малого и среднего бизнеса-это мышцы, живая ткань экономического тела. Частное предпринимательство-это предпринимательская деятельность, осуществляемая субъектами рыночной экономики в соответствии с установленными законами, государственными органами или иными представительными организациями по критериям, составляющим сущность данного понятия.

Малые предприятия и частные предприниматели в условиях научно-технического прогресса находят все меньшее место в переходе ведущих отраслей промышленности на новые технологии. Они проявляют в себе качество основного связующего звена всей системы, обеспечивающей рабочий процесс новыми идеями и усовершенствованием производства, внедрением новых информационных технологий.

На сегодняшний день малый бизнес и субъекты частного предпринимательства осуществляют деятельность во всех сферах экономики нашей страны, в производстве продукции машиностроения, товаров народного потребления, сельского хозяйства и продовольствия, а также в других сферах.

В Республике Узбекистан последовательно и поэтапно проводятся реформы, направленные на защиту неприкосновенности частной собственности, укрепление ее роли и

места в экономике, дальнейшее улучшение делового климата и условий ведения бизнеса. В результате реализации ряда важных норм, предусматривающих предоставление широких свобод частному сектору, устранение бюрократических барьеров, были радикально сокращены правила и процедуры выдачи разрешений. Внесены изменения и дополнения в десятки законодательных актов, касающихся упрощения организации и облегчения деятельности субъектов предпринимательства. Принят ряд указов и постановлений, направленных на обеспечение ускоренного развития предпринимательской деятельности, всестороннюю защиту частной собственности и улучшение качества деловой среды. Основная цель – создание широких условий и возможностей для предпринимателей, которые создают дополнительные рабочие места, производят качественную продукцию и вносят весомый вклад в развитие. Об этом говорилось в ходе открытого диалога президента Ш.Мирзиёев с предпринимателями нашей страны. На встрече обсуждались задачи, которые необходимо выполнить для дальнейшей поддержки предпринимательства, устранения системных проблем, выслушивания их мнений и предложений.

Концептуальной основой предпринимательства в Узбекистане является рассмотрение малого бизнеса как сложной системы, основанной на применении принципов системного, комплексного, функционального, кластерно-сетевого и программно-ориентированного подхода к управлению, с учетом предпринимательской модели экономического развития как одного из ключевых факторов экономического развития требует создания соответствующей методологии и методологической базы, позволяющей объективно оценить эффективность системы управления бизнесом.

Малый бизнес объективно играет роль катализатора изменения организационной структуры производства в промышленно развитых странах. Опора на малый бизнес и взаимодействие с ним стало одним из факторов, обеспечивающих динамичные изменения и оптимальное направление структурных изменений в ключевых секторах промышленно развитых стран на данном этапе. В то же время практика показывает, что негативные последствия глубоких структурных изменений (прежде всего в виде значительного снижения уровня экономического потенциала этих стран) сведены к минимуму. При этом в полной мере отражены положительные результаты оптимизации структуры производства: внедрение новейших информационных технологий, переход на производство качественно новых продукции, совершенствование системы управления и стабилизация. Развитие бизнеса всегда сопровождается увеличением оборота продаж, расширением ассортимента. Это невозможно сделать без грамотной разработки новых продуктов или услуг. Без предоставления рыночных инноваций и совершенствования системы привлечения целевой аудитории конкуренты всегда будут двигаться вперед, разрабатывать новейшие продукты, чтобы занять первое место в любом рейтинге, и могут снизить прибыль, чтобы привлечь больше клиентов и потребителей.

В последние годы в Узбекистане активно развивается предпринимательство, это инициативная, независимая деятельность физических лиц, направленная на получение прибыли от своего имени, на свой страх и риск и под имущественную ответственность. В период высокой турбулентности, нестабильности внешней среды, отразились на объемах и динамике развития предпринимательского сектора в стране. В такой тяжелый период, малый бизнес удержал позиции и показал неплохие результаты по сравнению с другими сегментами рынка. Эксперты отмечают гибкость и быструю адаптацию малого бизнеса, позволяет быстрее остальных восстановиться. Динамическое развитие предпринимательского сектора для стабилизации экономики страны очень важно.

В любом государстве малый бизнес является важной отраслью рынка, и значимость малого бизнеса определяется ограниченностью монополии, насыщением рынка товарами народного потребления, созданием дополнительных рабочих мест. Из-за высокого уровня издержек и рисков малые предприятия должны получать государственную поддержку. Предпринимательство является неотъемлемой и основной составляющей рыночной экономики, представляет собой инициативную самостоятельную деятельность юридических

лиц и граждан, направленную на получение прибыли, осуществляемую от их имени, на свой риск и под свою имущественную ответственность.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Rakhimberdiev, I. U., Urakov, R. F., Artikova, R. A., Ismatullaeva, N. N., & Seytbekova, S. T. (2024). Efficiency of the Green Economy: Monitoring Based on International Experience and Prospects for Improvement in Uzbekistan. In *Development of International Entrepreneurship Based on Corporate Accounting and Reporting According to IFRS* (Vol. 33, pp. 225-233). Emerald Publishing Limited.

2. Джуманова А. Б., Юлдашева М. М. Трансформация бухгалтерской отчетности Республики Узбекистан в соответствии с международными стандартами финансовой отчетности // Теория и практика современной науки. – 2018. – №. 5. – С. 214-218.

3. Захарова Н.А. Роль малого бизнеса и частного предпринимательства в социально-экономическом развитии страны // Экономика и социум. 2022. №5-1 (96).

УЎК: 005 (575:1)

ТАШКИЛОТДА БОШҚАРУВ САМАРДОРЛИГИНИ ОШИРИШ БОРАСИДАГИ ЁНДАШУВЛАР

А.А.Усмонов, катта ўқитувчи, PhD, “International school of finance technology and science” институти, Тошкент

Аннотация. Ташилотда бошқарув самардорлигини ошириш бугунги кунда ходимларни бошқариш соҳасининг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Чунки бошқарувда самардорликка эришиш нафақат раҳбарнинг ёки лидернинг, балки бутун бир ташилотдаги инсон ресурслари билан чамбарчас боғлиқ жараён ҳисобланади. Ушбу мақолада ташилотда бошқарув самардорлигини ошириш борасидаги ёндашувлар, замонавий қарашлар ва услублар ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: бошқарув самардорлиги, ходимларни бошқариш, мотивация, йўналтириш, стимул,

Аннотация. Повышение эффективности управления в организации сегодня является одной из актуальных проблем в области управления персоналом. Потому что достижение эффективности в управлении – это процесс, тесно связанный не только с руководителем, но и с человеческими ресурсами всей организации. В данной статье говорится о подходах, современных взглядах и методах повышения эффективности управления в организации.

Ключевые слова: эффективность управления, управление персоналом, мотивация, ориентация, стимулирование.

Abstract. Improving the effectiveness of management in the organisation is one of the topical problems in the field of human resource management today. Because achieving effectiveness in management is a process closely related not only to the manager, but also to the human resources of the whole organisation. This article talks about approaches, modern views and methods of improving management effectiveness in the organisation.

Keywords: management efficiency, personnel management, motivation, orientation, stimulus.

Глобаллашув шароитида ҳар қандай ташилотнинг келажаги, истиқболи ва рақобатбардошлиги бевосита малакали ва ёш ходимларнинг самарали фаолиятига боғлиқлигини кўрсатмоқда. Ходимлардан максимал фойда олиш учун менежер ва ташилот раҳбарларидан ходимларни бошқаришда соҳада кузатилаётган замонавий тенденцияларни ҳисобга олиш, ресурс ва имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳамда ўз қадриятларидан келиб чиққан ҳолда усул ва услубларни яратиш тақозо этилади.

Олиб борилган тадқиқотларда «ходимларни бошқариш» ва «персонални бошқариш» катеҗорияларига ҳар хил таъриф берилиб, турлича ёндашувлар мавжуд. Шу нуқтаи назардан ушбу тушунчаларни талқин қилишда «персонал» ва «ходим» сўзларига изоҳ беришни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида «ходим» сўзи арабчадан олинган бўлиб, хизматчи, хизматкор, югурдак маъноларини англатилиши кўрсатилган. Шунингдек, ўтмишда сарой ёки

ўрдада хон, бек ва шу кабиларнинг хизматини қилиб юрувчи киши бўлган. Замонавий маънода эса бирор идора ёки муассасада ишловчи киши, хизматчи маъноларини англатади[1].

Мазкур луғатда «персонал» сўзи лотинча *personalis* – шахсий деган маънони англатиб, корхона, муассаса ходимлари ёки уларнинг ихтисосига кўра бир гуруҳи[2] эканлиги ифодаланса, русча-ўзбекча луғатда ходимлар, идора ходимлари, кишилар, шахслар маъноларида ишлатилиши кўрсатилган. Шунингдек, рус олими А.Я. Кибанов томонидан берилган таърифга кўра, персонал – бу ташкилотнинг барча ходимлари, шу жумладан, унинг эгалари ва шерикларини ҳам ўз ичига олувчи шахсий таркиб ҳисобланади[3]. Н. Иванкова эса ташкилот вазифаларини амалга ошириш учун мақсадли таъсир кўрсатадиган одамлар йиғиндиси сифатида таърифлаган[4]. Бундан кўриниб турибдики, ўзбек тилида «персонал» категориясига “ходимлар” сўзи маъновий жиҳатдан мос келади ва тўғридан-тўғри синоним ҳам ҳисобланади.

Шундай экан, раҳбар ва ходим ўртасидаги манфаатдорликнинг самарали йўлга қўйилишида муҳим восита ва жараён сифатида сўз юритиладиган «ходимларни бошқариш» тушунчаси ҳақида олим ва тадқиқотчиларнинг қисқача фикрларига тўхталиб ўтсак, мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

Соҳа бўйича кўплаб изланиш ва тадқиқотлар олиб борган С.А.Шапиро «Ходимларни бошқариш – корхона (ташкилот, муассаса)ни кадрлар билан таъминлаш, улардан самарали ва оқилона фойдаланишни ташкил этиш ҳамда касбий ва ижтимоий ўсиш жараёнидир», дея таъриф берса, Т.Аҳаммаднинг фикрича, ходимларни бошқариш – бу ташкилий фаолият учун зарур бўлган кадрлар билан таъминлаш, иш берувчи ва ишчи ўртасидаги умумий муносабатларни бошқариш учун мавжуд бўлган бизнеснинг маъмурий функциясидир[5].

Ташкилотда шахс, жамоа ва ташкилий хулқ-атворларнинг бир-бирига боғлиқлигини назарий ва амалий жиҳатдан тадқиқ этган профессор В.А.Спивак ходимларни бошқаришни комплекс фан сифатида эътироф этади. Унга кўра ходимларни бошқариш – бу ташкилий-иқтисодий, маъмурий-бошқарув, технологик, ҳуқуқий, гуруҳий ва шахсий омиллар асосида ходимларга ташкилотнинг самарадорлигини ошириш ва мақсадларига еришиш учун таъсир ўтказиш усуллари ва услублари ҳақидаги комплекс амалий фан[6] ҳисобланади.

Россиялик машҳур экспертлардан бири А.Клочков ходимларни бошқариш тизимида кўпроқ инсон омилига эътибор қаратиб, уларни ташкилотнинг ажралмас қисми бўлишлари учун алоҳида ғамхўрлик ва эътибор қаратиш лозимлигини таъкидлайди. Жумладан, ходимни ишга бўлакларга ажратмасдан, тўлиқ қабул қилинади. Уни фақатгина “ишчи қўллари”ни ажратиб олиб бўлмаслиниги, улар билан бирга эгасини ҳам ёлланлишига урғу бериб, ходимнинг шахсияти ҳеч қаерда уни ишга бўлган муносабатидек тўлиқ намоён бўлмаслигини айтиб ўтади. Айнан шунинг учун ҳам унинг иш самарадорлиги меҳнат унумдорлигини ортишига ва юқори натижалар олишига чексиз имконият яратади[7].

Кримчановнинг фикрига кўра, персонални бошқаришдан асосий мақсад ташкилот фаолиятини ривожлантириш, ўз олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни амалга оширишда мавжуд муаммоларни ижобий ҳал этишдан иборатдир. Ташкилотдаги ходимларни бошқариш учун энг аввало уни баҳолаш зарур. Бунда асосан ходим ёки раҳбарнинг ўзига хос жиҳатларини инobatга олиш ўринлидир[8].

Ўзбек олимлари Қ.Абдурахмонов, Ш.Холмўминов, А.Ҳайитов ва А.Акбаровларнинг фикрича[9], ходимларни бошқариш – корхона, фирма даражасида ишчи кучи потенциалининг нормал ривожланиши, амал қилиши ва ундан самарали фойдаланиш юзасидан ўзаро боғланган ташкилий-иқтисодий ва ижтимоий чора-тадбирлар тизимидир. Шунингдек, олимлар томонидан ходимларни бошқаришнинг функционал жиҳатини кадрлар соҳасидаги ишлар билан боғлиқ бўлган барча вазифалар ва қарорлар, масалан, кадрларни танлаш, улардан фойдаланиш, малакасини ошириш, меҳнатига ҳақ тўлаш, ишдан бўшатиш ва бошқалар билан изоҳлайдилар.

«Ходимларни бошқариш» тушунчасининг мазмун-моҳиятини ўрганиш юзасидан ушбу соҳани тадқиқ этган маҳаллий ва чет эл олимлари орасида яқдил фикр мавжуд эмас. Шу сабабли юқорида келтириб ўтилганлардан ташқари ходимларни бошқариш соҳасидаги энг

кенг тарқалган назарий тадқиқотларнинг бир нечтасини умумлаштириш ва солиштириш орқали тушунчага эга бўлиш учун бир жадвалга жойланди (1-жадвал).

1-жадвал

«Ходимларни бошқариш» тушунчаси бўйича ёндашувлар

Муаллиф	Тушунчанинг моҳияти
Н.Маусов[10]	Инсонлардан максимал даражада фойдаланиш учун уларнинг мотивациясини мақсадли ўзгартириш натижасида юқори самарадорликка эришишга қаратилган жараён.
В.Крамаренко [11]	Менежмент қонуниятлари ва тамойилларида ифодаланган бошқарув усуллари, мақсади, функциялари, тузилиши ва таъсир кўрсатиш шакли ҳамда ўзаро муносабатларни ривожлантириш жараёни.
Р. Марра, Г. Шмидт[12]	Асосий вазифаси ташкилот ва шахсий мақсадларга эришиш учун кадрлардан мақсадли фойдаланувчи барча корхоналарга хос бўлган фаолият соҳаси.
В. Дороффенко, Ю. Комар, С. Комар, В. Токарев[13]	Ташкилотнинг мақсадларига эришиш учун ходимларнинг имкониятини максимал даражада ошириш орқали уларга таъсир ўтказиш усул ва услубларидан иборат жараён
Е.Маслов[14]	Корхона даражасида ишчи кучини шакллантириш ва қайта тақсимлаш жараёнига ўзаро боғлиқ бўлган ташкилий, иқтисодий ва ижтимоий чора-тадбирлар ёрдамида тизимли равишда таъсир кўрсатиш ҳамда корхонанинг самарали ишлашини ва унда фаолият юритаётган ходимларнинг ҳар томонлама ривожланишини таъминлаш мақсадида ишчанлик сифатларидан фойдаланиш учун шароит яратиш.

Манба: Муаллиф томонидан тузилган

Олиб борган тадқиқотларимиз асосида ходимларни бошқариш категориясига таъриф берилди. Демак, бизнингча, ходимларни бошқариш – ташкилот мақсадига эришиш учун ходимларнинг жисмоний, ақлий салоҳиятидан фойдаланиш, вазифаларни тўғри тақсимлаш, йўналтириш ва таъсир этиш орқали иш самарадорлигини оширишга қаратилган амалий жараёндир. Шунингдек, «Ходимларни бошқариш» категориясини тадқиқ қилиш жараёнида Ўзбекистон Республикаси меҳнат қонунчилиги билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар ҳам тадқиқ этилганда бир қатор аниқликлар киритилди.

1.1-расм. Ходимларнинг меҳнат мазмуни тавсифлари ва кўрсаткичлари тизимига кўра тавсифланиши
Манба: Муаллиф ишланмаси

Жумладан, ташкилот ходимлари меҳнат мазмунининг тавсифлари ва кўрсаткичлари тизимига кўра бир неча тоифаларга бўлинганлигини ва уларга алоҳида таърифлар берилганлиги маълум бўлди. Унга кўра Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 795-сон қарори билан тасдиқланган «Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари классификатори»га асосан Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари билан ташкил этилган давлат корхоналари, муассасалари ва ташкилотларида, хўжалик бошқаруви органларида, шунингдек, устав капиталида давлат улуши 50 фоиздан ортиқ бўлган ташкилотларнинг ходимлари меҳнат мазмунининг тавсифлари ва кўрсаткичлари тизимига кўра қуйидаги тоифаларга ажратилган[15] (1-расм).

а) бошқарув ходимлари — бирон тузилма фаолият юритишида вазифаларни тўғри тақсимлаш, ишчи-ходимларни лаёқати, касбий малакасига кўра йўналтириш, керакли буйруқ, йўриқнома ва меҳнат муносабатларига оид ҳужжатларни тартибга солиш, уларнинг ижросини таъминлаш, ташкилот ривожланишига доир режалар тузиш, назорат қилиш, тартибга солиш ишларини юритувчи ҳисобланади;

б) ишлаб чиқариш ходимлари – маълум бир ташкилот, корхона, муассасанинг ишлаб чиқариш жараёнида бевосита иштирок этадиган, тегишли вазифалар тақсимлаб берилган, тузилма маҳсулотларининг ўз вақтида, сифатли, харидоргир чиқишига тўғридан-тўғри масъул бўлган ходимлардир. Улар таркибига меҳнат фаолиятида иштирок этадиган мутахассислар ҳам киради;

в) техник ходимлар – маълум тузилмаларда техник хизмат кўрсатиш, технологик жараёнлар узвийлигини таъминлаш, фаолиятнинг маиший-техник ва бошқа (масалан, чоп этиш, нусхалаш, архивлаш, ҳужжатларни жўнатиш, компьютер ва шу каби техникалар созлигида хизмат кўрсатиш каби) ишлардан иборат[16];

г) хизмат кўрсатувчи ходимлар – функциясига бино-иншоот ва унинг атрофига техник ва хўжалик хизмати кўрсатиш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш, ҳайдовчилик хизматини амалга ошириш ва бошқа ишларни бажарувчи ходимлар. Хизмат кўрсатувчи ходимлар тоифасига мутахассис ва ишчилар тоифасига мансуб бўлмаган, аҳолига маиший хизмат кўрсатувчи ходимлар ҳам киради[17].

Олиб борилган тадқиқотлардан келиб чиққан ҳолда ташкилотда ходимларни бошқариш жараёнининг ўзига хос хусусиятларига тўхталиб ўтиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. Бунда ходимларни бошқариш жараёнининг ўзига хос хусусиятларини қуйидагиларда кўришимиз мумкин:

1. Ходимларни бошқариш ташкилот ходимларини назорат қилиш учун зарур бўлган маъмурий вазифаларни ўз ичига олиб, иш самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатувчи ҳар қандай усул ва услубларни қўллаш имконини беради.

2. Ходимларсиз ташкилот бўлмайди, малакали кадрларсиз эса ташкилот ўз мақсадларига эриша олмайди. Шу сабабли ходимларни самарали бошқармасдан туриб, уларни фаолиятга мақсадли йўналтириб бўлмайди.

3. Замонавий менежментда ходимларга таъсир эътишда “қамчи” билан бошқариш тизими самарали баҳоланмайди. Чунки бу усул ҳозирги кунда замонавий ва истеъдодли кадрларни ташкилотда узоқ муддат ушлаб туриш имконини бермайди. Ташкилотда кадрлар кўнимсизлигини келтириб чиқариш ва иш самарадорлигини камайишига олиб келади.

4. Ходимларни бошқариш самарадорлик ва адолатга эришиш асосида ташкил этилади. Агар уларнинг иккисидан бири мавжуд бўлмаса, бу жараёни муваффақиятли амалга ошириб бўлмайди. Ходимларни бошқариш орқали ташкилотдаги ҳар бир ходимнинг лавозими, ижтимоий келиб чиқиши ва жинсидан қатъий назар бирлаштириш ва ташкилотда меҳнат унумдорлигини оширишга эришиш мумкин. Бу эса ҳар бир ходимга нафақат ташкилотнинг ишчиси сифатида, балки инсон сифатида ҳам ўзининг чин кўнгилдан амалга оширган меҳнати билан ўз улушини қўшишига имкон беради. Бу адолатли иш ташкил қилиш билан самарадорликка эришиш механизми сифатида ташкилотни барқарорлигини таъминлайди.

Шунингдек, иқтисодчи олимлар О.Колесникова ва А.Донецкийлар томонидан ходимларни бошқаришнинг ўзига хос хусусиятлари тадқиқ этилиб, улар асосий эътиборни йирик компанияларга қаратади. Олимларнинг тадқиқотларига кўра, йирик корхоналарда ходимларни бошқариш қуйидаги ўзига хос хусусиятларни ўз ичига олади:

1. Ходимларни бошқариш усуллари қўллашда унификация қилиш ва расмийлаштириш зарурати.

2. Ходимларни узоқ муддатли ва стратегик режалаштиришга эҳтиёжнинг мавжудлиги.

3. Ходимларни бошқаришда ўзига хос функцияларнинг мавжудлиги.

4. Ходимларни бошқаришда ахборот технологияларидан фойдаланишга эътиборни кучайтириш.

Ташкилотда ходимларни бошқариш жараёнини тўғри ташкил этиш орқали биринчи навбатда қуйидаги ижобий натижаларга эришиш имконияти мавжуд бўлади.

Хулоса сифатида айтиш мумкинки, бугунги кунда ташкилотнинг рақобатбардошлиги ва бардавомлигини оширишнинг асосий синалган усулларида бири билимли, малакали, иқтидорли ва янгиликларга интилувчин ходимларни ишга ёллаш, уларни корхонада ушлаб туриш ва адолатли рағбатлантириш ҳисобланади. Шунда ташкилот ривожланиб, ўзининг олдига қўйган яқин ва узоқ муддатли режаларини амалга ошириши, бозор муносабатларида рақобатбардош бўлиши мумкин бўлади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000га яқин сўз ва сўз бирикмаси Ж.ИВ. Тартибот – Шукр/ Масъул муҳаррир А.Мадвалиев. – Т. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2020. – 6.404
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 80000га яқин сўз ва сўз бирикмаси Ж. III. Н - Тартибли / Масъул муҳаррир А.Мадвалиев. – Т. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Давлат илмий нашриёти, 2020. – 6.247
3. Кибанов А.Я. Основы управления персоналом: Учебник. - 3-е изд., перераб. и доп. - М.: ИНФРА-М, 2014. с. 34–44.
4. Иванникова Н.Н. Управление персоналом: шпаргалка: Научная книга. - 2-е изд. - Саратов: Научная книга, 2020. – 32 с.
5. Ahammad T. Personnel Management to Human Resource Management (HRM): How HRM Functions?” David Publishing Company, Journal of Modern Accounting and Auditing, November 2017, Vol. 13, No. 9, 412–420.
6. Спивак В.А. Организационное поведение и управление персоналом — СПб: Издательство «Питер», 2000. С. 13.
7. Колочков А.К. КРП и мотивация персонала. Полный сборник практических инструментов. – М.: Эксмо, 2010. С. 10
8. Крымчанинова М.В. Методы оценки персонала современной организации: Учебное пособие – М.: изд-во РАГС, 2009. С. 55.
9. Абдурахмонов Қ.Х., Холмўминов Ш.Р., Ҳайитов А.Б, Акбаров А.М. Ходимларни бошқариш. Дарслик. – Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Адабиёт жамғармаси нашриёти, 2005, 32-б.
10. Маусов Н. Менеджмент персонала ключевое звено внутрифирменного управления // Проблемы теории и практики управления. 2016. - №6. - С. 8.
11. Крамаренко В.И. Управление персоналом фирмы: уч. пособие – К. : ПУЛ. – 2003. – 75 с.
12. Марра Р. Управление персоналом в условиях социальной рыночной экономики/ Р.Марра, Г. Шмидт, М.: Дело, 2014.
13. Дороффенко В.В. Управление персоналом: Графическое моделирование: [уч.-метод.пособие] / В.В. Дороффенко, Ю.М. Комар, С. Ю. Комар, В. И. Токарева; под ред. С.Ф. Поважного. – Донецк: ДонДУУ. – 2008. – С. 96.
14. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятий, М.: ИНФРА-М, 1998. – С. 28.
15. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари классификаторини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори. 795-сон, 04.10.2017. Манба: www.lex.uz
16. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари классификаторини янада такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори. 795-сон, 04.10.2017. Манба: www.lex.uz
17. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Хизматчиларнинг асосий лавозимлари ва ишчилар касблари классификаторини янада такомиллаштириш тўғрисида”ги қарори. 795-сон, 04.10.2017. Манба: www.lex.uz

УЎК: 338.48:658.01(575.1)

ТУРИСТИК МАЖМУАЛАР ФАОЛИЯТИДА РАҚОБАТБАРДОШЛИК МЕЗОНЛАРИ ВА УНИ БОШҚАРИШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

Қ.Қ.Хомидов, PhD, Фаргона давлат университети, Фаргона

ORCID - 0000-0002-5768-6010

Аннотация. Ушбу мақолада “Рақобат” тушунчасига асосий ёндашувларнинг хусусиятлари, рақобат тушунчасини аниқлашга ёндашувлар, рақобат турларининг таснифий белгилари ва туристик мажмуа рақобатбардошлиги тушунчасини аниқлашга асосий ёндашувлар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: рақобат, туристик мажмуалар рақобатбардошлиги, бошқарув ёндашувлари, рақобат турлари, хулқ-атвор ёндашувлари, тузилмавий ёндашувлар, функционал ёндашувлар.

Аннотация. В данной статье анализируется характеристика основных подходов к понятию «Конкуренция», подходы к определению понятия конкуренции, классификационные признаки видов конкуренции и основные подходы к определению понятия конкурентоспособности туристского комплекса.

Ключевые слова: конкуренция, конкурентоспособность туристских комплексов, подходы к управлению, виды конкуренции, поведенческие подходы, структурные подходы, функциональные подходы.

Abstract. This article analyzes the characteristics of the main approaches to the concept of "Competition", approaches to defining the concept of competition, classification signs of types of competition and the main approaches to defining the concept of competitiveness of a tourist complex.

Keywords: competition, competitiveness of tourist complexes, management approaches, types of competition, behavioral approaches, structural approaches, functional approaches.

Кириш. Бугунги кунда туризм соҳаси жаҳон иқтисодиётининг етакчи тармоқларидан бирига айланди. Шу боис Ўзбекистонда сайёҳлик соҳасини модернизациялаш, соҳани барқарор ривожлантириш учун меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар базасини ривожлантириш ва такомиллаштиришга, хорижий меҳмонларга халқаро стандартларга мувофиқ хизматлар кўрсатишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бундан асосий мақсад, Ўзбекистонда туризм соҳасини жадал ривожлантириш, жумладан, тарихий ва маданий меросга ҳурмат, халқаро стандартларга тўлиқ жавоб берадиган инфратузилмани яратиш, халқаро муносабатларни мустаҳкамлаш, давлатимизни энг қўп сайёҳлар ташриф буюрадиган мамлакатлардан бирига айлантиришдан иборат.

Мамлакатимизда туризм соҳасини ривожлантириш борасида амалга оширилаётган кенг қўламли таркибий ислохотлар жараёнида туризмнинг ривожланиши учун дастлабки шарт-шароитларни таркиб топишига асос яратувчи туристик мажмуалар фаолиятини ҳудудий ташкил этиш, унинг тузилиши ва ривожланиши билан боғлиқ жиҳатлар ҳамда ҳудудий тузилмалар таркибидаги туристик корхоналар фаолиятини бошқариш ҳудудлар иқтисодиётини макроиқтисодий мувозанатда ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Адабиётлар таҳлили. Рақобатбардошлик тушунчаси мураккаб таркибли иқтисодий категория бўлиб, бу тушунчани иқтисодий муносабатларнинг барча бўғинларида учратиш мумкин ва бу категорияни ўлчашнинг жуда кенг қамровли кўрсаткичлари мавжуд. Қўплаб тадқиқотчиларнинг изланишларида корхонанинг рақобатбардошлиги омиллари турли кўринишларда ўрганилган бўлиб, қуйида уларнинг айримлари билан танишиб чиқамиз.

Е.В.Борисова томонидан ҳам корхона рақобатбардошлик даражасига таъсир этувчи омиллар икки гуруҳга, яъни ички омиллар ва ташқи омилларга ажратилсада, у ички омилларга корхонанинг ўзида пайдо бўлувчи ва корхона томонидан бошқариш мумкин бўлган корхонанинг ташкилий тузилиши, инсон ресурслари, корхонанинг маданияти ва имижини, молия, ишлаб чиқариш, таъминот тизими, сотиш тизими, ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатувчи тизимни, ташқи омилларга эса корхонадан ташқарида юзага келувчи корхона томонидан бошқарилиш имконияти мавжуд бўлмаган, бироқ юзага келиши мумкин бўлган салбий таъсирларнинг даражасини пасайтириш имкони мавжуд бўлган давлат ёки тармоқни мувофиқлаштирувчи органлар, молия бозори ва етказиб берувчилар каби омилларни киритган [1].

А.А.Алексеевнинг фикрича, рақобатбардошликка икки гуруҳ омиллар: ташқи – микро ва макро муҳит омиллари (сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий-демографик, маданий-тарихий омиллар, рақобатчилар, тадбиркорлик инфратузилмаси, меҳнат бозори, қонунчилик базаси ва бошқалар) ҳамда ички омиллар – корхонанинг салоҳияти (ишлаб чиқариш, кадрлар, ташкилий-бошқарув, маркетинг ва молиявий салоҳият) таъсир кўрсатади[2].

С.А.Егорычев корхона рақобатбардошлик даражасига таъсир этувчи омилларни экологик, ишлаб чиқариш ва ижтимоий омиллар кўринишида макро, мезо ва микро даражадаги кесимда ички ва ташқи омиллар сифатида кўриб чиққан[3].

Тадқиқот методологияси. Мақолада туристик мажмуалар рақобатбардошли ва рақобатбардошликнинг назарий ёндашувлари таҳлили амалга оширилиб, мазкур йўналиш бўйича иқтисодчи олимлар ва мутахассисларнинг фикрларига таянган ҳолда диалектик ва тизимли ёндашув, қиёслаш, эмперик тадқиқот ҳамда қиёсий таҳлил каби усуллари орқали туристик мажмуалар фаолиятини бошқаришнинг ўстувор йўналишларини белгилаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

Таҳлил ва натижалар муҳокамаси. Эркин иқтисодий муносабатлар шароитида иқтисодиётнинг барча тармоқ ва соҳаларида мавжуд бўлган субъектлар билан бир қаторда иқтисодий объектлар ҳам рақобат жараёнида иштирок этади. Биз томонимиздан ўрганилаётган туристик мажмуалар ҳам иқтисодий объект сифатида бир вақтнинг ўзида бир қанча объектлар билан рақобатга киришади. Туристик мажмуаларнинг рақобатбардошлиги тушунчасини тўлиқроқ тушуниш учун, аввало, рақобатбардошлик тушунчасини кенгроқ ўрганиш мақсадга мувофиқ.

Адабиётлар таҳлилига асосланган ҳолда “рақобат” тушунчасига турлича ёндашувлар: хулқ-атвор, тузилмавий ва функционал ёндашувлар асосидаги талқинларни қуйидаги жадвалдаги маълумотларни таққослаш асосида аниқлик киритиш мумкин (1-жадвал).

1-жадвал

“Рақобат” тушунчасига асосий ёндашувларнинг хусусиятлари

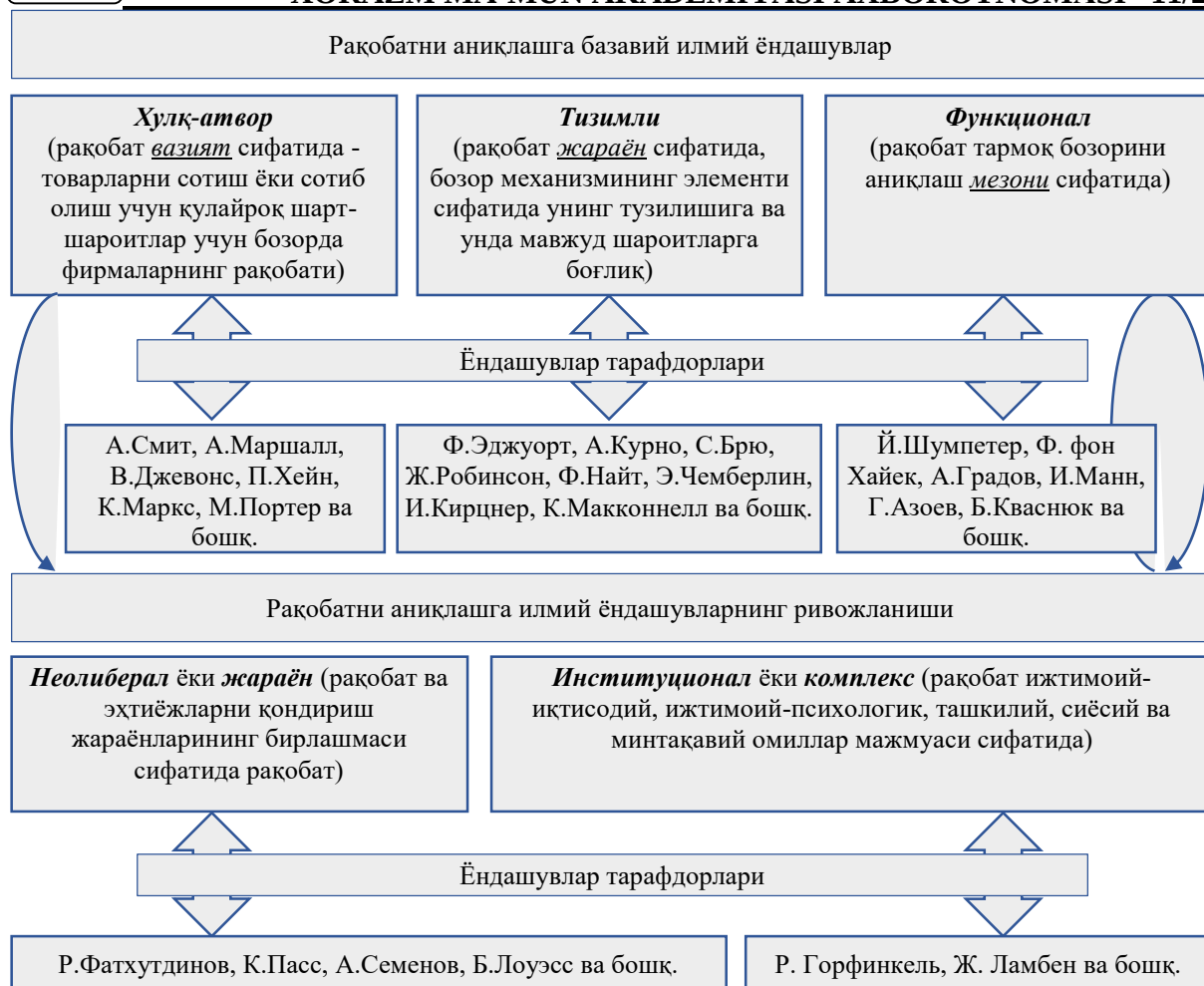
Муаллиф	Тушунчанинг талқини
Хулқ-атвор ёндашуви	
А.Смит, А.Маршалл, П.Хейн	Рақобат бу – истеъмолчининг маблағлари ҳисобига чекланган ресурсларга эгалик қилиш учун кураш[4].
М.Портер	Рақобатлашувчи фирманинг хулқ-атвори ресурсларни манфаатли тақсимлашнинг икки жиҳати – харажатларни қисқартириш ва маҳсулот хусусиятларини табақалаштириш бўйича қаралади[5].
Тузилмавий ёндашув	
К.Макконнел, С.Брю	Рақобат бу – бозорда кўп миқдордаги харидор ва сотувчиларнинг мавжудлиги шароитида унга эркин қира олиш ва чиқиб кетиш имкониятидир[6].
Ф.Найт	Муаллиф томонидан тўрт асосий турдаги бозорлар (соф рақобатли, монопол рақобатли, олигопол ва монопол бозорлар)нинг замонавий Ғарб назариясига асос солинган. Ф.Найтнинг фикрича, мушаккил фаолият кўрсатувчи кўплаб ишлаб чиқарувчи ва харидорларнинг рақобатини акс эттирувчи вазиятдир[7].
Функционал ёндашув	
А.Градов	Рақобат корхона учун устунлик олиб келади, бироқ даромадлилик даражасини камайтирган ҳолда унинг ҳаётийлик даврини хатарга олиб келади[8].
Й.Шумпетер	Рақобат бу – эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш[9].

Юқоридаги ёндашувлар доирасидаги “рақобат” тушунчасига берилган таърифларнинг аниқ биттаси тўғри, деган хулосага келиш нотўғри. Чунки ёндашувлар нуқтаи назаридан берилган тушунчанинг талқинлари бир-бирини инкор этмайди, балки тўлдиради.

Кўриб ўтилган хулқ-атвор ва функционал ёндашувлар доирасида бир қатор олимлар (Н.Газизуллин, Ю.Иванов, С.Кондратюков, М.Портер, В.Боин, Р.Фатхутдинов) томонидан неолиберал ёки жараёнли, институционал ёндашувлар шакллантирилди (1-расм).

Кўриб ўтилган ёндашувлар асосида рақобат тушунчасига берилган таърифлар асосида рақобатнинг мазмуни, ўзига хос жиҳатлари ҳамда унинг бозор иқтисодиёти шароитидаги туризм хизматлари бозоридаги алоҳида белгиларини аниқлаш ҳамда баҳолаш мумкин. Бироқ рақобатнинг алоҳида атрибутив (махсус) белгилари орқали тасниф мавжуд бўлмасдан туриб, унинг нимани акс эттириш ёки қандай мақсадда ўрганилишининг имконияти чегараланиб қолади. Шуни назарда тутган ҳолда рақобат турларининг таснифий белгиларини ўрганиш мақсадга мувофиқ (2-расм).

Рақобат турларини таснифий белгиларига кўра умумий ҳолда 4 асосий гуруҳга умумлаштириш турли адабиётларда тавсия этилади:

1-расм. Рақобат тушунчасини аниқлашга ёндашувлар[10]

2-расм. Рақобат турларининг таснифий белгилари

I-гуруҳ. Ривожланиш кўламига кўра – индивидуал, маҳаллий, тармоқ, тармоқлараро, миллий ва глобал даражадаги рақобат.

II-гуруҳ. Ривожланиш хусусиятларига кўра – эркин, нархга боғлиқ ва нархга боғлиқ бўлмаган рақобат.

III-гуруҳ. Харидор томонидан сотиб олиш бўйича қарор қабул қилишига боғлиқ ҳолда – хошиш, функционал, фирмалараро ва товарлараро рақобат.

IV-гуруҳ. Бозорда рақобатли мувозанатни таъминлашга кўра – соф ва монопол рақобат.

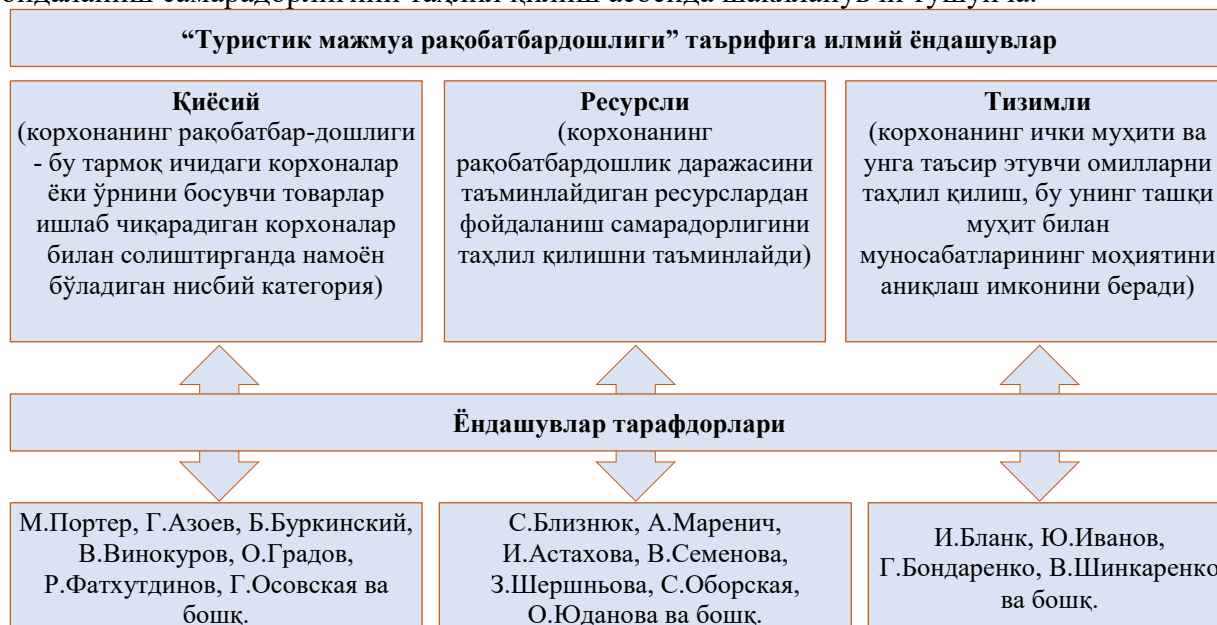
Ҳар бир гуруҳга умумлашган рақобат турларини ўрганиш алоҳида гуруҳларда рақобатнинг бир қанча турларини ажратиш олиш имконини беради. Жумладан, ривожланиш кўламига кўра гуруҳланган гуруҳда – тармоқлараро ва тармоқ ичидаги рақобатни, ривожланиш хусусиятларига кўра гуруҳланган гуруҳда – маҳсулот (хизмат)ларни сотувчилар ўртасидаги рақобат ва маҳсулот (хизмат)ларни харид қилувчилар ўртасидаги рақобат, харидор томонидан сотиб олиш бўйича қарор қабул қилишига боғлиқ ҳолда гуруҳланган гуруҳда – горизонтал ва вертикал рақобат, бозорда рақобатли мувозанатни таъминлашга кўра гуруҳланган гуруҳларда –соф, олигопол ва монопол рақобат турларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

Юқоридаги тадқиқотларнинг асосий мазмуни “рақобат” тушунчасининг концептуал мазмуни ва унинг моҳиятига ёндашувларни ўрганишга қаратилган бўлса, туристик мажмуаларнинг рақобатбардошлиги тушунчасини иқтисодиёт тармоқ ва соҳаларидаги рақобатбардошликдан фарқланишини эътиборга олган ҳолда тадқиқ этиш талаб этилади. Чунки юқоридаги бўлимлардаги таҳлиллар туристик мажмуани бир вақтнинг ўзида ҳам географик макон, ҳам туристик объект, ҳам туристик маҳсулот сифатида қабул қилиш мумкинлигини кўрсатади. Шундан келиб чиққан ҳолда “туристик мажмуанинг рақобатбардошлиги” тушунчасининг моҳиятини аниқлашга нисбатан илмий ёндашувларни ўрганиб чиқиш талаб этилади.

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, “туристик мажмуаларнинг рақобатбардошлиги” тушунчасининг аниқлашга нисбатан ёндашувларни умумий ҳолда уч асосий ёндашувга ажратиш мумкин (3-расм):

1. Қиёсий ёндашув (М.Портер, Г.Азоев, О.Градов, Р.Фатхутдинов ва бошқалар). Ушбу ёндашувга кўра туристик мажмуаларнинг рақобатбардошлиги нисбий тушунча ҳисобланиб, фақатгина бир хил хусусият ва хизмат йўналишлари мавжуд бўлган, ўхшаш ресурс компонентларига эга бўлган мажмуаларни бир-бирига таққослангандагина пайдо бўладиган тушунча.

2. Ресурсли ёндашув (С.Близнюк, А.Маренич, И.Астахова, В.Семенова ва бошқалар). Бу ёндашув мажмуаларнинг рақобатбардошлигини таъминловчи мавжуд ресурслардан фойдаланиш самарадорлигини таҳлил қилиш асосида шаклландувчи тушунча.

3-расм. Туристик мажмуа рақобатбардошлиги тушунчасини аниқлашга асосий ёндашувлар

3. Тизимли ёндашув (И.Бланк, Ю.Иванова, Г.Бондаренко, В.Шинкоренко ва бошқалар). Ушбу ёндашув мажмуаларнинг ташқи муҳит иштирокчилари билан алоқаларини аниқловчи ички муҳит ва омиллар таҳлилига асосланади.

Ўрганилган ёндашувлардан хулоса қилиш мумкинки, “туристик мажмуалар рақобатбардошлиги” тушунчаси унга нисбатан ёндашувларга кўра кенг талқин қилиниши ва ушба ёндашувлар асосидаги мазмунлар бир-бирини тўлдирувчи хусусиятга эга.

Мамлакатларнинг туристик мажмуалар фаолияти ва салоҳияти бевосита уларнинг ривожланганлик даражаси, ижтимоий-иқтисодий, табиий шароити яъни, табиат комплекслари, техник инфратузилмаларининг ривожланганлиги саноат тармоғи, хизмат кўрсатиш тизими, маданият, санъат илм фанининг ривожланганлиги билан, яъни бир сўз билан айтганда, мамлакатларнинг табиий ва иқтисодий географик ўрни билан боғлиқ. Ушбу омиллар биргаликда туристик мажмуаларнинг рақобатбардошлик даражасини шакллантиради ва бу кўрсаткич мажмуада тадбиркорлик фаолиятини ташкил этган тадбиркорларнинг ресурс компонентлари ҳамда рақобат устунлигини таъминловчи омилларни тўғри бошқариши натижасида ортиб боради.

Туристтик мажмуалар фаолиятини самарали ташкил этиш учун туристик салоҳият юқори бўлган ҳудудларни ривожлантиришда давлатнинг вазифаларидан бири туризм ва унинг соҳаларини ривожлантириш орқали фуқароларнинг дам олишга бўлган эҳтиёжларини тўлиқроқ қондириш учун шароитлар яратишдан иборат.

Туристтик мажмуалар фаолиятини ташкил этиш ва уларнинг рақобатбардошлигини бошқариш билан боғлиқ жараёнлар бугунги кунгача турли тадқиқотчилар ва олимлар томонидан ўрганилган бўлиб, фаолиятни ташкил этиш ва бошқариш жараёнларига турлича ёндашувлар шаклланган.

Хулоса. Туристтик мажмуа тизимлари ва корхоналари фаолиятида ҳам бошқарувнинг анъанавий шаклида кўрсатиб ўтилган бошқарув қонунлари ва тамойилларига амал қилади, туристик мажмуалар фаолияти билан шуғулланувчи тузилмалар ҳам умумий белгиланган бошқарув мақсадлари, функциялари ва вазифалари доирасида фаолият кўрсатади. Бироқ, туристик мажмуалар фаолиятини бошқариш жараёнлари иқтисодиётнинг бошқа тизим ва корхоналаридан фарқланувчи ўзига хос жиҳатларга ҳам эгадир. Туристтик мажмуалар фаолиятида ҳам туризмнинг бошқа йўналишлари каби менежментнинг асосий вазифаси умумий тенденция ва унинг ривожланиш қонуниятларини аниқлаш ҳамда ўзига хос томонларини топишдан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Борисова Е.В. Разработка метода и моделей управления организационно-экономической устойчивостью промышленных предприятий путем завоевывания и использования конкурентного преимущества—обслуживания потребителей: дис. канд. экон. наук. –М., 2009. –С.43, 176.
2. Алексеев А.А. Стратегия повышения конкурентной устойчивости консалтинговой фирмы: дис. канд. экон. наук. – М., 2003. –С.83, 171.
3. Егорычев С.А. Управление устойчивым развитием муниципальных образований: дис. канд. экон. наук. – Оренбург., 2015. –С. 41, 194.
4. Смит, А. Исследование о природе и причине богатства народов [Текст] / А. Смит. – М.: Соцэкгиз, 1962. – 423 с.
5. Портер, М. Международная конкуренция [Текст] : пер. с англ. / М. Портер; под.ред. В.Д. Щетинина. – М: МО, 1993. – С. 49.
6. Макконел, К.Р. Экономикс: принципы, проблемы и политика [Текст]: Пер. с 14-го англ. изд. / К.Р. Макконел, С.Л. Брю. – М.: ИНФРА – М, 2002. – XXXVI, –С. 52 с.
7. Найт, Ф. Риск, неопределенность, прибыль [Текст] / Ф. Найт – М.: Дело, 2003. – 352 с
8. Градова А.П. Экономическая стратегия фирмы [Текст] : учебное пособие – 2-е изд. испр. и доп. – СПб.: Специальная литература, 1999 – 589 с.
9. Шумпетер, Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст] / Шумпетер Й.А.; пер. с англ. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
10. Куценко Е.В. Повышение конкурентоспособности гостиничных предприятий в современных рыночных условиях. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. –Донецк: ДНУ, 2017. –С. 15.
11. Хомидов, Қ. Қ. (2024). Совершенствование институциональной базы системы государственного регулирования туристских комплексов. World of Scientific news in Science, 2(2), 262-269.

12. Homidov, K. (2023). Conceptual approaches to the formation of a model for the sustainable development of tourist complexes. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 2(7), 33-38.
13. Homidov, K. (2023). Organizational and economic foundations of the organization of tourist complexes in the development of tourism in the regions. Journal of Agriculture & Horticulture, 3(7), 44-50.
14. Homidov Kakhkhorali Kurbonali ugli. (2023). Objective need for the formation and sustainable development of tourist complexes in the regions: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8151902>. IQRO , 4(2), 42–45.
15. Хомидов, К. (2023). O'zbekistonda turistik majmualar faoliyatini boshqaruv samaradorligi oshirish yo'llari. Economics and Innovative Technologies, 11(3), 154-160.
16. Хомидов, Х. (2023). Худудларда туристик мажмуалар фаолиятини шакллантириш ва тизимли бошқариш асосида худудлар туристик салоҳиятидан самарали фойдаланиш масалалари. "Milliy iqtisodiyotni isloh qilish va barqaror rivojlantirish istiqbollari" respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami., 412-415.
17. Хомидов, Қ.Қ.Ў. (2023). Организационно-экономический механизм развития туристических комплексов. In Новые технологии в учебном процессе и производстве (pp. 370-372).
18. Хомидов, Қ. Қ. (2023). Инновационные преимущества использования информационных технологий в туристической деятельности. In современные вопросы естествознания и экономики (pp. 421-424).

УЎҚ 332.18

ХУДУДЛАРНИ ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ РИВОЖЛАНТИРИШГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН МАРКЕТИНГ СТРАТЕГИЯЛАРИНИ ИШЛАБ ЧИҚИШНИНГ УСЛУБИЙ АСОСЛАРИ

А.И.Шарипов, мустақил изланувчи, Урганч давлат университети, Урганч

Аннотация. Ушбу мақолада худудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланганлик ҳолати, худудларнинг инвестицион муҳитига таъсир этувчи омиллар, худудий маркетинг комплексининг таркибий элементлари, худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришида истеъмолчиларнинг содиқлиги дастурини шакллантиришнинг илмий назарий асослари очиқ берилган. Худудий маркетинг комплекси таркибий элементлари аниқлаб улардан фойдаланиш асосида ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича таклифлар берилган.

Калит сўзлар: худудий маркетинг, инвестиция, инновацион ривожлантириш, инвестицион муҳит, инвестицион жозибадорлик, инвестицион салоҳият, имиж, худудлар иқтисодиёти, бозор субъекти

Аннотация. В данной статье рассмотрены состояние социально-экономического развития регионов, факторы, влияющие на инвестиционную среду регионов, структурные элементы регионального маркетингового комплекса, научно-теоретические основы формирования программы потребительской лояльности в социально-экономической сфере. Выявлено экономическое развитие регионов. Проанализированы структурные элементы регионального маркетингового комплекса и сделаны предложения по социально-экономическому развитию на основе их использования.

Ключевые слова: региональный маркетинг, инвестиции, инновационное развитие, инвестиционная среда, инвестиционная привлекательность, инвестиционный потенциал, имидж, региональная экономика, субъект рынка

Abstract. In this article, the state of socio-economic development of the regions, the factors affecting the investment environment of the regions, the structural elements of the regional marketing complex, the scientific theoretical basis of the formation of the consumer loyalty program in the socio-economic development of the regions are revealed. The structural elements of the regional marketing complex are analyzed and suggestions are made for socio-economic development based on their use.

Key words: regional marketing, investments, innovative development, investment environment, investment attractiveness, investment potential, image, regional economy, market entity

Кириш. Жаҳонда ижтимоий инкирозли даврдан кейинги ва ностандарт иқтисодий тенденция шароитида рақобатбардошликни оширишга бўлган талабнинг янада ортиб бориши худуд (минтақа)ларнинг нафақат моддий ресурслардан, балки номоддий активлардан оқилона фойдаланиш, ички ва фойдаланилмаётган салоҳият (имкониятлар)ни иқтисодий ривожланишга сафарбар этиш ва истеъмолчи талабини уйғун амалга оширувчи худудий маркетинг стратегияси ва воситаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бугунги кунда

жаҳонда рақобатнинг шиддат билан ривожланиши ва инновацион маҳсулот (хизмат)ларга бўлган талабнинг жадал ортиб бориши шароитида ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос бўлган ижобий имижини яратиш асосида инвесторлар, туристлар ва мамлакатлар аҳолисида ҳудудга нисбатан ижобий тасаввурларни шакллантиришга қаратилган маркетинг стратегияларини ишлаб чиқишга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Янги Ўзбекистонни барпо этиш жараёнида ҳудудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш даражасини сифат жиҳатдан янги поғонага олиб чиқиш, ишлаб чиқаришни замонавий менежмент ва маркетинг талаблари асосида ташкил қилиш, ҳудудларнинг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда иқтисодий салоҳиятини ошириш ва экспортга мўлжалланган рақобатбардош маҳсулот (хизмат)ларни ишлаб чиқариш ҳажмини ошириб бориш кабиларга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон — 2030» стратегияси тўғрисида»ги ПФ-158-сон Фармонида “2030 йилга қадар иқтисодиёт ҳажмини 2 баробар ошириш ва «даромади ўртачадан юқори бўлган давлатлар» каторига кириш”, “«Янги Ўзбекистон — рақобатбардош маҳсулотлар юрти» ғояси асосида миллий брендларни хорижий бозорларга олиб чиқадаган экспортчиларни ҳар томонлама қўллаб-қувватлаш” каби стратегик мақсадлар белгилаб берилган [1].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ҳудудларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланганлик ҳолатини ифодаловчи асосий кўрсаткич, унинг инвестицион жозибадорлиги ҳисобланади. Иқтисодиётга киритилаётган инвестициялар миқдори унинг динамикаси мамлакатдаги иқтисодий ўсиш суръатларини белгиловчи асосий омиллардан бири бўлиб, мазкур омил, ўз навбатида, инвестиция ресурслари манбаларининг таркибий тузилиши ва унинг барқарорлигига боғлиқ.

Инвестицион жозибадорликнинг мазмун ва моҳиятини англаш, аввало, «инвестиция» тушунчасини иқтисодий атама сифатидаги талқинларини ўрганишни талаб этади. Илмий адабиётларда «инвестиция» тушунчаси моҳиятини иқтисодчи олимлар турлича талқин қилиб келадилар. Айрим иқтисодчилар уни «тадбиркорлик фаолиятига даромад олиш мақсадида сафарбар этилган барча турдаги бойлик» деб тушунсалар, айримлари лотинча «invest» сўзининг айнан таржимаси «солиш» деган маънони билдиришидан келиб чиққан ҳолда «капитал солиш» билан бир хил таърифлайдилар. Хусусан, У.Ф. Шарпнинг фикрича, «Инвестициялар келгусида (эҳтимол номуайян) қийматга эга бўлиш мақсадида айна вақтда муайян қийматдан воз кечишдир» [2]. «Инвестициялаш»ни келажакда фойда олиш учун бугун пулдан ажралишдир», «ё реал ёки молиявий активларга инвестициялаш мумкин»лиги эътироф этилади [3].

Швед олими Клас Эклунд фикрича, «инвестиция келажакда кўпроқ истеъмол қилиш шароитига эга бўлиш учун эртанги кунга қолдирилган қиймат. Унинг бир қисми айна вақтда фойдаланилмай захирага қолдириладиган истеъмол товари бўлиб, бошқа қисми эса ишлаб чиқаришни кенгайтиришга йўналтириладиган ресурс» сифатида ўрганилади [4]. Р.Кэмпбелл томонидан «инвестиция - моддий захираларнинг кўпайиши, ишлаб чиқариш воситаларининг жамғарилиши ва ишлаб чиқаришга харажатлар» эканлиги [5], Е.В. Михайлова «инвестицияни - келажакда даромад ёки ижтимоий самара олиш мақсадида капитални ҳар қандай шаклда кўйиш», деган фикрни илгари суради [6].

Е.Вамитуні тадқиқотларида эса ҳудудий инвестицияларни рағбатлантириш концепцияси, маҳаллий ҳукумат ўз мамлакатига хорижий инвестицияларни жалб қилиш учун фойдаланадиган маркетинг воситаларини тақдим этади [7]. Тадқиқотда инвестицияларни илгари суриш учун маълум бўлган маркетинг усуллари тизимлаштирилган. Шунингдек, маркетингнинг инвестицияларни рағбатлантиришга таъсири ва инвесторларга истеъмолчилар сифатида қараш кераклиги асосланган.

Инвесторларни ҳудудлар учун мижоз сифатида қараш концепциялари Mai The Cuong тадқиқотларида ҳам илгари сурилган бўлиб, хорижий инвестицияларни жалб қилиш бўйича 5 та асосий маркетинг омилларни Вьетнам иқтисодиёти мисолида асослайди, улар: маҳсулот

(Product), жойлашув (Positioning), мақсадли аудитория (Target Audience), дистрибуция қамрови (Scope of Distribution), коммуникация доираси (Scope of Communications) [8].

Инвестицияларнинг мазмун ва моҳиятини ёритиб беришда Д.Ф.Фозибековнинг «Инвестицияларни молиялаштириш масалалари» номли илмий асаридаги инвестицияларнинг макро даражали ва ишлаб чиқариш назарияси, молия назарияси ва умуман, иқтисодиётдаги фикри муҳимдир. Муаллифнинг фикрича, инвестицияга “турли хил хатарлар ва қутилиётган даромадлар билан боғлиқлигини ҳамиша ёдда тутиш зарурлиги, инвестиция ана шу белгилари билан бошқа маблағ солишлардан фарқланиб туриши” келтириб ўтилади [9].

Д.Тожибоевнинг фикрича, инвестиция деганда келажакдаги натижа учун: ишлаб чиқаришни кенгайтириш ёки қайта таъмирлаш, маҳсулот ва хизматларнинг сифатини яхшилаш, малакали мутахассислар тайёрлаш ва илмий тадқиқот ишлари олиб боришга мўлжалланган молиявий ресурслар тушунилади. Унинг фикрича, иқтисодиётни ривожлантиришда инвестициялар етакчи рол ўйнайди, сабаби инвестиция орқали корхоналар капитал жамғарилишига, натижада мамлакатнинг ишлаб чиқариш имкониятларини кенгайтириш ва иқтисодий ўсишга эришилади [10].

Инвестиция моҳиятини англатувчи таърифга кўра мавжуд «чекланган имконият»лардан ташқари ўзидаги мавжуд бўлмаган муайян мулкӣ ва интеллектуал бойликлардан самарали фойдаланиб, маълум миқдорда фойда олиши натижасида кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг барча жабҳаларида қатнашиш орқали молиявий-иқтисодий ўсишни таъминлашини назарда тутиш мақсадга мувофиқ.

Тадқиқот методологияси. Мамлакатимизда ҳудуднинг ижобий имижини яратишда ҳудудларнинг инвестицион муҳитига таъсир этувчи кўплаб омиллар таҳлил қилинди. Инвестицион жозибadorликнинг мазмун ва моҳияти яқиндан ўрганилди ва маълумотлар базаси йиғилди. Тўпланган маълумотлар асосида кузатиш ва иқтисодий таҳлилни қийёслаш, тизимли ёндашув ҳамда мантиқий ёндашув каби услублардан самарали фойдаланилди

Таҳлил ва натижалар. Ҳудудларнинг инвестицион жозибadorлигини ошириш жаҳон амалиётида охириги ўн йилликларда нисбатан камроқ эътибор берилмоқда. Ҳудудий маркетинг назарияларини ўрганишга доир илмий тадқиқотлар хорижий мамлакатларда 1990-2000 йиллар оралиғини ташкил этади. МДХ мамлакатларида ҳам бу борада кўплаб илмий тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Ҳудудга инвестицияларни жалб этиш бўйича маркетинг стратегияларини шакллантириш назариялари “ҳудуд маркетинги” доирасида кўриб чиқилади.

Ҳудуд маркетинги маълум ҳудуд истеъмолчиларнинг товар ва хизматларга мақсадли эҳтиёжларини шакллантирувчи, ижтимоий-иқтисодий тараққиётини таъминлаш бутун тизимнинг бошқарув йўналишидир. Ҳудудий маркетинг вазифаларига ҳудудга фойда келтирувчи янги иқтисодий имкониятларни жалб қилиш орқали аҳолининг яшаш шароитини яхшилаш, яъни бошқача айтганда, ҳудуднинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишини амалга ошириш кабилар киради. Ҳудудий маркетинг ҳудуднинг умумий ривожланишига хизмат қилувчи янги иқтисодий муносабатларни амалга ошириш ва уларни жалб қилиш тизимидир. Ҳудуд инвестицион жозибadorлиги, унинг аҳолиси ҳаётининг сифати ва даражасини белгилаб беради. Инвестициялар айна вақтда иқтисодий ўсишнинг сабаби ва оқибати ҳисобланиб, асосий иқтисодий категория сифатида ўзаро боғлиқ ва ўзаро таъсирчандир. Ҳудудий маркетинг – истеъмолчи тадқиқотларидан бошлаб, ҳудуднинг ижобий тарғиботини шакллантириш яқунланувчи кенг қўламли муносабатларни ўз ичига олади, жумладан: брендинг, реклама, PR, жараён маркетинги, ҳудуд имижини ва ҳоказо.

Ўзбекистон Республикасининг инвестиция салоҳиятини тўлиқ рўёбга чиқариш, инвестиция муҳитини янада такомиллаштириш, йиллик инвестиция дастурларини сифатли ишлаб чиқиш, хорижий инвестицияларни жалб этиш учун қулай шароитлар яратиш, халқаро молия институтлари, хорижий ҳукуматларнинг молия институтлари, етакчи хорижий компаниялар ва банк тузилмалари билан ҳамкорликни кенгайтириш, шунингдек, жалб этиладиган хорижий инвестициялар самарадорлигини ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 4 апрелда “Ўзбекистон Республикаси инвестициялар бўйича давлат қўмитаси фаолиятини ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2868-

сонли қарори қабул қилинди.

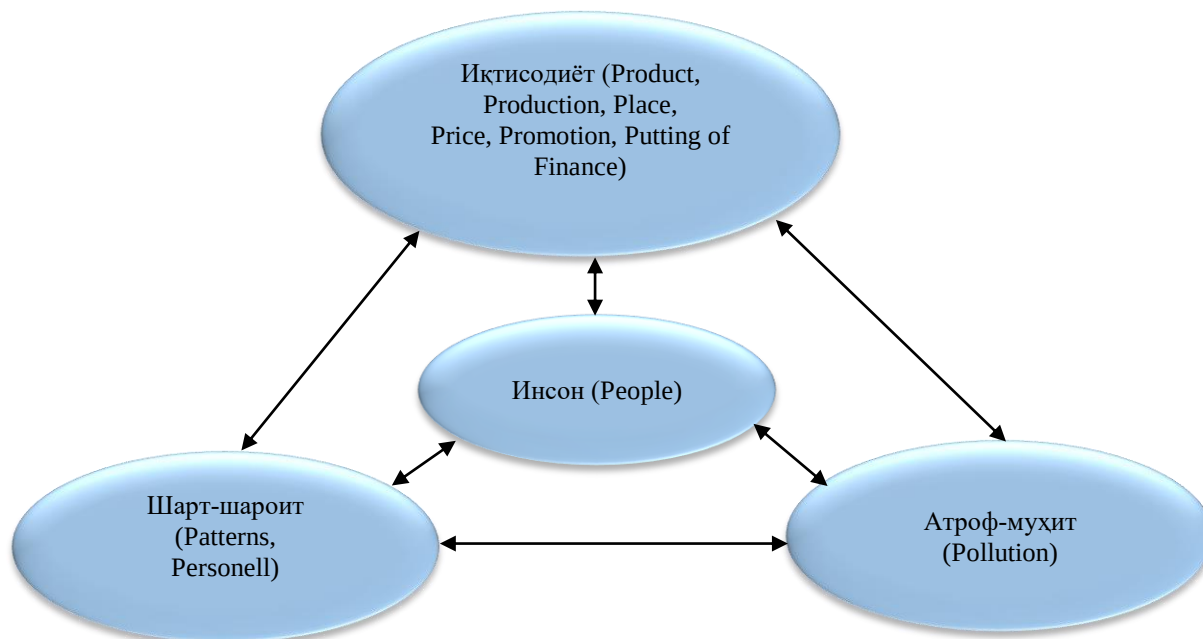
Худудларнинг инвестицион муҳити кўплаб омиллар таъсирида шаклланади. Шунинг учун худудлар инвестицион муҳитининг шаклланиши динамик ёки статик ўзгаришлар доимо кузатиладиган жараён ҳисобланади. Инвестицион муҳит жозибadorлиги ички ва ташқи, объектив ва субъектив омиллар таъсирида шаклланади, бу ҳолат худудий инвестицион муҳит жозибadorлигини шакллантиришнинг тизимлаштирилган омилларига боғлиқ бўлади. Худудларнинг инвестицион муҳити жозибadorлигига таъсир этувчи шартли омиллар, ушбу худуднинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чикувчи шарт-шароитлар таъсири остида бўлади.

Мамлакатда амалга оширилган кўплаб тадқиқотларда асосан худуд инвестицион жозибadorлиги омилларини таҳлил қилиш ва худуднинг инвестор учун жозибadorлигини белгилаб берувчи шарт-шароитларни кўриб чиқиш одатга айланган. Юқоридагиларни инобатга олиб, худуд маркетинг концепциясининг энг истиқболли ва худудга инвестициялар оқимини кенгайтиришга ёрдам берувчи маркетинг бошқарувга оид хатти-ҳаракатларни амалга оширишга имкон берувчи концепция сифатида таклиф этилади.

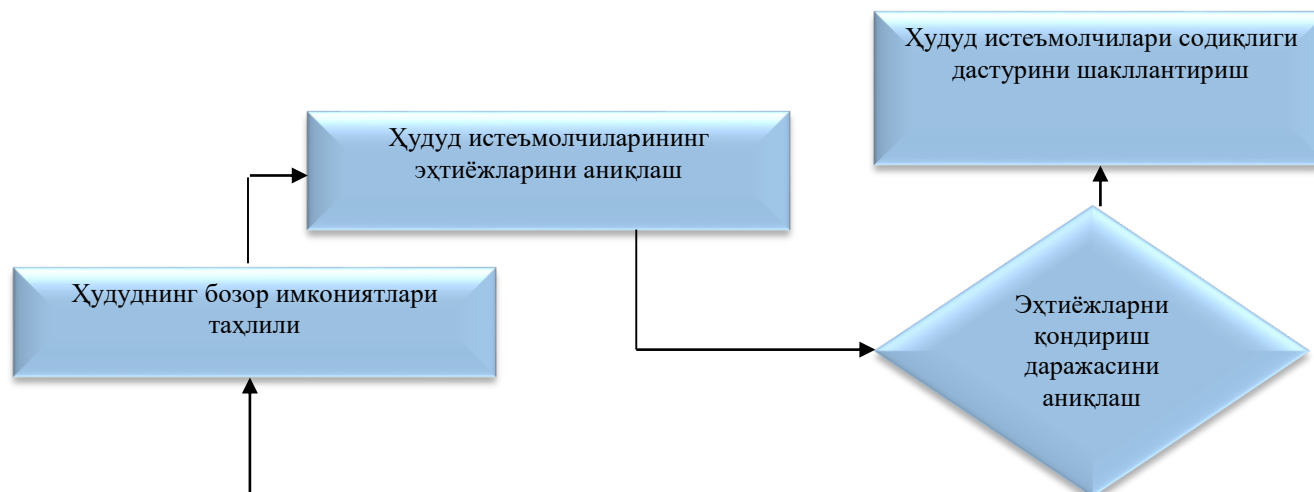
Худуд имижини шаклланишида худуднинг маркетинг салоҳияти ўта муҳим аҳамиятга эга кўрсаткич ҳисобланади. Ўзбекистоннинг худудий маркетинг дастурларини ишлаб чиқиш масаласи иқтисодий ривожланиш бўйича кун тартибига қўйилган асосий вазифа ҳисобланади. Чунки худудий маркетинг маҳаллий корхоналар иқтисодий фаолияти учун асос бўлиб, макро ва микроиқтисодий даражада самарали бозор механизмларини амалга ошириш имконини беради, минтақа ривожланишидаги биринчи даражали мақсад ва вазифаларни белгилаб олиш жараёнида юзага келувчи мураккаб муаммолар ҳал этилади.

Маълумки, маркетинг назарияларида мақсадли стратегияни шакллантириш, маркетинг дастурини ишлаб чиқиш ҳамда уни амалга оширишда маркетинг комплекси (маркетинг назариясида мазкур категория “маркетинг-микс” сифатида ҳам маълум) таркибий қисмларидан фойдаланишга муҳим аҳамият қаратилади. Худудий маркетингнинг бирламчи ташкил этувчиси маркетингнинг асосий таркибий элементлари ҳисобланган “4Р” ҳисобланади ва ушбу концепция доирасида амал қилади. Худудий маркетингнинг замонавий модели эса янги таркибий қисмларни ўз ичига олади ва бу ўз навбатида, худудий маркетинг концепциясини ишлаб чиқиш имконини беради.

Таклиф этилган худудий маркетинг комплекси таркибий элементларининг ўзаро тизимли занжирини 1-расмда ифодалаш мақсадга мувофиқ.

1-расм. Худудий маркетинг комплекси таркибий элементларининг тизимли занжири

2-расм. Худудларни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришда истеъмолчиларнинг содиқлиги дастурини шакллантириш алгоритми

Худудий ривожланишнинг энг муҳим таркибий қисмлари қуйидагилар ва улар маркетингнинг таркибий қисмлари билан уйғунлашган: Product (маҳсулот) – асосий маҳсулот, худуднинг ишлаб чиқариш салоҳияти; Place (жой) – худуднинг географик жойлашуви; Price (нарх) – худудда нархнинг шаклланиши; Production (ишлаб чиқариш) – асосий ихтисослашган тармоқнинг ривожланиши; Promotion (силжитиш) – ҳаракатлар, яъни худуд ҳақидаги ижобий натижаларни тарғиб қилиш, худуднинг ижобий қиёфасини акс эттириш, ижобий муносабатни шакллантириш, яъни худуднинг инвестицион жозибадорлигини оширишнинг муҳим таркибий қисми ҳисобланади; People (аҳоли) – худудда инсон омилининг ривожланиши, аҳоли турмуш даражаси ошиши ва ижтимоий маркетинг концепциялари ривожланиши; Personell (ишчи кучи) – худуднинг меҳнат ресурслари маркетинги; Patterns (шарт-шароит) – худуд қонунчилиги, инфратузилма ва унинг имкониятлари (ҳокимият ва бизнес секторнинг ҳолати); Placement of Funds (фондларини жойлаштириш) – худуднинг инвестицион таркиби ва жозибадорлиги; Pollution (атроф-муҳит) – худуднинг экологик ҳолати.

Худудий маркетинг комплекси таркибий элементларининг ўзаро тизимли занжирининг самарали амал қилиши, худудий маркетингнинг мантикий изчиллигини ифодалайди. Худуд маркетинги назарияларида истеъмолчиларнинг содиқлигини шакллантириш, яъни содиқлик дастурлари муҳим ўрин тутди. Истеъмолчиларнинг содиқлик дастурлари дейилганда уларни рағбатлантиришга қаратилган ҳаракатлар мажмуи тушунилади. Худудлар учун шакллантирилувчи ҳар бир стратегия ёки ривожланиш дастурларини, худуд истеъмолчилар гуруҳининг худудга содиқлигини оширишга хизмат қилишга қаратилиши лозим (2-расм).

Худудий маркетинг бўйича тадқиқотлар таҳлилларига кўра худуднинг сифат ва миқдор кўрсаткичларини тавсифловчи кўрсаткич унинг истеъмолчилари ёки аҳолиси ҳисобланади. Аҳоли эҳтиёжларини самарали қондиришга қаратилган маркетинг стратегияларини шакллантириш, аввало, бозордаги мавжуд имкониятларни аниқлашни назарда тутди [11]. Ушбу вазифани бозор маълумотларини тўплаш, таҳлил қилиш ва тақсимлаш, муаммони аниқлаш ва қарор қабул қилиш учун маркетинг маълумоти ёрдамида олдиндан режалаштириладиган лойиҳалар ва усулларни қўллаб амалга ошириш мумкин. Худудий маркетингнинг методологик тавсифномаси худудда яшовчи аҳолини истеъмол даражасини ошириш ва унинг эҳтиёжларини максимал даражада қўтаришга қаратилган ёндашувга асосланади [12]. Шу нуқтаи назардан маркетинг концепцияларида истеъмолга йўналтирилган концепцияни қўллаш методологияси муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса ва таклифлар. Мамлакатимиз иқтисодиётида халқаро амалиётга хос тенденция, яъни маҳаллий худудлар ролининг ўзгариши, чунончи, жаҳон иқтисодиётининг глобллашув жараёни нафақат давлатлараро, балки маҳаллий худудлараро рақобатни ҳам келтириб чиқариб, бир қатор омиллар билан белгиланади:

- худуд маҳаллий сиёсат, бизнес субъектлари ва инвесторлар ўзаро алоқада бўладиган кесишувчи нуқта бўлиб, бунда стратегик инвестициялар бозори марказий ўринни эгаллайди;

- йирик корхоналар учун бозордаги жойларни шакллантириш интеграциялашган маҳаллий бозорларга таянган ҳолда амалга оширилади;

- соҳавий ривожланишда ҳудудий жиҳатнинг устувор аҳамиятини белгилаш зарурати пайдо бўлиб, бу маҳаллий ҳокимият ва йирик бизнес билан биргаликда инвесторлар учун энг жозибали ҳудудларнинг пайдо бўлишига олиб келади;

- маълум ҳудуднинг хусусиятлари унинг инвестицион жозибадорлигига таъсир этади ва натижада ялпи маҳаллий маҳсулотнинг (ЯММ) ошиши юз беради.

Ҳудуднинг инвестицион фаоллиги мамлакатдаги бозор субъектининг асосий капиталига инвестицияларни жалб этиш интенсивлиги билан белгиланади. Ҳудуднинг инвестицион жозибадорлиги инвестициялаш учун объектив шарт-шароитлардан иборат бўлиб, микдорий кўрсаткичи минтақага жалб этилиши мумкин бўлган капитал киритмалар ҳажмидир. Ҳудуднинг инвестицион жозибадорлиги маълум ҳудудда олиб бориладиган инвестицион сиёсат, яъни маркетинг стратегиясига асосланади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 11 сентябрдаги «Ўзбекистон - 2030» стратегияси тўғрисида»ги ПФ-158-сон Фармони
2. Шарп У., Александр Г., Бейли Дж. Инвестиции. пер. с. англ. -М.: **ИНФРА**, 2000. - 16 с.
3. Шарп У.Ф. Маркетинговый потенциал как фактор социально-экономического развития территории. Специальность 08.00.05 -экономика и управление народным хозяйством: маркетинг. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук. – Москва, 2013.
4. Клас Эклунд «Эффективная экономика», шведская модель. - М.: Экономика, 1991. - 96 с.
5. Кэмпбелл Р. Макконелл, Станли Л. БРЮ. Экономикс, принципы, проблемы и политика. 2-том. – М: Изд-во «Республика», 1992. - 388 с.
6. Михайлова Е.В Финансовые рынки и их формирование в СССР. -СПб: Изд-во СПУ ЭиФ, 1991. - 17 с.
7. Bamtuni Abamu. Introducing Investment Promotion: A Marketing Approach to Attracting Foreign Direct Investment November 2019International Journal of Marketing Studies 11(4):91. DOI:10.5539/ijms.v11n4p91. https://www.researchgate.net/publication/337495376_Introducing_Investment_Promotion_A_Marketing_Approach_to_Attracting_Foreign_Direct_Investment
8. Mai The Cuong. The Marketing Approach to FDI Attraction. Vietnam Development Forum and National Economics University February 2005.
9. Ғозибеков Д.Ғ. Инвестицияларни молиялаштириш масалалари. - Т.: Молия, 2003. - 18 б.
10. Тожибоев Д. Иқтисодий назария (иккинчи китоб). – Т.: Шарқ, 2003-79 б.
11. Портер М.Э. Конкуренция: пер с англ. / Портер Майкл Э. - М.: Вильямс, 2002. - 496 с.: ил. - Парал. тит. англ
12. Николаева Ю.Н. Привлечение инвестиций в регион с использованием маркетингового подхода[Электронный ресурс]: Дис. канд. экон. наук: 08.00.05. - М.: РГБ, 2003 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).

ARXITEKTURA FANLARI

UO'K 629.039.58

**PORTLASH ZARBI TO'LIQINING BINO VA INSHOATLARGA TA'SIRINI
HISOBLASH VA USHBU TA'SIRNI KAMAYTIRISH CHORA-TADBIRLARI****G'A. Bozorov, magistrant, Jamoat xavfsizligi universiteti, Toshkent****A.I. Xidoyatov, bo'lim boshlig'i, O'zR IIV Ekspert kriminalistika bosh markazi, Toshkent**

Annotatsiya. Mazkur maqolada portlash turlari, portlash zarbi to'liqini kuchini matematik hisoblash, portlash zarbi ta'sir kuchiga asosan bino va inshootlarning vayron bo'lish darajasi hamda bino va inshootlarni portlash zarbi to'liqini ta'siridan himoyalash haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: portlash, zarba to'liqini, oskolka, porox, portlashning ortiqcha bosimi, trinitrotoluol.

Аннотация. В данной статье говорится о видах взрывов, математическом расчете силы взрывной ударной волны, степени разрушения зданий и сооружений исходя из силы взрывной ударной волны, а также о защите зданий и сооружений от воздействия взрывной ударной волны.

Ключевые слова: взрыв, ударная волна, осколки, порох, избыточное давление взрыва, тринитротолуол.

Abstract. This article talks about the types of explosions, mathematical calculation of the force of the blast shock wave, the degree of destruction of buildings and structures based on the force of the blast shock wave, and the protection of buildings and structures from the impact of the blast shock wave.

Key words: explosion, shock wave, shrapnel, gunpowder, explosion overpressure, trinitrotoluene.

Kirish. Bugungi kunda Respublikamizda sanoat va ishlab chiqarish sohasi keng miqyosda rivojlanib bormoqda. Portlash zarbi to'liqini bino va inshootlar uchun jiddiy xavf tug'diradi. Ushbu maqolada portlash zarbi to'liqinining bino va inshootlarga qanday ta'sir ko'rsatishi, bu ta'sirning mexanizmlari hamda bino va inshootlarni portlash zarbi to'liqinidan himoya choralari tahlil qilinadi. Portlashlar, ko'pincha, sanoat avariylari, terroristik hujumlar yoki tabiiy ofatlar natijasida yuzaga keladi. Portlash zarbi to'liqini asosan portlagan moddaning hajmiga, quvvatiga va portlash sodir bo'lgan joyga bog'liq holda turli xil darajada zarar yetkazishi mumkin.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot uchun portlash zarbi to'liqinining bino va inshootlarga ta'sirini o'rganish maqsadida portlashning nazariy asoslari, ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rib chiqildi. Portlash zarbi to'liqining bino va inshootlarning turli materiallariga ta'siri laboratoriya sharoitida trinitrotoluol(TNT) portlovchi moddasini qo'llagan holda o'rganildi. Portlashlar natijasida yuzaga kelgan avariylar haqida mavjud statistik ma'lumotlar tahlil qilindi.

Natijalar. Portlash-bu moddaning tezkor, nazorat qilinmaydigan fizik yoki kimyoviy o'zgarishi bo'lib, u katta miqdordagi siqilgan gazlar paydo bo'lishi bilan birga kechadi. Ushbu siqilgan gazlar bosim natijasida juda tez kengayadi va portlashda tizimning potentsial energiyasi mexanik ishga aylanishi sodir bo'ladi.

Energiya tashuvchilarning turiga va energiyani chiqarish shartlariga qarab, portlash jarayonining boshlanish manbalari ham kimyoviy, ham fizik jarayonlar bo'lishi mumkin, shuning uchun portlashlar kimyoviy va fizik jarayonlar o'rtasida farqlanadi.

O'rganishlar natijalari shuni ko'rsatdiki, kimyoviy portlashlar eng keng tarqalgan portlash turi bo'lib va ko'pincha sanoat obyektlarida ro'y beradi.

Portlashning asosiy zararli ta'siri zarba to'liqini hisoblanadi. Shuning uchun, portlovchi modda portlagan vaqtda zarba to'liqini ta'sirini aniqlashda, portlashning ortiqcha bosimini hisoblash kerak. Portlashning ortiqcha bosimi quidagi formula bilan aniqlanadi.

$$\Delta p = p - p_0 \text{ (kPa)}$$

bu yerda p-zarba to'liqini old qismidagi(frontdagi)bosim;

p_0 -normal atmosfera bosimi (101 kPa).

Δp -portlovchi moddaning turiga, portlagan modda massasiga, portlash markazidan obyektgacha bo'lgan masofa va portlovchi modda joylashgan yuzaning tabiatiga bog'liq qiymat.

Portlash yuz bergan vaqtda ortiqcha bosim (Δp)ni hisoblash ikki bosqichda amalga oshiriladi

Birinci bosqichda portlash hududining qisqartirilgan radiusi quyidagi formuladan foydalanib topiladi:

$$\bar{R} = R/\sqrt[3]{2KMT_E}$$

bu yerda R-portlash markazidan masofa, m;

M-portlovchi modda massasi, kg;

K-pastki yuzaning xususiyatini hisobga olgan koeffitsiyent;

T_E portlovchi moddaning trinitrotoluol (TNT) ekvivalentidir.

Quyidagi jadvalda har xil yuzalar uchun K koeffitsiyentining qiymatlarini ko'rsatib o'tilgan:

Pastki yuzaning materiali	K koeffitsiyent miqdori
Metall	1
Beton	0,95
Yog'och	0,8
Grunt (Tuproq)	0,6

TNT ekvivalenti deganda portlovchi modda massasining bir xil halokatli ta'sirni keltirib chiqaradigan TNT massasiga nisbati tushuniladi. $T_E < 1$ da portlovchi trotilga qaraganda kuchliroq halokatli ta'sirga kuchiga ega (portlovchi moddaning bir kilogram miqdorida hisoblanadi); $T_E = 1$ da portlovchi modda TNT bilan bir xil halokatli ta'sir kuchiga ega, $T_E > 1$ bo'lsa, portlovchi modda TNTga qaraganda kamroq halokatli ta'sir ko'rsatadi.

Quyidagi jadvalda sanoatda foydalaniladigan ayrim portlovchi moddalari uchun TNT ekvivalent qiymatlari keltirilgan:

Portlovchi modda nomi	T_E koeffitsiyent miqdori
Porox	0,66
Ammonol	0,99
Trotil	1,0
Tetrit	1,15
Geksogen	1,3
TEN	1,39
Tritonal	1,53

Ikkinchi bosqichda, qisqartirilgan radiusning hisoblangan qiymati ($\bar{R}$)ga ko'ra portlashning ortiqcha bosim qiymati Δp hisoblanadi. Hisoblashlarni amalga oshirishda ($\bar{R}$)ning qiymatiga qarab turli formulalar qo'llaniladi. $\bar{R} \leq 6,2$ qiymati uchun portlashning ortiqcha bosimi Δp ni hisoblash quyidagi formula bo'yicha amalga oshiriladi:

$$\Delta p = \frac{7}{3} \left(\sqrt{1 + \bar{R}^2} - 1 \right)^{-1}$$

$\bar{R} > 6,2$ qiymatlari uchun portlashning ortiqcha bosim uchun hisoblash quyidagi formula bilan hisoblanadi:

$$\Delta p = \frac{70}{\bar{R}} \left(\sqrt{\lg \bar{R} - 0,332} \right)^{-1}$$

Portlash zarbi to'liqlining ortiqcha bosimi Δp ni hisoblab portlash natijasida hosil bo'lgan vayronagarchilik darajasini baholash mumkin. Portlovchi moddaning portlashi ta'sirini baholashda obyektlarning vayron bo'lishi Δp ga bog'liq ravishda to'rt zonaga bo'linadi. Portlash zarbi ta'sirida obyektlarning vayron bo'lish zonalarini quyidagi jadvalda keltirilgan:

Vayron bo'lish zonasi	Δp , kPa
To'liq vayron bo'lish	50 dan ko'proq
Kuchli vayron bo'lish	30-50
O'rtacha vayron bo'lish	20-30
Kuchsiz vayron bo'lish	10-20

Munozara. Tadqiqot natijalari ko'rsatadiki, portlash zarbi to'liqini bino va inshootlar uchun jiddiy xavf tug'diradi. Biroq, bino va inshootlarni portlash zarbi to'liqidan himoya qilish chora-tadbirlari va qurilish standartlariga amal qilish orqali portlashdan kelib chiqadigan xavf-xatarlarni kamaytirish mumkin.

Portlash zarbi to'liqlinining bino va inshootga ta'siri bir qancha omillarga bog'liq:

-bino va inshootlarni qurishda foydalanilgan qurilish materiallarining mustahkamligi: masalan, temir-beton strukturalar portlash zarbi to'liqliniga chidamlaroq, yog'och, plastik va shunga o'xshash boshqa qurilish materiallari portlash zarbi to'liqliniga unchalik chidamli emas.

- bino va inshootlarning shakli va dizayni: binoning shakli va dizayni ham zarb ta'sirini kamaytirishi yoki oshirishi mumkin. Masalan, aerodinamik shakldagi inshootlar zarb ta'sirini kamaytirishi mumkin.

-portlash sodir bo'lgan joy va bino orasidagi masofa. Portlash manbasi bilan bino orasidagi masofa zarb ta'sirini kamaytirish yoki oshirishga yordam beradi. Portlash manbasi binoga yaqinroq bo'lsa portlash zarbi to'liqlinining ta'sir kuchi oshadi, portlash manbasi binodan uzoqlashishi bilan portlash zarbi to'liqlinining ta'sir kuchi kamayib boradi

Xulosa. Yuqoridagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali xulosa qiladigan bo'lsak portlash zarbi to'liqlinining bino va inshootlarga ta'sirini kamaytirish uchun bir qator himoya choralari mavjud.

Bino va inshootlarga portlash zarbi to'liqlinini kamaytirish maqsadida quyidagi chora tadbirlarni majmuaviy tarzda qo'llash maqsadga muvofiqdir:

-qurilish jarayonida portlashga chidamli materiallardan foydalanish va qat'iy qurilish standartlariga amal qilish;

-maxsus himoya devorlari va strukturalari yordamida portlash zarbini kamaytirish;

-portlash xavfi bo'lgan hududlarda monitoring tizimlari o'rnatish va ogohlantirish tizimlarini joriy etish;

portlashdan kelib chiqadigan zararni kamaytirish uchun evakuatsiya rejalarini ishlab chiqish;

portlash zarbidan bino va inshootlarni himoyalash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish va amaliyotga keng joriy etish lozim.

Yuqorida keltirilgan portlash zarbi to'liqlinidan bino va inshootlarni himoya qilish chora-tadbirlaridan foydalanish orqali portlash zarbi to'liqlinidan kelib chiqadigan zararni kamaytirish va binoda yashovchilarning xavfsizligini oshirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Shaharsozlik kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 8 fevraldagi PQ-122 sonli qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirining 2024-yil 16-may kunidagi "SHNQ 1.04.01-23 "Bino va inshootlarning texnik holatini o'rganish va monitoring qilish tartibi" shaharsozlik normalari va qoidalarini tasdiqlash to'g'risida" gi 01/2-19 sonli buyrug'i.
4. O'zbekiston Respublikasi qurilish va uy-joy kommunal xo'jaligi vazirining 2024-yil 16-may kunidagi "SHNQ 2.04.08-22 "Gaz ta'minoti. Loyihalash talablari" shaharsozlik normalari va qoidalarini tasdiqlash to'g'risida"gi 01/2-9 sonli buyrug'i.
5. О. М. Лепешкин, А.С. Доронин, Теория горения и взрыва, Учебное пособие, Санкт-Петербург-2023 г.
6. М.И.Валашканд, Б.Л.Каплан И.К.Купалов-Ярополк, С.А.Ловля, В.В.Майоров."Взрывное дело", Недра, Москва, 1976
7. В. В. Леденёв, П. В. Монастырёв, Г. М. Куликов, С. В. Плотникова, "Расчетные модели для проектирования конструкций зданий" Тамбов-2016 г.
8. А Коробков, "Пособие по обследованию и проектированию зданий и сооружений, подверженных воздействию взрывных нагрузок" Москва 2000 г.
9. X.Akramov, "Bino va inshootlar xavfsizligi" o'quv qo'llanmasi Toshkent-2023 y.
10. Mirza Obaidullah Baig, Blast Effects on Structures: A Critical Review June 2020 [Journal Of Xi An University Of Architecture & Technology](#) 12(6):207-211.
11. O'zbekiston Respublikasi IIV EKBM Portlash texnik ekspertizalar bo'limi ma'lumotlar bazasi va portlash ekspertizasi xulosalarining nusxalari.
12. A.X.Salimov, "Murakkab bo'lmagan portlatish qurilmalari va portlovchi moddalarning ekspertiza tadqiqotlari bo'yicha uslubiy tavsiyalar." O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2017 y.
13. M.S.Saidov, Portlash va yong'in bilan bog'liq favqulodda vaziyat joyini ko'zdan kechirishni takomillashtirish "Internauka" ISSN 2687-01442 Toshkent-2024 y.
14. И.С. Абадов, "Некоторые аспекты и особенности организации осмотра места происшествия в результате последствий взрыва" Журнал "Теория и практика общественного развития" 2016 г.

QURILISH ZICHLIGI BALAND BO'LGAN HUDUDLARDA SHAHAR MUHITINING SIFATINI YAXSHILASH BO'YICHA JAHON TAJRIBASI

O. A. Shoumarova, doktorant, Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

A.V.Vetlugina, dots., Toshkent arxitektura-qurilish universiteti, Toshkent

Annotatsiya. Mazkur maqola shaharning zichlashayotgan hududlarida shahar muhiti sifatini yaxshilashga oid jahon tajribalarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Kopengagen, Singapur, Barselona va Nyu-York kabi shaharlarda zich qurilish yashil hududlar va jamoat joylari bilan uyg'unlashgan muvaffaqiyatli misollar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlari: Zich qurilish, infratuzilma, barqaror rivojlanish, shahar muhiti, jamoat joylari, yashil hududlar, renovatsiya, urbanizatsiya, biogarmoniyali shahar.

Аннотация. Данная статья посвящена анализу мировых практик по улучшению качества городской среды при увеличении плотности застройки. Рассматриваются успешные примеры в таких городах, как Копенгаген, Сингапур, Барселона и Нью-Йорк, где плотная застройка гармонично сочетается с зелеными зонами и общественными пространствами.

Ключевые слова: Плотная застройка, инфраструктура, устойчивое развитие, городская среда, общественные пространства, зелёные зоны, реновация, урбанизация, биогармоничный город.

Abstract. This article is dedicated to the analysis of global practices for improving the quality of urban environments as building density increases. Successful examples are considered in cities like Copenhagen, Singapore, Barcelona, and New York, where dense development is harmoniously combined with green spaces and public areas.

Key words: High-density development, infrastructure, sustainable development, urban environment, public spaces, green areas, renovation, urbanization, biophilic city.

Kirish. Yildan-yilga dunyo shaharlarida istiqomat qiluvchi aholi soni ortib bormoqda, bu esa shahar hududidan oqilona foydalanish masalasini oldingidan ham dolzarbroq qilmoqda. Taxminlarga ko'ra, 2050-yilga kelib dunyo aholisining uchdan ikki qismidan ko'pi shaharlarda yashaydi, bu esa qurilish zichligini oshiradi va shahar rejalashtirishning yangi yondashuvlarini talab qiladi [1]. Cheklangan makon sharoitida shahar muhitining sifatini yaxshilash zarurati ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. Qulay va xavfsiz hayot uchun sharoit yaratadigan shahar muhiti fuqarolarning salomatligiga, farovonligiga va hayot sifatiga bevosita ta'sir qiladi.

Zich qurilish - bu shaharsozlikning bir turi bo'lib, unda cheklangan hududda ko'p sonli bino va inshootlar joylashadi, bu esa aholi va infratuzilma yuqori konsentratsiyasini yaratadi. Bunday qurilish binolar orasidagi masofaning qisqarishi, qavatlar sonining ortishi va bo'sh joy ulushining kamayishi bilan tavsiflanadi. Zich qurilish shahar yerlaridan maksimal darajada foydalanishga va cheklangan hudud sharoitida uy-joy va xizmatlarga bo'lgan talabni qondirishga qaratilgan [2].

Usullar. Ushbu maqola shahar hududlarida yuqori qurilish zichligiga ega bo'lgan hududlarda shahar muhitining sifatini yaxshilash uchun ishlatiladigan ilg'or amaliyotlarni tahlil qiladi. Turli shaharlarda amalga oshirilgan loyihalar quyidagi yo'nalishlarda ko'rib chiqildi:

1. Jamoat transporti, velosiped va piyodalar infratuzilmasini rivojlantirish orqali transport oqimini kamaytirish (masalan, Kopengagen shahri).

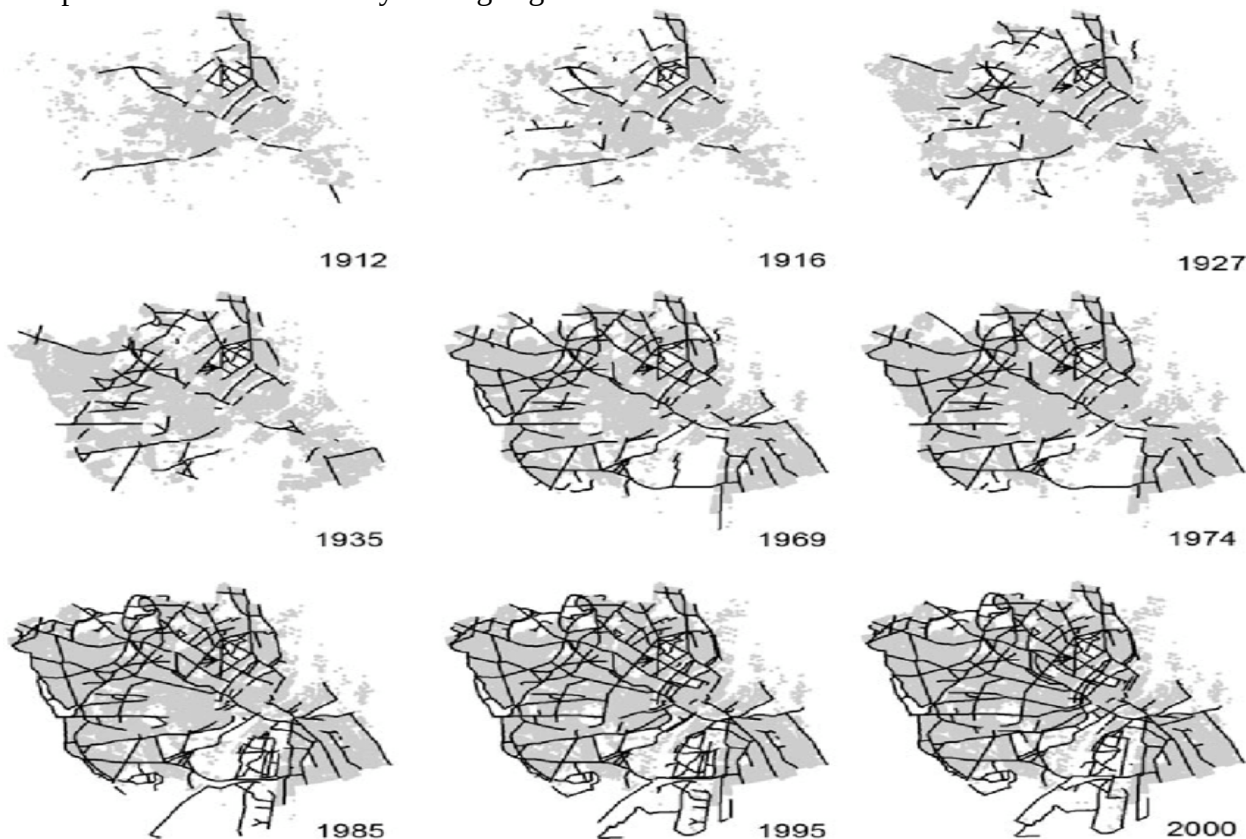
2. Yashil hududlarni kengaytirish va ekologik balansni saqlash uchun tabiat va shahar aralashmasini yaratish (masalan, Singapur shahridagi yashil inshootlar).

3. Ko'p funktsiyali binolarni yaratish orqali shahar infratuzilmasiga tushadigan yukni kamaytirish (masalan, Barselonadagi Mercat de Sant Antoni va Las Arenas).

4. Shaharda jamoat joylaridan samarali foydalanish (masalan, Nyu-Yorkdagi High Line Park).

Asosiy qism. Katta va zich qurilgan shaharlarda avtomobil oqimining kamayishi muhim. Va bunga misol qilib Daniya poytaxti bo'lgan Kopengagen shahrini keltirish mumkin. Kopenagen nisbatan kichik hududli bo'lsa-da, dunyoning eng rivojlanayotgan va istiqbolli shaharlaridan biri

hisoblanadi. Shahar shaharsozlikda "kopenagenizatsiya" deb atalgan yangi yondashuvni qo'llagan, bu yondashuv ijtimoiy yo'naltirilgan shahar yo'l va transport tarmoqlarini tashkil qilish modelini anglatadi. Kopenagendagi jamoat transporti tizimi metropoliten, shaharlararo poyezdlar, avtobuslar va paromlardan iborat. Metro tizimi to'liq avtomatlashtirilgan bo'lib, nogironlar aravachalari va velosipedlar uchun maxsus maydonlarga ega.

1-rasm. Kopenagen velosiped infratuzilmasining 1912-2000 yillar oralig'ida rivojlanishi: kulrang rangda binolar, qora chiziqda esa velosiped infratuzilmasi tasvirlangan.

Velosiped yo'llari keng tarqalgan, umumiy uzunligi 1457 km bo'lib, Kopenagenni "velosiped poytaxti" maqomiga olib kelgan. Shahar aholisining 50% dan ortig'i velosipeddan kundalik transport vositasi sifatida foydalanadi [3]. Singapur shahrida binolar ustida bog'lar va yashil maydonlar barpo etish orqali yuqori zichlikdagi qurilish sharoitida ekologik balans saqlanmoqda. 1819-yilda Britaniya Singapur orolini ilk bor koloniya sifatida o'zlashtirganidan keyin o'simliklarning 95 foizi yo'q qilindi. 1967-yilda, mustaqillikka erishgach, hukumat Singapurni "shahar-bog'"ga aylantirish rejasini e'lon qildi va yerlarni tabiat qo'riqxonalariga aylantira boshladi. Rejada yashil hududlarni tiklash va ekologiyani innovatsion usullar bilan yaxshilashga katta e'tibor qaratildi, bu esa Singapurni "biogarmoniyali shahar" sifatida tanitdi [4]. Biogarmoniyali shahar - bu biologik xilma-xillik va tabiiy elementlar shahar muhiti bilan uyg'unlashgan metropol bo'lib, tabiiy muhit uning ajralmas qismiga aylanadi. 2009-yildan beri ushbu yondashuv orqali 100 dan ortiq bino modernizatsiya qilindi. Singapurning markaziy qismida joylashgan Marina Bay hududida barcha inshootlar 100 foizlik yashil hudud siyosatiga muvofiq qurilgan [5]. Masalan, dunyodagi eng baland turar-joy majmualaridan biri bo'lgan The Pinnacle@Duxton yettita 50 qavatli binodan iborat bo'lib, ular 26 va 50-qavatlardagi bog'lar orqali bog'langan.

2-rasm. Singapurda joylashgan The Pinnacle@Duxton va Marina Bay binolari.

Shaharlar rivojlanib, aholi zichligi ortib borar ekan, bitta binoda turli xizmatlarni jamlash amaliyoti keng tarqalgan. Masalan, Barselona shahrida turar joy, savdo do'konlari va ofislar bitta binoda joylashishi orqali infratuzilma yuki kamaytirilmoqda. Mercat de Sant Antoni - tarixiy bozor binosi bo'lib, qayta qurilishdan so'ng nafaqat bozor maydonlari, balki sayr joylari, kafe, do'konlar va ko'rgazma zallarini ham o'z ichiga oladi. Uning arxitekturasi mahalliy aholi va sayyohlar uchun jozibador makon yaratadi [6]. Las Arenas - sobiq buqa janglari arenasi bo'lib, savdo markaziga aylantirilgan. Bu yerda do'konlar, restoranlar, kinoteatr, sport zallari va shaharning panoramali manzarasini taqdim etuvchi tom qismdagi terras mavjud. Rekonstruktsiya jarayonida tarixiy arenaning tashqi ko'rinishi saqlanib qolingan.

3-rasm. Barselona shahrida joylashgan Mercat de Sant Antoni va Las Arenas ko'p funksiyali binolari.

Nyu-York shahrida yuqori zichlikdagi hududlarda aholiga dam olish va ijtimoiy muloqot qilish imkonini beruvchi jamoat joylarini yaratishga katta e'tibor qaratiladi. Shu maqsadda yaratilgan yashirin bog'lar shaharning ko'p qavatli binolari orasida yoki mavjud infratuzilma ichida yashirin tarzda joylashgan kichik yashil maydonlardir.

High Line Park loyihasi Nyu-Yorkdagi ekologik koridor va shahar muhitini yangilash namunasi sifatida ko'riladi. Bu yuqori ko'priklarning uslubidagi park Manhattendagi eski yuk temir yo'llarining baland qismida joylashgan. Dastlab 1980-yilda yopilgan va yo'q qilinishi rejalashtirilgan bu hudud mahalliy aholining talablariga binoan qayta tiklandi.

Loyiha 10 metr balandlikda joylashgan va 22 ko'chani kesib o'tadi, 6 gektardan ortiq hududni qamrab oladi. Bu joyda maxsus liftlar, piyodalar uchun yo'laklar va nogironlar uchun qulay kirish imkoniyatlari ham mavjud. Parkning dizaynida turli joylar va yo'laklar bo'lib, ular Manhetten va Gudzon daryosiga qaragan ajoyib ko'rinishlarni taqdim etadi [7].

4-rasm. Nyu-York shahrida joylashgan High Line Parkning renovatsiyadan oldingi va keyingi holati

Munozara. Shahar hududlarida zich qurilish natijasida vujudga keladigan muammolarni hal qilish uchun yuqoridagi yondashuvlar samarali natijalar ko'rsatmoqda. Har bir yondashuvning shahar muhitiga bo'lgan ijobiy ta'siri aniqlangan: Kopengagen shahrida jamoat transporti va velosiped infratuzilmasining rivoji avtomobil oqimini kamaytirish va ifloslanishni pasaytirishda muhim rol o'ynagan. Singapurda yashil hududlarni kengaytirish nafaqat ekologik balansni, balki aholining salomatligini ham yaxshilagan. Ko'p funksiyali binolar va yashirin jamoat joylari esa shahar infratuzilmasiga yukni kamaytiradi va aholiga qo'shimcha dam olish imkoniyatlarini yaratadi.

Xulosa. Shahar aholisining tez sur'atlarda ortishi tufayli shahar hududidan samarali foydalanish dolzarb masalaga aylanmoqda. Zich qurilish sharoitida Kopenagendagi velosiped yo'llari, Singapurdagi yashil maydonlar, Barselonadagi ko'p funksiyali binolar va Nyu-Yorkdagi High Line Park loyihalari shahar muhitini yaxshilashda ilg'or tajriba sifatida e'tirof etiladi. Bu yondashuvlar ekologik va qulay shahar muhiti yaratishga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Birlashgan Millatlar Tashkiloti. Iqtisodiy va ijtimoiy masalalar departamenti. Aholi bo'limi. Urbanizatsiyaning global istiqbollari: [Elektron resurs]. BMT, 2024. URL: <https://population.un.org/wup/> (murojaat qilingan sana: 08.10.2024).
2. Герасименко В.В. Градостроительство: Теория и практика. - М.: Издательство. Архитектуры и строительства, 2020. - 256 с.
3. Киншт, А. В., & Малова, Е. Д. (2021). Развитие системы общественного транспорта как один из факторов экологизации городской среды. Вестник Томского государственного архитектурно-строительного университета, 23(3), 46-57.
4. Брехова А.А., Тюльгина А.Ю. Применение вертикального озеленения в условиях городского ландшафта // Российский университет дружбы народов. - Москва, 286-291.
5. Moshe Safdie. Case Study: Marina Bay Sands, Singapore. Council on Tall Buildings and Urban Habitat / CTBUH Journal, 2011 Issue I, 12-17.
6. Ribas, J., & Ravetllat, J. El mercado de Sant Antoni: Cuatro nuevos espacios públicos para la ciudad. Universitat Politècnica de Catalunya, 87-92.
7. Feireiss K., Feireiss L. (eds.). The High Line // Architecture of Change 2. Sustainability and Humanity in the Built Environment, 2009.

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
MINTAQAVIY BO‘LIMI
XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI

XORAZM MA’MUN AKADEMIYASI
AXBOROTNOMASI

№11/2 (120)
2024 y., noyabr

O‘zbekcha matn muharriri:
Ruscha matn muharriri:
Inglizcha matn muharriri:
Musahhih:
Texnik muharrir:

Ro‘zmetov Dilshod
Hasanov Shodlik
Xamrayev Nurbek, Lamers Jon
O‘rozboyev Abdulla
Shomurodov Jur‘at

“Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi” O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida ro‘yxatdan o‘tgan. Guvoxnoma № 13-023

Terishga berildi: 07.11.2024
Bosishga ruxsat etildi: 15.11.2024.
Qog‘oz bichimi: 60x84 1/8. Adadi 70.
Hajmi 11.2 b.t. Buyurtma: № 11-T

Xorazm Ma’mun akademiyasi noshirlik bo‘limi
220900, Xiva, Markaz-1
Tel/faks: (0 362) 226-20-28
E-mail: mamun-axborotnoma@academy.uz
xma_axborotnomasi@mail.ru

(+998) 97-458-28-18